ISSN: 2181-3035

TALQIN VA TADQIQOTLAR

ILMIY-USLUBIY JURNALI

TALQIN VA TADQIQOTLAR
TALQIN VA TADQIQOTLAR
TALQIN VA TADQIQOTLAR
TALQIN VA TADQIQOTLAR

IMPACT FACTOR 8.2

Yuqori impact factor 8.2 ga ega bo'lgan Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnaliga qabul qilingan maqolalarga 3 ish kunida DOI raqam olinadi va Directory of Research Journals Indexing Zenodo, OpenAire, Cyberleninka, Google scholar (10 ish kuni) kabi xalqaro ilmiy bazalarda indekslanadi va jurnal belgilangan sanada to'liq shaklda www.talqinvatadqiqotlar.uz rasmiy saytiga joylanadi.

Jurnalga quyidagi yo'nalishlar bo'yicha maqolalar qabul qiladi: Fizika-matematika fanlari, Kimyo fanlari, Texnika fanlari, Iqtisodiyot fanlari, Falsafa fanlari, Filologiya fanlari, Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari, Sotsiologiya fanlari, Geologiya va mineralogiya fanlari, Tarix fanlari, Geografiya fanlari, Yuridik fanlari, San'atshunoslik fanlari, Arxitektura fanlari, Biologiya fanlari, Qishloq xo'jaligi fanlari, Tibbiyot fanlari, Farmatsevtika fanlari, Veterinariya fanlari.

talqinvatadqiqotlar.uz
+99891-152-93-14
talqin@bk.ru

№19
15.03.2023

CYBERLENINKA DRJI zenodo Google Scholar PKP

TALQIN VA TADQIQOTLAR

ILMIY - USLUBIY JURNALI

BARCHA SOHALAR BO‘YICHA
UIF-2023: 8.2 | № 19
15.03.2023

talqinvatadqiqotlar.uz

Talqin va tadqiqotlar

ilmiy-uslubiy jurnal

scientific-methodical journal

научно-методический журнал

Bosh muharrir:
I.I.Abdumannonov

Mas'ul muharrir:
O.S.Isroilov

Jurnal bir oyda ikki marta chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2022- yil 12 - fevralda 1540 raqam bilan ro'yxatga olingan.

ISSN 2181 - 3035
Impact factor: 8.2

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

Tel: +99891-152-93-14
E pochta: talqin@bk.ru
Сайт: talqinvatadqiqotlar.uz

Tahrir kengashi:

Muydinov Erkin Djamaldinovich
Toshkent Moliya Instituti Andijon fakulteti dekani
Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

Mamatov Obidxon Vaqqosovich
Namangan davlat universiteti "Milliy g'oya, ma'naviyat va huquq asoslari" kafedrasi mudiri, falsafa fanlari nomzodi

Masharipova Gularam Kamilovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti

Qozoqov Tohirjon Qodiraliyevich
Namangan davlat universiteti, tarix fanlari nomzodi, dotsent

Zokirov Sanjar Ikromjon o'g'li
TATU Farg'ona filiali, Kompyuter tizimlari kafedrasi mudiri fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Ibragimova Mavluda Ro'zmetovna
Kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori
O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo instituti katta ilmiy xodimi

Jo'rayeva Sobira Eshqurbonovna
O'zMU jurnalistika fakulteti, o'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Ubaydullayev Farxod Baxtiyarullayevich
Toshkent davlat agrar universiteti "O'rmonchilik va landshaft dizayn" kafedrasi dotsenti

Umarova Maxliyo Yunusovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti lingvistika va ingliz adabiyoti kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari doktori

Raximova Zuxraxon Maxmudovna
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Baymenova Kamshat Saparbayevna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Bazarov Otabek Odilovich
Qo'qon davlat pedagogika instituti, PhD

Azizov Olimjon Toxirovich
Toshkent kimyo texnologiya instituti GSKMT kafedrasi dotsenti

Rahimova Maftuna Odilovna
Qo'qon davlat pedagogika instituti, PhD

Mirzaahmedova Kamola Toxirovna
Toshkent pediatriya tibbiyot instituti farmakologiya, fiziologiya kafedrasi dotsenti

Djumaniyozova Enajon Kutimovna
Toshkent arxitektura qurilish instituti xorijiy tillar kafedrasi katta o'qituvchisi

Urazmetova Shoira Azatbayevna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Urganch filiali o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Jo'rayeva Dilnoza Shokirjonovna
Termiz davlat universiteti algebra va geometriya kafedrasi o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

LITERARY FEATURES OF THE POEM “BEOWULF”
“BEOWULF” SHE’RINING ADABIY XUSUSIYATLARI
ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЕМУ “БЕОВУЛФ”

Arazdurdiyeva Annasoltan Narbayevna
Student of the Faculty of Foreign Languages of the Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
Arazdurdiyeva Annasoltan Narbayevna
Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti Chet tillari fakulteti ingliz tili va adabiyoti ta’lim yo’nalishi talabasi
Араздурдиева Аннасолтан Нарбаевна
Студентка кафедры английского языка и литературы факультета иностранных языков Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза
https://doi.org/10.5281/zenodo.7698848

Abstarct. The **novelty** of the given article is predetermined by the fact that is the relevance of the characters in Beowulf, even though the poems are several hundred years old. This matter requires new and more efficient methods for research and analyses. Studying with deep analyses is the key task of modern literature researchers and teachers who deal with literature

Annotatsiya. Ushbu maqolaning yangiligi, she’rlar bir necha yuz yillik bo’lsa ham, Beovulf qahramonlarining dolzarbligi bilan belgilanadi. Bu masala tadqiqot va tahlillar uchun yangi va samaraliroq usullarni talab qiladi. Chuqur tahlillar bilan o’rganish zamonaviy adaboiyotshunos olimlar va adabiyot bilan shug’ullanuvchi o’qituchilarning asosiy vazifasidir.

Абстрактный. Новизна данной статьи определяется актуальностью персонажей «Беовульфа», несмотря на то, что стихотворениям несколько сотен лет. Этот вопрос требует новых и более эффективных методов исследования и анализа. Изучение с глубоким анализом – основная задача современных литературоведов и педагогов, занимающихся литературой.

Key words. Beowulf, poem, literary, monster, research, prince, Old English.

Kalit so’zlar. Beowulf, she’r, adabiy, yirtqich hayvon, tadqiqot, shahzoda, qadimgi ingliz tili.

Ключевые слова. Беовульф, поема, литературный, чудовище, исследование, принц, древнеанглиский язык.

Introduction. The poem begins with a history of the Danish kings, starting with Shild (whose funeral is described in the Prologue) and leading up to the reign of the

current king Hrothgar, Shild's great-grandson. Hrothgar is well loved by his people and successful in war. He builds a lavish hall, called Herot (or Heorot), to house his vast army, and when the hall is finished the Danish soldiers gather under its roof to celebrate.

However, provoked by the singing and carousing of Hrothgar's followers, Grendel. a monster in human shape who lives at the bottom of a nearby swamp, appears at the hall late one night and kills thirty of the warriors in their sleep. For the next twelve years the fear of Grendel's potential fury casts a shadow over the lives of the Danes. Hrothgar and his advisers can think of nothing to appease the monster's anger.[3;34]

Results and discussion. Beowulf, prince of the Geats, hears about Hrothgar's troubles, and gathers fourteen of his bravest warriors, and sets sail from his home in southern Sweden. The Geats are greeted by the members of Hrothgar's court, and Beowulf boasts to the king of his previous successes as a warrior, particularly his success in fighting sea monsters. Hrothgar welcomes the arrival of the Geats, hoping that Beowulf will live up to his reputation. During the banquet that follows Beowulf's arrival, Unferth, a Danish soldier, voices his doubts about Beowulf's past accomplishments, and Beowulf, in turn, accuses Unferth of killing his brothers. Before retiring for the night, Hrothgar promises Beowulf great treasures if he meets with success against the monster. beowulf takes place in, beowulf, beowulf & Grendel.

That night, Grendel appears at Herot, and Beowulf, true to his word, wrestles the monster bare-handed. He tears off the monster's arm at the shoulder, but Grendel escapes, only to die soon afterward at the bottom of the snake-infested swamp where he and his mother live. The Danish warriors, who had fled the hall in fear, return singing songs in praise of Beowulf's triumph and performing heroic stories in Beowulf's honour. Hrothgar rewards Beowulf with a great store of treasures and, after another banquet, the warriors of both the Geats and the Danes retire for the night

Unknown to the warriors, however, Grendel's mother is plotting revenge for her son's death. She arrives at the hall when all the warriors are sleeping and carries off Esher, Hrothgar's chief adviser. Beowulf, rising to the occasion, offers to dive to the bottom of the lake, find the monster's dwelling place, and destroy her. He and his men follow the monster's tracks to the cliff overlooking the lake where Grendel's mother lives, where they see Esher's bloody head floating on the surface of the lake. Beowulf prepares for battle and asks Hrothgar to look after his warriors and to send his treasures to his uncle, King Higlac, if he does not return safely. During the ensuing battle, Grendel's mother carries Beowulf down to her underwater home, but Beowulf finally kills the monster with a magical sword that he finds on the wall of her home. He also finds Grendel's dead body, cuts off the head, and returns to dry land. The Geat and Danish warriors, waiting expectantly, celebrate as Beowulf has now purged.

Denmark of the race of evil monsters.

They return to Hrothgar's court, where the Danish king is duly thankful, but warns Beowulf against the dangers of pride and the fleeting nature of fame and power. The Danes and Geats prepare a great feast in celebration of the death of the monsters and the next morning the Geats hurry to their boat, anxious to begin the trip home. Beowulf bids farewell to Hrothgar and tells the old king that if the Danes ever again need help he will gladly come to their assistance. Hrothgar presents Beowulf with more treasures and they embrace, emotionally, like father and son beowulf grendel, beowulf and grendel, beowulf hrothgarBeowulf and the Geats sail home and, after recounting the story of his battles with Grendel and Grendel's mother, Beowulf tells the Geat king Higlac about the feud between Denmark and their enemies, the Hathobards. He describes the proposed peace settlement, in which Hrothgar will give his daughter Freaw to Ingeld, king of the Hathobards, but predicts that the peace will not last long. Higlac rewards Beowulf for his bravery with parcels of land. swords and houses.[3;67]

In the second part of the poem, set many years later, Higlac is dead, and Beowulf has been king of the Geats for some fifty years. One day, a thief steals a jewelled. cup from a sleeping dragon, and the dragon avenges his loss by flying through the night burning down houses, including Beowulf's own hall and throne. Beowulf goes to the cave where the dragon lives, vowing to destroy it single-handed. He is an old man now, however, and his strength is not as great as it was when he fought against Grendel. During the battle, Beowulf breaks his sword against the dragon's side and the dragon, engulfs Beowulf in flames, wounding him in the neck. All of Beowulf's followers flee except Wiglaf, who rushes through the flames to assist the aging warrior. Wiglaf stabs the dragon with his sword, and Beowulf, in a final act of courage, cuts the dragon in half with his knife.

Who is beowulf, beowulf unferth, unferth in beowulfHowever, the damage is done, and Beowulf realizes that he is dying, and that he has fought his last battle. He asks Wiglaf to take him to the dragon's storehouse of treasures, jewels and gold, which brings him some comfort and make him feel that the effort has perhaps been worthwhile. He instructs Wiglaf to build a tomb to be known as "Beowulf's tower" on the edge of the sea there.

After Beowulf dies, Wiglaf admonishes the troops who deserted their leader while he was fighting against the dragon, telling them that they have been untrue to the standards of bravery, courage and loyalty that Beowulf has taught. Wiglaf sends a messenger to a nearby encampment of Geat soldiers with instructions to report the outcome of the battle. The messenger predicts that the enemies of the Geats will feel free to attack them now that their great king is dead.

Wiglaf supervises the building of Beowulf's funeral pyre. In keeping with Beowulf's instructions, the dragon's treasure is buried alongside his ashes in the tomb, and the poem ends as it began, with the funeral of a great warrior [17;98]

Old English literature refers to poetry and prose written in Old English in early medieval England, from the 7th century to the decades after the Norman Conquest of 1066, a period often termed Anglo-Saxon England. The 7th century work Cadmon's Hymn is often considered as the oldest surviving poem in English, as it appears in an 8th-century copy of Bede's text, the Ecclesiastical History of the English People Poetry written in the mid 12th century represents some of the latest post-Norman examples of Old English. Adherence to the grammatical rules of Old English is largely inconsistent in 12th-century work, and by the 13th century the grammar and syntax of Old English had almost completely deteriorated, giving way to the much larger Middle English corpus of literature.

In descending order of quantity, Old English literature consists of sermons and saints' lives; biblical translations; translated Latin works of the early Church Fathers; chronicles and narrative history works; laws, wills and other legal works; practical works on grammar, medicine, and geography; and poetry. In all, there are over 400 surviving manuscripts from the period, of which about 189 are considered major. In addition, some Old English text survives on stone structures and ornate objects.

The poem Beowulf, which often begins the traditional canon of English literature, is the most famous work of Old English literature. The Anglo-Saxon Chronicle has also proven significant for historical study, preserving a chronology of early English history.

In addition to Old English literature, Anglo-Latin works comprise the largest volume of literature from the early medieval period in England.

"Beowulf" is the oldest known epic poem written in English, although its date is not known with any certainty (the best estimate being 8th Century CE, and definitely before the early 11th century CE). The author is likewise unknown, and represents a question that has mystified readers for centuries. It is generally thought that the poem was performed orally by memory by the poet or by a "scop" (a travelling entertainer), and was passed down in this way passed down to readers and listeners, or that it was finally written down at the request of a king who wanted to hear it again.

Because of the unified structure of the poem, with its interweaving of historical information into the flow of the main narrative, the poem was most likely composed by one person, although there are two distinct parts to the poem and some scholars believe that the sections which take place in Denmark and the sections which take place back in Beowulf's homeland were written by different authors. It is written in a dialect as Old English (also referred to as Anglo-Saxon), a dialect that had become the language of its time by about the early part of the 6th Century CE, in the wake of the

occupation of the Romans and the increasing influence of Christianity. Old English is a heavily accented language, so different from modern English as to appear almost unrecognizable, and its poetry is known for its emphasis on alliteration and rhythm. Each line of "Beowulf is divided into two distinct half-lines (each containing at least four syllables), separated by a pause and related by the repetition of sounds. Almost no lines in Old English poetry end in rhymes in the conventional sense, but the alliterative quality of the verse gives the poetry its music and rhythm.

CONCLUSION

In conclusion, Beowulf symbolizes the ideal Anglo-Saxon hero. He is brave and has great inhuman strength. He is boastful but also lives up to his word. He has overcome many obstacles and is never one to give up. Beowulf's traits play a role that makes Beowulf so unstoppable. Beowulf seeks out glory by proving to himself and everyone else that he is the best. Even though, Beowulf dies in the end he also defeats his enemy gaining his glory. Beowulf is a great example of both an epic poem and hero because it conveys the main character with superhuman and heroic traits who faces continuous complications in a long period. When the guard says, Nor have I seen a mightier man-at-arms on this earth than the one standing here: unless I am mistaken, he is truly noble.

This is no mere hanger-on in a hero's armour, it is clear that the poem depicts Beowulf as an honorable powerful being who is seen as everyone's savior. Beowulf had great qualities of a colossal hero. His heroism is because he never thinks of himself first. He has great physical strength Beowulf also he stopped Grendel from killing any more of Hrothgar's men. Beowulf kills Grendel's mother with a sword. Beowulf perform several courageous deeds, risk his life for the greater good of everyone. He is glorified by all people. Beowulf would always put others first even if it meant putting himself in danger Beowulf is hero because he fought and won many battles. His last battle he had the upper hand but he was still killed. The dragon's posion venom kill him when he was dying.

REFERENCES:

1. Caruso, Peter "Traditional Elements of the Epic Poem "Beowulf" 2013
2. Chambers “Beowulf: an introduction to the study of the poem
3. Clark, “Beowulf in Contemporary Culture” Cambridge scholars publishing, London, 2020
4. Gale, “ The four funerals in Beowulf” Manchester University press, New York, 2000
5. Johnston, Staver, “A Companion to Beowulf” Greenwood Publishing Group, New York,2007
6. Marshall, “The story of Beowulf”, Dover publication, New York, 2007

7. Niedorf, The dating of Beowulf: Reassessment" Contributors press, New York , 2014

8. Niles " Beowulf: The Poem and its tradition", Harward university press, London, 1983

9. Greenblatt, Stephen. "Shakespeare Bewitched." New Historical Literary Study: Essays on Reproducing Texts, Representing History (1993): 108-35.

10. Greenblatt, Stephen. Hamlet in Purgatory. Princeton, NJ: Princeton U Press, 2013.

11. Hammerschmidt-Hummel, Hildegard. ""The most important subject that can possibly be": A Reply to E. A. J. Honigmann." Connotations 12.1 (2002): 52-60.

12. Harper, Douglas. Online Etymology Dictionary. N.p., 2001. Web.

Internet resources

1. https://papersowl.com/examples/grendel-is-not-necessarily-a-monster
2. https://papersowl.com/examples/heorot-is-a-fantastic-mead
3.www.https://papersowl.com/examples/the-story-of-beowulf
4. https://papersowl.com/examples/beowulf-is-one-of-the-most-highly-favored/
5. https:/www.britannica.com/topic/Beowulf
6. www.https://papersowl.com/examples/anglo-saxon-values-in-beowulf

O’QUVCHILARNI MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASHDA O’QITUVCHILARNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USULLARI

Usmonova Dilobar
Qashqadaryo viloyat PYaMO’MM
Pedagogika, psixologiya va ta’lim menejmenti kafedrasi o’qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7698854

Annotatsiya. Maqolada o’quvchilarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda o’qituvchilarning zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullari haqida ma’lumotlar bayon etilgan. Shu bilan birga zamonaviy darslar va bu darslarni tashkil etish yo’llari bayon etilgan.
Kalit so’zlar. Ta’lim tizimi, darslar, zamonaviy darslar, didaktik o’yinlar, ijodiy imkoniyatlar, interfaol usullar, o’qituvchi mahorati.
Abstract. The article describes the methods of teachers' use of modern Q 50% pedagogical technologies in the spiritual and moral education of students. At the same time, modern lessons and ways of organizing these lessons are described.
Keywords. Educational system, lessons, modern lessons, didactic games, creative methods, possibilities, interactive teaching skills.

O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan kundan boshlab o’tgan vaqt mobaynida o’zbek xalqi siyosiy – ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda katta yutuqlarga erishdi. Ba’zan tezlik bilan o’zgarayotgan dunyo qiyofasini oldindan bashorat qilish mumkin bo’lgan bir davrda, xalqimiz ertangi kuniga ishonch bilan intilayotgan, to’g’ri tanlangan taraqqiyot yo’li ilk samarasini ko’rsatayotgan, yangicha tafakkur, g’ayrat va shijoat bilan yangi avlod vakillari maydonga kirib kelayotgan O’zbekiston zaminida mustaqillikni mustahkamlash, barqaror taraqqiyotni ta’minlash, tinchlik va barqarorlikni asrab – avaylashga ma’naviy tarbiyaning ahamiyati yanada kuchaymoqda.

Ma’naviyat-inson ruhiy, aqliy olamini ifodalovchi tushuncha. U kishilarning falsafiy, xuquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlarini o’z ichiga oladi. Ma’naviyat atamasining asosida “ma’ni” so’zi yotadi. Ma’lumki, insonning ichki va tashqi olami mavjud. Tashqi olami uning bo’y–basti, ko’rinishi, kiyinishi va hatti–harakatlari kiradi. Ichki olamiga esa uning yashashdan maqsadi, fikr yuritishi, orzu–istaklari, intilishlari, his-tuyg’ularini o’z ichiga oladi. Insonning ana shunday ichki olami ma’naviyatdir. Ma’naviyat va axloq bir- biri bilan bog’liq bo’lib bir-birini to’ldiradi.

Zero, jamiyat rivojlanishi faqat uning iqtisodiy taraqqiyotidangina emas, balki ma’naviy yuksalishini ham taqozo etadi. Har qanday mafkura kabi O’zbekistron Respublikasi milliy istiqlol mafkurasiningf asosiy g’oyalaridan biri ham jamiyatda ma’naviy-axloqiy qarashlarning ustuvorligiga erishish sanaladi.

Bugungi kun ta’lim tizimining maqsadi o’zgarishlar, yangilanishlar sharoitida mustaqil holda o’ziga to’g’ri yo’l topa oladigan, barcha imkoniyatlarning yuzaga chiqara oladigan erkin ijodkor shaxsni-barkamol yoshlarni tarbiyalashdan iboratdir. Bu esa o’z navbatida, ta’lim tizimida ham yangilanishlar zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Bugungi kun talabiga javob bera oladigan zamonaviy darslarning asosiy shartlari uning qiziqarli o’tilishi, o’quvchilarni zerikmasligidir. Bilim oluvchini mustaqil o’qib-o’rganishiga undaydigan bunday darslarda ta’limiy o’yinlardan foydalanish katta ahamiyatga egadir. O’yinlar orqali o’quvchining faolligi ortadi, ijodiy imkoniyatlari ro’yobga chiqadi. Didaktik o’yinlarning asosiy turlari; aqliy harakatli va aralash o’yinlaridan iborat. Bular o’quvchilarda aqliy, jismoniy, axloqiy, ma’naviy, psihologik,estetik, badiiy ko’nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O’yinlar o’quvchilarni ichki imkoniyatlarini ishga tushirishga o’ylashga, erkin fikr yuritishga, muloqotga,ijodkorlikka undaydi.

Didaktik o’yinlar nazariy, amaliy, jismoniy rolli, ishchanlik va boshqa yo’nalishdagi turlarga ajratiladi. Ular o’quvchilarda taxlil qiliosh, mantiqiy fikrlash, tatqiq qilish , hisoblash, o’lchash/ yasash,kuzatish, hulosa chiqarish, solishtirish, mustaqil qaror qabul qilish, nutq o’stirish, til o’rganish va yangi bilimlar olish faoliyatini rivojlantiradi.

Didaktik o’yinlar turlarini tanlashda o’qituvchi quyidagi mezonlarga rioya qilishi zarur:

- ishtirokchilarning tarkibi bo’yicha (o’gil bolalar, qizlar yoki aralash);
- O’quvchilarning soni bo’yicha (yakka, guruxli,juftlik, kichik gurux va hk);
- O’yin jarayoni bo’yicha (fikrlash, o’ylash, topag’onlik,harakatlar,musobaqa, berlashuv)
- Vaqt meyori bo’yicha (dars davomida, ma’lum vaqt oralig’ida, g’olib aniqlanguncha va hk).

O’yinlarni qo’llashdan oldin o’qituvchi o’quvchilarga uning shartini tushuntirishi va imkon qadar birgalikda bajarishi lozim. Buning uchun o’qituvchining o’zi o’yin shartini obdon o’rganishi, uni o’quvchilarga taqdim etish usullarini oldindan bilishi kerak. Qaysi darsda, qaysi mavzuda qanday o’yindan foydalanishiga etibor berish shart. Interfaol usullar ta’lim jarayonida qatnashayotgan har bir bilim oluvchining faolligiga, erkin va mustsqil fikr yuritishga asoslanadi. Bu usullardan foydalanganda bilim olish qiziqarli mashg’ulotga aylanadi. Interfaol usullar qo’llanilganda mustaqil ishlash ko’nikma va ma’lakasi rivojlanadi.

Ma’lumki, hozirgi kunda intrfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo’lib, ularning aksaryati tajriba- sinovidan o’tib, yaxshi natija bergan. Eng asosiylaridan biri- bu kichik guruxlarda ishlash. Ta’lim jarayoni qatnashchilari kichik guruxlarga bo’lingan holda ishlaydi, o’quv topshiriqlari alohida bir o’quvchiga emas, balki kichik guruxning barcha azolariga beriladi. Guruxlarning har bir a’zosi topshiriqni bajarishga o’z hissasini qo’shishga harakat qiladi.

Pedagogik texnologiya asosida o’tkazilgan mashg’ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolarga o’z munosabatlarini bildirishga intilishlarini tarbiyalab, ularni fikrlashga, o’z nuqtayi nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi. Innavatsion texnalogiyalar pedagogik jarayon hamda o’qituvchi va o’quvchi faoliyatiga yangilik o’zgarishlar kiritish bo’lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol usullardan foydalaniladi. Interfaol darslarda o’qituvchi o’quvchilarning faoliyatini dars maqsadiga yo’naltiradi. Bu usullarning o’ziga hosligi shundaki, ular faqat pedagog va o’quvchilarning birgalikda faoliyat ko’rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o’ziga hos hususiyatlarga ega bo’lib, o’quvchining dars davomida befarq bo’lmasligi, mustaqil fikrlashi, ijod va izlanishga jalb etilishi, ta’lim jarayonida fanga bo’lgan qiziqishlari doimiylagi ta’minlanishi, o’qituvchi va o’quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatining doimiy ravishda tashkil etilishini ta’minlaydi.

Har bir o’qituvhi o’quvchilarning yaxshi o’qishlarini, darslarga ishtiyoq bilan yondashishlarini istaydi. O’quvchi darsga qiziqmasa, o’qituvchining shijoatini so’ndiradi.Bu, albatta, pedagogik jarayonda bir qator muammolarni vijudga keltiradi.Zero, V. Suxomlinskiy aytganidek, ”Agarda o’quvchida o’qishga qiziqish bo’lmasa, barcha izlanishlarimiz- u o’ylagan niyatimiz puchga chiqadi”.

O’quvchi darslarga befarq bo’lib, unga qiziqmasa va extiyoj sezmasa, samarali o’qitishga erishish mushkul. Shu sababli o’qituvchi oldida o’quvchini o’quv jaroyoniga qiziqtirish vazifasi turadi.

Bolalarni darslarga qiziqtirishda boshlang’ich sinfdayoq jiddiy muammolarga duch kelinadi. Chunki bolalar ko’p chalg’ishadi, shovqin- suron qilishadi, o’qituvchini tinglashmaydi, sinfdagi mashg’ulotlar va uy vazifalarini bajarishga qunt qilishmaydi.

O’quvchi ulg’aygan sari ba’zan ularning fe’l-atvorida o’qishga qiziqmaslik bilan bog’liq sabablar ham ko’payib boradi. O’quv faoliyatini jonlantirishga intilishning an’anaviy usuli bu – yomon baxolar bilan ”siylash” hisoblanadi. O’quvchi yomon baxodan ta’sirlanadi, ammo bu xam har doim ijobiy samara bermaydi.

Bolada o’qishga bo’lgan qiziqishni oshirish uzoq muddat davom etadi, aniq maqsadga yo’naltirilgan va o’ta mashaqqatli mexnat ta’lab qiladi. Boshlang’ich ta’limda bolalarni o’quv faoliyatiga qiziqtirish ”Dars- sayoxat”, ”Dars-o’yin”, ”Yozuvchilar bilan uchrashuv”, Syujetli dars, ”Dars- musobaqa’,”Dars-tatqiqot”,”Ijodiy ishlar himoyasi” kabi dars turlarini tashkil etish orqali amalga

oshiriladi. Darsning tirli bosqichlarida qiziqtirishning har xil usul va yo'llarini qo'llash o'quvchilarning o'qishga bo'lgan intilishini mustahkamlaydi.

Bu o'rinda ko'p narsa pedagogning mahorati, uning o'quv- tarbiya ishini tashkil eta olish qobilyati, ijodi va doimiy izlanishiga bog'liq. Qaysidir ma'noda standart darsdan yiroqlashish, o'quvchilar e'tiborini tortish, ular faoliyatini jonlantirish, ularni fikrlash, izlanish va harakat qilishga undash uchun yangi dars o'tish jarayonlari kerak bo'ladi.

O'quvchilarga axloqiy tarbiya berishda xilma xil metodlardan foydalaniladi: Birinchidan, maktabdagi o'qish jarayoni yuksak darajada uyishtirilishi kerak. Buyuk nemis pedagogi A.V. Disterveg takidlaganidek, yaxshi o'qitish bilangina o'qituvchi o'quvchini yaxshi tarbiyalay oladi.

Ikkinchidan, axloqiy tarbiya jarayonining muvofaqqiyati o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasining saviyasiga bog'liq. Jamoa axloqli bo'lsa, bolalar intizomli bo'ladi.

Uchinchidan, tarbiyaviy ishlarni rejali bo'lishi va hamjihatlik bilan amalga oshirilishi axloqiy tarbiyaning muvafaqqiyatini taminlaydi. A.S.Makerenko 10 ta yuqori malakali o'z holicha ishlaydigan o'qituvchidan malakasi past, ammo bir yoqadan bosh chiqarib ishlaydigan 5 ta o'qituvchi afzal- degan edi.

To'rttinchidan, maktabdan ijobiy emotsional sharoit yaratish axloqiy tarbiya jarayonida muvaqqiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Beshinchidan, barcha o'quvchilarning maktabdagi umumiy tartib, hayot rejimiga amal qilishga erishmoq darkor.

Bugungi kunda ajdodlar ma'naviy merosini ularning yurtimiz tarixi, madaniyatiga qo'shgan hissasini o'rganish ular ilgari surgan ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilmiy asosda talqin etish va ta'lim- tarbiya sohasida keng foydalanish hamda yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Buyuk allomalarimiz takidlaganlaridek insondagi komillik eng avvalo, uning fikrlash ko'lami, tafakkuri va amaliy faoliyati bilan bog'liqdir. Insonning o'z o'zini bilishi, anglashi, boshqalar oldidagi mas'uliyat va majburiyatini his qilishi uning tarbiyasi bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Zunnunov A. Pedagogika tarixi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik.- T.: - Sharq. 2000 y.

2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent, TDPU, 2003.

3. Ishmuhammmedov R. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. - T.: TDPU, 2005.

4. Ishmuhammmedov R. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar. - T., 2010.

MILLIY MA’RIFAT HAMDA DINIY TARBIYANING ADABIYOT DARSLARIDA NAMOYON BO’LISHI

Mo‘minova Cho‘lponoy Abdulvohidovna
Andijon mashinasozlik instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi assistenti,
cholponoym@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7708884

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot darslarida o‘quvchilarga diniy hamda ma`rifiy tarbiya berishning o`ziga xosligi ko`rib chiqiladi. Undan tashqari badiiy asarlar zamiridagi ilohiy matn tahlili vositasida singdirish yo‘llari haqida so‘z boradi.
Kalit so‘zlar: diniy-ma’rifiy ta’limot, islom ma’rifati, islom dini, til madaniyati, ibodat.

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ И РЕЛИГИОЗНОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Муминова Чулпоной Абдулвахидовна
Андижанский институт машиностроения
ассистент кафедры узбекского языка и литературы,

Аннотация: В данной статье рассматривается уникальность предоставления религиозно-педагогического образования учащимся на уроках литературы. Кроме того, речь пойдет о способах впитывания божественного текста в основу художественных произведений.
Ключевые слова: религиозно-просветительское учение, исламское просвещение, исламская религия, языковая культура, молитва.

REFLECTION OF NATIONAL ENLIGHTENMENT AND RELIGIOUS EDUCATION IN LITERATURE LESSONS

Muminova Chulponoy Abdulvokhidovna
Andijan Institute of Mechanical Engineering
Assistant of the Department of Uzbek Language and Literature,

Abstract: This article examines the uniqueness of providing religious and educational education to students in literature classes. In addition, it will be discussed about the ways of imbibing the divine text at the heart of the works of art.

Keywords: religious-enlightenment teaching, Islamic enlightenment, Yusuf-bek Haji, Islamic religion, language culture, prayer.

KIRISH

Ma`lumki, taraqqiyotni harakatga keltirishda va turmushda ro‘y berayotgan jarayonlarga o‘z ta’sirini o‘tkazishda jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma’naviy yangilanishining muhim sub’ekti bo‘lgan yoshlar, ularni barkamol qilib tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Maktabda farzandlarimizga ta’lim berish jarayonida tarbiya ham beramiz. Bugungi kunda diniy-ma’rifiy tarbiya, ya’ni o‘quvchilarning iymon-e’tiqodi, Yaratganni tanishi, bir musulmon farzandi sifatida amal kilishi kerak bo‘lgan ma’naviy me’yorlari ta’lim-tarbiya sohasining muhim jihatlarini tashkil etadi. Diniy- ma’rifiy tarbiyada boy ilmiy, adabiy merosimizning o‘rni beqiyos.

ADABIYOTLAR SHARHI

Azaliy vatanimiz Turkiston aziz avliyolar, donishmandlar, mutafakkirlar diyori. Hakim Termiziy, Abduxoliq G‘ijduvoniy, Najmiddin Kubro, Abu Mansur Moturidiy, Imom Buxoriy kabi buyuk ajdodlarimiz bilan haqli ravishda faxrlanamiz. X asrda samarqandlik mutafakkir, ”Imom al-Huda” (Hidoyat yo‘lining imomi) deb ulug‘langan Abu Mansur Moturidiy tomonidan asos solingan Moturidiya ta’limoti islom ma’rifatining asl manbalaridandir.

Yoshlarimiz diniy-ma’rifiy saviyasini oshirish oilada boshlanib, maktab ta’limida davom ettiriladi. Mazkur maqolamizda o‘quvchilarni ma’naviyatli, iymon-e’tiqodli, pokiza tabiatli qilib tarbiyalashda adabiyot darslarida singdirib boriladigan diniy-ma’rifiy ta’limot haqida fikrlaymiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Adabiyot darslarida o‘rganiladigan badiiy asarlar mazmunidagi diniy e’tiqod, diniy amallar va boshqa diniy tushunchalar tasvirini tahlil qilish hamda atroflicha ochib berishning ayrim yo‘llarini yoritib berish.

Shu jihatdan qaraganda, adabiy ta’lim o‘quvchi yoshlarning fikrinigina emas, balki ularning tuyg‘ularini, qalbini, hissiyotlar olamini ham shakllantirishga ahd qilgan ta’lim jarayonidir. Adabiy ta’lim oldidagi bu vazifalar badiiy asarlarni chuqur tahlil etishni talab qiladi. Ezgu ishlar, ezgu qahramonlardan ibrat chiqarish, ibratlanish, yaxshilarning yaxshiligi, yomonlarning yomonligi asosi va omillarini aniqlash asarlarni o‘rganishda yetakchilik qilishiga, qahramonlarning xarakterli tomonlari, xatti-harakati, gap-so‘zlari tahlilga tortilishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Shundan kelib chiqadigan bo‘lsak, maktabda dunyoviy ta’lim-tarbiya va diniy-ma’rifiy tarbiya uyg‘unlashgan holda olib boriladi hamda axloqiy go‘zallik mezon qilib olinadi.

Quyida Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani tahlili orqali o‘quvchilarga singdiriladigan diniy- ma’rifiy tushunchalarga qaratmoqchimiz.

Abdulla Qodiriy iymon-e'tiqodli, pokiza tabiat, haqiqatgo'y inson bo'lgan. Bu fazilat-xislatlar uning romanlariga ham ko'chgan, albatta. Yozuvchi va shoirlar asosan o'z dunyosini, his-tuyg'ularini kitobxonga ma'naviy oziqa sifatida taqdim etadi. Abdulla Qodiriy romanlaridagi ana shunday go'zal estetik g'oyalardan biri – iymon-e'tiqod masalasi bugungi kunda qadrlanib- kattalashib, ko'zga aniqroq ko'rinadigan, fikrga quvvat, dilga zavq beradigan holat kasb etmoqda. "O'tkan kunlar" romanidagi ma'naviy-ruhiy jihatidan nisbatan mukammal qahramonlardan biri - Yusufbek hoji obrazidir.

Bu obraz aynan hojiligi e'tibori bilan yuksak maqomda tasvirlanadi. Olloh buyurgan farzi hisoblangan haj amali va asl hojilar qanday bo'lishligi haqidagi tushunchani shu obraz orqali singdirilishi maqsadga muvofiqdir. Hojilik sifati Yusufbekning din arkonlarini to'kis ado etuvchi halol, pokiza bir inson ekanli gini anglatadi, ma'naviy-ruhiy jihatdan aql-zakovati, fahm-farosati, go'zal odobi, muomala-munosabati o'quvchi ko'z oldida nur yuzli siymoni gavdalantiradi. Romanda hoji qatnashgan sahnalar ko'p emas. Ammo Yusufbek siymosining ma'naviy quvvati butun roman borlig'iga nur bag'ishlaydi. Bu qahramonning salobati oz gapiradi, ko'p eshitadi, kam kuladi, musibatdan **darhol ko'zi yoshlanadi**: *"Yusufbek hojining qiziq bir tabiati bor: xotini bilangina emas umuman uyichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa-bo'lsin uzoq so'zlashib o'tirmaydir... Hojibir necha vaqt so'zlaguchini o'z og'ziga tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa "xo'p" deydir, gapga tushunmagan bo'lsa "xo'sh" deydir, noma'qul bo'lsa "durust emas" deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsabir iljayish bilan kifoyalanib, mundin boshqa so'z aytmaydir..." [2].*

Asar voqealaridagi bir majlis-ziyofatda Yusufbek hoji Yunus Muhammad oxund og'zidan Rasulullоh (sallollohu alayhi vassallam)ning: "*Iza vasadal amru ila g'ayri ahlihi fantazir as-soata"* (ya'ni, agar bir qavmning ishi noahl odamg'a topshirilg'an bo'lsa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil), degan hadisini eshitib: "*Voy bo'lsin biz badbaxtlar holig'a*", deydi. "*Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparastlar ta'sirida qoraydi. Yoshim oltmish beshka yetib bir vaqt bo'lsin ibodatimni janobi Haqqa bevosita yo'naltirg'animni va ko'ngil ko'zim ochilib qilg'on sajdamni xotirlay olmayman... Endi mundan keyingi besh kunlik umrim dunyo mojarolaridan etak silkib go'sha'i oxirat tadorikini qilmog'im uchun g'animat ko'rinadir*" [2], - tarzida xulosa chiqarishi ma'rifatli shaxs ekanligini dalillaydi.

Komil inson qiyofasidagi bu qahramon xalqqa ham, o'z e'tiqodiga ham xiyonat etishniistamaydi. Zero, "*xalq Yusufbek hojidanbir zarra yomonliq yoki bo'lmag'ur bir kengash eshitmagan...", "mansab borasida nihoyatda ta'masiz", "xalq manfaatini kuzatkuchi birodam*" ekanligi asar qahramonlari tilidane'tirof etiladi.

Roman sahifalarida Hoji Kumushning ko'zi yorishi arafasida *"xursand va xafaligi noma'lum bir qiyofada "Daloyil" o'qib o'tirgan"* holda tasvirlanadi. Shu

o‘rinda “Daloyil”ning qanday kitobligi, mazmun- mohiyatini izohlash Yusufbek hoji siymosini va ma’naviy-ruhiy dunyosining komilligini to‘kis ochib beradi:

“Daloyil-ul hayrot” muallifi Muhammad Ibn Sulaymon Juzuliydir. Kitobni o‘qish shartlari va odoblari bor, ya’ni kitobni o‘qigan shaxs quyidagi talablarni to‘la-to‘kis ado qilishi kerak:

1. Komil bir shayxdan izn olgan bo‘lishi;
2. Uni o‘quvchi kishi yeyish, ichish, savdo- sotiqda halol bo‘lishi;
3. O‘zi ham, kiyim-kechagi ham toza bo‘lib, uni o‘qishda xatoga yo‘l qo‘ymasligi;
4. Tajvid (to‘g‘ri talaffuz) qoidalariga amal qilishi, duo va tasbehlarning ma’nosini bilishi kerak.

Asarni o‘quvchilarga tushuntirishda davom etar ekanmiz, romanning muqaddimasidagi azon so‘ziga diqqatni jalb qilamiz:

“ 1264-nchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishqi kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir”. Yoki “Otabek bu gal oltinchi qo‘nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni (ta’kid bizniki) eshitiladigan vaqtda otdan qo‘ndi...”. Yoki: “U yoq-bu yoqdan shom azoni eshitila boshlagan edi. Ma’lum otliq qutidorning darbozasida otini to‘xtatdi-da, o‘ng oyog‘ini uzangudan uzdi. Shu vaqtda shom namozidan qolmas uchun shoshilib qutidor ham yo‘lakdan chiqib keldi...»

Islom dinimizning muqaddas farzi hisoblangan namozga chorlovchi azon duosi ilohiy kalimalardan biridir. Romanda bu islomiy hodisa namoz tasviri bilan parallel ravishda asar qahramonlari faoliyatida berib boriladi.

XULOSA VA MUNOZARA

Diniy-ma’rifiy tarbiyani adabiyot darslarida o‘rganiladigan asarlar tahlili orqali singdirish samarali omillardan hisoblanadi. Chunki bu yo‘l “ijtimoiy nasihatlar”dan, zo‘riqishlardan holi jarayon bo‘lib, o‘kuvchi qahramonlar bilan bir havodan nafas oladi, ularning yurak urishlarini eshitgandek bo‘ladi; go‘yo Otabek bilan yonma-yon yuradi, “Siz o‘shami?” degan hayajonli savolni xotira devoriga muhrlab qo‘yadi. Yuzlaridan nur yog‘ilib turgan Yusufbek hojining purhikmat o‘gitlaridan bahra oladi. Kumushning achchiq qismatini ko‘rib, beixtiyor ko‘zlari yoshlanadi. Zaynabga “bechora” deydi. Negaki badiiy asarlarda jon bor, tiriklik bor, umr mohiyati mujassam.

Roman qahramonlari boshidan kechayotgan voqealarning shu tarzda namoz vaqtlari negizida belgilanishi o‘quvchi shuurida dinimizning buyuk farzi hisoblangan namozga nisbatan tabiiy sezim va iymon etiqodning shakllanishiga omil bo‘lib xizmat qiladi.

Xolbuki, Qodiriy asarlarida, faqat ma’naviyatgagina emas, tafakkurga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatish qudrati mavjuddir. Shu nuqtai nazardan, Abdulla Qodiriy asarlarini chuqur o‘rganish islom qadriyatlari va madaniyatini to‘g‘ri anglash hamda qabul qilish, o‘quvchilarga islom dinining mazmun- mohiyatini yetkazish uchun ham muhimdir.

Yuqoridagi xulosalarga tayangan holda yoshlarni diniy-marifiy jihatdan ilmli qilib tarbiyalashda badiiy asarlar tahlilini chuqur va atroflicha amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

O‘quvchilar his-sezimlariga ta’sir etish qudratiga ega mumtoz asarlarni o‘qib-o‘rganib, ma’naviyatini boyita olishiga imkon va ko‘mak berish zamonaviy ta’lim oldidagi vazifalardan biridir.

Dinimizning farz va amallari, iymon, e’tiqod tushunchalari badiiy asarlar zamirida poetik tasvir va badiiy detallar orqali tasvirlanadiki, adabiyot muallimi bu kabi poetik unsurlarni tahlil jarayonida yoritib berishi samarali omil hisoblanadi. Zero, insonning e’tiqodi buzilsa, har qanday xunrezlik va fitnalarga bosh qo‘shishi mumkinligi yoshlarni ogoh va ma’rifatli qilib tarbiyalash kerakligini anglatadi.

Adabiyotlar ro`yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2011-jild. – 591 b.
2. A.Qodiriy. O‘tkan kunlar. - T.:”Navro‘z”, 2019. - 386 b.
3. Abu Homid G‘azzoliy. Til ofatlari kitobi. - T.: ”Sharq”, 2014. - 175 b.
4. Ahmad Xodiy Maqsudiy. Ibodati islomiya. – T.: ”Mehnat”, 2011. - 102 b.

USE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL METHODS IN TEACHING THE SUBJECT OF SATURATED CARBOHYDRATES

Khojaeva Nafisakhon Toshtemirovna
is a senior teacher of Kokan State Pedagogical Institute
Isomiddinova Saidaxon Rahimjon kizi
is a student of Kokan State Pedagogical Institute
https://doi.org/10.5281/zenodo.7708950

Annotatsiya. Maqolada o'qituvchining to'yingan uglevodorodlar mavzusini o'rganishda dars va tajriba va labaratoriya jarayonlarida interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarni mustaqil fikrlash qobilyatlari rivojlantirilib, ularda erkin fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, xissiyotlarni boshqara olish, tankidiy va ijodiy fikr yuritishning rivojlanishiga zamin tayyorlanadi. pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'quv faoliyatida talabalarning fanlararo aloqadorlik asosida ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonini samarali amalga oshirilishini ta'minlovchi pedagogik sharoitlar yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar. mustaqil fikrlash qobilyatlari, erkin fikrlash, tankidiy va ijodiy fikr affekt va intellekt birligi, ijtimoiy-madaniy konteksti, motivatsiya, pedagogik faoliyat.

Аннотация. В статье использование учителем интерактивных методов на уроке и экспериментально-лабораторных процессов при изучении темы насыщенных углеводов развивает у учащихся способности к самостоятельному мышлению, подготавливает почву для развития свободного мышления, самостоятельного принятия решений, способности к контролировать эмоции, критическое мышление и творческое мышление. Выделены педагогические условия, обеспечивающие эффективную реализацию процесса развития творческих способностей студентов на основе междисциплинарности в образовательной деятельности высших учебных заведений педагогики.

Ключевые слова. способности к самостоятельному мышлению, свободное мышление, танкидное и творческое мышление, единство аффекта и интеллекта, социокультурный контекст, мотивация, педагогическая деятельность.

Annotation: In the article, the teacher's use of interactive methods in the lesson and experiment and laboratory processes in studying the topic of saturated carbohydrates develops students' independent thinking abilities, and prepares the ground for the development of free thinking, independent decision-making, ability to control emotions, critical thinking and creative thinking.. Pedagogical conditions that ensure the effective implementation of the process of developing creative abilities of students on the basis of interdisciplinarity in the educational activities of higher educational institutions of pedagogy are highlighted.

Key words. independent thinking abilities, free thinking, tankidy and creative thought, unity of affect and intellect, socio-cultural context, motivation, pedagogical activity.

Today's specialists, regardless of their sphere of activity, should have a wide range of knowledge of new pedagogical technology, modern technology, information communication and communication systems, office equipment and sufficient skills in their use. Especially in the teaching of chemistry, the role of practical exercises and laboratory equipment is incomparable, and new methods are available to the teacher in conducting these lessons.

The national personnel training program assigns a great responsibility to teachers to bring up mature, well-rounded, healthy and highly moral young people. In particular, in the preparation of qualified personnel for the chemical industry, which is one of the main branches of the economy of our republic, students are given the basic concepts of chemistry at school. In the teaching of chemistry in grades 7-11, it is necessary to attach great importance to the mastery of the subject by students. Today, it is known from the literature that the learning of the topic by students is 10-15% by hearing, 25-30% by seeing, and 40-45% by practical implementation. Therefore, today's chemistry teacher cannot achieve his goal if he conveys materials related to the subject only as information to the student. Therefore, in the teaching of chemistry, teaching using new pedagogical technologies, comprehensive coverage of the topic, interesting experiments and problem-solving methods, if possible, will give good results in explaining each topic.

Familiarity with saturated hydrocarbons, their representatives, chemical properties, and teaching the subject using interactive methods is very effective. This method is based on the active relationship between the teacher and the student, the full explanation of each other. Through these methods, students' independent thinking abilities are developed, and the ground is prepared for the development of free thinking, independent decision-making, ability to control emotions, creative thinking. The main goals and tasks of interactive methods are as follows: 1. To teach students to think independently, creatively, creatively, logically: 2. To perform practical and real tasks with problematic situations; 3. Force to think; 4. Activation; 5. Encouraging students to organize: Here we need to say that the teacher uses several types of these methods in a subject or laboratory exercise, in other words, several types of innovative technologies come together in each successfully conducted exercise. comes out. For example, let's take the study of the topic "Hydrocarbons" in practical classes of organic chemistry. This topic is written on the blackboard, that is, "Hydrocarbons". In addition, the key word "hydrocarbon" is also written on the board. After that, students are given 5 minutes to repeat the topic once. Students repeat the topic during this time. Each

student is asked to write a sequence of important phrases, laws and reactions on the subject. The goal is that all of these records will ultimately confirm what hydrocarbon naming, isomerism, production, and properties are based on. Thus, almost all students write down the information they remember about the topic in a row, and as a result, they form their own understanding of carbohydrates. Students who do not have any ideas are recommended to write information about where and when hydrocarbons are used in which fields and their advantages and disadvantages. At this stage, if any ideas come to their brains, it is recommended to immediately write them down in notebooks.

Each student is instructed to write down the reaction equations according to the chemical properties of hydrocarbons and their production methods. For the control to be convenient, it is required to choose the reaction according to the sequence number in the magazine. In the process of writing chemical reactions, advanced students in the group are allowed to form groups of 3-4. It is required that the student has a very good understanding of the process and essence of a chemical reaction, regardless of how he writes it. Chemical reactions should be given another chance without criticizing them as wrong even in the case of improperly designed ones. For this, it is recommended to get advice from an advanced student in his group. In these ways, the knowledge on the topic of saturated hydrocarbons will be mastered by the students and they will be able to apply it in their life activities in the future. Taking into account their participation in the course of the lesson, the teacher motivates them by means of points according to their actions. As indicated above, each interactive method can improve the quality of education, increase its effectiveness, and improve the interaction between teachers and students, students and groups of students, as well as the community. It has great potential in creating the necessary conditions and environment for decision-making cooperation, achieving ideological and spiritual unity, striving for a single goal, realizing the inner potential of each learner, and manifesting as a person. Interactive methods, by their nature, provide a certain level of efficiency in the implementation of educational or educational goals, but each of them has different opportunities to ensure productivity in the educational or educational process.. Therefore, when choosing interactive methods, teachers should pay attention to the studied topic, problem or issue that needs to be solved. In addition, the effectiveness of interactive methods increases when the age, psychological characteristics, level of worldview, and life experiences of the students are taken into account in their application. This requires teachers to have professional skills, competence, knowledge, sensitivity and intuition.

References.

1. Azimova, V.U Xojaev, N.T Xojayeva, I.Oxunov Nicotine-containing plants nr Life Sciences and Agriculture 2 (2), 37-41

2. A.N Ravshanovna, X.V Umarovich, X.N Toshtemirovna, O.I Islomovich Tarkibida nikotin saqlovchi o'simliklar Life Sciences and Agriculture, 37-41

3. У.В кизи Мукимджонова, М.Ю Исаков, Н.Т Худжаева Vigna sinensis, phaselous ayreus, arachhis hypogaea o‘simliklar donlari va poyalarining organik tarkibi Журнал химии товаров и народной медицины 1 (2), 185-202

4. И.Ж Жалолов, В.У Хужаев, М.Г Левкович, С.Ф Арипова Алкалоиды A. donaxL., VIII. 3-алкилпроизводные индола в A. donaxL Химия природ, соедин, 419-420

5. С.Ф Арипова, В.У Хужаев, И.Ж Жалолов, Ш.Ш Сагдуллаев Алкалоиды гигантского злака Arundo donax L. химия, структура, свойства, технология Монография. Ташкент, 256

6. В.У Хужаев. Алкалоиды дикорастущего и культивированного вида Arundo donax L. строение новых оснований

7. В.У Хужаев, СФ Арипова Алкалоиды Arundo donax Химия природ. соедин, 134-135

8. ВУ Хужаев Алкалоиды Arundo donax флоры Узбекистана Химия природ, соедин, 136-138.

9. В.У Хужаев, С.Ф Арипова НШ Азимов, Алкалоиды Codonopsis clematidea флоры центральной азии O‘zbekiston biologiya jurnali, 3-5

10. В.У Хужаев Классификации парфюмерной и косметической продукции на основе товарной номенклатуры ДБ Каримова, Universum: технические науки, 63-70

11. V.U Khuzhaev Alkaloids from Arundo donax L. X. Mass Spectrometric Fragmentation of Arundamine and Arundanine Chemistry of natural compounds 40, 196-197.

12. Yusupova N.V. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak o’qituvchilarni tayyorlashda fanlararo bog’lanishlar muammolari Jismoniy madaniyat va boshlang‘ich talim samaradorligini oshirish.

13. Yusupova N.V. System of Professional Competence Development of Future Teachers in the Field of Science and Communication. Annals of R.S.C.B., Vol. 25, Issue 4, 2021, Pages. 14211 – 14215

14. Yusupova N.V. Bo’lajak o’qituvchilarini tayyorlashda tabiy-matematik sikl fanlari fanlararo bog’lanishlarning didaktik psixologik asoslari TDPU Ilmiy Axborotnomasi 20 (4), 105-110.

15. Yusupova N.V. Talabalarning o’rta umumta'lim maktablarda fanlararo bog’lanishlarni amalga oshirish bo’yicha asosiy bilim va malakalari TDPU Ilmiy Axborotnomasi 20 (2), 105-108

16. Yusupova N.V. Tabiiy-matematik sikl fanlari bo’yicha TDPU Ilmiy Axborotnomasi 20 (5), 116-120.

17. Yusupova N.V. Fanlararo bog'lanishning talabalar bilim va malakalari sifatiga ta'siri TDPU Ilmiy Axborotnomasi 20 (4), 189-193.

18. Yusupova N.V. Pedagogical mechanisms of creating didactic conditions for improving pedagogical training of future teachers based on an integrated approach Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (12), 1873-1875

19. Yusupova N.V. Formation of basic knowledge and skills of students in the implementation of interdisciplinary connections in secondary secondary schools Open Access Repository 8 (12), 191-196

20. Н.В Юсупова Принципы обучения в межпредметные связи Nizomiy nomidagi toshkent davlat pedagogika universiteti 1 (1), 412-415.

21. N Yusupova, S Mirxaitova Mustaqil ishlar-talabalar mustaqil fikrlashlari omili sifatida Сборники конференций НИЦ Социосфера, 80-82

22. Mamatkulov M.V. Develop the creative abilities of future teachers. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2020, 99 pp

23. Mamatkulov M.V. Development of creative methods of students by pedagogical education in educational activities theoretical bases. Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent 2021, 173 b

24. Mamatkulov M.V. Formation of creative talents as a necessary condition of qualitative training of future teachers. Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent 2021, 76 b.

25. Mamatkulov M.V. Organization of experimental research and diagnosis of the formation of students 'creative abilities. Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent 2021, 177 b.

26. Mamatkulov M.V. The problem of individual creative opportunities in modern theory and practice. Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent 2021, 183 b.

27. Mamatkulova M.V. Features of formation of pedagogical creative abilities of future teachers / Развитие современной науки и образования: актуальные вопросы, достижения и инновации : сборник статей Международной научно-практической конференции : в 2 ч., Пенза, 20 января 2022 года. Vol. Часть 2. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2022. – P. 162-164. – EDN XPLBEI.

28. Mamatkulova M.V. Pedagogical conditions for the development of creative talents of students of a pedagogical university in teaching process. Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent 2021, 181 b.

29. Исаков, М.Ю Исаков, У.В.К Мукимжонова Микробиогенные элементы в системе «порода-почва-растение» на лугово-оазисных почвах западной ферганы вю Universum: химия и биология, 45-50

30. Мукимжонова У.В. IM Yunusovich The connection of the elemental composition of grains and stalks of the mung bean plant to the soil Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (5), 764-767

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТИ ПЕДАГОГ ХОДИМЛАРИДА СТРЕССГА БАРҚАРОРЛИКНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Нуржахон Исмоилова
ТДПУ “Психология” кафедраси
доц.в.б., психол.ф.доктори (PhD)
isnurjahon@jmail.com
Шахло Тўйчиева
ТДПУ “Психология” кафедраси 2-босқич магистри
https://doi.org/10.5281/zenodo.7708986

Аннотация. Мазкур мақолада мактабгача таълим ташкилоти педагог ходимларида кузатиладиган замонавий психологиянинг асосий муаммолари қаторидан жой олган стресс ва стрессга барқарорликни диагностика қилишнинг услубий асосларига оид назарий маълумотлар ёритилган.

Калит сўзлар: стресс, стрессга барқарорлик, ўзига баҳо, фрустрация, фрустрацион толерантлик, копинг-стратегия.

Аннотация. В данной статье изложены теоретические сведения о методологических основах диагностики стрессоустойчивости и стрессоустойчивости, что является одной из основных проблем современной психологии, наблюдаемой у педагогических кадров организации дошкольного образования.

Ключевые слова: стресс, стрессоустойчивость, самооценка, фрустрация, толерантность к фрустрации, копинг-стратегия.

Rezyume. This article describes the theoretical information on the methodological basis of diagnosis of stress and stability to stress, which is one of the main problems of modern psychology, which is observed in pedagogic staff of preschool education organization.

Key words: stress, resilience to stress, self-esteem, frustration, frustration tolerance, coping strategy.

Бугунги кунда мактабгача таълим ташкилоти педагог ходимларининг ҳам жисмоний, ҳам руҳий саломатлиги жиддий таъсир кўрсатадиган стресс ҳолатларининг мавжудлиги ва унга нисбатан барқарор муносабат билдириш унинг учун нафақат саломатлигини асраш калити, балки олиб бораётган фаолиятининг самарасига ҳам таъсир кўрсатувчи муҳим омил эканлигини ҳисобга олган ҳолда уларнинг стрессга барқарорлигини тадқиқот предмети сифатида ўрганиш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ю.Н.Користовнинг таъкидлашича: “Биз инсондаги касалликларнинг 90%и стресс билан боғлиқ ҳолда юзага келаётган мураккаб бир даврда яшаяпмиз. Стресс юрак-қон томир касалликлари, ошқозон-ичак касалликлари, турли хилдаги неврозлар, ҳатто турли юқумли касалликларнинг ортишининг сабабчиси бўлиб қолмоқда. Айни пайтда кўплаб тадқиқотчилар бир фикрни тасдиқлашмоқда, яъни низоли ва имконсиз вазиятлар юзага келганда ҳамда депрессия, умидсизлик, тушкунлик кайфияти билан биргаликда кечадиган ҳаддан ортиб кетган стресслар турли хил хавфли ўсимталарнинг пайдо бўлишини тезлаштиради” [2; Б -627].

Демак, бугун мактабгача таълим ташкилоти педагог ходимлари ўз фаолияти жараёнида стресс ва стрессдан чиқиш йўллари ҳақидаги маълумотларга эга бўлиши давр тақазосидир

Стресс ва стрессга барқарорлик масалаларини тадқиқ этиш юзасидан олиб борилган тадқиқотлар икки асосий натижага эришувига сабаб бўлган: биринчидан инсоннинг стрессга барқарорлик кўрсаткичларини, яъни юқори, ўрта ва паст кўрсаткичларни аниқлаш имконини берувчи тестологик инструментлар ишлаб чиқилган; иккинчидан, шахснинг ҳар қандай фаолияти унинг стрессга барқарорлиги билан бевосита ёки билвосита боғлиқ эканлиги асослаб берилган. Бошқачароқ айтганда, шахснинг стрессга барқарорлиги қанчалик юқори бўлса, фаолият самарадорлиги ҳам шунчалик юқори бўлади, аксинча, стрессга барқарорлик кўрсаткичининг пастлиги эса шахснинг стресс вақтида ўз энергия ва захираларини салбий психологик ҳолатларни бартараф этишга сарфлаши билан белгиланади.

Бу жараёнда айниқса мактабгача таълим ташкилоти педагог ходимларида стрессга барқарор муносабат билдиришнинг психологик механизмларини ўрганиш жуда долзарбдир. Мазкур йўналишда тадқиқот олиб боришни истаган тадқиқотчиларга услубий тавсия сифатида қуйидаги методикаларни қўллашларини тавсия қиламиз:

Респондент (мактабгача таълим ташкилоти педагог ходим)ларида стрессга барқарорлик хусусияти қай даражада ривожланганлигини аниқлаш мақсадида “Шахснинг стрессга барқарорлигини аниқлаш” методикаларининг модификациялашган шаклидан фойдаланиш мумкин. Методикалардаги айрим вазиятларнинг ўзбек муҳитида стрессоген воқеа бўла олмаслигини ёки тадқиқот объектининг айрим жиҳатларини эътиборга олган ҳолда, методикаларнинг баъзи тасдиқларини маҳаллий муҳитга ва респондентларга мослаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мазкур йўналишдаги методикалар орқали олинган эмперик маълумотлар асосида мактабгача таълим ташкилоти педагог ходимларининг фаолият жараёнида кечадиган стрессга барқарорлигининг ўзига хослиги аниқланади.

Шунингдек, респондентларнинг стрессга барқарорлик детерминантларини аниқлашда мутахассисларнинг тавсиясига кўра уни комплекс тарзда ўрганиш ва бу жараёнда бир нечта методикалардан фойдаланилиши мақсадга мувофиқ:

А) Стрессга барқарорликни ўрганишда комплекс ёндошув тарафдорларининг фикрига кўра, шахснинг ўзига баҳоси унинг стрессга барқарорлигини аниқлаш юзасидан олиб бориладиган тадқиқотларда муҳим рол ўйнайди [4, 232-б]. Муаллифлар ўзига адекват баҳо берувчиларда стрессга барқарорлик кўрсаткичи энг юқори даражада бўлади, деб ҳисоблайди. Шу фикрлардан келиб чиққан ҳолда, мактабгача таълим ташкилоти педагог ходимларида ўз-ўзига баҳонинг юқори, адекват ва паст даражаларини аниқлаш масадида “Ўз-ўзини баҳолаш”га мос келадиган методикалардан фойдаланилиши мақсадга мувофиқдир.

Ўзига адекват юқори баҳо беришни ўзига нисбатан ижобий муносабат, ўзини ҳурмат қилиш, ўзини қабул қилиш, ўзидан қониқиш ҳисси билан тенглаштириш мумкин. Аксинча, ўзига паст баҳо бериш ўзига нисбатан салбий муносабат, ўзини қабул қилмаслик, ўзидан қониқмаслик ҳислари билан тенглаштирилади. Ўзига юқори баҳо берувчилар – ўз имкониятларини ҳаддан ортиқ баҳолайдилар ва шунга мос ҳолда ўз олдиларига эришишга имконияти етмайдиган, лекин эришишни орзу қиладиган мақсадларни қўядилар. Уларда қадр-қиммат, ғурур, ўзини севиш каби инсоний сифатлар кўпинча тескари томонга, яъни манманлик, худбинлик, ўзига бино қўйиш кабиларга айланиб кетиш эҳтимоли юқори бўлади.

Ўзига етарлича адекват юқори баҳо берадиган индивидлар кўпинча стрессоген таъсирларни эмоционал жиҳатдан оғриқли ёки стрессоген деб қабул қилмайдилар. Бундан ташқари, ўзига етарлича адекват юқори баҳо берадиган одамлар стрессоген вазиятларда ўзига паст баҳо берувчиларга нисбатан яхшироқ ҳаракат қиладилар ва натижада бундай ҳолат уларда ўз имкониятлари ҳақида кўпроқ билишга, ўзига бўлган баҳосининг ортишига олиб келади. Ўзини паст баҳолайдиган шахслар эса аксинча, стрессоген таҳдид пайтида юқори даражадаги қўрқув ва хавотирни ҳис қиладилар, шунга мос равишда ўзини бундай таъсирларга қарши тура олмайман, деб ҳисоблайдилар. Ўзини бундай тарзда негатив идрок этиш ўз-ўзидан шахснинг стрессоген омиллар билан курашишни қийинлаштиради.

Ўз имкониятларини ноадекват паст баҳолаш ўз-ўзига ишончнинг ҳам жуда паст бўлишига олиб келади. Бу эса шахсда стрессоген вазиятларда ўзини ночор ҳис қилишга, бу вазиятдан чиқиб кетиш ўрнига тушкунликка берилишга олиб келиши мумкин.

Б) Стрессга барқарорликни оширишда ўзига хос таъсирга эга бўлган шахс хусусиятларидан бири – бу фрустрацияга нисбатан толерантликдир. Фрустрация

– инсоннинг маълум мақсадга эришиш ёки вазифани ҳал этиши йўлида содир бўлган енгиб бўлмас (ёки субъектив жиҳатдан шундай деб қабул қилинадиган) қийинчиликлар натижасида юзага келадиган кечинмалар ва хулқ-атворнинг намоён бўлишидаги ўзига хос характерли ҳолатларни ифодаловчи тушунча сифатида қаралади. Фрустрацияни психологик жиҳатдан ўрганиш концепцияси С. Розенцвейгга тегишли бўлиб, кейинчалик бир неча тадқиқотчилар мазкур муаммо доирасида изланишлар олиб боришган. Бу борада С.Розенцвейгнинг “Расмли фрустрация” методикаси машҳур бўлишига қарамасдан, айрим тадқиқотчилар унинг мураккаблигини ва шу боис натижаларни таҳлил қилиш қийинлигини алоҳида таъкидлашади [3, 267-б]. Шуларни ҳисобга олган ҳолда фрустрацион толерантликни ўрганувчи бошқа методикалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. В.В.Бойко томонидан тавсия этилган “Фрустрацияни аниқлаш тести» натижалари ҳам фрустрацион толерантликнинг паст, ўрта ва юқори даражаларини аниқлаб беради.

В) Кейинги йилларда стрессга барқарорлик муаммосини ўрганган аксарият тадқиқотчилар ўз тадқиқотларида албатта стрессга қарши туриш хулқини, яъни копинг-кураш стратегиясини ўрганишга ҳаракат қилишмоқда. Копинглар самардорлигининг муҳим мезони сифатида уларнинг турли хиллиги ва кўп қўлланилиши таъкидланади [1, 143-б]. Дарҳақиқат, айрим тадқиқотлар копинг усулларининг турличалиги муаммони ечиш ва стрессни енгиб ўтишга жуда катта ёрдам беришини кўрсатган.

Шунга кўра, синалувчиларнинг стресс ҳолатига тушганида копинг-стратегиянинг қайси усулидан фойдаланишини аниқлаш мақсадида Д.Амирхан томонидан таклиф этилган «Копинг-кураш индикатори» методикаси танлаш яхши натижа беради. Ушбу методика Д.Амирхан томонидан шахснинг доминант копинг-стратегияларини ташхис қилиш учун ишлаб чиқилган ҳамда О.А.Сиротин ва В.М.Ялтонскийлар томонидан рус муҳитидаги тадқиқотларни ўтказишга мослаштирилган. Методиканинг ўзбек тилидаги варианти Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академияси психологлари (Е.Саттаров, Н.Соғинов, И.Махмудов) томонидан муваффақиятли қўлланилган [5, 43-48]. Мазкур методиканинг қулайлиги шундаки, копинг хулқнинг 3 хил услубидан қай бирини қўллашига қараб респондентнинг стрессга барқарорлигини аниқлаш имконияти мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Журавлев А.Л. Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы /А.Л.Журавлев. – М.: ИП РАН, 2008. 188 с

2. Корыстов Ю.Н. Эмоции, стресс, курение, потребление алкоголя и рак – кореляционные и причинные связи //Журнал ВНД им И.П.Павлова. 2007. - № 4. - С -627.

3. Майерс Д. Фрустрация: поведение без цели. - М.: Прогресс, 2005. - 342 с

4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. - Самара: Издательский. Дом «БАХРАХ-М», 2001. - 672 с.

5. Соғинов Н.А. Прокуратура органларида психодиагностик ишларни ташкил этиш масалалари. //Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Академияси Ахборотномаси. №3 (35) 2018. – Б.43-48

ATOULLA XO'JAYEV – BXSRDAN XORIJGA O'QUVCHI VA TALABALAR YUBORISHNING TASHKILOTCHISI VA TASHABBUSKORI

Artikov Zafar Zaripovich
Buxoro Davlat universiteti tayanch doktoranti,
TURON ZARMED universiteti tarix fani o'qituvchisi
E-mail: zafarartikov.85@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709122

Rezyume. Ushbu maqolada Buxoro Xalq sovet Respublikasi (BXSR, 1920-1924 yy) hukumat rahbarlaridan Atoulla Xo'jayevning xorijga o'quvchi va talabalar o'qitishdagi tashkilotchilik faoliyati tahlil etilgan

Tayanch atamalar: konsul, vakolatxona, diplomatiya, Moskva, Berlin, o'quvchi, talaba, o'qish, gimnaziya, litsey, oliy ta'lim, Germaniya, Chorjo'y, maorif, stipendiya, qorako'lchilik, savdo-sotiq, dari-darmon, tayyorlov kurslar, "Buxoro axbori"

Abstract: This article analyzes the organizational activities of Atoulla Khodzhaev for teaching students and students abroad from the heads of governments of the Bukhara People's Soviet Republic (BNSR, 1920-1924)

Key words: consul, representation, diplomacy, Moscow, Berlin, pupil, student, study, gymnasium, lyceum, higher education, Germany, Tsar, education, scholarship, karakul breeding, trade, medicine, preparatory courses, "Bukhara information"

Резюме. В этой статье анализируется организационная деятельность Атауллы Ходжаева по обучению студентов и студентов за рубежом от руководителей правительств Бухарской народной советской республики (БНСР, 1920-1924 гг.)

Ключевые слова: консул, представительство, дипломатия, Москва, Берлин, ученик, студент, учеба, гимназия, лицей, высшее образование, Германия, Царь, образование, стипендия, каракулеводство, торговля, медицина, подготовительные курсы, "Бухарская информация"

XX asrning dastlabki o'n yilliklarida Buxoro va butun Turkiston mintaqasida jadidchilik hamda taraqqiyparvarlik harakatining vakili, BXSR hukumati a'zosi, keyinchalik O'zbekistonda bir qator mas'ul vazifalarda ishlagan Atoulla Xo'jayev (1880-1937) haqida tarixiy haqiqatdan voqif bo'lyapmiz.

Otaulla Xo'jayevning ko'p qirrali va samarali faoliyati solnomasiga qisqa muddat bo'lsada, BXSR hukumatining Moskva (RSFSR) vakolatxonasini boshqargan davri muhim o'rin tutadi. Avvalo Atoulla Xo'jayev Buxoro hukumatining Rossiya davlatidagi vakolatxonasini boshqargan tarixiy-xronologik chegaraga aniqlik kiritishga zarurat mavjud ekanligi ko'zga tashlanadi. Buxorolik jurnalist va adib

N.Naimov: “Atoulla Xo’jayev 1922 yildan Moskvada ikki yil yashab, BXSRning Rossiyadagi vakolatxonasini bohqardi[1]” – deb qayd etsa, professor S.I.Inoyatov: “1922 yilning yanvar-may oylarida Atoulla Xo’jayev Rossiya davlatida BXSRning muxtor vakili bo’lib xizmat qiladi. 1923 yil may oyidan esa Xalq Nozirlar Kengashi raisi lavozimini vaqtinchalik bajara boshlaydi[2]” – deb yozgan. Manbashunos olim K.J.Raxmonov RSFSRdagi BXSR vakolatxonasini Atoulla Xo’ja 1922 yilning bahor va yozida boshqarganligini ko’rsatib o’tgan[3].

Tarixiy tadqiqotlar natijasida aniqlandiki, Atoulla Xo’jayev BXSRning Moskvadagi vakolatxonasini 1922 yil yanvar va 1922 yil avgust oylarida boshqargan. Uning faoliyati bilan bog’liq voqealar davomi 1922 yil kuzidan BXSR Buxoroda kechgan.

Atoulla Xo’jayev BXSRning Rossiyadagi konsuli lavozimida faoliyat yuritgan paytda RSFSR-BXSR o’rtasidagi iqtisodiy, madaniy, ilmiy texnikaviy sohalardagi aloqalarni kengaytirishda o’z hissasini qo’shganligini tarixiy voqeliklar tasdiqlaydi.

Atoulla Xo’jayev faoliyatining muhim qirralaridan RSFSR, Ozarbayjon, Turkiya va Germaniyada o’quvchi va talabalar o’qitish orqali zamonaviy malakali kadrlar tayyorlashdagi tashkilotchilikda namoyon bo’ladi.

Aynan 1922 yil iyun-iyul oylarida Germaniyaga buxorolik yoshlar asosiy partiyada yuborilgan edi.

Ma’lumki, xorijga talabalar yuborish uchun BXSRning Eski Buxoro, Chorjo’y, Qarshi kabi shaharlarida 4-5 oylik tayyorlov kurslari ochilgan. BXSRning matbuot organi “Buxoro axbori”da: “Chorjo’yda ochilishi qaror qiling’on Germaniya, Rusiyag’a yuboriladig’on talabalarni hozirlov kursi 1 apreldan ochilib davom eta boshladi. Muddati 5 oylik bo’lib, sentyabr oyida bitajak bu kurslarga kirishga borgan odamlar quyidagi shartlarga binoan qabul qilinadurlar; 1) yoshlari 9 dan kam, 15 dan ziyod bo’lmasligi, 2) o’zbekcha o’quv va yozuv bilsun. Buxoro ta’ba (fuqaro)si bo’lsun. Bu kurs Chorjo’yning eng go’zal binolaridan bo’lg’on sobiq gimnaziyadur. O’quvchi talabalarga 2 qabat libos berilib, butun ozuqalari maorif nazorati tomonidan ta’min etiladur[4]” – degan fikrlar bayon etilgan.

Xorijga va Rossiyaga talabalar yuborish imkoniyatlarini aniqlash Moskva orqali o’quvchi hamda talabalarning safarga chiqishlariga tayyorlash, ularning yo’l chiptalari hamda o’qish joylariga xavfsiz yetib borishlari, transport va xarajatlar bilan bog’liq masalalarni hal qilish Atoulla Xo’jayev zimmasiga yuklatilgan. Atoulla Xo’jayev RSFSR tashqi ishlar vaziri o’rinbosari Karaxan, Germaniyaning Moskvadagi

[1] Naimov N. Buxoro jadidlari (Tarixiy ocherklar, hujjatli qissa). – Toshkemt. Fan. 2000 yil. – B. 15.
[2] Inoyatov S. Buxoroi sharif xo’jalari: Usmon Xo’ja, Otaulla Xo’jayev, Fayzulla Xo’jayev ajdodlari va avlodlari shajarasi. Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2022. – B. 122-123.
[3] Raxmonov K. Buxoro Xalq sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida. – Toshkent. “ABV MATBUOT-KONSALT”; 2012. –B.123.
[4] Yurtimizda xorijga talabalar yuboruv uchun kurs//Buxoro axbori, 79-son. 1922 yil 23 aprel

elchixonasi vakillari bilan bu borada muzokaralar olib borgan. Uning nomiga xorijga talaba o'qitish masalasida BXSR maorif nozirligidan maktub va murojaatlar kelib turgan. Bu haqda "Buxoro axbori"da: "Buxoro hukumati tarafindan Germaniyaga ixtisosiy ilmlarni tahsil etmak uchun talabalar yubormakka qaror qilinib, bu talabalar Chorjo'y shahrida hozirlanmoqda edi. Ularni yubormak xususida Germaniyani Maskov elchisi bilan fikr almashmak uchun maorif nazorati Buxoroning Maskov elchisiga murojaat qilg'on edi. Mana shuning natijasi o'laroq kelgan xatlarini va bizning safirimiz (elchimiz) bilan (Atoulla Xo'jayev nazarda turilmoqda) Germaniyaning Moskov elchisi orasinda bo'lg'on fikr almashinuvlarini xabar qilamiz[5]" – deb ma'lumot keltirilgan.

Atoulla Xo'jayev BXSR maorif nozirligining Moskva vakolatxonasiga yo'llagan maktublari, murojaat va buyruqlarini mutasaddi idoralarga yetkazish bilan birga, Germaniyaning Rossiyadagi elchisidan olgan javob xatlarini, RSFSR hukumati tomonidan taqdim etilgan bildirishnomalarni muttasil Buxoroga yuborib turgan. Shuningdek, o'quv joylari hozirlash ishlarining ahvolidan BXSR maorif nozirligi xabardor qilib turilgan.

1922 yil yozida Rossiyadagi Buxoro elchixonasidan BXSR xalq maorifi nozirligiga Atoulla Xo'jayev imzosi bilan yo'llangan xatdan : "Sizning Germaniyaga talabalar yuboruv to'g'risidagi xatingiz munosabati ila biz 20 mayda (1922 yil) Germaniya konsuliga murojaat qildik (xat ilova qilinadi) va unga 1427-raqam ila javob oldik. Va tarjimasi ila sizga yubordik. Bu to'g'rida sizning qaroringiz bizga zarur, chunki biz rasmiy olib bormog'imiz tegishdir. Bu masaladan tashqari sizga ma'lum qilamizki, biz Buxoro uchun Moskav va Peterburg o'quv yurtlarida o'rinlar olib qoluv to'g'risida choralar ko'rdik. Biz stipendiantlar uchun (ya'ni hukumat hisobiga ta'min qilinib o'qiydigan shaxslar) o'quv yili boshiga bir necha o'rinlar ajratdik. Bu masala to'g'risida ham tez suratda javob berishingiz zarurdir[6]" – kabi fikrlarni o'qish mumkin.

1922 yil avgust oyi boshida Atoulla Xo'jayevning sa'y harakati tufayli Moskva (RSFSR)ning Sharq dorilfununidan ham buxoroliklar uchun 20 ta o'rin ajratilgani haqida BXSR Nozirlar Kengashi maxsus telegramma qilgan.

Ta'kidlash joizki, BXSRning xorijga o'qish uchun yuborilgan o'quvhi va talabalar bir necha partiyada navbat bilan yuborilgan. Ularni kutib olish va bu haqda Germaniya elchixonasini xabardor qilib, talabalar viza (chaqiruv qog'ozi) va rasmiy hujjatlarini tayyorlash ishlari bir necha bosqichda amalga oshirilgan. Shunday tadbirlardan oldin Atoulla Xo'jayev Germaniyaning Moskvadagi vakolatxonasiga: "BXSRning talabalari ixtisos ilmi tahsil etmak uchun Germaniyaga yubormakni orzu qiladur. Hozirgi vaqtda mening tarafimdan Buxoro xalq maorifi nazoratindan xat

[5] Germaniyaga talabalar yubormak ishining borishi//Buxoro axbori, 93-son. 1922 yil 27 iyul

[6] O'MA. P-56 –fond, 1-ro'yxat; X41yig'ma jild, 29-varaq, Rusiyadagi Buxoro saforatxonasi (elchixona)dan BXShJ Xalq maorifiga // Buxoro axbori; 93-son, 1922 yil 27 iyul

olundi. Mazkur xatda ko'rsatiladurkim, Germaniyaga yuborilaturg'on talabalarning miqdori 30 nafar belg'ilong'on va yoshlari 20 ila 15 orasidadur[7]" – deb xabar bergandi.

Tadqiqot davomida amin bo'ldimki, Atoulla Xo'jayev Moskvada BXSRning vakolatli vakili vazifasida ishlar ekan, Germaniyaga talabalar yuborish imkoniyatlari bilan birga, yuborilajak o'quvchilarni ushbu mamlakat qaysi shaharlarida va qaysi o'quv yurtlarida o'qishi mumkinligi, xorijda ta'lim olajak buxorolik yoshlar ta'minoti, qaysi yo'llar orqali Germaniya-BXSR moddiy-madaniy aloqalarini kengaytirish va mustahkamlash masalalari haqida ham jiddiy ravishda shug'ullangan. Atoulla Xo'jayevning "Ato Xo'ja" nomi bilan 1922 yil avgust oyi o'rtalarida "Maskov-Buxoro konsulidan Germaniya konsuliga" nomli murojaati mavjud bo'lib, bu murojaat: "Muhtaram konsul afandi!" – deb boshlanadi. "Ushbuning ila sizdan tuzuk o'tinamizkim, tubandagi savollarga rad etmasdan javob berishingizni:

1. Hozirgi zamonda Germaniyaga talabalar yuboruvga imkon bormu?
2. Imkon bo'lsa qanday yo'llar bilan yubormak ma'qul?
3. Siz Germaniyaning qay shaharlariga yuboruvni ma'qul ko'rasiz va qanday ixtisoslik maktablariga?
4. Talabalarni yuborgan vaqtda moddiy ta'minot ishi oqcha ilami yoxud mol (misol qorako'l teri) ila ta'min qiluv mumkinmi?
5. Qanday mollar yubormak matlub? Oldindan sizga chin ko'ngildan tashakkurimni taqdim etaman deya Ato Xo'ja[8]" – degan masalalar ko'tarilgan murojaatda.

Germaniyaning Moskvadagi elchisidan olingan javob xatiga tayanadigan holda Atoulla Xo'jayev BXSR hukumatini safar yo'nalishlari, xorij o'rta maxsus va oliy o'quv yurt (dorilfunun)lar, ulardagi ixtisosliklar haqida xabardor qiladi. Shuningdek, moddiy ta'minotini oltin barobaridagi pul va qorako'l teri orqali amalga oshirish mumkinligi haqidagi ma'lumot ham BXSR maorif nozirligiga taqdim etilgan. Yuqoridagi imkoniyatdan kelib chiqib BXSR hukumati 1922-1923 yillar Germaniyaga yuborilgan buxoroliklar ta'minoti uchun Berlin bankasiga 125 ming dollar miqdorida pul va ko'plab miqdorda qorako'l terisi joylashtirgan. Shuningdek Berlin markazidagi "Barbaros" ko'chada Buxoro tijorat vakolatxonasi uchun 5 qavatli sotib olinib, kelgusida talabalarga sarf-xarajatlari uchun 9-10 yilga yetadigan german bankasida pullar qo'yilgan.[9]

Ma'lumki Buxoro qorako'li xorijiy davlatlarda, jumladan, Germaniyada ham yuqori qadrlanib, nemis shaharlaridagi yarmakalarda ayrim tobarlarga nisbatan valyuta o'rnida qadrlangan. Amirlik davrida bir yilda 1,800 mingdan 2 mln donagacha

[7] Buxoro axbori. 92-son. 1922 yil 25 iyul. Hayitov Sh.; Raxmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya hamkorligining tarixiy lavhalari. Toshkent: Fan. 2004, -B.32.
[8] Maskov-Buxoro konsulidan Germaniya konsuliga//Buxoro axbori; 95-son. 1922 yil 16 avgust.
[9] Hayitov Sh. Raxmonov K. Buxoroning xorijdagi talabalari (XX asrning 20-yillari). Buxoro. 2003. –B.15, Qayumxon V. Qiyratilgan qismatlar// O'zbekiston adabiyoti va san'ati; 1992 yil 24 aprel

yetishtirilgan Buxoro qorako'li yetishtirish BXSRning birinchi yilida kelib 200000 donaga tushib qolgan bo'lsada, ushbu sohani tiklashga e'tibor kuchaytirilgan edi. BXSRda 1923 va 1924 yillarda Qorako'l teri yetishtirish 800000 daga yetkazildi ya'ni, 4 baraborga oshdi.[10] Atoulla Xo'jayev yirik buxorolik qo'rako'lchi savdogarning o'g'li bo'lgani uchun talabalar xarajatlarining bir qismini Buxoro qorako'li va qorako'lchasi hisobidan qoplanishiga nemislar rozilik berishini oldindan idrok etgan edi.

Atoulla Xo'jayev BXSRning Rossiyadagi vakolatxonasini qisqa muddat boshqargan bo'lsada Rossiya-BXSR hamkorlik aloqalarini barcha yo'nalishlarda yo'lga qo'yish, mavjud imkoniyatlardan foydalanib Germaniya-BXSR aloqalarini mustahkamlashda o'zining diplomatic mahoratini ishga soldi. Ayna Atoulla Xo'jayev Moskva vakolatxonasida faoliyat yuritgan bosqichda Germaniyaning "Sinkup", "Shreder va uning birodarlari" kabi firmalari bilan BXSR o'rtasida shirinmiyani qayta ishlash, ichak-chavoq zavodlari faoliyatini yo'lga qo'yish, dori-darmonlar yetkazib berish borasidagi savdo-sotiq, iqtisodiy aloqalar rivojlandi.[11]

O'quvchi va talabalar asosiy qismini Germaniyaga o'qish uchun yuborilishi hali u konsullik qilgan davrga to'g'ri keladi. Ta'kidlash joizki, Atoulla Xo'jayev BXSRda hukumat raisining o'rinbosari lavozimida ishlagan davrda "buxorolik talabalar" taqdiri bilan doimo qiziqib turdi. Germaniyada inflatsiya dahshatli tus olgan 1922-1923 yillarda talabalarning ta'minoti bilan bog'liq hukumat doirasidagi yig'ilishlarda qatnashgan Atoulla Xo'jayev ular stipendiyasini 35 oltin so'mdan 45 oltin ko'paytirish tashabbuskorlaridan biri bo'lgan.[12]

Xulosa. Xullas, 1922 yilning birinchi yarmi Atoulla Xo'jayev faoliyatida diplomatiya sohasida amalga oshirilgan samarali ahamiyat kasb etishi bilan xarakterlanadi. Tarixan qisqa muddatda Atoulla Xo'jayev diplomatiya sohasida boy tajriba orttirdi, hamda ushbu tajribasidan, garchi mustamlakachi kuchlar unga qarshi borishlari mumkinligi bilib tursada, o'z vatani kelajagi, xalq taqdirini ijobiy tomonga o'zgartirish maqsadida foydalandi va shu say-harakati sabab oxiri qatag'on qurboniga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Naimov N. Buxoro jadidlari (Tarixiy ocherklar, hujjatli qissa). – Toshkemt. Fan. 2000 yil.
2. Inoyatov S. Buxoroi sharif xo'jalari: Usmon Xo'ja, Otaulla Xo'jayev, Fayzulla Xo'jayev ajdodlari va avlodlari shajarasi. Buxoro: "Durdona" nashriyoti, 2022.

[10] Qarang. Buxoro qorako'lchilk ishi//Ozod Buxoro; 7(220) son, 1923 yil 1 noyabr. Hayitov Sh. Raxmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya… -B. 17-18.
[11] Hayitov Sh. Raxmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya. –B. 10-21.
[12] O'sha joyda. –B.38.

3. Raxmonov K. Buxoro Xalq sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida. – Toshkent. “ABV MATBUOT-KONSALT”; 2012.

4. Buxoro axbori, 79-son. 1922 yil 23 aprel. Yurtimizda xorijga talabalar yuboruv uchun kurs.

5. Buxoro axbori, 93-son. 1922 yil 27 iyul. Germaniyaga talabalar yubormak ishining borishi.

6. O’MA. P-56 –fond, 1-ro’yxat; X41yig’ma jild, 29-varaq,

7. Buxoro axbori; 93-son, 1922 yil 27 iyul. Rusiyadagi Buxoro saforatxonasi (elchixona)dan BXShJ Xalq maorifiga.

8. Buxoro axbori. 92-son. 1922 yil 25 iyul. Hayitov Sh.; Raxmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya hamkorligining tarixiy lavhalari. Toshkent: Fan. 2004.

9. Maskov-Buxoro konsulidan Germaniya konsuliga//Buxoro axbori; 95-son. 1922 yil 16 avgust.

10. Hayitov Sh. Raxmonov K. Buxoroning xorijdagi talabalari (XX asrning 20-yillari). Buxoro. 2003.

11. Qayumxon V. Qiyratilgan qismatlar. O’zbekiston adabiyoti va san’ati; 1992 yil 24 aprel

12. Hayitov Sh. Raxmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya. Buxoro qorako’lchilk ishi. Ozod Buxoro; 7(220) son, 1923 yil 1 noyabr.

VOYAGA YETMAGANLAR TOMONIDAN HUQUQBUZARLIKLAR SODIR ETILISHIDA OILAVIY OMILLAR VA OILA TUZILMASINING TA'SIRI

Nazarova Ra'no Sidiq qizi
"Oila va xotin-qizlar" ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti
ranonazarova741@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709125

Annotatsiya. Ushbu maqolada voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olishda oilaviy muhit va oila tuzilishining ta'siri yoritib berilgan. Bolalar huquqbuzarligiga sabab bo'luvchi omillardan biri sifatida oilaviy mojarolar, oila tuzilishi va noto'liq oilalarda huquqbuzarliklarni oldini olish modellari keltirilgan.

Tayanch so'zlar: voyaga yetmaganlar, huquqbuzarlik, ota-ona nazorati, xavf omillari, noto'liq oila va voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi.

THE EFFECT OF FAMILY FACTORS AND FAMILY STRUCTURE ON JUVENILE DELINQUENCY

Annotation. This article highlights the influence of family factors and family structure in the prevention of juvenile delinquency. Family conflicts, family structure and models of prevention of crimes in single-parent families have provided as one of the factors causing children's delinquency.

Key words: juvenile, delinquency, parental control, risk factors, dysfunctional family, single-parent family, juvenile delinquency.

Jinoyatlarning, huquqbuzarliklarning oqibatlari bilan emas, ulani keltirib chiqaruvchi sabablar bilan ishlash, keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlash, ularni bartaraf etish jahondagi ko'plab davlatlarning asosiy dasturiy vazifalaridan biridir. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi masalasi juda ko'p soha mutaxassislarining e'tiborini jalb qilib keladi. Biror hududda yoshi kattalar tomonidan sodir etilgan og'ir jinoyatlarning asosi o'rganilganida, bolalik davrida deviant xulqni shakllantirgan bir nechta omillarning ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Bolalar xatti-harakatlarining asosiy poydevori ular hayotining dastlabki 5 yilida shakllanadi. Ushbu davrda bolaga oilaning beqiyos ta'sirini inobatga olib, huquqbuzarliklarning oldini olishni oilaviy muammolarni hal etish, bola taqdirini e'tiborsiz qoldirmaslikka chaqirish, o'zaro ijobiy hissiy munosabatlarni mustaxkamlash kabi vazifalardan boshlash voyaga yetmaganlarni huquqbuzarliklar sodir etishdan saqlab qoladi.

Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi bo'yicha faoliyat individual bola, bolaning oilasi, bolaning tengdoshlari guruhi, bolaning maktabi, bolaning mahallasi va

ommaviy axborot vositalari yo'nalishida olib boriladi. Xavf omillari keng tarqalgan bo'lsa-da, ularning kombinatsiyasi bo'yicha aniq bir namuna mavjud emas, ya'ni, huquqbuzar xulqi aksariyat hollarda bir nechta omillar birgalikda ta'sir etganda shakllanib boradi va turli bolalarda turlicha namoyon bo'ladi. Ba'zi mutaxassislar huquqbuzarlik xavfi shaxsiy omillar (masalan, tug'ilishning asoratlari, giperaktivlik, sezuvchanlik, temperamental qiyinchiliklar) va oilaviy omillar (masalan, ota-onalarning g'ayriijtimoiy yoki jinoiy xatti-harakatlari, giyohvand moddalar iste'mol qilish, bolalarni tarbiyasiga befarqlik)dan kelib chiqadi deb hisoblashadi.

Voyaga yetmaganlarda huquqbuzarlik xavfi omillari quyidagicha tasniflanadi:

•Individual omillar: dastlabki g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar, kognitiv rivojlanishning yomonligi, past intellekt, giperaktivlik va hokazo.

•Oilaviy omillar: ota-ona tarbiyasi, o'zaro sovuq muomala, oilaviy zo'ravonlik, ajralish, ota-onaning psixopatologiyasi, oilaviy g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar, o'smirlik davrida ota-onalik, oila tuzilishi, giperparvarish va hokazo.

•Tengdoshlar omillari: deviant xulqli tengdoshlar bilan aloqa qilish, o'rtoqlari tomonidan rad etilish.

•Maktab va jamoat omillari: maktabga bog'lanmaslik, o'quv faoliyatining yomonligi, akademik intilishlarning pastligi, moddiy muhtojlik, uyushmagan qo'shnichilik, yashash hududidagi noqulayliklar va hokazo[13].

Ota-ona tarbiyasi. Ota-onalarni tarbiyalash bolalar huquqbuzarligini oldini olishning eng samarali amaliyotlaridan biridir. Tarbiyaviy buzilishlar asosan 3 holatda ko'zga tashlanadi: ota-onalar va farzand o'rtasidagi yuqori ziddiyat darajasi, sust nazorat, birgalikdagi ijobiy mashg'ulotlarning mavjud emasligi. Nazoratning sustligi va jazolashning haddan oshiq qo'llanilishi o'g'il bolalarda 7-13 yoshda huquqbuzarlik sodir etish xavfini oshiradi.

Oiladagi zo'ravonlik. Bolalarga nisbatan zo'ravonlik yoki salbiy munosabat boshqa oilaviy xavf omillari kabi huquqbuzarliklarni yuzaga keltiruvchi sabablardan biridir. Jismoniy zo'ravonlik hamda bolalar agressiyasi bo'yicha izlanishlarga ko'ra, zo'ravonlikka uchragan bolalarning 20 foizida voyaga yetgunicha deviant va delikvent xulq-atvor shakllanadi. Shunigdek, er va xotin o'rtasidagi jismoniy zo'ravonlikka guvoh bo'lish ham farzandlar xulq-atvoridagi muammolarni keltirib chiqaradi. Bolaga nisbatan jismoniy zo'ravonlik va oilada ayolga nisbatan zo'ravonlik birga qo'llanilganda, bolada ikki baravar axloqiy buzilish holatini shakllantiradi va onaning ruhiy iztirobi bolalar agressiyasini kuchaytiradi.

Ota-onalar ruhiy holati. Ota-onaning g'ayriijtimoiy xatti-harakatlari, salbiy addiktiv xulqi va depressiya bolalarga nisbatan munosabatlardagi nomuvofiqlik, asabiylashish va nazoratsizlik holatini keltirib chiqaradi. Ota-onaning ruhiy holati

[13] R. Loeber and D.P. Farrington, eds. 2001. Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc. https://sk.sagepub.com/books/child-delinquents.

maktab davridagi bolalarda, xususan, katta yoshdagi bolalarda ko'proq salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

Oilaviy g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar. G'ayriijtimoiy xulq-atvorga ega bo'lgan ota-ona shu turdagi oilalar va shaxslar bilan aloqa qilishga moyil bo'ladilar. Bunday ota-onalar farzandlariga ko'proq oilaviy nizolar, ziddiyatlar, ajrimlar va qo'pol muomalani ko'rsatishadi. Shuningdek, oilada biror farzandning huquqbuzarlikka moyil bo'lishi uning opa-singillari, aka-ukalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa, ular orasidagi yoshning yaqinligi ushbu salbiy ta'sirni kuchaytiradi[14].

Erta nikoh va erta ota-onalik. Ko'pgina hollarda yoshlarning erta oila qurishlari farzand tarbiyasida ota-ona pedagogik qobiliyatsizligi va moddiy qiyinchiliklarni yuzaga keltirish ehtimoli mavjudligi bilan izohlanadi.

Oila tuzilishi va ajrim holati. Hayotdagi ko'plab o'zgarishlar bilan birga ota-onaning ajralishi voyaga yetmaganlar uchun keskin inqirozli holatdir. Bu boladagi stress holatining yuzaga kelishi va buning oqibatida ta'limdan so'nish, o'z-o'ziga ishonchi pasayishi, munosabatlardan qo'rqish, tajovvuzkorlik kabilar bilan izohlanadi. G'arb davlatlarida turmush o'rtog'i bilan birga yashovchi va yolg'iz ayollar farzandlari solishtirilganda, yolg'iz ona bilan ulg'ayayotgan bolada huquqbuzarlikka moyillik nisbatan ko'proq kuzatilgan. Mutaxassislar buning sababini yolg'iz ayollarning ruhiy tushkunlikka ko'proq tushishlari, emotsional beqarorligi, mehnat bozorida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolar, moddiy beqarorlik, bolani nazorat qilish bilan bog'liq muammolarni keltirib o'tishadi va ko'proq oiladagi o'g'il bolalarda salbiy ta'sir kuzatilganini ta'kidlashadi. Shuningdek, yolg'iz ota yoki ona bilan yashayotgan bolada spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, giyohvand moddalarni qabul qilish to'liq oila farzandlariga qaraganda ko'proq sodir etiladi. Yolg'iz ota yoki ona oilasida farzandlarni nazorat qilish, ular bilan muloqot qilish va qo'llab-quvvatlash kamroq sodir bo'lishi bolaning huquqbuzarlik sodir etishi ehtimolini oshirishi mumkin[15]. Yolg'iz tarbiya nafaqat voyaga yetmaganning huquqbuzarlik ehtimoliga, balki uning aqliy, hissiy va psixologik rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Yolg'iz ota yoki onalar uyda ham ota-ham ona bo'lish bilan band bo'lishi mumkin, ammo ularning aksariyatiga bola bilan to'laqonli munosabatlarni o'rnatish uchun vaqt yetishmaydi. Hissiy munosabatlardan qoniqmagan bolada ko'proq diqqat-e'tiborda bo'lish istagi kuchayib borishi va u huquqbuzarlikni o'zini namoyish qilish uchun sodir etishi mumkin.

Bundan tashqari, har xil turdagi to'liq bo'lmagan oilalardagi bolalar bilan ta'limga moslashish jarayoni qiyinroq kechadi, ularda aksariyat hollarda uyatchanlik va

[14] Gail A. Wasserman, Kate Keenan, Richard E. Tremblay, John D. Coie, Todd I. Herrenkohl, Rolf Loeber, and David Petechuk. Risk and Protective Factors of Child Delinquency. 2003. https://www.ojp.gov/pdffiles1/ojjdp/193409.pdf.
[15] Amber Smith. The Influence of Family Dynamics in Predicting Juvenile Delinquency. 2021. https://www.proquest.com/openview/78b7f3b8f2bd9e0fa9425b0e00c97cd1/1.pdf?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y

havotirning yuqori darajasi namoyon bo'ladi. Noto'liq oilada o'sish bolaning kelajakdagi hayot imkoniyatlarini havf ostiga qo'yadigan omillarni keltirib chiqarishi mumkin.

Noto'liq oila va yoshlar huquqbuzarligi o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirish uchun bir qator nazariy modellar taklif qilingan.

Birinchidan, ijtimoiy nazorat nazariyasi ota-onalari bilan hissiy bog'liqlik mavjud bo'lmagan, an'anaviy me'yorlarga rioya qilishni rag'batlantiruvchi kuchga ega bo'lmagan, noan'anaviy faoliyat bilan shug'ullanmaydigan va ijtimoiy me'yorlar hurmatga loyiq ekanligiga ishonmaydigan o'smirlar tomonidan huquqbuzarliklar sodir etilishini ifodalaydi. Ushbu nazariya bolalarning ota-onalariga bo'lgan munosabati bolalarning jinoiy xatti-harakatlarini ko'rsatish imkoniyatlarini oshirish yoki kamaytirishning muhim omili ekanligini ta'kidladi. Misol uchun, ota-onalari bilan zaifroq yoki kamroq bog'lanish bolalarni kriminogen muhitda ko'proq vaqt o'tkazishga undashi mumkin.

Ikkinchidan, o'z-o'zini nazorat qilish modeli noto'liq oilalar farzandlarining ijobiy natijalari to'liq oilalar kabi samarali bo'lishi mumkin. Ushbu modelga ko'ra, noto'liq oilalar o'zlarining tabiati bo'yicha, ota-yoki onadan birining yo'qligi sababli muvofiqlikni o'rnatishga to'sqinlik qiladigan ijtimoiy muhitdir va shuning uchun bolaning tegishli nazorati va ijtimoiylashuvini ta'minlay olmaydi. Bu kamomad bolaning jinoiy xulq-atvorga aralashish ehtimolini oshiradi. Ota-onalardan biri yo'q bo'lganida bola bilan kuchli bog'lanish darajasini saqlab qolish qiyinligi, yolg'iz ota-onalarning oilani boqish talabi ularning farzandlari bilan vaqt o'tkazishlarini qiyinlashtirib, bolalarning jinoiy harakatlar kabi salbiy illatlarga kirishish imkoniyatlarini oshirishi keltirib o'tiladi.

Uchinchidan, iqtisodiy zo'riqish modelida resurslarning yetishmasligi to'liq bo'lmagan oilalarda o'smirlarning jinoiy xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishi mumkinligiga e'tibor qaratiladi. Masalan, yolg'iz ota yoki onalar bolalarning jinoiy xatti-harakatlar o'rniga ijobiy faoliyatga qaratishga yordam beradigan darsdan tashqari mashg'ulotlar va boshqa imkoniyatlar uchun yetarli resurslarga ega bo'lmasliklari mumkin.

To'rtinchidan, oilaviy inqiroz modeli oila tuzilishining o'ziga emas, balki oilaviy buzilishlar bilan bog'liq jarayonlarga e'tibor qaratadi. Ushbu model oiladagi buzilishlar bolalar farovonligini belgilovchi muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Masalan, oilaviy inqiroz modelida ota-onaning ajralishi yoki nizolashishi bolalarda psixologik iztirob, hissiy norozilik va ijtimoiy keskinlikni keltirib chiqaradi. Bolalarning ota-onalariga nisbatan hissiy noroziligi oilaga bog'lanish darajasini pasaytirishi va bolalarning jinoiy xatti-harakatilarini kuchaytirishi mumkin. Shuningdek, modelda ota-ona o'limini boshdan kechirish tashvish, hissiy iztirob va depressiyani keltirib chiqarishini ta'kidlaydi. Ota-onani yo'qotishning bu hodisasi

odatda bolada hissiy norozilik, araz keltirib chiqarmaydi. Shu sababli bu modelda bolalarning huquqbuzarligi ota-onaning o'limiga javoban emas, balki ajralishiga javoban sodiri etilishini ko'rsatadi. To'liq oilalardagi bolalar yolg'iz ota-ona farzandlariga qaraganda kamroq jinoiy xatti-harakatlarni ko'rsatishi kutiladi, chunki bu bolalar oilalardagi buzilish inqirozini boshdan kechirmaydilar[16]. Ushbu modellar ota yoki onaning tarbiyaviy tajribasi, moddiy ta'minlanganlik darajasi, oila a'zolarining ko'pligi, ta'lim sifatiga ko'ra bolada ijobiy o'zgarishlar bo'lishini istisno etmaydi.

Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish bo'yicha o'tkazilgan 3 hududidagi (Toshkent shahri, Samarqand viloyati, Qashqadaryo viloyati) jami 120 ta respondentlardan (10-11 sinf o'quvchilari) so'rovnomalar olib tahlil qilinganida, ularning aksariyati huquqbuzarlik oilaviy muhitga bo'g'liqligini e'tirof etishgan.

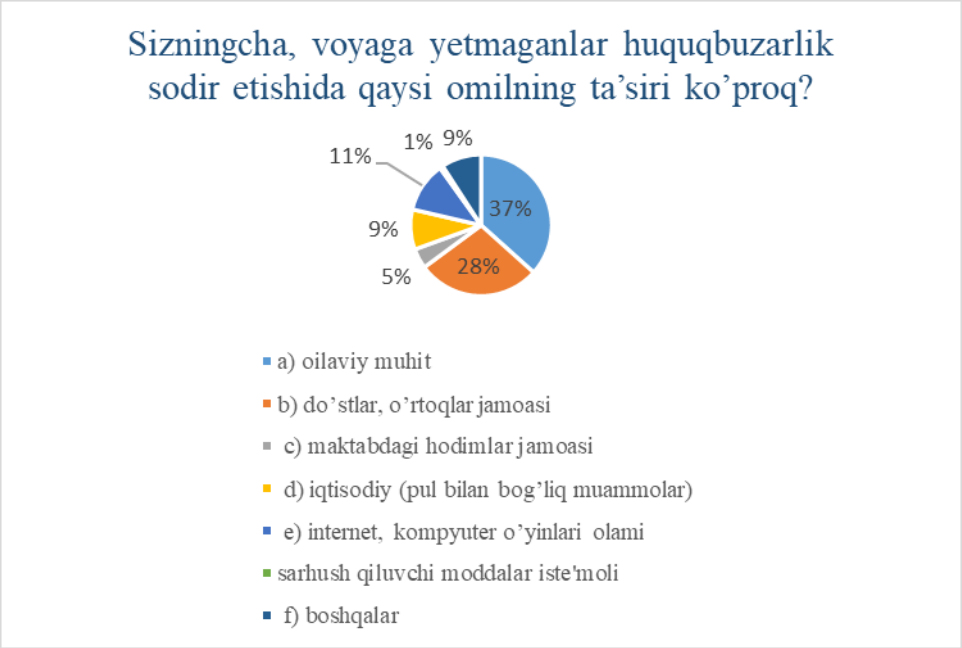
O'quvchilardan olingan so'rovnoma javoblari tahlil qilinganda, "Oilangizdagi o'zaro munosabatlar qanday?" degan savolga o'quvchilarning aksariyat qismi ya'ni 92 foizi "oilamizda o'zaro hurmat, muhabbat va ma'naviy yaqinlik mavjud" degan javob variantini tanlashgan. "O'zaro befarqlik ko'proq, hamma o'zi bilan o'zi ovvora" degan javob variantini tanlagan o'quvchilar 2 foizni, "Ota-onalarimiz harakat qilishadi, lekin biz farzandlar bir-birimizga yaqin emasmiz" degan javob variantini 3 foiz, "javob berishga qiynalaman" javob variantini ya'ni 3 foiz, "muammolar, janjallar ko'p bo'ladi" degan javob variantini birorta o'quvchi tanlamaganligini ko'rishimiz mumkin.

O'quvchilardan ota-onalari haqida o'z munosabatlarini bildirishi uchun javoblarni belgilash so'ralganida, jami 120 nafar respondentdan 92 foizi ota-onasini tartibli, qonunga bo'ysinuvchi odamlar ekanligini; 4 foizi ota-onasi juda band insonligini, farzandlar bilan muloqoti kam ekanligini; 3 nafari ota-onasi doim tushkun kayfiyatda yurishini ta'kidlagan. O'quvchilarning 1 foizi javob variantida keltirilmagan boshqa holatlar mavjudligini belgilagan, ammo aniq keltirib o'tmagan.

Voyaga yetmaganlar huquqbuzarlik sodir etishiga ta'sir qiluvchi muhit haqida so'ralganda o'quvchilarning 37 foizi oilaviy muhitni, 28 foizi do'stlar, o'rtoqlar jamoasini, 11 foizi internet, kompyuter o'yinlari olami, 9 foizi iqtisodiy ya'ni pul bilan bog'liq muammolar, 5 foizi maktabdagi hodimlar jamoasi, 1 foizi sarhush qiluvchi moddalar, 9 foizi boshqalar degan javob variantini belgilashgan[17] (1-rasm).

[16] Janique Kroese, Wim Bernasco, Aart C.Liefbroer, Jan Rouwendal. Growing up in single-parent families and the criminalinvolvement of adolescents: a systematic review. 2021. https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/1068316X.2020.1774589?needAccess=true&role=button.

[17] Nazarova R. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining profilaktikasida oilaning o'rni. International Conference on Innovative Development of Education 2022/13. Page 64-70. http://erus.uz/index.php/cf/issue/current.

1-rasm. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarliga ta'sir etuvchi omillar

Qiyin vaziyatlar, murakkab hodisalarga har bir inson duch kelishi mumkin. Aynan shunday vaziyatlarda o'smirlar kimga murojaat qilishini o'rganishga oid berilgan savolga ularning aksariyati ya'ni 58 foizi ota-onasini; 14 foizi do'stlariga; 12 foizi oila a'zolariga (aka, opa, uka, singil, buvi, buva); 12 foizi hech kimga; 1 foizi ustoziga; 1 foizi inspektor psixologga; 1 foizi "boshqalar" variantini; 1 foizi ularning hayotida qiyin vaziyatlar bo'lmasligini belgilashgan. Sinf rahbariga, maktab psixologiga, ijtimoiy ish hodimiga va mahalla hodimlariga murojaat qilish variantini birorta bola belgilamagan (2-rasm).

2-rasm. Bolalar qiyin vaziyatlarda murojaat qiluvchi shaxslar

Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olishda oilaning o’rni beqiyosdir. Ota-onaning pedagogik o’quvi, oiladagi iliq o’zaro do’stona muhit, oila a’zolarining hissiy yaqinligi, ijobiy faoliyat bilan mashg’ul bo’lish voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini oluvchi muhim omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Amber Smith. The Influence of Family Dynamics in Predicting Juvenile Delinquency. 2021.

2. Gail A. Wasserman, Kate Keenan, Richard E. Tremblay, John D. Coie, Todd I. Herrenkohl, Rolf Loeber, and David Petechuk. Risk and Protective Factors of Child Delinquency. 2003.

3. Janique Kroese, Wim Bernasco, Aart C.Liefbroer, Jan Rouwendal. Growing up in single-parent families and the criminalinvolvement of adolescents: a systematic review. 2021.

4. Nazarova R. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining profilaktikasida oilaning o’rni. International Conference on Innovative Development of Education 2022/13. Page 64-70.

5. R. Loeber and D.P. Farrington, eds. 2001. Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

KAFEDRA O‘QUV YUKLAMASINI SHAKLLANTIRISH VA PROFESSOR-O‘QITUVCHILARGA TAQSIMLASH TIZIMI

Eshpo‘latov Kamol Ikrom o‘g‘li
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti, «Amaliy matematika va intellektual texnologiyalar» fakulteti 2-bosqich magistranti
eshpolatov.kamol96@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709128

Annotatsiya: Tezisda oliy ta‘lim muassasasi tuzilmasing tayanch qismi bo‘lgan kafedraning yillik o‘quv yuklamasini shakllantirish va kafedra professor-o‘qituvchilari o’rtasida taqsimlashni amalga oshiruvchi axborot tizimini yaratish ko‘zda tutilgan. Tizimda har yilgi ishchi o‘quv reja asosida kafedra yuklamasi hajmini shakllantirish, yuklamani to‘liq taqsimlash, semestr va o‘quv yili bo‘yicha hisobotlarni chiqarish vazifalari bajariladi.

Kalit so‘zlar: intellektual tahlil, matematik model, algoritm, alomatlar vazni,texnalogiyalar.

Kafedra o’quv yuklamasini shakillantirish va professor o’qituvchilarga taqsimlash tizmi https://nuu-kafedra.uz domeni orqali hostingga qoyilgan bo’lib tizimda uch turdagi foydalanuvchilar bo’ladi bular

1. Super admin
2. Kafedra muduri
3. O’qituvchi

Tizimda ishlash uchun birinchi super admin kafedrani tizimga qoshib kafedra mudiriga login parol beradi. Kafedra mudiri tizimga kirgandan keyin u yerda birnchi o’quv yilini kiritish kerak bo’ladi. Keyingi o’qiv yilini kiritishda eski o’quv yildagi ma’lumotlarni ham ko’chirib o’tish imkoniyati qo’shilgan. O’quv yuklamasini shakillantirishdan oldin birinchi kafedraning birlamchi ma’lumotlarini kiritish kerak bo’ladi. O’quv yuklamasini shakillantirishda yuklama to’rtta bolimga bo’lingan bo’lib:

1. Fanlar yuklamasi
2. Amalyotlar yuklamasi
3. Rahbarliklar yuklamasi
4. DAK yuklamasi

Kafedra o‘quv yuklamasini shakllantirish va professor-o‘qituvchilarga taqsimlash tizimi uchun yaratilayotgan dasturiy taminot ASP.NET MVC CORE texnologiyasidan foydalangan xolda web ilova ko‘rinishida yaratiladi. Berilganlarni saqlash uchun PostgreSQL bazasidan foylalaniladi.

Ushbu yaratilgan dasturiy ta‘minot orqali oliy ta‘lim muassasalaridagi eng murakkab jarayonlardan biri bo‘lgan dars taqsimoni muammosini ancha yengillashtiradi. Bundan tashqari o‘quv bo‘limlari uchun ham har bir kafedraga tegishli bo‘lgan fanlarni taqsimlanishini va ajratilgan soatlarni nazorat qilish imkoni ham paydo bo‘ladi. O‘quv yillari bo‘yicha arxiv ma‘lumotlari ham yig‘ib boriladi hamda turli xil hisobotlarni avtomatik olish imkonini beradi.

Ushbu ishning o‘ziga xos tomonlaridan biri shundaki, to‘plangan baza bo‘yicha ma‘lumotlarni intellektual qayta ishlash imkoni paydo bo‘ladi. Masalan, biror bir fan bo‘yicha dars beradigan asosiy o‘qituvchilarni tanlashda ularning informativ ko‘rsatkichlarini hisoblash orqali keyinchalik taqsimlashlarni amalga oshirish mumkin bo‘ladi va x.k.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://regulation.gov.uz/uz/document/366
2. https://metanit.com/sharp/aspnet5/3.1.php
3. https://www.postgresql.org/

MOSH SELEKSIYASI BO‘YICHA O‘TKAZILGAN TADQIQOT NATIJALARI

Idrisov Xusanjon Abdujabborovich
dosent., q. x. f. f. d (PhD)
Agrar qo‘shma fakulteti Farg‘ona davlat universiteti
Ibragimov O‘tkir Murodovich
Mirboboyev Mirvaqqos O‘tkirovich
Xo‘jaqulov Sherzod Baxtiyorovich
Musirmonqulov O‘tkir Umirqulovich
Don va dukkakli ekinlar ilmiy tadqiqot instituti
Toshkent ilmiy tajriba stansiyasi ilmiy xodimlari
Email; idrisovhusanzon@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709136

Annotatsiya: Maqola sug’oriladigan o‘tloqi botqoq tuproqlar sharoitida mosh seleksiyasi ta’sir bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar bayon etilgan. Moshning seleksiya ko‘chatzorida muhim morfo-biologik va xo‘jalik ko‘rsatkichlari bo‘yicha tanlab olingan 716 (Afg‘oniston), 628 (V’etnam) nav namunalari nazorat ko‘chatzoriga o‘tkaziladi. Moshning nazorat ko‘chatzorida muhim morfo-biologik va xo‘jalik ko‘rsatkichlari bo‘yicha tanlab olingan 430147 (Afg‘oniston) nav namunasi nav tanlov ko‘chatzoriga o‘tkaziladi.

Kalit so‘zlar: Mosh, nav, seleksiya, ko‘chatzor,otloqi botqoq tuproq.

Kirish Mosh Phaseolus aureus loviyaning (Phaseolus) bir turi bo‘lib qimmatli oziq-ovqat ekinlaridan hisoblanadi. Oziq-ovqat uchun moshning urug‘lari (doni) foydalaniladi. Donning tarkibida yaxshi hazm bo‘ladigan ko‘p miqdorda qimmatli oqsil (24-28 %) azotsiz ekstrakt moddalar, yog‘lar (1-2 %), klechatka (4-6 %), qand moddasi va vitaminlar mavjud.

Mosh yem-xashak, sabzavot, don ekinlari uchun ajratilgan dalalarga ekiladi. U juda ko‘p ekinlar, makkajuxori, kuzgi boshoqli don ekinlari, kartoshka, sabzavot ekinlari, g‘o‘za uchun yaxshi o‘tmishdosh ekin. Mosh siderat ekin sifatida ham ekiladi. Moshning ildizida joylashgan tuganak bakteriyalar yordamida gektariga 50-100 kg gacha atmosferadagi azotni to‘playdi. To‘plangan azotning ko‘p qismi hosil bilan chiqib ketadi, 25-40 % angiz qoldiqlari bilan organik modda holda tuproqda qoladi. Bir qismi denitrifikatsiya jarayonida yo‘qoladi.

Tajriba o‘tkazish sharoiti va uslubi Tajribalar Sholichik ilmiy-tadqiqot instituti tajriba dalalarida olib borildi. Institut Toshkent viloyatining janubiy sharqiy qismida, Toshkent shaxridan 15 km uzoqlikda Chirchiq daryosining chap qirg‘og‘ida geografik

o‘rni bo‘yicha Grinvich shkalasida $69^0$18’ Sharqiy uzunlikda va $41^0$20’ Shimoliy kenglikdagi tekisliklarda joylashgan.

Tuproq qatlamlari voha uchun harakterli bo‘lib botqoq tipidagi tuproqlardir. Har xil chuqurlik qatlamlarida esa katta va kichik toshlar va qum aralashmalari ham mavjud. Ushbu tuproqlar daryoning chap qirg‘og‘idagi tipik ortiqcha namlik sharoitlaridan kelib chiqqan holda bo‘lib, sholi ekish uchun juda mosdir.Tuproq-o‘tloqi. Tajriba dalasining tuprog‘i sho‘rlanmagan, xaydov qatlami 30-40 sm. Tuproqdagi eritmalarning pH miqdori 6,8-7,3 birliklarida bo‘lib, mexanik tarkibi bo‘yicha og‘ir loylidir. Tajribalar 13 kartaning 2 chekida olib borildi.

Seleksiya ko‘chatzorida har bir nav namunasi uchun ekin maydon 3,6 m^2 (takroriysiz). Tahlilga 5 tadan o‘simlik olindi. Nazorat ko‘chatzorida har bir nav namuna uchun ekish maydoni 25 m^2 bo‘lib juft standart uslubi bo‘yicha ekildi.

Kuzatuv va hisob-kitoblar Moshning kolleksiya, seleksiya, nazorat va nav tanlov ko‘chatzorlarida fenologik kuzatuvlar o‘tkazildi. Bunda o‘suv davridagi asosiy: unib chiqishi, birinchi uchtalik barg paydo bo‘lishi, g‘unchalash, gullash, dukkak hosil qilish va pishish fazalari kuzatildi va amal davrining davomiyligi aniqlandi. Biometrik ko‘rsatkichlar aniqlandi. Olingan bog‘lamlarda o‘simlik bo‘yi, pastki dukkak joylashishi, shoxlar soni, bir o‘simlikdagi dukkak soni, don vazni, 1000 ta don og‘irligi aniqlandi. Har bir namunaning hosili aniqlandi. Buning uchun har namunaning hosili o‘rib olindi, yanchildi, tortildi; Olingan natijalarda hosildorlik ko‘rsatkichlari Dospexov B.A. qo‘llanmasi asosida tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari Moshning seleksiya ko‘chatzorida 27 ta nav namunalari o‘rganildi. Xar bir nav namuna 3,6 m^2 maydonda ekildi. Bu yil natijalariga ko‘ra seleksiya ko‘chatzoridan 5 ta navlar tanlab olindi. Har 10 ta namunadan keyin nazorat navi ekildi.

412441 *(*Filippin)–o‘suv davri-115 kun, o‘simlik bo‘yi –142 sm, pastki dukkak joylanishi-7,2 sm, xar bir o‘simlikda 3-4 ta gacha shox hosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi –40,6 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

716 (Afg‘oniston) – o‘suv davri-133 kun, o‘simlik bo‘yi – 90 sm, pastki dukkak joylanishi- 8,2 sm, xar bir o‘simlikda 3-4 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi–9 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

628 (V’etnam) – o‘suv davri-115 kun, o‘simlik bo‘yi –106 sm, pastki dukkak joylanishi- 13,2 sm, xar bir o‘simlikda 3-4 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi–41,8 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

567960 (Filippin) – o‘suv davri-115 kun, o‘simlik bo‘yi – 128 sm, pastki dukkak joylanishi- 8,4 sm, xar bir o‘simlikda 3-4 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi

–40,2 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

320560 (Indiya) – o‘suv davri-114 kun, o‘simlik bыyi –104 sm, pastki dukkak joylanishi- 14 sm, xar bir o‘simlikda 3-4 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi–34,6 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

Moshning nazorat ko‘chatzorida 21 ta nav namunasi o‘rganildi. Nazorat ko‘chatzorida moshning 5 nav namunasi 25 m^2 maydonda rayonlashtirilgan “Radost” navi bilan juft standart usulida joylashtirilib o‘rganildi. O‘simlikning o‘suv davrida fenologik kuzatishlar olib borilib morfologik va biologik ko‘rsatkichlariga baho berildi. Bu yil natajalariga ko‘ra nazorat ko‘chatzoridan 5 nav namuna tanlab olindi.

412441 (Filippin) – o‘suv davri-106 kun, o‘simlik bo‘yi – 104 sm, pastki dukkak joylanishi- 14,2 sm, har bir o‘simlikda 2-4 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi – 30,5 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

414360 (Filippin) – o‘suv davri-133 kun, o‘simlik bo‘yi – 107 sm, pastki dukkak joylanishi- 10,4 sm, har bir o‘simlikda -4 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi 20,1–26,4 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

567960 (Afg‘oniston) – o‘suv davri-112 kun, o‘simlik bo‘yi – 60-100 sm, pastki dukkak joylanishi-12,2 sm, har bir o‘simlikda 3 -5 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi – 26 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

Bo‘ka (O‘zbekiston) – o‘suv davri-111 kun, o‘simlik bo‘yi – 94 sm, pastki dukkak joylanishi- 12,3 sm, har bir o‘simlikda 3 - 5 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi – 26 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

628 (V’etnam) – o‘suv davri-115 kun, o‘simlik bo‘yi – 51 - 106 sm, pastki dukkak joylanishi- 9,5 - 13 sm, har bir o‘simlikda 2 - 3 ta gacha shox xosil bo‘ladi, 1000 don og‘irligi – 27 g, poyasi yarim tik o‘suvchan. Mexanizm yordamida yig‘ishtirib olishga moslashgan.

Xulosalar Moshning seleksiya ko‘chatzorida muhim morfo-biologik va xo‘jalik ko‘rsatkichlari bo‘yicha tanlab olingan 716 (Afg‘oniston), 628 (V’etnam) nav namunalari nazorat ko‘chatzoriga o‘tkaziladi. Moshning nazorat ko‘chatzorida muhim morfo-biologik va xo‘jalik ko‘rsatkichlari bo‘yicha tanlab olingan 430147 (Afg‘oniston) nav namunasi nav tanlov ko‘chatzoriga o‘tkaziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atabaeva X.N, Isroilov I.A Takroriy ekilgan soya navlarining o‘sishi, rivojlanishi va hosildorligiga mineral o‘g‘itlarning ta’siri.//Sholichilik va dukkakli-don ekinlarini rivojantirishning istiqbollari: Xalqaro simpozium materallari Toshkent, 1998. B.27-28.

2. Dospexov B.A. Metodika polevogo opita. - M.: Kolos, 1985. - 317 s.

3. Izrailskiy V.P, Runov Ye.V., Bernard V.V., Klubenkovie bakterii nitragin.–M: Selxozgiz, S.1983.–480.

4. Idrisov, X. A va boshq. ”Agro bisnes” inform iqtisodiy-ijtimoiy jurnali. “Dukkakli ekinlar tuproq unumdorligini oshiradi”. №07/90-2014y

5. Idrisov, X. A., & o‘g‘li soliyev, a. M. (2022, may). Sug ‘oriladigan maydonlarda mosh (phaselus aureus piper.) Navlarining tavsifi. In *international conferences on learning and teaching* (vol. 1, no. 7, pp. 17-23).

6. Idrisov, X. A., Atabayeva, X. N. (2022, may). Loviya va mosh ekinlarining umumiy ahamiyati va biologik xususiyatlarini tahliliy o ‘rganish. In *international conferences on learning and teaching* (vol. 1, no. 8, pp. 644-651).

7. Xalima, A., Xusanjon, I., & Abdulvosid, S. (2022). O ‘tloqi-botqoq tuproqlar sharoitida mosh (Phaseo1is aireis piper) ning o ‘sishi, rivojlanishi va don hosildorligi. *Research and education*, *1*(2), 373-381.

8. Xusanjon, I., & Abduxolik, K. (2022). Moshning yangi navlarini yaratishda seleksiya ko ‘chatzorida o ‘tkazilgan tadqiqotlar. *Research and education*, *1*(4), 50-56.

9. Abdujabborovich, I. X., Ozodbek, A., Nodirbek, X., & Abrorbek, a. (2022). Sug ‘oriladigan maydonlarda mosh (Phaseolus aureus Piper) navlarining simbiotik faoliyatiga ekish muddati va me ‘yorining ta’sirini o ‘rganish. *Science and innovation*, *1*(1), 615-624.

10 Abdujabborovich, I. X., o’gli, u. X. I., qizi, a. D. A., qizi, y. M. N., & ogli, m. A. A. (2022). Tipik bo’z tuproqlar sharoitida mosh (Phaseolus aireus Piper) navlarini tadqiq etish. *Science and innovation*, *1*(d2), 160-165.

11 Abdujabborovich, i. X. (2022). Qozoqi anorning biologik xususiyatlari. *Models and methods for increasing the efficiency of innovative research*, *2*(13), 396-400.

12 Idrisov, X. A., & o‘g‘li Soliyev, a. M. (2022, may). Sug ‘oriladigan maydonlarda soya etishtirish texnologiyasini takomillashtirish. In *international conferences on learning and teaching* (vol. 1, no. 7, pp. 286-295).

13 Abdujabborovich, i. X., & Gofurovna, r. F. (2022, may). Soya (Glycine hispida l) ning bilogik xususiyatlari va tashqi muxit omillari. In *e conference zone* (pp. 1-5).

14 Abdujabborovich, i. X., & teshaboyev, a. (2022). Soyaning kolleksiya ko’chatzoridan samarali va maqsadli foydalanishning ilmiy axamiyati. *Science and innovation*, *1*(d3), 286-290.

15 Abdujabborovich, i. X., & o‘g‘li, x. A. M. (2022). Sholi seleksiyasi bo ‘yicha o ‘tkazilgan tadqiqot natijalarini tahliliy o ‘rganish. *Science and innovation*, *1*(d3), 276-281.

16 Abdujabborovich, i. X., o‘g, p. J. G. A., o‘g‘li, e. K. E., & o‘g, d. O. N. M. (2022). Soyaning yangi navlarini yaratishda nav namunalaridan samarali va maqsadli foydalanishning ahamiyati. *Science and innovation*, *1*(d3), 269-275.

17 Abdujabborovich, i. X., & Mirzamaxsudavich, b. R. (2022). Soyaning yangi navlarini yaratish bo ‘yicha o ‘tkazilgan tadqiqotlar. *Science and innovation*, *1*(1), 776-785.

18 Idrisov, x. A. (2022, june). Osiyo loviyasi-mosh (phaselus aureus piper.)–biologik xususiyatlari. In *international conferences on learning and teaching* (vol. 1, no. 9, pp. 144-148).

19 Abdujabborovich, i. X., o’gli, u. X. I., qizi, a. D. A., qizi, y. M. N., & ogli, m. A. A. (2022). Tipik bo’z tuproqlar sharoitida mosh (rhaseolus aireus piper) navlarini tadqiq etish. *Science and innovation*, *1*(d2), 160-165.

20 Abdujabborovich, i. X., & teshaboyev, a. (2022). Soyaning kolleksiya ko’chatzoridan samarali va maqsadli foydalanishning ilmiy axamiyati. *Science and innovation*, *1*(d3), 286-290.

21 Idrisov, x. A., & karimov, a. A. (2022, july). Mosh (phaselus aureus piper.) Dan yuqori hosil olishda agrotexnik omillarning ahamiyatimosh (phaselus aureus piper.) Dan yuqori hosil olishda agrotexnik omillarning ahamiyati. In *international conferences on learning and teaching* (vol. 1, no. 11, pp. 106-111).

22 Xusanjon, i., & abduxolik, k. (2022). Moshning yangi navlarini yaratishda seleksiya ko ‘chatzorida o ‘tkazilgan tadqiqotlar. *Research and education*, *1*(4), 50-56.

23 Abdujabborovich, i. X., o‘g, p. J. G. A., o‘g‘li, e. K. E., & o‘g, d. O. N. M. (2022). Soyaning yangi navlarini yaratishda nav namunalaridan samarali va maqsadli foydalanishning ahamiyati. *Science and innovation*, *1*(d3), 269-275.

24 Abdujabborovich, i. X., & mirzamaxsudavich, b. R. (2022). Soyaning yangi navlarini yaratish bo ‘yicha o ‘tkazilgan tadqiqotlar. *Science and innovation*, *1*(1), 776-785.

25 Idrisov, x. A., & o‘g‘li soliyev, a. M. (2022, may). Sug ‘oriladigan maydonlarda mosh (phaselus aureus piper.) Navlarining tavsifi. In *international conferences on learning and teaching* (vol. 1, no. 7, pp. 17-23).

31. Idrisov Xusanjon Abdujabborovich, Xalbaev Akbar Namozovich. (2022). Soyaning seleksiya ko'chatzoridagi nav namunalarini qimmatli-xo'jalik xususiyatlarini o'rganish. Models and methods in modern science, 1(12), 22–25. https://doi.org/10.5281/zenodo.7032183.https://doi.org/10.5281/zenodo.7032183

32. Isag‘aliyev, M., Obidov, M., & Matholiqov, R. (2019). Morphogenetic and biogeochemical features of the medicinal capparis spinosa. *Scientific journal of the Fergana State University*, *2*(4), 46-49. https://scholar.google.com/citations

33. Matholiqov, R Argic dasturidan foydalangan holda qishloq xo‘jalik yerlarini tahliliy o‘rganish. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2022 yil. https://scholar.google.com/citations

34. Маматожиев, Ш. И., Тожимаматов, Д. Д. У., Камолов, З. В. У., & Холиқов, М. Б. У. (2020). ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОЦЕССЫ ХРАНЕНИЯ ЗЕРНА И НА ПОКАЗАТЕЛИ КАЧЕСТВА. *Universum: технические науки*, (12-4 (81)), 75-78.

35. Маматожиев, Ш. И., Тожимаматов, Д. Д. У., Камолов, З. В. У., & Холиқов, М. Б. У. (2020). ПРЕИМУЩЕСТВА НОВОЙ СИСТЕМЫ ПРИ ПРИЕМКЕ ЗЕРНА. *Universum: технические науки*, (12-2 (81)), 96-99.

36. Davronov, Q. A.,& Xoliqov, M. B.O‘, (2021). The effect of grain moisture on grain germination during grain storage. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal (11-5), 418-421.

37. Nazarovna, A. X., & Abdujabborovich, I. X. (2022). O ‘TLOQI-BOTQOQ TUPROQLAR SHAROITIDA MOSH (Rhaseo1is aireis Piper) NING O ‘SISHI, RIVOJLANISHI VA DON HOSILDORLIGI. *Research and education*, *1*(2), 373-381.

38. Идрисов , Х. А., & Мадалова , М. (2022). МАША (PHASELUS AUREUS PIPER.) И АГРОТЕХНИКА ВОЗДЕЛЫВАНИЯ. *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences*, *2*(11), 77–86. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/EJMNS/article/view/4399Идрисов , Х. А., & Мадалова , М. (2022). МАША (PHASELUS AUREUS PIPER.) И АГРОТЕХНИКА ВОЗДЕЛЫВАНИЯ. *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences*, *2*(11), 77–86. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/EJMNS/article/view/4399

39. Idrisov, X. A., Qashqaboeva, C. L. T. L., & Xalbaev, A. N. (2022). SOYANING NAZORAT KO’CHATZORIDAGI NAV NAMUNALARINI QIMMATLI-XO’JALIK XUSUSIYATLARINI TAHLILIY ORGANISH. *Results of National Scientific Research International Journal*, *1*(5), 134-139.

40. Idrisov, X. (2022). MOSH: RESEARCH, EXPERIENCE AND RESULTS. *Science and Innovation*, *1*(7), 182-186.

41. Idrisov, X., Matxoliqov, R. Z., & Xoliqov, M. (2022). KUZGI BUG ‘DOYDAN KEYIN EKILGAN MOSH NAVLARINING SIMBIOTIK FAOLIYATINI O’RGANISH. *O'rta Osiyo ta'lim va innovatsiyalar jurnali*, *1*(2), 51-56.

42. Ibragimov, O. O., & Idrisov, X. A. (2022, October). OLMA NAVLARINI NAV TAVSIFINI O ‘RGANISH ASOSIDA TAXLIL ETISH. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 4, pp. 20-27).

43. Atabaeva, X. N., & Abdujabborovich, I. X. (2022). MOSH NAVLARI BARG YUZASI RIVOJLANISHIGA AGROTEXNIK OMILLARNING TA’SIRI. *Science and innovation*, (Special Issue), 540-544.

44. Idrisov, X. (2022). MOSH: TADQIQOT, TAJRIBA VA NATIJA. *Science and innovation*, *1*(D7), 182-186.

45. Idrisov, X. (2022). EKISH MUDDATLARI VA ME’YORLARINI MOSH (Rhaseo1is aireis Riper) NAVLARI POYA BALANDLIGI VA HOSILDORLIGA TA’SIRINI O ‘RGANISH. *Science and innovation*, *1*(D7), 176-181.

46. Abdujabborovich, I. X., Maxliyoxon, A., Muslima, A., & Gavhanso, A. (2022, November). TOSHKENT VILOYATI O ‘TLOQI BOTQOQ TUPROQLARI SHAROITIDA SOYA (GLYCINE HISPIDA L) NING KOLLEKSIYA KO ‘CHATZORIDA O ‘TKAZILGAN TADQIQOT. In *Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies* (Vol. 1, No. 2, pp. 98-104).

47. Abdujabborovich, I. X., & Teshaboyev, A. (2022). UDK: 633.853. 52 SOYANING YANGI ISTIQBOLLI NAVLARINI YARATISH NATIJALARINI TAXLILIY O’RGANISH. *Новости образования: исследование в XXI веке*, *1*(3), 8-14.

48. Idrisov, H., & Madalova, M. (2022). ANALYTICAL STUDY OF THE GROWTH AND DEVELOPMENT OF A VARIETY OF MUNG BEAN (RHASEO1IS AIREIS PIPER). *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences*, *2*(11), 97-101.

49. Idrisov, X., & Xalbaev, A. (2022). SOYANING SELEKSIYA KO’CHATZORIDAGI NAV NAMUNALARINI QIMMATLI-XO’JALIK XUSUSIYATLARINI O’RGANISH. *Models and methods in modern science*, *1*(12), 22-25.

50. Nazarovna, A. X., & Abdujabborovich, I. X. (2022). O ‘TLOQI-BOTQOQ TUPROQLAR SHAROITIDA MOSH (Rhaseo1is aireis Piper) NING O ‘SISHI, RIVOJLANISHI VA DON HOSILDORLIGI. *Research and education*, *1*(2), 373-381.

ЭНЕРГИЯТЕЖАМКОР ВА ПАСТ ЭНЕРГИЯ ЭҲТИЁЖЛИ ЗАМОНАВИЙ БИНОЛАР ҚУРИЛИШИНИНГ ЖАҲОН АМАЛИЁТИ ВА УНДАН ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Хакимов Ғайрат Акрамович
Тошкент архитектура-қурилиш университети доценти,геология-минералогия фанлари номзоди
gayratxakimov1955@gmail.com
Мўминов Абдижамил Абдихалилович
Тошкент архитектура-қурилиш университети катта ўқитувчиси
m.abdujamil83@gmail.com
Бердимуродов Абдиқаюм Эшназарович
Тошкент архитектура-қурилиш университети ассистенти
abdiqayumberdimurodov@gmail.com
Туляганов Зафар Суннатович
Тошкент архитектура-қурилиш университети докторанти
tulyaganovzafar8@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709140

Аннотация.Ушбу илмий маъқолада энергия тежамкор ва паст энергия эҳтиёжли бинолар қурилишининг илғор жаҳон тажрибалари таҳлили келтирилган. Ушбу илғор тажрибалардан Ўзбекистонда фойдаланиш истиқболлари, соҳани ривожлантириш бўйича қабул қилинган Президент Қарорлари ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг мазмун ва моҳиятлари ёритилиб, ушбу соҳани такомиллаштириш бўйича таклифлар ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: энергия манбалари; иссиқлик энергияси; электр энергияси; газ; нефть; кўмир; энергия тежамкор уйлар; энергия самарадор уйлар; пассив уйлар; актив уйлар; ақлли уйлар; янги бино; эски бино.

Аннотация. В этом статье приведены анализы мирового передового опыта по строительству энергосберегающих и пассивно энергопотребляюших зданий. Перспективы использования этого передового опыта в Узбекистане, принятые Законы Президента и нормативно-правовые документы по развитию этой отрасли, их смысл и сущность, а также даны предложения и рекомендации по развитию этой отрасли.

Ключевые слова: источник энергии; тепловая энергия; электрическая энергия; газ; нефть; уголь; энергосберегающие дома; энергоэффективные дома; пассивный дом; активный дом; умный дом; новое здание; старое здание.

Annotation. This article provides an analysis of the world's best practices in the construction of energy-saving and passive houses. Prospects for the use of this best practice in Uzbekistan, the adopted Laws of the President and regulatory documents on the development of this industry, their meaning and essence, as well as suggestions and recommendations for the development of this industry.

Keywords: energy source; thermal energy; electric energy; gas; oil; coal; energy-saving houses; energy-efficient houses; passive house; active house; smart house; new building; old building.

1. Кириш.(Introduction) Халқ хўжалигининг ҳар бир тармоғи энергия манбаларининг маълум бир турини истеъмол қилган ҳолдагина фаолият кўрсатиши мумкин. Барча энергия манбаларини икки турга, яъни анъанавий ёки янги ҳосил бўлмайдиган(қайта тикланмайдиган) ва ноанъанавий ёки янги ҳосил бўладиган турларига ажратишимиз мумкин. Анъанавий ёки янги ҳосил бўлмайдиган энергия манбаларига органик ёқилғилар, жумладан нефть, газ, кўмир ва бошқалар киради. Ноанъанавий ёки янги ҳосил бўладиган энергия манбаларига қуёш энергияси, шамол энергияси, гидроэнергия, биомасса ва бошқалар киради.

Ҳозирги кунда дунё мамлакатларининг иссиғлик таъминотида энергиянинг қайта тикланмайдиган, анъанавий турлари, яъни нефть, газ, кўмир ва бошқа манбалар ўрта ҳисобда 75-90% ни (шундан 35-40% и газ, 25-30% и нефть, 15-20% кўмир) ташкил этади. Анъанавий, яъни янги ҳосил бўлмайдиган(қайта тикланмайдиган) энергия манбалари,бутун органик ёқилғилар(нефть,газ,кўмир ва ҳ.к.) бу қуёш энергиясининг турли босқичларидан ўтиб, қайта шаклланиб миллион йиллардан кейин бизгача етиб келган кўриниши бўлиб, уларнинг тугаши ва қимматлашиши хавфи бор. 1974 йилда жаҳонда энергетика инқирози юз берган эди.Бунинг асосий сабаби нефтни экспорт қилувчи мамлакатлар ўша вақтда нефтни нархини кўтариш мақсадида нефтни қазиб олиш ҳажмини бироз пасайтиришган эди ва натижада унинг нархи 70%га ошиб кетган эди.Бундай ва бундан ҳам ёмон ҳолатлар такрорланмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Бундан ташқари органик ёқилғи манбаларининг камая бориши натижасида унинг нархи ҳам параллел равишда кўтарила боради. Экспертларнинг ҳисобларига кўра, қайта тикланмайдиган энергия манбаларини ҳозирги кун эҳтиёжи даражасида сарфласак ҳам энергия манбалари конларидаги заҳиралар узоғи билан 100-150 йилга етиши мумкин экан[1-4].

Булардан ташқари ёқилғини энергияга айлантиришда, кўп ёки кам даражада атмосферага зарарли чиқиндилар чиқиб, атроф-муҳитни зараралайди.Ерлардан интенсив фойдаланиш, хом-ашё қазиб олиш, қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар сонини қисқартириш, инсон яшаши учун табиий муҳитини

камайтиради.Ёқилғини қазиб олиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш ҳамда энергетика ресурсларини истеъмол қилишда бошланғич даражадаги энергиянинг 90%и йўқотилади. Бу, биринчи навбатда истеъмолчига етиб боргунга қадар хом-ашёни кўпгина технологик жараёнлардан ўтиши ҳамда анъанавий энергия таъминоти қимматлашишига олиб келади.

Ҳозирги кунда ишлаб чиқилаётган умумий энергиянинг тахминан 40-50% биноларга сарфланаяпти. Масалан, Европа Иттифоқи мамлакатларида бу кўрсаткич 40% ни ташкил этади [5].

БМТнинг таҳлил қилишига кўра, 2050 йилга бориб аҳолининг 68%и шаҳарларда истиқомат қилади, бу эса кейинги 80 йил ичида 2 млрд.га яқин янги уйларнинг қурилишини талаб этади. Дунё бўйича энергия билан боғлиқ CO2 чиқиндиларининг 40%и ҳам қурилиш саноатига тўғри келади [5].

Шунинг учун ҳам мавжуд бўлган барча энергия манбаларидан оқилона фойдаланиш ва уларни имкон даражасида тежаш керак. Энергия ресурсларини тежашнинг асосий усулларидан бири бу биноларнинг энергиясамарадорлигини ошириш ҳисобланади.

XXI аср меъморий лойиҳалашини ривожлантириш концепцияларини ишлаб чиқишда архитекторлар ва қурувчилар шаҳар таркиби ва алоҳида биноларни ишчи лойиҳаларида табиий ресурсларни асраш ва иложи борича янги ҳосил бўлган энергия манбалари ва биринчи навбатда қуёш энергиясидан самарали фойдаланишни ҳисобга олувчи лойиҳавий ечимларни кенгроқ қўллашлари талаб қилинади.

XIX асрнинг 70-йилларига келиб дунёда содир бўлаётган ҳар хил ўзгаришлар, воқеалар ва ҳодисалар, жумладан дунё аҳолисини жуда тез суръатлар билан кўпайиб бориши ва уларнинг кўпчилигини шаҳарларда яшаш учун ҳаракат қилиши, иқтисодиётнинг барча тармоқларини, айниқса қурилиш соҳасини жадал суръатлар билан ривожланиши, планетамиздаги ҳаво ҳароратини кўтарилиши ва ифлосланиши, жаҳонда рўй берган энергетика инқирози(1974 йилда жаҳон бозорида нефтни нархини кескин кўтарилиб кетиши), ёқилғи органик моддалар, жумладан газ, нефть ва кўмир каби энергия манбаларининг яқин юз йилликда тугаши ҳақидаги экспертларнинг хулосалари барча давлатларни ўзларини энергия хавфсизлиги ва мустақиллиги устида бош қотира бошлашига олиб келди ва бу ўз навбатида энергия тежамкор технологияларни яратилишига ва энергия самарадор бинолар қурилишига сабаб бўлди [1].

Энергия самарадор бинолар дейилганда замонавий техника ва технологияларнинг энг сўнгги ютуқлари асосида маълум бир бинонинг фаолият кўрсатишида энергия ресурсларидан иқтисодий жиҳатдан оқилона фойдаланишга эришилганлик тушунилади. Бундай биноларни лойиҳалашнинг

асосий принципи-бу ички ҳароратни, бинони максимал герметизациялаш ва муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш ҳисобига иситиш тизими ва вентиляцияни қўлламаган ҳолда мақбул ҳолатда сақлаб туриш ҳисобланади. Бунда бинонинг энергия самарадорлигига асосан, якуний натижани ёмонлаштирмаган ҳолда иссиқлик йўқотишни камайтириш ва барча энергия жараёнларида иссиқлик энергиясидан оқилона фойдаланиш ҳисобига эришилади.

Биноларнинг энергия самарадорлиги кўпгина омиллар жамланмаси билан белгиланади, биноларнинг иссиқлик йўқотиш даражаси эса бир-биридан фарқ қилади. Олимларимизнинг олиб борган тадқиқотлари шуни кўрсатдики, анъанавий кўп қаватли турар-жой биноларидан фойдаланилганда девор ва тирқишлардан 30%гача иссиқлик, дераза орқали эса 18-30%, ертўладан 5-10%, томдан 10-18%, шамоллатиш орқали 18% иссиқлик йўқотилади. Иссиқлик йўқотишни камайтириш учун энергия тежашга комплекс ёндашиш керак [2].

2. Илмий адабиётлар таҳлили (Literature Review). 1972-2003 йиллар оралиғида қурилган барча машҳур энергия самарадор бинолар тўғрисида тўлиқ маълумотлар Ю.А.Табуншиковнинг 2003 йилда нашр қилинган “Энергия самарадор бинолар” номли монографиясида берилган [6].

Бинонинг энергия тежамкорлигини ошганлигини кўрсатувчи энг замонавий тажриба сифатида 1972 йил АҚШнинг Нью-Хэмпшир штатидаги Манчестер шаҳрида архитекторлар Николас Исаак ва Эндрю Исаак лойиҳаси бўйича қурилган биринчи энергия самарадор бинони мисол келтиришимиз мумкин.Бу 6 қаватли маъмурий бино бўлиб,унинг умумий майдони 15600 кв.м. бўлган. Бу бинонинг энергия самарадорлигини қуйидаги факторлар ташкил қилган[4]:

- бинонинг ҳажмий-тархий ечими ҳисобидан иссиғлик йўқотишларнинг камайтирилганлиги;
- бино куб шаклида бўлганлиги сабабли ташқи девор сирти юзасининг кам бўлганлиги;
- ойналаниш юзасининг кам қилинганлиги (10%);
- том қопламасини ясси бўлганлиги ва оч рангда бўялганлиги(қуёш радиациясини ютиш коэффициентини пастлиги);
- шимолий томоннинг ойналанмаганлиги;
- деразаларга вертикаль ва горизонталь қуёшдан ҳимояланувчи мосламаларнинг ўрнатилганлиги;
- томда қуёш коллекторларини ўрнатилганлиги.
- Энергия самарадор биноларнинг биринчи қалдирғоч (пилот) лойиҳалари асосан бинони иситиш ва унда йиғилган иссиғликни узоғ муддат сақлаб қолиш масаласи ўта муҳим бўлган оби-ҳавоси жуда совуқ ўлкаларда муваффақиятли синовлардан ўтказилган эди. Жумладан, 1973-1979 йилларда Финландиянинг

Отаниеми шаҳрида инновацион, энерготежамкор “EKONO-house” номли 6 қаватли, 2 секцияли, умумий майдони 36990 кв м бўлган маъмурий бино қурилган эди. Бу бинонинг ҳажмий-тархий ечими жойлашган жойнинг ҳар хил хусусиятларини ва оби-ҳаво шароитларини ҳисобга олган ҳолда мураккаб қилиб ишлаб чиқилган эди. Бундан ташқари алоҳида шамоллатиш системаси қўлланилган бўлиб, ҳаво қуёш радиацияси орқали иситилган, иссиғлик махсус шиша пакетлар ва жалюзалар орқали аккумуляцияланган. Энергия тежамкорликни таъминлашда бинонинг иссиғлик алмашиш умумий схемасида қуёш коллекторлари ва геотермал қурилмалар ҳам иштирок этган. Томнинг қиялиги жойнинг географик кенглигини, йилнинг ҳар хил вақтларида қуёш нурларини тушиш бурчакларини ҳисобга олган ҳолда қабул қилинган. Бинонинг биринчи секциясининг йиллик солиштирма иссиғлик эҳтиёжи 124 кВт.ч/м2, электр эҳтиёжи 79 кВт.ч/м2, иккинчи секциясининг йиллик солиштирма иссиғлик эҳтиёжи 70 кВт/м2, электр эҳтиёжи 57 кВт.ч/м2 ташкил қилиб, ўша даврда Финляндия ва АҚШ да қурилган биноларнинг иссиғлик ва электр энергиясига бўлган эҳтиёжларига нисбатан бир неча марта кам бўлган [4].

- Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, янги типдаги(пилот) лойиҳалар асосида бунёд этилган замонавий, энергия тежамкор ва энергия самарадор уйларни қуришдан кўзланган асосий мақсад- бу ушбу янги йўналиш доирасида ва ундан кейин қуриладиган барча биноларда энергия ресурсларни тежашга йўналтирилган меъморий ва мухандислик ечимларини қўллаш орқали энергия тежашнинг умумий самарасини аниқлашдан иборат бўлган.

- Россияда эски қурилган уйларнинг ўртача энергия эҳтиёжи йилига 600 кВт.с/м2 ни ташкил қилар эди. СНиП 23-02-2003 “Биноларнинг иссиқлик ҳимояси” чиққандан кейин қурилган уйларнинг энергия эҳтиёжи 350 кВт.с/м2 гача пасайтирилди. Бундай энергия самарадор уйларни 1 м2 ини қуришга кетган сарф- харажатлар оддий уйларга нисбатан 8-12% юқори бўлган. Лекин бундай энергия самарадор уйларни қуришга кетган қўшимча харажатлар ўзини 7-10 йилда оқлайди [11].

- Европа давлатларида эса худди шундай шароитларда қурилган энергия самарадор уйларнинг бир йиллик энергия эҳтиёжи 120-150 кВт.с/м2 ни ташкил қилади [11].

- Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳозирги кунда дунё мамлакатлари иқтисодиёти тармоқларининг 80-90%и қайта тикланмайдиган энергия ресурслари, газ, нефть, кўмир ва бошқалар ҳисобидан фаолият кўрсатиб келаётганлигини ҳисобга олсак, яқин юз йилликда уларнинг заҳираларини нафақат тугаши, балки бу органик моддалар энергия манбаи сифатида ишлатилганда улардан ажралиб чиқадиган ҳар хил газлар ва чиқиндилар

(айниқса карбонат ангидрид чиқиндилари) атроф-муҳит экологиясини бузиб, инсоният ва ҳайвонот дунёси ҳаёти учун хавф солиши мумкин.

- Шуни ҳам қайд этиш керакки, дунё бўйича энергия билан боғлиқ CO2 чиқиндиларининг 40 фоизи қурилиш саноатига тўғри келади [5].
- Ҳозирги кунда мутахассислар олдида янги ҳосил бўлмайдиган энергия манбалари заҳираларининг тугаётганлиги, атроф-муҳит экологиясининг ифлосланиб бораётганлиги, планетамиз иқлимининг ўзгариб бораётганлиги масалалари энг долзарб муаммолардан бўлиб турибди.
- Замонавий энергия самарадор, энергия тежамкор , кам энергия эҳтиёжли экологик тоза биноларни қурилиши бу муаммони ечимини бир қисми бўлиши мумкин.
- Халқаро энергетика агентлиги мутахассисларининг ҳисоб-китобларига кўра, 2050 йилга қадар энергия тежайдиган бинолар технологияларининг кенг жорий этилиши карбонат ангидрид чиқиндиларини 2 млрд.метрик тоннага камайтиришга имкон беради. Масалан, бинолари умумий энергиянинг 40 фоизини истеъмол қиладиган Европа Иттифоқига аъзо давлатлар 2020 йилдан бошлаб барча янги иншоотлар ўзининг энергиясини ишлаб чиқаришини ёқлаб чиққан эдилар [5].
- Еврокомиссия Европа Иттифоқига аъзо давлатларнинг ҳар бири олдига қайта тикланадиган энергия манбаларининг улушини 2020 йилгача 20% га етказишини вазифа қилиб қўйган эди [12].
- “ Катта саккизлик “нинг 2009 йил июль ойида Аквиледа бўлган саммитида Россия Федерацияси 2050 йилга бориб энергия тежамкор технологияларни жорий қилиш оқибатида ҳавога чиқарилаётган парникли газлар миқдорини 1991 йилга нисбатан 50-80% га пасайтириш мажбуриятини олган эди [12].

3. Тадқиқот методологияси(Discussion methods). Маъқолада қиёсий ва тизимли таҳлил, анализ ва синтез усулларидан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар (Results and Discussion). Кейинги йилларда “энергия самарадор бино” термини билан бир қаторда “энергияни паст истеъмол қиладиган бино”, “пассив бино”, “актив бино”, “плюс энергияли бино”,”ноль энергияли бино”, “эко бино”, “энергия тежамкор бино”, “энергияни ультрапаст истеъмол қиладиган бино”, “ақлли бино”, “яшил бино” ва бошқа хар хил терминлар кўпайиб кетганлиги сабабли жуда кўп адашишлар бўлаяпти ва энергия самарадор бинонинг қайси бир тури ҳақида гап бораётганлигини тушуниб бўлмаяпти.

Шунинг учун ҳам Европа давлатларида бинолар энергия истеъмолига қараб турларга ажратилган [1,11]:

“Эски бино” (1970-йилгача қурилган бинолар)-бу ўзини иситишга йилига 300 кВт.с/м2 энергия сарфлайди.

“Янги бино“(1970-2000 йилларда қурилган бинолар)-йилига 150 кВт.с/м2 дан кўп сарфламайди.

“Энергияни паст истеъмол қиладиган уй”-йилига 60 кВт.с/м2 дан кўп сарфламайди (2002 йилдан бошлаб Европада стандартдан паст уйларни қуришга рухсат этилмайдиган бўлди).

“Пассив уй”- йилига 15 кВт.с/м2 дан кўп сарфламайди.

“Ноль энергияли уй”-йилига 0 кВт.с/м2 сарфлайди (бино пассив уйдаги каби стандартга эга бўлади,лекин фақат ўзи ишлаб чиқарган энергияни истеъмол қилади).

“Плюс энергияли уй” ёки “актив уй”-у ўзида ўрнатилган қуёш батареялари, коллекторлар, иссиқлик насослари, рекуператорлар, грунтли иссиқлик алмаштиргичлар ва бошқа инженерлик қурилмалари ёрдамида ўзи истеъмол қилганига кўра кўпроқ энергия ишлаб чиқаради ва ортиқча энергияни тўплайди ёки марказий тизимга узатади [1,8].

Кейинги йилларда дунёнинг кўпгина давлатларида, айниқса Европа мамлакатларида энергия самарадор биноларнинг паст энергетик ёки паст энергия эҳтиёжли уйларига, айниқса “пассив уйлар”га бўлган қизиқишлар ортиб кетди.

Паст энергетик ёки паст энергия эҳтиёжли (паст энергия истеъмолли) уй дейилганда стандарт уйларга нисбатан кам энергия эҳтиёжига эга бўлган, яъни кам энергия истеъмол қиладиган уйлар тушунилади. Бундай уйларда асосан юқори даражадаги термоизоляция қўлланилади, ҳарорат (совуқлик) кўприклари камайтирилади, энергиясамарадор ойналар қўлланилади, ташқи томондан кирадиган ҳаво, яъни инфильтрация камайтирилади, иссиқликни рекуперация қиладиган, мослаштирилган махсус шамоллатиш системаси ва салқинлатиш бўйича бошқа ҳар хил талаблар қўйилади.

Ҳарорат (совуқлик) кўприги дейилганда бинонинг паст термик қаршиликка эга бўлган қисми тушунилади.Бу конструкциянинг бўлимлари орасидаги тирқиш бўлиши мумкин.

Паст энергетик ёки паст энергия эҳтиёжли уй тушунчаси дунё мамлакатларида макон ва вақт бўйича ўзгаради. Бунда тарихий вақт давомида хона ичидаги оби-ҳавога бўлган талабларнинг йиғилиши ҳисобга олинади. Қисқача қилиб айтганда паст энергетик ёки паст энергия эҳтиёжли дейилганда қуйидаги уйлар тушунилади:

- ультрапаст энергия эҳтиёжли уйлар;
- ноль энергия эҳтиёжли уйлар;
- пассив уйлар.

Бу терминлар стандартлар бўйича қурилган барча паст энергетик уйларга қўлланилади, лекин ҳар хил мамлакатларда паст энергетик уйлар қурилишини

баҳолаш мезонлари ҳам турлича. Ҳар бир қизиқувчи давлат паст энергетик уйлар қурилиши бўйича ўзини стандартларини ва маркировкаларини ишлаб чиққан.

Евроиттифоққа аъзо давлатларнинг ҳар бири Киотск баённомасига содиқ қолган ҳолда оби ҳавога таъсирни пасайтириш бўйича ўзининг тадбирларини ишлаб чиққан. Еврокомиссия 2002 йилда Европа биноларининг энергия эҳтиёжи директивасини ишлаб чиққан. 2020 йилга келиб Евроиттифоқи давлатлари фақат ноль эҳтиёжли уйлар қуришни режалаштирган эди.

Кўпгина Европа давлатларининг регионларида энергия эҳтиёжга бўлган таълабларни чеклаш мақсадида биноларни иситишга бўлган таълаби йилига 50 кВт.с/м2 қилиб белгиланган.

Швейцарияда 2008 йилдан бошлаб янги қурилаётган уйларнинг максимум энергия эҳтиёжи йилига 38 кВт.с/м2 (олдингиси йилига 42 кВт.с/м2) таъмирланаётганларники эса 60 кВт.с/м2 (олдингиси йилига80 кВт.с/м2) қилиб белгиланган эди [11].

Францияда 2006 йили паст энергетик уйларни қурилишини ривожлантириш мақсадида “Effinergie“миллий ассоциацияси тузилган эди. Бу миллий ассоциация 2007 йилда “BBC-Effinergie” дастурини ишлаб чиқди ва бунга асосан паст энергетик уйларнинг энергияга бўлган эҳтиёжи икки йилда ўртача 50 дан 40 кВт.с/м2 га пасайтирилди [11].

Финляндиянинг Хельсинки шаҳрида 1970-2007 йиллардпа янги қурилаётган биноларда термоизоляцияни қўллаш, мавжуд биноларнинг энергия самарадорлигини(ойна-ромларни алмаштириш, хона ҳароратини автоматик бошқариш ва иссиқ сув истеъмолини камайтириш натижасида)ошириш оқибатида биноларнинг иссиқлик эҳтиёжи уч марта камайтирилди [11].

Россия Федерациясида қабул қилинган “ Энергия тежамкорлик ва энергетик самарадорликни ошириш ва Россия Федерациясининг айрим қонунларига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги Ф3-№261-сонли федерал қонуни бўйича 2011 йилнинг 1 январидан бошлаб энергия самарадорлик талаблари бажарилмаган биноларнинг қурилишига рухсат этилмайди. Экспертларнинг баҳолашлари бўйича турар-жой биноларида ҳар хил энергиятежамкорлик чора-тадбирларнинг систематик равишда қўлланилиши биноларнинг эксплуатация сарф-харажатларини 2-2,5 мартагача камайтирар экан [11].

АҚШ энергетика департаменти 2008 йилдан бошлаб ” ноль эҳтиёжли уйлар” қуриш дастурини бошлаб юборди. Бу дастурни иштирокчилари агар уларнинг уйлари рейтингда белгиланган талабларга жавоб берса , улар 30% гача капитал маблағларини иқтисод қилиши мумкин экан.

Пассив уй дейилганда авваламбор иситиш системаси бўлмаган, ёки бўлса ҳам жуда оз миқдорда, яъни мавжуд замонавий биноларга кетадиган энергия миқдорининг 10%инигина ташкил қиладиган, энергия тежашнинг пассив

усулларидан фойдаланган ҳолда фаолият кўрсатадиган, энергия тежамкор “эко-уйлар” тушунилади. Пассив уй ҳам кам энергия эҳтиёжли уйнинг давоми бўлиб, ундан фарқи, бу уйда алоҳида қулайликлар, оптимал ҳарорат, юқори сифатли ҳаво муҳити жуда кам миқдордаги энергия ресурсларини истеъмол қилган ҳолда амалга оширилади. Пассив уйлардан фойдаланилганда ҳар бир м2 яшаш жойига йилига 1,5 л нефть ёки 1,5 м3 табиий газ (15 кВт.с) сарф бўлади. Замонавий, анъанавий уйларнинг ҳам бир м2 га 6-10 л нефть сарф бўлади. Ананавий уйларга нисбатан 90% гача энергия тежалади. Пассив уйлар кўпгина давлатларда асосан 80 фоиз энергияни тежаш имконини берадиган каркасли технологиядан фойдаланилган ҳолда барпо этилади. Финляндиядаги кам қаватли пассив уйларнинг диярли 95% и каркасли технологиялардан фойдаланилган ҳолда қурилган. Ушбу технологиядан фойдаланган ҳолда пассив уй қуришнинг ўта оммабоплиги лойиҳанинг тезкорлиги, тежамлилиги ва энергия самарадорлиги билан боғлиқ. Идеал ҳолдаги пассив уй қулай ҳароратни сақлаб туриш учун ҳеч қандай харажатларни талаб қилмайдиган мустақил энергия тизимидан иборат бўлиши керак. Пассив уйни иситиш одамлар ва маиший техника томонидан ишлаб чиқарилган иссиқлик эвазига ҳосил бўлиши лозим. Қўшимча фаол иситиш зарурати туғилса, муқобил энергия манбалари ўрнатилади. Иссиқ сув таъминоти, шунингдек, иссиқлик насоси ёки қуёш сув иситкичи каби қайта тикланадиган энергия қурилмалари ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Салқинлатиш масалалари бинонинг архитектуравий ечимларида назарда тутилган бўлиши керак, ё бўлмаса қўшимча салқинлатиш альтернатив энергия манбалари, жумладан геотермаль иссиқлик насослари ҳисобидан амалга оширилиши мумкин. Кўп ҳолларда ”пассив уйлар” терминини “ақлли уйлар”, “актив уйлар” терминлари билан алмаштириб юбориш ҳолатлари кузатилади.Ақлли уйлар дейилганда барча инженерлик қурилмалари, жумладан қўриқлаш, иситиш, ёритиш ва бошқалар автоматик ҳолда бошқариладиган уйлар тушунилади. Актив уйлар дейилганда эса, энергияни кам сарфлашидан ташқари энергияни ўзи ишлаб чиқарадиган ва ўз истеъмолидан ортиқча бўлган энергияни марказий тизимга узатадиган уйлар тушунилади Бундай уйлар ижобий энергия балансига эга бўлган уйлар дейилади [4-11].

“Пассив уйлар” ғояси биринчи бўлиб Швециянинг Лунд шаҳри университети проф.Бо Адамсон ва Германиянинг “Турар-жой ва атроф муҳит”институти доктори Вольфганг Файст томонидан ҳамкорликда 1988 йилда ривожлантирилган эди. Германияда биринчи пассив уй 1991 йилда доктор Вольфганг Файст раҳбарлигида бунёд этилган бўлиб, 1 м2 яшаш жойини иситишга йилига 1 литрдан кам суюқ ёқилғи сарф бўлган [10].

Электр ва иссиқлик энергияси нархларининг кундан-кунга ўсиб бориши биноларни эксплуатация қилишга сарфланадиган сарф-харажат масаласини анча

қийинлаштириб қўйди. Бинонинг энергия самарадорлигининг асосий кўрсаткичи-бу унинг ҳар бир метр квадрат жойидан йўқотилаётган иссиқлик энергияси ҳисобланади. Германиядаги ҳар бир оддий бино 100-120 кВт.с/м2 энергия истеъмол қилади. 40 кВт.с/м2 дан кам энергия истеъмол қиладиган бино энергия тежамкор бино деб ҳисобланади. Пассив бинолар учун эса бу кўрсаткич 10 кВт.с/м2 ни ташкил этади [11].

Энергия истеъмолини камайтириш, аввалambор бинонинг иссиқлик йўқотилишини камайтирилиши ҳисобига эришилади.

Буюк Британияда пассив уйлар оддий уйларга нисбатан 77% кам энергияни ишлатиши керак.

Ирландияда пассив уйлар стандарт уйларга нисбатан 85% кам энергияни ишлатиши керак ва атмосферага оддий уйга нисбатан CO2 ни 94% кам чиқариши керак [11].

Испанияда 2007 йилнинг март ойидан бошлаб янги уйларда мустақил равишда 30-70% (уйларнинг жойлашган жойига ва ва сувга бўлган эҳтиёжига боғлиқ ҳолда) иссиқлик сувига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қуёш нури орқали сув иситадиган қурилмалар ўрнатилиши шарт [11].

Кўпгина Европа давлатларида (Дания,Германия,Финляндия ва бошқаларда) доимий қурилаётган объектларни шартли-пассив даражасига (ультра-паст энергия эҳтиёжли уй-йилига 30 кВт.с/м2 гача) келтириш бўйича давлат дастурлари ишлаб чиқилган [11,13].

2006 йилда дунё бўйича 6000 та пассив уй (мактаблар,болалар боғчалари, магазинлар, офис бинолари ва бошқалар) қурилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги Европа мамлакатларида жойлашган эди [11].

Ҳозирги кунда эса фақат Германиянинг ўзидагина қурилган пассив уйларнинг сони 4000 тадан ортиб кетди. 1996 йилда Германиянинг Дармштадт шаҳрида “Пассив уйлар институти” ташкил топган бўлиб, янги қурилаётган уйлар шу институтда сертификациядан ўтади. Сертификатланган уйнинг обрўйи ва нархи анча баланд бўлади [7,14].

Украинада биринчи пассив уй 2008 йилда қурилган ва ҳозирги кунда ҳам бир қанча шаҳарларида шахсий пассив уйлар қурилиши давом этмоқда.

Россияда 2008 йилда пассив уй институти ташкил этилган бўлиб, унинг асосий вазифаси пассив уй стандартларини мамлакат бўйича ривожлантириш, техник адабиётларни рус тилига таржима қилиш ва бор лойиҳаларни ҳудудларни табиий шароитларига мослаштиришдан иборат бўлган. Россияда биринчи сертификатланган пассив уй 2011 йилда “Мосстрой-31” компанияси томонидан Томас Кнехта лойиҳаси асосида қурилган. Бунда иситишга сарф бўладиган солиштирма иссиқлик миқдори йилига 24 кВт.с/м2 ни ташкил этган [11].

Канададаги ўртача коттеж йилига ҳавога 5-7 тонна парникли газни чиқарар экан. АҚШдаги уйлар эса йилига 278 миллион тонна парникли газни чиқаради. Пассив уйлар қурилиши эса бундай чиқиндиларни миқдорини пасайишига сабаб бўлиши мумкин [11].

Пассив уйлар қурилиш технологияси энергия истеъмолини сезиларли даражада пасайтиради. Масалан, 1990 йилларда Германияда турар-жой ва коммунал хўжалигида энергия истеъмоли 3% пасайди [11].

Ўзбекистон иқтисодиётига сарфланаётган умумий энергиянинг 50%и (24,1 миллион тонна нефт эквивалентига тенг) фақат биноларга сарф бўлади. Биноларнинг энергия истеъмоли ривожланган мамлакатларникига нисбатан 2-2,5 марта кўп.

Соҳа экспертларининг маълумотларига қараганда 2030 йилда Ўзбекистонда биноларонинг энергия эҳтиёжи 2,5 баробарга (61,2 миллион тонна нефт эквивалентига тенг) ортар экан.

Кўпгина бинолар собиқ иттифоқ даврида қурилган бўлиб, уларнинг хизмат қилиш муддати ҳам ўтиб кетган. Ҳозирги кун талабларига умуман жавоб бермайди. Эскирган инженерлик коммуникациялари, биноларнинг ташқи томонини сифатсиз изоляцияси ва бошқа муаммолар туфайли биноларнинг энергия истеъмоли ривожланган мамлакатларникига нисбатан бир неча баробар ошиб кетган.

Ўзбекистонда атмосферага чиқарилаётган парникли газларнинг 39% бинолар ҳисобига тўғри келади.

Бу келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, энергия самарадорликнинг ошириш ва энергия истеъмолни камайтириш чора-тадбирларининг марказида бинолар бўлиши керак.

Ўзбекистонда ҳам қайта тикланмайдиган энергия манбаларини тежаш ва уларни атроф-муҳитга бўлган салбий таъсирини камайтириш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланиш турларини ва ҳажмини ошириш, биноларнинг энергия самарадорлиги ва энергия тежамкорлигини ошириш борасида кўпгина кўзга кўринарли ишлар амалга оширилди [1-3,15-16].

2012 йилда 8 та пилот объектлар бунёд этилди. “Ўзбекистонда ижтимоий соҳаларга мўлжалланган объектларнинг энергия самарадорлигини ошириш” лойиҳаси доирасида Андижон, Қашқадарё, Навоий, Фарғона, Тошкент вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида бир қанча замонавий мактаблар, врачлик пунктларининг тантанали очилиш маросимлари ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 ноябрдаги 5577-сон Фармонига биноан, 2020 йил 1 январдан бошлаб уй-жой қурилиши иншоотлари энергия самарадор ва энергия тежовчи қурилиш материаллари билан жиҳозланиши лозимлиги белгиланган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 июлда қабул қилинган “Иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини ошириш ва мавжуд ресурсларни жалб этиш орқали иқтисодиёт тармоқларининг ёқилғи-энергетика маҳсулотларига қарамлигини камайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4779-сонли Қарорида 2020-2022 йилларда республиканинг барча ҳудудларида биноларнинг иссиқлик ҳимоясини ошириш, энергия тежайдиган технологиялар, шунингдек, қайта тикланувчи энергия манбаларининг қурилмаларини жорий этиш ҳисобига кўп қаватли турар-жойларда иситиш ва совутиш эҳтиёжлари учун энергия эҳтиёжларни пасайтириш масалалари кўзда тутилган [16].

“ТошуйжойЛИТИ” ва Буюк Британиянинг Кембридж университети ҳамкорлигида ЦВТ миллий университети реконструкциясининг ишчи лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бу бинонинг иситишга кетадиган бир йиллик энергия эҳтиёжи 44,5 кВт.с/м2 ни ташкил қилди. Бу миқдор Европа давлатларида қурилаётган “энергияни паст истеъмол қиладиган уйлар”сарфлаётган кўрсаткичдан кўп эмас.

5. Хулоса ва таклифлар (Conclusions). Илғор хорижий давлатларда энергия тежамкор ва паст энергия истеъмолли уйларни лойиҳалаш, қуриш ва улардан фойдаланиш борасида тўпланган илғор тажрибаларни ўрганиш ҳамда уларни таҳлил

этиш натижасида олинган маълумотларни республикамизда шу соҳадаги ишларни ривожлантириш йўналишига татбиқ қилиш, аниқ илмий таклифлар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ҳозирги куннинг энг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда энергиятежамкор ва паст энергия эҳтиёжли биноларни лойиҳалаш ва қуришда қуйидаги таклифларни инобатга олиш фойдадан холи эмас:

- энергия тежамкор ва “пассив” уйларни бунёд қилиш борасида бой тажрибага эга бўлган хорижий давлатлар тажрибасини, айниқса иқлим шароити, энергия таъминотидаги масалалар жиҳатидан Ўзбекистонга яқин бўлган мамлакатлар тажрибаларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиш керак;

- янги замонавий биноларни қурганда энергия тежамкор методлар, технологиялар ва энергиясамарадор қурилиш материаллари ҳамда конструкцияларидан фойдаланишни кўзда тутувчи намунавий лойиҳалардан фойдаланиш керак. Замонавий энергия тежамкорлик талабларига жавоб бермайдиган биноларни қурилишини чеклаш ва мавжудларини энергия тежамкорлик талабларини ҳисобга олган ҳолда реконструкция қилиш мақсадга мувофиқ;

- бинонинг энергия истеъмоли асосан қуйидагилар ҳисобидан пасайтирилиши мумкин: қурилиш зичлигини кўтариш, бинони уфқ томонларига

нисбатан ва шамолнинг асосий йўналишини ҳисобга олган ҳолда ориентация қилиш, бинони шаклини, қаватларини, хонани баландлигини, бинони энини, фасадни бўлинишини, бинони компактлигини тўғри танлаш, ташқи тўсиқ конструкцияларини иссиқлик ҳимояси ва иссиқликка чидамлигини тўғри танлаш, фасадни ойнавандланишини тўғри танлаш, чордоқни ва бинонинг ер ости қисмини иссиқлик ҳимоясини ташкил қилиш, бинонинг намлик ва ҳаво режимини аниқлаш, хонанинг планировкасини, ҳавони ташқаридан кириш жойлари ва миграция йўлларини тўғри танлаш;

- ҳозирги кунда республикамиз ҳудудлари иқлими бир-биридан катта фарқ қилишига қарамасдан, бинонинг ташқи деворлари ўлчамлари совуқ Қорақалпоғистон Республикаси учун ҳам ва энг иссиқ Сурхондарё вилояти учун ҳам диярли бир хил қилиб олинмоқда. Айни бир намунавий лойиҳа бўйича Қорақалпоғистон Республикаси ва бошқа вилоятларда қуриладиган бир қаватли турар-жой бинолари энергия истеъмолларида катта фарқлар мавжуд бўлиб, бу фарқ Тошкент вилояти билан солиштирилганда Қорақалпоғистондаги биноларнинг энергия истеъмоли Тошкент вилоятидагиларга нисбатан ўртача 50%га кўп. Ривожланган мамлакатлар тажрибасига ва республикамиз иқлимининг ўзига хос томонларига асосланган ҳолда, замонавий энергиятежамкор ва энергия самарадор талаблар киритилиб, ҳар бир ҳудуд учун алоҳида қайта кўриб чиқилишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз;

- Қорақалпоғистон ва бошқа иқлим шароитлари ўта оғир бўлган ҳудудларда турар-жой биноларининг иссиқлик ҳимоя даражаси Шаҳарсозлик норма ва қоидаларида келтирилган энг максимал 3-даражадан кам бўлмаслиги керак деб ҳисоблаймиз;

- турар-жой биноларининг иссиқлик ҳимоя даражасига меъёрий ҳужжатларда нисбатан кам талаблар қўйилишига қарамасдан, конкрет ҳолларда ҳудуд иқлимини тўла ҳисобга олган ҳолда, иқтисодий асослаш орқали уни оширишга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз;

- ойналарни бинони республиканинг қайси иқлим зонасида жойлашганлигига қатъий риоя қилган ҳолда лойиҳалаш, юзасини ва сонини имкон даражасигача камайтириш (белгиланган меъёр талабларини бузмаган ҳолда), шимол томонга жойлаштирмасликка ҳаракат қилишни маъқул деб ҳисоблаймиз;

- Европанинг илғор тажрибаларига таянган ҳолда биноларнинг ташқи деворлари сиртини имкон даражасигача пасайтириш, бинонинг шаклини куб, доирасимон-цилиндрик ва бошқа силлиқ юзали шаклларга келтиришни маъқул деб ҳисоблаймиз;

- томнинг тури ва қиялиги, жойнинг географик кенглигини, оби-ҳаво шароитини, йилнинг ҳар хил вақтларида қуёш нурларини тушиш бурчакларини

ҳисобга олган ҳолда лойиҳаланиши ва оч рангли материаллардан қилинишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз;

- кам қаватли биноларни атроф муҳитга бўлган салбий таъсирларини ва бинонинг ички ҳавоси таркибидаги инсон ҳаёти учун хавфли бўлган CO2 миқдорини пасайтириш мақсадида бино конструкциялари таркибида ёғоч ва бошқа табиий материаллар улушини ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Республикамизда ёғоч материаллари танқислигини ҳисобга олган ҳолда уни табиий ўрмонлардан олмасдан, махсус яратиган сунъий плантациялардан режали олиб ишлатишни таклиф этамиз.

Хулоса қилиб айтганда, энергиятежамкор ва паст энергия эҳтиёжли уйларни лойиҳалаш, қуриш ва улардан фойдаланиш борасида тўпланган илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш ва улардан Ўзбекистон шароитида фойдаланиш истиқболларини тадқиқ этиш борасида ҳар хил илмий конференциялар ўтказиш,оммавий ахборот воситаларида чиқишлар қилиш,чет эл мутахассислари иштирокида семинар тренинглар,давра суҳбатлари ўтказиш, пилот лойиҳалар тайёрлаш ва бошқа ҳар хил тарғибот-ташвиқот ишларини амалга ошириш яхши ижобий натижалар бериши мумкин.

Адабиётлар:

1. Нуримбетов Р.И. Энергия самарадолигига эга уйларни қуришда инновацион технологиялардан фойдаланиш истиқболлари.“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар”илмий электрон журнали, №4, июль-август, Тошкент , 2017 йил.
2. Маракаев Р,Ю., Норов Н.Н. Ўзбекистон шароитида энергиясамарали биноларни лойиҳалаш. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ИПТД “Узбекистан”, 2009.-163 б.
3. Худойберганов Б.А. Қорақолпоғистон иқлим шароитида кам қаватли энергия самарадор биноларни лойихалаш.Магистрлик диссертацияси.-Тошкент: ТАҚИ, 2017.-80 б.
4. Алоян Р.М.,Федосов С.В.,Опарина Л.А.Энергоэффективных здания-состояние проблемы и пути решения -Иваново: ПресСто, 2016. -276 с.
5. Устиненко Е. Бугун қандай бинолар ва уйлар ўсиб бораётган дунё муаммосига ечим бўла олади? Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги (Электрон ресурслар) 1-4 б. 17.04.2020.
6. Табунщиков, Ю.А. Энергоэффективные здания /Ю.А.Табунщиков, М.М. Бродач, Н.В.Шилкин. –М.: АВОК-ПРЕСС, 2003. -200 с.
7. Вольфганг Ф.Основные положения по проектированию пассивных домов. - М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, 2008. -144 с.

8. Хакимов Г.А., Сулайманова Ф.Ю.,Хушвақтов И.Х. Қулай микроиқлимли энергиясамарадор биноларни лойиҳалаш. “Бино ва иншоотлар зилзилабардошлигининг долзарб муаммолари”Республика илмий- амалий анжумани материаллари тўплами, Тошкент 2020 йил 18-19 март, 8-14 б.

9. M.M.Miralimov,S.Sayfiddinov,U.S.Akhamadiyorov,G.A. Khakimov.G.A. Principles of Regulation of thermal Protektion of Enclosing Structures and Their Impact on the Energy efficiency Of Buildings. Design Engineering. ISSN:0011-9342, Issue:4, 2021(04), pages: 496-510.

10. Ehsan Asadia, Manuel Gameiro da Silva, Carlos Henggeler Antunesc Luhs Diasc. Multi-objective optimizative optimization for bulding retrofit strategies:A model and an application // Energy and Buildings.2012. № 44.p.81-87.

11. www.ru.m.wikipedia.org Русские -Википедия. Низкоэнергетический дом. Пассивный дом (электронный ресурс). 20.12.2020.

12. Онищенко С.В. Автономные энергоэффективные жилые здания усадебного типа. Автореферат дисс…канд.тех.наук. –М.: МГСУ, 2009.-28 с.

13. Lov-energy buildings in Europe-Standards, criteria and consequences. A study of nine European countries-Katharina Thullner. 2010. ISBN 978-91-85147-42-7 (http: www.ebd.lth.se/fileadmin/energi byggnadsdesign/images/Publikationer/-Katharina-Thullner.pdf).

14. Passivhaus Institut (http:// www.passiv.de).

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 22 августдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг энергия самарадорлигини ошириш, энергия тежовчи технологияларни жорий этиш ва қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантиришнинг тезкор чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4422-сонли қарори. Тошкент, 2019 йил 22 август.

16. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг 2020 йил 10 июлдаги “Иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини ошириш ва мавжуд ресурсларни жалб этиш орқали иқтисодиёт тармоқларининг ёқилғи– энергитика маҳсулотларига қарамлигини камайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-4779 сонли қарори. Тошкент, 2020 йил 10 июль.

17. Xushvaqtovich, Baymatov Shaxriddin, et al. "COMPARISONS OF RESISTANCE TO HEAT TRANSFER OF MODERN ENERGY-SAVING WINDOW STRUCTURES." *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 3.12 (2022): 396-401.

18. Миралимов, М. М., and З. С. Туляганов. "ГЛОБАЛНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕМПЕРАТУРНЫХ И ВЛАЖНОСТНЫХ ПАРАМЕТРОВ ОГРАЖДАЮЩИХ КОНСТРУКЦИЙ." *INTERNATIONAL CONFERENCES*. Vol. 1. No. 1. 2023.

19. Qambarov, Maqsudali. "GEOTERMAL ENERGY, USE OF EARTH TEMPERATURE AS AN EFFECTIVE ENERGY RESOURCE." *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 3.12 (2022): 56-62.

20. Baymatov, Sh X., and D. Y. Islamova. "ENERGIYA SAMARADOR TURAR JOY VA JAMOAT BINOLARINING LOYIHA YECHIMINI ISHLAB CHIQISH." *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences* 1.7 (2022): 411-417.

21. Baymatov, M. S., and A. M. Tibilov. "Evaluation of efficacy of transcutaneous endobiliary interventions in treatment of mechanical jaundice caused by cancer of proximal biliary tract." *Diagnostic interventional radiology* 5 (2011): 14.

KARBONAT ANGIDRID.SUYUQ VA QATTIQ KARBONAT ANGIDRIDDAN FOYDALANISH USULLARI

Shomurodova Marjona Zarif qizi
QarDU Kimyo yo‘nalishi lll-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: **Ro‘ziyeva Zarnigor Qaxramonovna**
QarDu Noorganik kimyo kafedrasi o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709153

Annotation: Carbon dioxide— is a gas produced in nature mainly during respiration of living organisms. The increase in carbon dioxide causes global warming due to the reduction of breathing air and the absorption of d rays, causing negative consequences for humans and nature. In this article, we covered in detail the physical and chemical properties and characteristics of carbon dioxide gas, as well as the areas of use of carbon dioxide in the development of green areas..

Key words: Carbon dioxide, green space, hypocapnia, dry ice, photosynthesis.

Аннотация: Углекислый газ — это газ, образующийся в природе при дыхании живых организмов. Увеличение углекислого газа имеет негативные последствия для человека и природы, поскольку оно вызывает глобальное тепло из-за снижения дыхательного воздуха и поглощения инфракрасного света. В этой статье физические и химические свойства углекислого газа, особенности, мы подробно рассмотрели области использования углекислого газа в развитии зеленых зон.

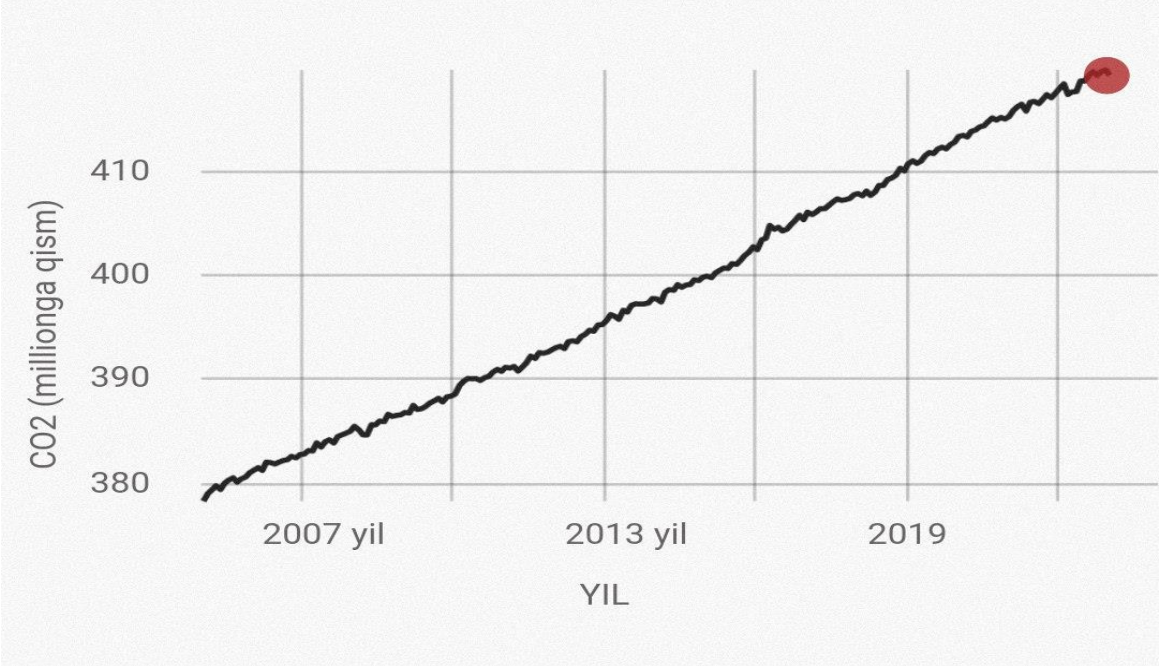
Ключевые слова: Углекислый газ, зеленые насаждения, гипокапния, сухой лед,photosynthesis.

Annotatsiya: Karbonat angidrid-tabiatda asosan tirik organizmlar nafas olishi jarayonida hosil bo‘ladigan gaz hisoblanadi. Karbonat angidrid ko‘payishi nafas olish havosining kamayib ketishi va infraqizil nurlarni yutishi hisobiga global issiqlikni keltirib chiqarishi bilan inson va tabiat uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Ushbu maqolada karbonat angidrid gazining fizikaviy va kimyoviy xossalari, xususiyatlari,hamda yashil hududlarni rivojlantirishda karbonat angidridni ishlatilish sohalari haqida batafsil yoritdik.

Kalit so’zlar: Karbonat angidrid,yashil makon, gipokapniya, quruq muz, fotosintez.

Karbonat angidrid - ikkita kislarod atomi ikki tomonlama o‘zaro kavalent bog‘lar orqali bitta uglerod bilan bog‘langan atomlardan tashkil topgan kimyoviy birikma.Karbonat angidrid xona haroratida gaz modda hisoblanadi. Havoda ko'rinadigan yorug'lik uchun shaffof gaz, lekin infraqizil nurlanishni yutishi hisobiga

issiqxona gazi vazifasini bajaradi. Bu gaz yer atmosferasida kam tarqalgan, miqdori 411 million promille (ppm) yoki taxminan 0,04% hajmni tashkil etadi (2022 yil may holatiga ko'ra). Oldingi yillarga nisbatan 280 ppm darajasidan ko'tarilgan bo‘lsa 2023-yil yanvar oyiga kelib 419 ppm ni tashkil qildi.

Karbonat angidrid kontsentratsiyasining oshishi iqlim o'zgarishining asosiy sababidir.Karbonat angidrid suvda eriydi va yer osti suvlari, ko'llar, muzliklar va dengiz suvlarining tarkibida uchraydi. Karbonat angidrid suvda eriganida karbonat va asosan dikarbonatlar hosil bo‘ladi. Bu atmosferadagi karbonat angidrid darajasining oshishi bilan okeanlarning kislotalanish miqdorining ortishiga olib keladi.

Karbonat angidrid – gaz nomini olgan ilk moddalar qatoriga kiradi. 17-asrda flamand kimyogari Yoxan Baptista van Helmont ko‘mir yonganda massasi kamayishini aniqlagan, ya'ni Helmont ko‘mir va kul massalari farqidan bu yerda ko‘rinmas modda ham bor degan fikrga kelgan va u moddaga "gaz" yoki "o‘rmon ruhi" deb nom bergan.

Karbonat angidridning xossalari o‘rgangan asosiy olim shotlandiyalik shifokor Jozef Blek hisoblanadi. 1754-yilda u kalsiy karbonat eritmalari kislotalar bilan aralashtirilganda gaz hosil bo‘lishini aniqladi va bu gazni turg'un havo deb atadi. Bu gaz havodan og'irroq ekanligini va yonish jarayonlarida ishtirok etmasligini ta'kidladi.Ushbu gaz kalsiy gidroksid eritmasiga kiritilganda , u cho'kma hosil qilishi mumkinligini aniqlab,ushbu hodisa bilan u karbonat angidridning sut emizuvchilarning nafas olishida ishtirok etishini aniqladi va mikrobiologik fermentatsiya natijasida

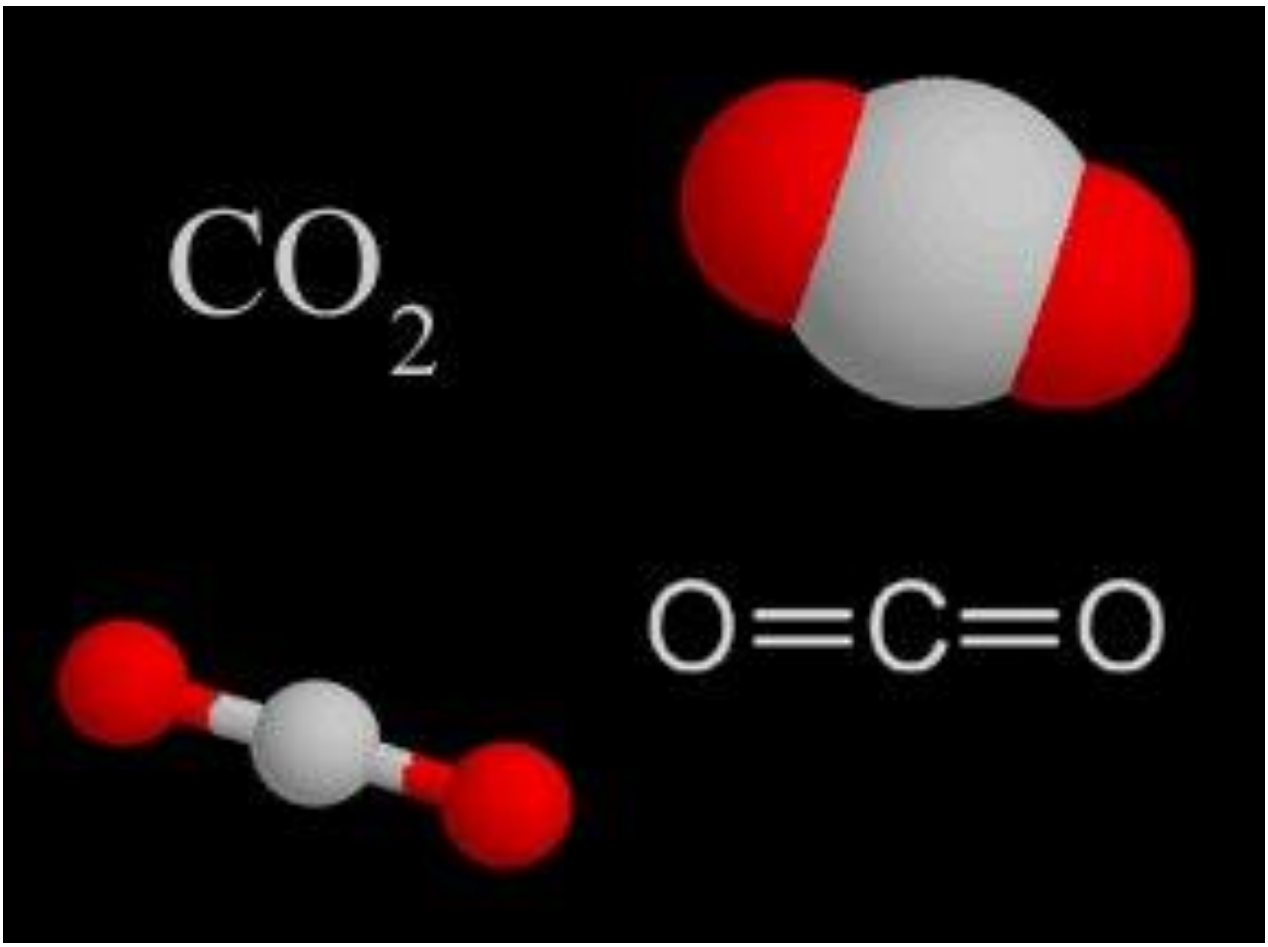
ajralib chiqishini o‘rgandi. Uning ishi gazlarning kimyoviy reaksiyalarda ishtirok etishini isbotladi va flogiston nazariyasi rivojlanishiga sababchi bo‘ldi.

Jozef Pristli 1772-yilda sulfat kislotani ohak eritmasiga tushurish natijasida hosil bo‘lgan karbonat angidridni suvga solib birinchi gazlangan suvni yaratgan.Biroq, Uilyam Braunrig karbonat angidrid va karbonat kislota o'rtasidagi munosabatni ancha oldin kashf etgan. 1823 yilda Humphry Davy va Maykl Faraday bosimni oshirib, karbonat angidridni suyultirishga muvaffaq bo‘lgan.Qattiq karbonat angidridni esa birinchi bo‘lib 1834 yilda Adrien Tilorier kashf etgan.U suyuq karbonat angidrid bilan yopilgan idishda o'z-o'zidan bug'lanish paytida qotish sodir bo'lishini aniqlagan, natijada qattiq karbonat angidrid hosil bo‘lgan.

Uglerod manbalaridan eng ko‘p tarqalgan modda sifatida atmosferadagi karbonat angidrid yerdagi hayot uchun asosiy uglerod manbai hisoblanadi. Uning normal miqdori yerning sanoatgacha bo'lgan atmosferasida Kembriy davrining oxiridan boshlab organizmlar va geologik hodisalar bilan tartibga solib turiladi. O'simliklar, suv o'tlari va sianobakteriyalar fotosintez deb ataladigan jarayonda karbonat angidrid va suvdan uglevodlarni sintez qilish uchun quyosh nuri energiyasidan foydalanadilar , bu jarayonda chiqindi mahsulot sifatida kislorod ishlab chiqariladi.O'z navbatida kislorod iste'mol qilinadi va karbonat angidrid nafas olish yo'li bilan energiya ishlab chiqarish uchun organik birikmalarni moddalar almashinuvida barcha aerob organizmlar tomonidan chiqindilar sifatida chiqariladi.Karbonat angidrid organik moddalar parchalanganda yoki yonganda, masalan, o'rmon yong'inlarida ko‘p miqdorda ajralib chiqadi. O'simliklar fotosintez jarayonida karbonat angidridni talab qilganligi va odamlar va hayvonlar oziq-ovqat uchun o'simliklarga bog'liq bo‘lgani uchun, karbonat angidrid yer yuzida hayotning saqlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Karbonat angidrid quruq havoga qaraganda 53% zichdir, lekin kislarodga nisbatan uzoq umr ko‘radi.Atmosferaga chiqadigan karbonat angidridning ortiqcha miqdori quruqlik va okeanda to‘plangan uglerod cho'kmalari tomonidan so'riladi.Bu to‘plangan cho‘kmalar to‘yingan va uchuvchan bo‘lishi mumkin chunki vulqonlar va o‘rmon yong‘inlari natijasida karbonat angidrid yana atmosferaga chiqadi.Karbonat angidrid sekvestrlanadigan(uzoq vaqt saqlanadigan) jimlarga-toshlar va toshko‘mirlar,neft hamda tabiiy gaz mahsulotlari kiradi.

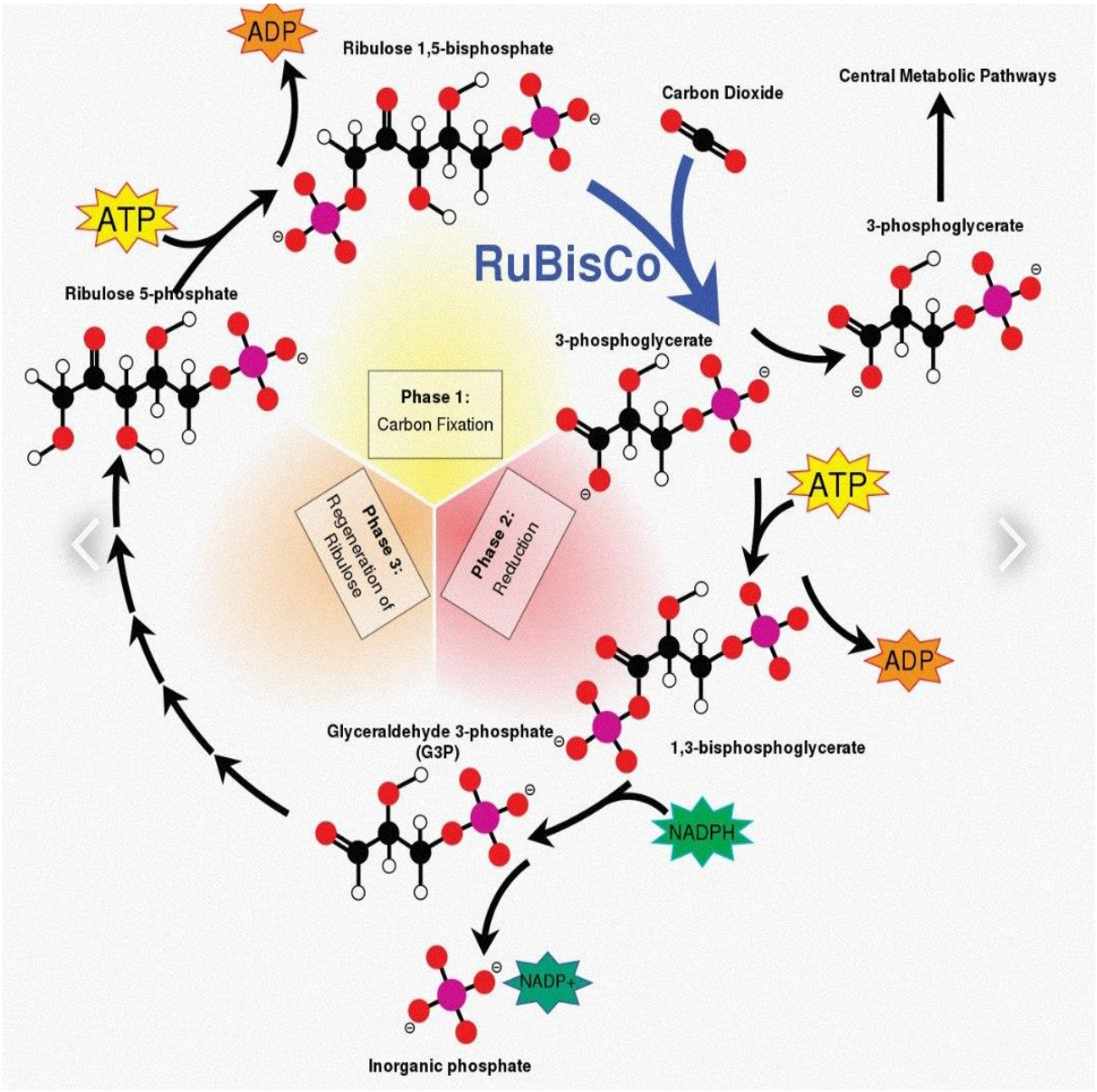
Karbonat angidrid—ko'p tarmoqli sanoat materiali bo'lib, masalan, payvandlash va o't o'chirgish uskunalarida inert gaz sifatida , pnevmatik qurollarda va yog'ni qayta tiklashda bosim o'tkazuvchi gaz sifatida va qahvani kofeinsizlantirish va o'ta kritik quritishda superkritik suyuqlik erituvchi sifatida ishlatiladi.Bundan tashqari bo‘lka non, pivo va vino ishlab chiqarish jarayonida shakar fermentatsiyasining ikkilamchi mahsuloti bo'lib, gazlangan ichimliklardan seltser va pivo kabilariga qo'shiladi. U o'tkir va kislotali hidga ega va og'izda sodali suvning ta'mini eslatadi, lekin odatdagi miqdorlarida karbonat angidrid hidsiz gaz hisoblanadi.

Uglerod fiksatsiyasi— bu biokimyoviy jarayon hisoblanib, atmosferadagi karbonat angidridni o'simliklar, suv o'tlari kabi tirik organizmlar glyukoza va energiyaga boy organik molekulalarga qo'shib , fotosintez yordamida o'z oziq-ovqatlarini hosil qilishadi. Fotosintez jarayonidan karbonat angidrid va suvdan boshqa organik birikmalar ham hosil bo'lishi mumkin bo'lgan uglevodlarni ishlab chiqarish uchun foydalaniladi va kislorod qo'shimcha mahsulot sifatida ishlab chiqariladi.Uglerod fiksatsiyasining asosiy bosqichida, quyidagi diagrammada ko'rsatilganidek, karbonat angidrid va ribuloza bisfosfatdan ikkita molekula 3-fosfogliserat ishlab chiqariladi.

Ushbu ajralgan ferment yer yuzidagi eng ko'p tarqalgan yagona protein hisoblanadi.Fototroflar o'zlarining fotosintez mahsulotlarini ichki oziq-ovqat manbalari sifatida va polisaxaridlar,nuklein kislotalar va oqsillar kabi murakkabroq organik molekulalarning biosintezida foydalanadilar.Ba'zi muhim fototroflar, kokkolitoforlar qattiq kalsiy karbonat moddalarini sintez qiladi.

UGLEROD FIKSATSIYASI

Karbonat angidrid gazi - qo‘llanish sohalariga oziq-ovqat sanoati, neft sanoati va kimyo sanoati kiradi. Ammo eng kerakli sohasi ichimliklar ishlab chiqarish hisoblanadi.Karbonat angidrid gazlangan suv, pivo va ko'pikli sharob kabi gazlangan ichimliklarda yaltirashni barqarorlaydi.Kimyo sanoatida esa karbonat angidridning eng katta qismi karbamid ishlab chiqarish uchun sarf bo‘ladi. Kichikroq qismi metanol va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ishlatiladi. Karbosiklik kislotaning ba'zi hosilalari, masalan, natriy salitsilat, Kolbe-Shmitt reaktsiyasi orqali karbonat angidrid yordamida tayyorlanadi. Kimyoviy ishlab chiqarish uchun karbonat angidriddan foydalanadigan an'anaviy jarayonlardan tashqari,elektrokimyoviy usullar ham tadqiqot darajasida ko‘tarilgan. Xususan, karbonat angidriddan yoqilg'i ishlab chiqarish uchun qayta tiklanadigan energiyadan foydalanish jozibador, chunki bu an'anaviy yonish texnologiyalari doirasida oson tashilishi va ishlatilishi bilan ahamiyatlidir.O'simliklar fotosintez jarayonida karbonat angidridga muhtoj. Issiqxonalarning atmosferasini yaxlit ushlab turish uchun ham karbonat angidrid bilan boyitib turish kerak. Juda

yuqori konsentratsiyalarda (atmosferadagi kontsentratsiyaning 100 barobari yoki undan ko'p miqdorda) karbonat angidrid hayvonlar hayoti uchun zaharli hisoblanadi, shuning uchun konsentratsiyani bir necha soat davomida 10 000 ppm (1%) yoki undan yuqori darajaga ko'tarish zararkunandalarni yo'q bo‘lishiga sabab bo‘ladi.Bu usuldan ssiqxonadagi zararkunandalarni yo‘qotishda foydalanish mumkin.Karbonat angidrid - oziq-ovqat sanoatida qo'zg'atuvchi va kislotalik regulyatori sifatida ishlatiladigan oziq-ovqat qo'shimchasi hisoblanib,foydalanish uchun tasdiqlangandir.Non uchun ishlatiladigan xamirturush xamir ichidagi shakarlarni fermentatsiyalash orqali karbonat angidrid gazini ishlab chiqaradi.

Karbonat angidrid, shuningdek, o'ziga xos xavflarni oldini olish va himoyalangan maydonni to'liq suv bosishi uchun qattiq yong'indan himoya qilish tizimlarida o'chirish vositasi sifatida ishlatiladi. Xalqaro dengiz tashkiloti standartlari kema omborlari va dvigatel xonalarini yong'indan himoya qilish uchun karbonat angidrid tizimlaridan keng foydalaniladi. Superkritik karbonat angidrid va Yashil kimyo Suyuq karbonat angidrid ko'plab lipofilik organik birikmalar foydali bo‘lib,kofeinni qahvadan olib tashlash uchun ishlatiladi.Tibbiyotda apneadan keyin nafas olishni normallashtirish va ish faoliyatini tekislash uchun kislorodga 5% gacha karbonat angidrid qo'shiladi.Karbonat angidrid 50% gacha kislorod bilan aralashib, nafas oladigan gaz hosil qiladi. Bu Karbogen nomi bilan tanilgan va turli xil tibbiy va tadqiqot maqsadlarida foydalanishga mo‘ljallangan.

Xulosa. Karbonat angidrid gazining foydalanish sohalari ko‘paytirish tabiat va tirik organizmlar uchun judayam katta ahamiyatga ega. Karbonat angidrid konsentratsiyasi sayyoramiz evolyutsiyasi natijasida o'zgarib turadi. O'sha davrdagi ko‘plab o'simlik va hayvonot dunyosiga qarab atmosferada qanday qilib karbonat angidrid har xil darajada bo'lganligini ko'rsatadigan qarashlar yaratilgan. Shuni ham hisobga olish kerakki, hozirgi paytda sanoat inqilobi bizning asosiy energiya manbamiz yonib turishiga sabab bo'lganligi sababli uning kontsentratsiyasi me'yordan ancha yuqorilab ketti. Karbonat angidrid qazilma yoqilg'ilarning yonishi paytida katta miqdorda ajralmoqda. Ular orasida ko'mir, neft va tabiiy gaz ko'p miqdorda karbonat angidrid chiqarmoqda. Sanoat sohasida bo'lsin, elektr energiyasini ishlab chiqarishda yoki transportda, so'nggi yillarda karbonat angidrid juda karbonat angidrid gazi chiqishini kamaytirish,chiqayotgan karbonat angidridni kerakli sohalarga yo‘naltirish yer sayyorasi umrini uzaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vukalovich MP, Altunin VV Karbonat angidridning termofizik xususiyatlari. - M.: Atomizdat , 1965. - 456 b.

2. Grodnik M. G., Velichanskiy A. Ya. Karbonat angidrid zavodlarini loyihalash va ishlatish. - M. Oziq- ovqat sanoati , 1966. - 275 p.

3. Rakov E.G. Karbonat angidrid // Buyuk rus entsiklopediyasi. - M. : Buyuk rus entsiklopediyasi , 2016. - T. 32. - S. 662-663.

4. Tezikov AD. Quruq muz ishlab chiqarish va undan foydalanish. - M. : Gostorgizdat , 1960. - 128 b.

5. Yu.E. Tsilindrlarni suyultirilgan gaz bilan saqlash xususiyatlari // Payvandlash ishlab chiqarish. - 1972. - 11-son.

6. "Karbonat angidrid" (PDF). Havo mahsulotlari. Asl nusxadan (PDF)2020-yil 29-iyuldaarxivlangan.

7. Span R, Vagner V (1996 yil 1 noyabr). "Suyuqlik hududini uch nuqtali haroratdan 800 MPa gacha bo'lgan bosimda 1100 K gacha bo'lgan karbonat angidridning holatining yangi tenglamasi". Jismoniy va kimyoviy ma'lumotnomalar jurnali. 25(6): 1519.Bibcode:1996JPCRD..25.1509S. doi:10.1063/1.555991.

8. Touloukian YS, Liley PE, Saxena SC (1970). "Materaning termofizik xususiyatlari - TPRC ma'lumotlar seriyasi". Issiqlik o'tkazuvchanligi - metall bo'lmagan suyuqliklar va gazlar. Ma'lumotlar kitobi. 3.

9. Schäfer M, Rixter M, Span R (2015). "(253,15 dan 473,15) K gacha bo'lgan haroratlarda 1,2 MPa gacha bo'lgan bosimlarda karbonat angidridning yopishqoqligini o'lchash. Kimyoviy termodinamika jurnali. 89 : 7–15. doi: 10.1016/j.jct.2015.04.015

10. Kimyoviy xavflar bo'yicha NIOSH cho'ntak qo'llanmasi. "# 0103". Milliy mehnat xavfsizligi va salomatligi instituti(NIOSH).

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОТИДА ЁШЛАР ТИНЧЛИК МАДАНИЯТИ ЮКСАЛТИРИШНИ МУСТАҲКАМЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Абдумаликов Илимжон Абдухамжонович
Андижон Давлат Университети
Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ
таълими кафедраси, катта ўқитувчи
https://doi.org/10.5281/zenodo.7709163

Аннотация: Ҳозирги даврда замон тезлик билан ривожланиб, ўзгариб бормоқда шундай шароитда ёшларнинг онгида тинчлик маданиятини юксалтириш, мустаҳкамлаш ҳамда ушбу жараёнларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида мақолада сўз юритилган.
Калит сўзлар: глобаллашув даври, ёшлар тарбияси, оммавий маданият, тинчлик маданияти

В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖНАЯ КУЛЬТУРА МИРА ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЫМ АСПЕКТОМ УСИЛЕНИЯ ЭКЗАЛЬТАЦИИ

Абдумаликов Илимжон Абдухамжонович
Андижанский государственный университет
Национальная идея, основы духовности и права
Департамент образования, старший преподаватель

Аннотация: в нынешний период, время стремительно развивается и меняется в таких условиях, в статье рассказывается о возвышении, укреплении культуры мира в сознании молодежи и особенностях этих процессов.
Ключевые слова: период глобализации, образование молодежи, массовая культура, культура мира

IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION, YOUTH PEACE CULTURE IS A SPECIAL ASPECT OF STRENGTHENING EXALTATION

Abdumalikov Ilmjon Abdukhamjonovich
Andijan State University
National idea, fundamentals of spirituality and law
Department of Education, senior teacher

Annotation: in the present period, the time is rapidly developing and changing under such conditions, the article talks about the elevation, strengthening of a culture of peace in the minds of young people and the peculiarities of these processes.

Keywords: globalization period, youth education, mass culture, culture of peace.

Кириш

Мамлакатимизда ёш авлоднинг ҳар томонлама баркамол бўлиб вояга етиши, буюк аждодларимизнинг муносиб давомчилари бўлиши учун барча имкониятлар яратилган. Мамлакатимиз бўйлаб барпо этилган муҳташам таълим масканлари, спорт иншоотлари ва бошқа иншоотлар ёшларимизнинг жисмоний ва маънавий камолоти учун мўлжалланган. Бунинг самарасида кўплаб ёшлар тараққиётга эришмоқда. Шу билан бирга, глобаллашув шароитида тобора кучайиб бораётган маънавий хавфни ҳам унутмаслик керак. Бундай таҳдидлар, биринчи навбатда, ёшларни жарга ботиришга қаратилган. Бугунги глобаллашув даврида турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, ёшларни “оммавий маданият”нинг зарарли таъсиридан асраш муҳим аҳамият касб етмоқда. Ёш авлод ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, ёшлар онгини бошқа ғоялар таъсиридан асраш, ахборот хуружларидан мафкуравий иммунитетни шакллантириш, жиноятчилик, ҳуқуқбузарлик, гиёҳвандлик, диний екстремизм ва терроризмнинг олдини олишга кўмаклашиш, ёшларда ватанпарварлик туйғусини юксалтириш зарур. Турли мафкуравий таъсирлар, айниқса, ёшлар тафаккурига таъсир этаётган глобаллашув шароитида бугунги кун таҳдидларига қарши огоҳ, огоҳ ва огоҳ бўлиш бурчимиздир.

Адабиётлар таҳлили

Глобаллашувнинг ёшлар тарбиясига салбий таъсирини олдини олиш учун аввало уларда ватанпарварлик туйғусини кучайтириш зарур. Турли мафкуравий таъсирлар, айниқса, ёшлар тафаккурига таъсир этаётган глобаллашув шароитида бугунги кун таҳдидларига қарши огоҳ бўлиш бурчимиздир. Ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий билимларини тўғри шакллантириш, уни турли таҳдидлардан асраш, огоҳликни ошириш маънавий-маърифий ислоҳотларнинг асосий йўналишларидандир. Энди глобаллашувнинг мамлакатимиз келажагига салбий таъсири ҳақида тўхталсак.

Глобаллашувнинг ёшлар тарбиясига салбий таъсири: Биринчидан, бу Интернет, мобил телефонлар, телекоммуникациялар ва турли ахборот воситаларининг юксак ривожланиши натижасидир. Бу йўллар билан тақдим етилаётган “қадриятлар” бизни тарихий қадриятларимиздан маҳрум қилади, ёшларимизни миллий маънавиятимиздан узоқлаштиради. Таъкидлаш жоизки, интернет тармоғидаги диний мазмундаги бузғунчи аудио ва видео материаллар туфайли адашган ўсмирлар кўп. Иккинчидан, ёшлар ўртасида "оммавий

маданият" нинг ҳар хил турларининг тобора оммалашиб боришидир. Улар асосан кийинишга, севимли машғулотларига, бўш вақтларига, дидига, миллий қадриятларига бўлган муносабатда намоён бўлади. Ўзга маданият қадриятларини ўзида акс эттирувчи “Оммавий маданият” ёшларимизни ўзига қарамлик, ахлоқсизлик, бепарволик ва зўравонлик, миллий қадриятлар ва ижтимоий манфаатларни менсимасликка олиб келади. Учинчидан, ёшлар ўртасида тақлид ва ғарб ёвузлиги йўлига тушиб қолиш ҳолатлари учраб турибди. Айни пайтда хорижда тез-тез учраб турадиган ахлоқий-маънавий хулқ-атвор меъёрлари ёшларимиз онгига қандайдир беҳаё, беҳаё филмлар, мода ва турли рекламалар орқали сингиб кетганини кўришимиз мумкин. Натижада ёшлар китоб ўйнашдан кўра кўпроқ компютер ўйинлари қаршисида, турли жанрдаги филмларни томоша қилишда кўпроқ вақт ўтказишга мойил бўлмоқда. Улар мақсадсиз, фақат виртуал дунёда яшайдилар.

Тадқиқот методологияси

Ҳеч кимга сир эмаски, бугунги жамиятда динни бузиб, нотўғри тушуниб, ўз мафкурасини бошқаларга сингдиришга уринаётганлар учраб турибди. Бундай иғвогар хатти-ҳаракатлар ёшларимиз онгини заҳарлаб, жамият фаровонлигидан маҳрум қилади, турли жанжалларни келтириб чиқаради. Фаровон юртнинг келажагини эса ҳеч ким кафолатлай олмайди. Бузғунчи диний оқимларнинг жамиятга етказаётган катта зарарларидан бири халқимиз асрлар давомида амал қилиб келаётган анъанавий исломни қоралашдир. Улар ўзларининг маккорлик ишларини Ислом дини билан беркитиб, жамият тараққиётини орқага сурадилар. Демак, исломда ёшлар тарбияси масалаларига тўхталиб ўцак. Биринчидан, ақлий тарбия. Ислом динида ёшларни тарбиялаш уларни фойдали инсонлар қилиб тарбиялаш, ақлий ва илмий жиҳатдан етук инсонлар қилиб камол топтириш демакдир. Ислом тарихидан маълумки, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламга нозил қилинган оятлар илк бор инсонларни ўқишга, билишга чорлайди. Қуръони каримда ва Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларида илмни тарғиб қилувчи оят ва ҳадислар кўп. Ҳар бир инсон билим олишнинг ажойиб сифатини билади. Илм билан дунё обод, инсон умри обод, билимли кишининг йўли ҳамиша мунаввар бўлади. Шунинг учун билимни излаш ва уни эгаллаш энг фойдали усуллардан биридир. Исломда илм ҳам диний, ҳам дунёвий маънони билдиради. Диний илм инсоннинг маънавий ҳаёти ва охирати учун зарур бўлса, дунёвий билим унинг жисмоний ҳаёти ва дунё ободлиги учун зарурдир. Шунинг учун ҳадиси шарифда: “Сен энг яхшисан. Дунё учун охиратни унутмадинг. У ҳар иккала энг зўрдан ҳам ўз насибасини олгандир». Иккинчидан, ахлоқий тарбия. Таълимнинг мазкур йўналишида ёшларни ростгўйлик, ваъдага садоқат, каттага ҳурмат, кичикга ҳурмат, меҳр-оқибат каби фазилатларни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Булар инсонга хос бўлган

фазилатлардир. Бунга Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини далил сифатида келтириш мумкин: Одобли, одобли фарзанд энг аввало ота-онасини ҳурмат қилади, юрти, халқи учун хайрли ишларни қилади. Бошқа бир ҳадиси шарифда Расулуллоҳ (с.а.в.): “Ҳақиқий мусулмон – тили ва қўли билан озор бермаган кишидир”, дедилар. Ёшларимизни ёт мафкуралардан асрашни мақсад қилган ҳолда, аввало уларни ахлоқ-одобга, жамиятда ҳар бир инсоннинг ҳуқуқларини ҳурмат қилишга тарбиялашимиз керак. Учинчидан, жисмоний таълим-тарбия. Жисмоний тарбия ёшларнинг жисмонан бақувват бўлишига ёрдам беради. Ислом динидаги жисмоний тарбия тушунчасининг замирида нафақат жисмоний тарбия, балки инсон саломатлиги учун зарур бўлган барча омилларни асраб-авайлаш, шунингдек, ҳаётга хавф туғдирувчи ва ҳаётга хавф туғдирувчи касалликлардан сақланиш ётади. Халқимиз “Саломатлик – саломатлик” деб бежиз айтмаган. Ёшларимизнинг ўз соғлиғига интилиши исрофгарчиликдан, ғалати ғоялардан сақланишда ёрдам беради. У бўш вақтини беҳуда ўтказиб, ўргимчак тўридек тўрда кезиб, ўзига зарар етказишдан қочади. Дарҳақиқат, ёшларни ана шундай ёвуз куч ва ғоялардан асрашда исломда маърифат ва ахлоқнинг ўрни катта. Чунки, ислом дини маърифат, тинчлик ва одоб-ахлоқ тушунчалари доирасида ёшлар тарбиясига катта аҳамият беради. Халқимизнинг буюк даҳоси, ҳукмдор Абай эса ёшларнинг тўғри йўналишда камол топиши учун кўп нарсаларни ортда қолдирган.

Жаҳон амалиётида тан олинган ҳақиқат бор. Бу мамлакат бўлишнинг юксак туйғусидир. Унинг асосини давлат, аниқроғи миллий давлат ташкил этади. Адолат учун айтиш керакки, давлатини барпо этган давлатгина дунё билан ҳамнафас бўла олади, ўз қиёфасига эга цивилизация ярата олади, ўз навбатида, дераза ярата олган давлатгина бошқа цивилизациялашган давлатлар билан рақобатлаша олади. Шундай экан, мамлакатимизнинг бугунги аҳволи, дунёда ўз ўрнини топишга интилиш давлатчиликнинг бошланиши дейишга тўлиқ асослар бор. Биз мустамлака бўлганимизда “туғма миллат”, “миллий”, “миллатчилик”, “миллий ғоя”, “миллий манфаат”, “миллий тарбия” ҳақида гапиришнинг иложи йўқ эди. Зеро, бу мустамлакачи мамлакатнинг “ижодкор” байналмилалистик мафкурасини бузиш, деб ҳисобланган. Энди юксак миллий онгни қандай шакллантириш керак, уни амалга ошириш йўллари қандай, деган саволга келсак. Бугунги кунда барча давлат ва давлатлар глобаллашган дунёда яшашга мослашмоқда. Унинг замирида индивидуал танлаш эркинлиги ва индивидуал ташаббус ғоясига асосланган Ғарб цивилизацияси ётади. Сўнгги йилларда глобаллашув механизми сифатида ғарблашувга анъанавий жамият тарафдорлари кескин қаршилик кўрсатмоқда, улар бу нафақат Ғарб технологик ютуқларини, иқтисодий ишлаб чиқаришни ташкил этиш тажрибаси ва илмий-техника маданиятини ўзлаштириш, балки уни ўзлаштиришда ҳам эканлигини

тушунадилар. Бу борадаги асосий келишмовчилик цивилизациялар мулоқоти ва интеграциясига қарши чиқишдир. Аниқроқ айтганда, глобаллашув жараёнида Ғарб маданий қадриятларининг устунлиги маҳаллий аҳолининг миллий характерини йўқотишига олиб келади. Зеро, ўтган асрнинг ўрталарида бошланган цивилизациялар рақобати ҳозир ҳақиқатга айланиб бормоқда. Бугун иқтисодиёт, сиёсат, мафкура, маданият, таълим, ахборот, технология ва бошқа соҳаларда рақобат қизғин давом этмоқда. Тўғри, Ғарб билими, илм-фан, техника ва технологияси биз учун жуда муҳим, аммо Ғарб цивилизацияси атроф-муҳитга фақат фойда манбаи сифатида қарашга, уни технологик чакана савдо тарзида талқин қилишга ўргатиши етарли эмас. Шундай экан, Ғарб цивилизациясига ортиқча тақлид қилиш эзгулик белгиси бўлмайди. Ғарбда технологик инновацияларга интилиш, хўжалик ишлаб чиқаришни ташкил этишда эришилган ютуқларни ўзлаштириш – зарурат, аксинча, эзгулик, шахсият, одоб-ахлоқ, биродарлик, одоб-ахлоқ, тарбиявий мазмунни излаш бугунги кундаги жиддий муаммолардан ҳисобланади. Афсуски, Ғарб цивилизацияси бу борада ҳеч нарсага эриша олмади ва яна турғунликка юз тутди. Мисол учун, анъанавий ўзбек халқи ҳеч қачон маданий қадриятларни товар сифатида қабул қилмайди, балки асосий принципга кўра оилани сақлаб туриши керак бўлган механизм, ҳаёт устуни сифатида қабул қилади. Ғарб цивилизациясида бу борадаги мавқе бутунлай бошқача, улар маданий қадриятларни товар сифатида қабул қилишади, мақсад сотиш ва фойда олишдир. Қанчалик кам вақт сарфласангиз, шунча кўп фойда оласиз. Бироқ, энг яққол кўзга ташланадиган масалалардан бири шундаки, ўзбек халқини ўзи хоҳламаса ҳам, ҳозирги глобаллашув жараёни таъсиридан ажратиб бўлмайди. Бу, эҳтимол, аниқ савол. Ҳар бир миллат, ҳар бир этник гуруҳ, ҳар бир давлат глобаллашувга мослаша олсагина, хавфли кўринадиган бу ҳодисадан наф кўради. Баъзи файласуф олимлар бу жараённинг энг дастлабки тарихий версияларини антик даврлардан бошланган инсониятни бирлаштиришга интилиш элементи билан боғлайдилар, сўнгра ҳозирги ҳолатни кўриб чиқадилар ва неоглобаллашувнинг пайдо бўлишини янада аниқроқ ёритадилар. Таркибий ва функционал таҳлил орқали у бутун глобаллашув ҳодисасини алоҳида қисмларга ажратди ва ҳар бирининг ролини ва муносабатларини таҳлил қилди. Унинг иқтисодий, маданий, сиёсий, маънавий, ахборот ва ҳ.к. Саноат хорижий ва маҳаллий файласуфлар, сиёсатшунослар ва социологларнинг қарашлари билан ўз қарашларини мустаҳкамлади. Шунингдек, табиий-эволюцион нуқтаи назардан муқаррар бўлган бу ҳодисанинг объектив моҳиятини бойитиб, ижобий ва салбий томонлари борлиги ҳақидаги фикрларни таҳлил қилади. Натижада, ҳозирги глобаллашув даврида ўзбек халқининг ривожланиш йўналиши ва йўналиши масаласини кўтаришнинг зарурий шартлари ўрганилди. Ер юзида минг йиллар давомида мавжуд бўлган инсоният бугунги кунда инсоният

тақдирининг умумийлигига асосланган инсон ва табиатнинг, жамият ва дунёнинг узвий бирлиги ғоясига қайтади. Чунки бутун инсониятни ташвишга солаётган глобал муаммолар, ягона иқтисодий, сиёсий, маданий ва ижтимоий макон яратиш глобаллашувнинг янги босқичини талаб қилади. “Бирлик бўлмаса, жон бўлмайди” деган умуминсоний яхлитлик ғоясини борлиқ ва узоқ умр нуқтаи назаридан қисқача шакллантирган халқимизнинг донолиги бугунги глобаллашув жараёнининг умумий ғоясидир.

Таҳлил ва натижалар

Глобаллашув жараёнининг келиб чиқишини таҳлил қилишда унинг асосий атрибути бўлган табиий ва тарихий йўл билан ҳамкорлик ва бирликка интилиш тенденциясининг келиб чиқишига эътибор қаратиш лозим. Агар биз инсониятнинг унутилмас тарихига, бу "бирлик" ғоясига назар ташласак, биз унинг биринчи ўз-ўзидан пайдо бўлган шаклларига дуч келамиз. Антропогенез дунёнинг турли минтақаларида вужудга келган антропогенез назариясига кўра, улар бир неча кичик жамоалардан ташкил топган инсон эволюциясидаги мустақил эволюциянинг илк моделларини шакллантирганлиги ҳақиқатдир. Шундай қилиб, глобаллашув жараёнида интеграция сифатининг биринчи босқичи қадимги қабила ва қабила жамоаларининг шаклланиши ҳисобланади. Бинобарин, инсоннинг жамиятга интилишлари биологик, фалсафий, ижтимоий, тарихий, психологик ва маданий жиҳатларга эга эканлигига шубҳа йўқ. Ассоциациянинг биологик жиҳати шундаки, инсон табиий равишда гуруҳланишга мослашади. Ер юзидаги онгли сутемизувчи сифатида инсоннинг биологик асосига кўра, у табиатан жамоага интилувчи субъектдир. Бошқача айтганда, инсон ер юзида яшаш учун ихтиёрий ва ихтиёрий равишда жамиятга эволюция қонуни сифатида интилувчи тирик мавжудот этиб тайинланган ва тарих шуни кўрсатадики, бундан бошқа йўл йўқ. Бу бирлашиш ва ассоциациянинг табиий хусусияти, бутун инсониятга хос бўлган ирсий хусусиятдир. Ҳар бир алоҳида шахс ҳар қандай босқичда жамиятда ўз ўрнига эга ва ҳар қандай жамият ўз аъзоларини бирлаштиради. Инсон ҳам эволюция қонуни сифатида ер юзида яшаш, ихтиёрий равишда жамоага интиладиган тирик мавжудот сифатида белгилаб қўйилган. Ижтимоий жиҳат инсоннинг биологик интеграциянинг юқори даражаси билан боғлиқ. Хусусан, инсон жамоалари ҳайвонлар гуруҳларидан сезиларли даражада фарқ қилади. "Жамият ва инсон" ўзаро боғланган ва органик бирликлардир. Бинобарин, ҳозирги замон социологияси ва педагогикасида социализация жараёни сирпанчиқ бўлиб, жамиятдаги ҳар қандай кишини бирлаштириш, унинг шарт-шароит ва тамойилларини тан олишга мажбурлаш эҳтимоли юқори ҳисобланади. “Тарих шуни кўрсатадики, инсон жамиятдан ташқарида яшай олмайди. Шунга кўра, Арасту таъкидлаганидек: “Инсон ижтимоий-сиёсий ҳайвондир”. Демак,

ассоциациянинг тарихий жиҳати инсоният пайдо бўлганидан бери шаклланган жамият эволюцияси билан боғлиқ. Тарих инсоният жамиятининг бугунги кунгача шаклланиши ва ривожланишининг умумий манзараси, реал ҳаётнинг яққол исботи ва далилидир. Бироқ, тарихий хотира инсониятнинг онгли ҳаёти ва ижтимоий ўзликни шакллантириш даврига тўғри келади. Тарих алоҳида яшаётган одамларнинг ҳаёти ҳақида эмас, балки бутун инсоният, шахс ва жамият ҳаёти ҳақидадир. Албатта, одамлар тарих яратиш учун бирлашмаган, аммо жамиятнинг бугунги кунгача ривожланиши тарихдир. Шундай қилиб, тарих инсоният фақат бирлашган ҳолда яшаши мумкинлигидан далолат беради. Биргаликда яшаш самарадорлигини бошдан кечиргандан сўнг, инсониятнинг маданий жиҳатининг биринчи воситалари: меҳнат тақсимоти, оила, генетик бутун ижтимоий маконни яратиш, ахлоқ ва тилни шакллантириш. Инсон ва жамиятнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотда учта асосий омил: меҳнат, ахлоқ, тил - бирлашиш учун зарур бўлган маданий хусусият. Бу борада ўрта аср туркий мутафаккири Ал-Форобийнинг “Инсон маданий ҳайвондир” деган гапини эслаймиз. Шундай қилиб, маданият инсон табиатининг атрибутидир, лекин у шахсий, изоляция қилинган ҳаётда ривожлана олмайди. “Маданият онгнинг ажралмас қисми, маданиятнинг мавжудлиги ва ривожланишининг шарти жамиятдир. Бу маданий шароитлардан иқтисодий жиҳатлар вужудга келади. у биринчи ижтимоий қурилишда, яъни биринчи иқтисодий вазиятда меҳнат тақсимотидан бошланади. Унинг ташкил этилиши инсониятнинг сўзсиз бирлашишини тақозо этади. Моддий маданият тарихи ва уй хўжалигининг ривожланиши бундан бошқа йўл йўқлигини кўрсатди. Ушбу иқтисодий жиҳат бугунги кунда гуллаб-яшнамоқда ва бутун иқтисодий макон кураш ғоясини янгиламоқда. Яъни, инсоният иқтисодий ўсишнинг асосий шарти интеграция эканлигини тушунади ва глобал интеграция ғоясини тушунади. Буни бугунги куннинг долзарб масаласига айланган, кичик иқтисодий маконлардан йирик минтақавий бирлашмаларга интилиш жараёни сифатидаги тушунчалардан ҳам билиш мумкин. Иқтисодий ўсишнинг асосий шарти интеграция эканлигини англаган инсоният глобал интеграция ғоясини қабул қилмоқда. Буни бугунги куннинг долзарб масаласига айланган, кичик иқтисодий маконлардан йирик минтақавий бирлашмаларга интилиш жараёни сифатидаги тушунчалардан ҳам билиш мумкин. Иқтисодий ўсишнинг асосий шарти интеграция эканлигини англаган инсоният глобал интеграция ғоясини қабул қилмоқда. Буни бугунги куннинг долзарб масаласига айланган, кичик иқтисодий маконлардан йирик минтақавий бирлашмаларга интилиш жараёни сифатидаги тушунчалардан ҳам билиш мумкин.

Хулоса

“Глобаллашув жараёнининг келиб чиқишини ўрганишда унинг “протоглобаллашув” деб аталадиган манбаларини замонавий кўринишига очиш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги глобаллашув шароитида онгли равишда таклиф қилинаётган бирлашиш ғояси, у биринчи жамоа қурилишида унинг қонуний тарихий давоми бўлиши кераклигини англатади. Замонавий глобаллашувни ўрганаётган олимларимиз унинг илдизларига назар ташлар экан, бу жараённинг дастлабки ибтидолари аллақачон шаклланганини таъкидламоқда. Ақлли одам ривожланишига кўра, турли қариндошлар қабилаларга айланган, қабилалар йирик халққа бирлашган. Инсониятнинг бутун тарихи узлуксиз глобаллашув жараёнидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдумаликов, И. (2023). ФАРЗАНД ТАРБИЯСИДА ОТА-ОНАНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ. *Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования*, *2*(3), 71–74. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/zdif/article/view/10973

2. Ilimjon Abdukhamjonovich Abdumalikov. (2023). ETHICS OF PEACE IN THE CONTEXT OF RELATIONSHIPS. *European Scholar Journal*, *4*(2), 72-75. Retrieved from https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/3211

3. Молдобаев К.К. Конфликтность в межнациональных отношениях и этносоциальная память. // http://www.asiajournal.to.kg/ru.

4. Мучник В.М. Актуальность мифа. О тенденциях развития исторического сознания в канун третьего тысячелетия. // http://klio.tsu.ru/index.htm.

5. Паперно И. Совецкий опыт, автобиографическое письмо и историческое сознание: Гинзбург, Герцен, Гегель. / http://magazines.russ.ru.

6. Уваров П. История, историки и историческая память во Франции.

7. / http://www.strana-oz.ru.

8. Феллер В. Введение в историческую антропологию. Часть третья. // В глубинах метаистории: поиск собственных оснований.

9. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Feller/01.php.

ХАЛҚАРО ҲИСОБ АНДОЗАЛАРИДА УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИ ТАН ОЛИШ, БАҲОЛАШ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Шерзод Набиев Абдурашид ўғли
ТерДУ магистри
Sherzod.nabiyev.93@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722398

Аннотация: Мақолада хўжалик юритувчи субъектларда узоқ муддатли активларни тан олиш, баҳолаш ва ҳисобга олиш тамойилларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва бу кўрсаткичлар бўйича иқтисодчи олимлар ҳамда меъёрий-ҳужжатларда келтирилган таърифлар билан ёритилган.

Калит сўзлар: Халқаро бухгалтерия ҳисоби, Молиявий ҳисобнинг халқаро андозалари, узоқ муддатли активлар, Харажатлар ва даромадлар, динамик бухгалтерия, статик бухгалтерия, Статик концепция.

Аннотация: В статье описывается система показателей, отражающих принципы признания, оценки и учета долгосрочных активов в хозяйствующих субъектах, и определения, данные экономистами, и нормативные документы по этим показателям.

Ключевые слова: международный учет, международные стандарты финансового учета, долгосрочные активы, затраты и доходы, динамический учет, статический учет, статическая концепция.

Annotation: The article describes the system of indicators representing the principles of recognition, evaluation and accounting of long-term assets in economic entities and the definitions given by economists and normative documents on these indicators.

Key words: International accounting, International standards of financial accounting, long-term assets, Costs and income, dynamic accounting, static accounting, Static concept.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Халқаро ҳисоб андозаларида узоқ муддатли активларни тан олиш, баҳолаш ва ҳисобга олиш тамойиллари, унинг функциялари, шакл ва тамойиллари бўйича иқтисодчи олимлар ва мутахассислар томонидан ўзларининг тадқиқотларида ва халқаро конференцияларда фикр ва муҳозаларини келтириб ўтишган.

Мисол учун, 21-сон БҲМСдаги счётлар режасида узоқ муддатли активларнинг таркибий қисмига қуйидагилар киритилган: 1) асосий воситалар; 2) номоддий активлар; 3) узок муддатли инвестициялар; 4) ўрнатилишга

мулжалланган асбоб-ускуналар; 5) капитал қуйилмалар; 6) узоқ муддатли дебиторлик қарзлари ва муддати узайтирилган харажатлар (44, 265-267-бетлар).

О.Бобожонов ва К.Жуманиёзовлар (66, 97-бет.) узок муддатли активларга асосий воситалар ва номоддий активларни киритганлар.

К Б. Уразов (1 14, 12-23-6.) узок муддатли активлар хисобини а) асосий воситалар, б) номоддий активлар, в) капитал қуйилмалар ва г) молиявий қуйилмаларга бўлиб ёритади.

Ушбу миллий адабиётларимизда акс эттирилган ва амалиётга жорий қилинган узок муддатли активларнинг таркибини халқаро стандартлар ва маьлумотларга уйғунлаштириш зарурияти мавжуд деб хисоблаймиз. Бу уйғунлаштириш масалаларини ХИИКлар тажрибасида кўриб чиқиш мақсадга мувофикдир.

Хорижий адабиётларида “узоқ муддати активлар” алохида мустақил иқтисодий тушунча (категория) даражасида тавсифланади. Ушбу тушунчанинг мохияти ва таркибий қисмларини хорижлик олимлар атрофлича эътироф этганлар, улариши асосийлари келтирилган. Талқиқот натижалари шуни кўрсатиб турибдики, муаллифлар узоқ муддатли активлар ва инвестицияларни учта йирик гурухга ажратганлар: 1) моддий активлар; 2) номоддий активлар; 3) молиявий инвестициялар. Муаллиф (Ж.Г.Сиегел, Д.Мпнарс)лар 4) “муддати узайтирилган харажатлар” ни алоҳида тўртинчи гуруҳ қилиб ажратишганлар.

Бу олимларни узоқ муддатли активларнинг таркибий кисмларига берган тавсифларини умумлаштирган холда куйдагича изохлаймиз.

Узок муддатли моддий активлар - бу жисмоний кўринишга эга бўлган ва узок муддатга фойдаланишга мўлжалланган ва ундан фойдаланиш келгусида иқтисодий наф келтирадиган воситалардир.

Узок муддатли номоддий активлар - бу жисмоний кўринишга эга бўлмаган активлар ва мулклардан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ ва талаб килиниши мумкин бўлган бошқа ҳуқуқлар бўлиб, улардан фойдаланиш келгусида иктисодий наф келтирадиган воситалар ҳисобланади.

Узок муддатли молиявий инвестициялар - бу корхона маблағларининг кимматли қоғозларга ва бошқа корхоналар фаолиятига киритилган сармояларни ўз ичига олпб, корхонага дивиденд, фоиз ва бошқа кўринишларда иқтисодий наф келтирадиган активлардир.

Ўрганилган адабиётларда муаллифлар томонидан узок муддатли моддий активлар таркибини белгилашда икки хил ёндашув борлиги аникланди.

Биринчи ёндашув тарафдорларига Р.Н.Энтони , Т.П.Эдмонти ва Р.Л Лихом ни киритишимиз мумкин. Бу муллифлар узоқ муддатли моддий активларни уч гурухга ажратпшади. l-гуруҳга Ер (Л.Дихомдан ташқари), 2-гуруҳни

муаллифлар турлича номлайдилар Бунда , ушбу гуруҳга Р.Х.Энтони ва Б.Нидлз - бино ва асбоблар ускуналар.

Т.П.Эдмонст - машина, бино на асбоб-ускуналар деб эътироф этадилар. Бу ёндашувда фақат Р.Л. Дихон ерни активлар каторига киритилмаган ва 2- гуруҳни мустақил ажратган (“Бино ва иншоатлар”ва “Машина асбоб-ускуналар). 3-гуруҳ табиий ресурсларни киритадилар.

Иккнмчи ёндашиш тарафлорлари Ж.Г. Сиегел ,К.Д- -Ларсон, Р. Либби, Р.Х. Хермонсопларни киритиш мумкин. Бу олимлар узоқ муддатли моддий активларни икки гуруҳга ажратишади: 1. Мулк, бино ва асбоб-ускуналар (Property, plant arid equipment) (1.1. Ер, 1.2. Бино, 1.3 Ерни обдонлаштириш (факат К.Д. Ларсонда), 1.4 Машина ва асбоб ускуналар, 1.5 Офис жиҳозлари ва ускуналари (факат К.Д. Ларсон ва Р.Либбида), 1.6 Қазилма бойликлар (фақат Ж.Г. Сиегелда); 2. Табиий ресурслар (Ж.Г. Сиегелдан ташқари).

Илмий-тадқиқот ва илмий-конструкторлик ишланмалари моддасини номоддий активлар каторига киритиш бўнича хам муаллифлар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас. Ўрганилган муаллифлардан фақат тўрттаси ушбу фикрни бир хилда эътироф этишган.

Бизнинг фикримизча, активлариинг таркибий қисмлари бўлиб 1) жорий активлар ва 2) жорий бўлмаган активлар ҳисобланиши лозим (2.1- чизма).

“Жорий булмаган активлар”ни иктисодий атамаларда кенгроқ қўлланиладиган “узоқ муддатли активлар” деб номлаш, бизнингча, унинг мохиятини туларок мужассамлаштиради.

Бизнинг амалиётимиз ва чет эл тажрибасини уйғунлаштирган ҳолда узоқ муддатли моддий активларни икки гуруҳга ажратиш максадга мувофиқдир:

1) Мулк, бино, машина ва асбоб-ускуналар;

А)Бино ва иншоотлар

Б)Машина ва асбоб ускуналар

В)Офис жиҳозлари ва ускуналари

2)Ўрнатилмаган асбоб ускуналар ва тугалланмаган капитал куйилмалар.

Чет эл адабиётларида кўпчилик муаллифлар “ер ва ерни ободонлаштириш” хамда “табиий ресурслар” ни узоқ муддатли моддий активлар таркибига киритишади. Бизнинг амалиётимизда, хусусан, хусусий мулк субъекти ҳисобланмайди, шунинг учун уларни узоқ муддатли моддий актив сифатида ифодалаш мумкин бўлмайди.

Тадқиқот методикаси.

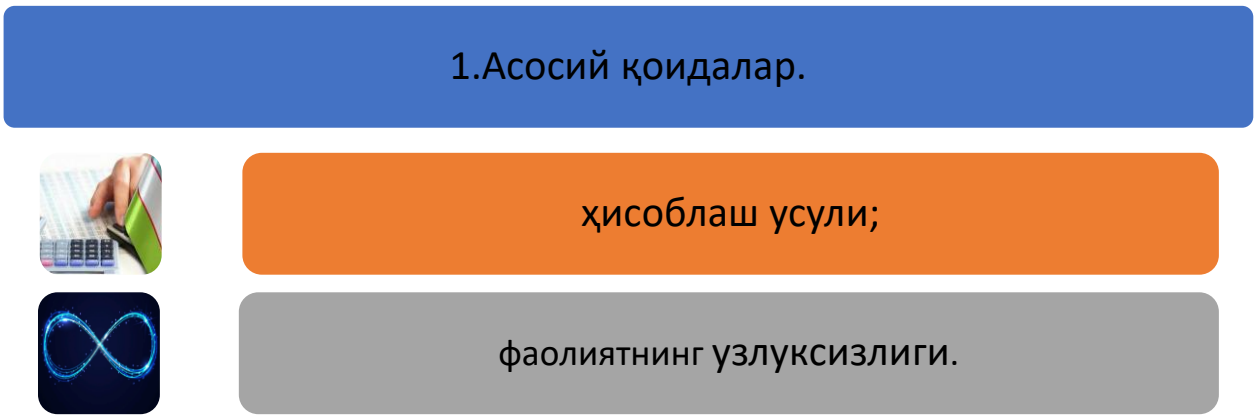
Мақолада тизимли ёндашув, таҳлил ва синтез, функционал ва қиёсий таҳлил, гуруҳлаш, индукция ва дедукция, прогнозлаш, мантиқий хулосалаш, статистик маълумотларни таққослаш ва бошқа усуллар қўлланилган.

Таҳлили ва натижалар.

Иқтисодиётни марказдан туриб режалаштириш шароитидаги бухгалтерия ҳисоби тамойиллари иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш талаблари ва жамоавий мулкчиликка асосланган эди. Жамоавий муносабатлар тизими ҳамда мулкий муносабатларнинг ўзгариши бухгалтерия ҳисоби қоидаларини такомиллаштириш заруратини келтириб чиқарди. Янги тамойиллар ҳозирги бозор иқтисодиёти моделига асосланган бўлиши, иқтисодиёти ривожланган давлатлар тажрибасидан фойдаланган ҳамда халқаро бухгалтерия ҳисоби андозаларига жавоб бериши лозим.

Халқаро бухгалтерия ҳисоби андозаларида қуйидаги асосий қоидалар белгилаб қўйилган:

1-расм.

1-расм. Халқаро бухгалтерия ҳисоби андозаларида асосий қоидалар
Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди

Шуни таъкидлаш лозимки, халқаро андозаларга киритилган тамойилларнинг сезиларли қисми бизнинг мамлакатимиз томонидан қабул қилинган концептуал тизимга мос келади. Ўзбекистон Республикаси миллий бухгалтерия ҳисоби андозаларида бухгалтерия ҳисобининг тўртта асосий тамойиллари шакллантирилган. Бухгалтерия ҳисобининг кўплаб тамойилларидан узоқ муддатли активларни ҳисобга оладиган, шунингдек, ҳисобни юритишнинг усуллари ва услубиятини шакллантирадиган тамойилларини ажратиб олиш муҳим вазифа бўлиб қолмоқда. Узоқ муддатли активларни ҳисобга олиш тамойиллари келтирилган.

2-расм.

Молиявий ҳисобот таркибидаги ахборотларнинг сифат таснифлари:	
1.	тушунарлилик;
2.	муҳимлилик;
3.	ишончлилик;
4.	ишончли тавсилот;
5.	моҳият(мазмун)нинг шаклдан устунлиги;
6.	бетарафлик, эҳтиёткорлик;
7.	тўлиқлик;
8.	ўз вақтидалик;
9.	даромад ва харажатлар ўртасидаги нисбатнингмутаносиблиги;
10.	сифат таснифлари ўртасидаги мутаносиблик;
11.	ишончли ва объектив тасаввур.

2-расм. Молиявий ҳисобот таркибидаги ахборотларнинг сифат таснифлари
Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди

Бизнинг фикримизча, юқорида баён қилинган фикрлар узоқ муддатли активлар таркибини молиявий ҳисоботнинг халқаро андозалари талабларига кўра, уйғунлаштиришга кўмаклашади.

Узоқ муддатли активлар корхона фаолиятида иштирок этадиган муҳим иқтисодий категориялардан бири ҳисобланади. Янги иқтисодий муносабатлар шароитида мазкур иқтисодий категория етарлича чуқур ўрганилмаган. Шунинг учун унинг тоифаларини аниқловчи асосий тавсифларни ҳар томонлама кўриб чиқиш зарур. Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур тадқиқотлар узоқ муддатли активларнинг айрим назарий масалаларини аниқ бир хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига тадбиқ этишга қаратилган.

3-расм.

Ўз фаолиятини тугатаётган корхона учун узоқ муддатлиактивларни баҳолашда реализацион қиймат усули қўлланишифойдали. Бунда қуйидаги ҳолатлар вужудга келиши мумкин:	
1.	Юридик шахс активларининг реализацион қийматикредиторларнинг қарзини қоплаш учун етарли.
2.	Юридик шахс активларининг реализацион қийматикредиторлар талабини қондира олмайди ва улар ўзларигатегиши мумкин бўлган улушининг бир қисмини олади.

3.	Юридик шахс активлари реализацион қиймати қарзлардан анчакўп ва у қарзларни тўлалигича ёпиш учун етарли;

3-расм. Узоқ муддатли активларни баҳолашда реализацион қиймат усули қўлланиши фойдалилиги

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди

Шундай қилиб, корхона фаолиятининг узлуксизлиги тамойилини узоқ муддатли активлар бухгалтерия ҳисобига татбиқ этиб, қуйидагича ифодалаш мумкин: фаолият олиб бораётган корхонанинг узоқ муддатли активлари баланс қиймати (дастлабки, жорий тикланувчи, жорий бозор, қолдиқ баҳолари)да баҳоланади. Корхона фаолияти тўхтатилиб оралиқ тугатиш баланси тузилаётганда, узоқ муддатли активларни баҳолаш реализацион қиймат бўйича амалга оширилади.

Молиявий ҳисоботларни тузиш тартибининг концептуал асосига кўра, ҳисоблаш тамойили корхона хўжалик фаолиятининг маълум бир даврини тавсифлайди, яъни содир этилган хўжалик операциялари пул маблағларининг тўланган ёки олинган пайтига эмас балки айнан ўша тавсифланган даврга тааллуқли, деб тан олинади. Шундай қилиб, ҳисоблаш тамойили - бу бухгалтерия ҳисобида бўлиб ўтган хўжалик операцияларини мазкур ҳисобот даврида тан олиш лозим эканлигини эътироф этиш, демакдир. Шунинг учун корхона фоалияти тугатилаётганда, активларни сотиш баҳоси уларни сотишдан олинадиган даромадларни ҳисоблаш имконини беради.

4-расм.

Молиявий ҳисобнинг халқаро андозаларида мазкур тамойил кенгроқ талқин этилади. Мазкур тамойилнинг 4 та таркибий қисмларини ажратиш мумкин:	
1.	Операция ва ҳодисалар пул ва унинг эквивалентларининг келиб тушишига қараб эмас, балки улар ҳақиқатда амалга ошишига қараб тан олинади;
2.	Операция ва ҳодисалар қайси даврда амалга оширилганлигига қараб ўша даврнинг молиявий ҳисоботларида кўрсатилади ва ҳисоб регистрларида қайд қилинади;
3.	Харажатлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда бевосита кўрилган зарарлар ва ишлаб топилган аниқ даромадлар солиштирилганда тан олинади;
4.	Таққослаш концепциясининг қўлланиши бухгалтериябалансида актив ва мажбуриятларни белгиламайдиган моддалар бўлишига йўл қўймайди.

4-расм. Молиявий ҳисобнинг халқаро андозаларида тамойилларни талқин этилиши.

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди

Бизнинг фикримизча, ҳисоблаш тамойилини 3 та асосий таркибий қисмга бўлиш мумкин: харажатларни аниқлаш тамойили, даромадларнинг харажатларга мос келиши тамойили, қайд қилиш тамойили. Харажатларни аниқлаш тамойилининг маъноси шундан иборатки, харид қилинган активларга тўланган пул ва унинг эквивалентлари ўз ҳолича харажат ҳисобланмайди, балки ўша маблағларни тўлаш мажбуриятларининг вужудга келиши харажат бўлиб ҳисобланади. Даромадларни қайд қилиш тамойили улар қайси ҳисобот даврида рўй берган бўлса, улар учун пул маблағларини ҳақиқатда келиб тушган вақтидан қатъий назар, уларни ўша ҳисобот даврида тан олинишини билдиради.

Ҳозирги кунда бухгалтерия ҳисоби қоидаларида даромад олишнинг асосий мезони қилиб мулкка эгалик ҳуқуқининг сотувчидан олувчига ўтиш пайти қабул қилинган. Узоқ муддатли активлар бўйича операцияларда алоҳида объектларни вақтинчалик фойдаланишга беришдан ҳам даромад олиш мумкин.

Даромадларнинг харажатларга мос келиш тамойили шуни кўзда тутадики, даромад олиш учун қилинган харажатлар бухгалтерия ҳисобида даромадлар кўрсатилган даврда келтирилади. Бу тамойилнинг муаллифи немис олими Э.Шмаленбах ҳисобланади. Унинг фикрича, узоқ муддатли активлар - бу келгусида даромад олиш учун бугун қилинган харажатдир.

Мос келиш тамойилининг қўлланиш заруриятини россиялик иқтисодчи олимлар ҳам таъкидламоқдалар. Профессор Я.В.Соколов мазкур тамойилнинг маъносини қуйидагича талқин қилади “Даромад келтиришга сабаб бўлган харажатлар олинган даромад қайси даврга тегишли бўлса, ўша даврга тегишли бўлади”[18].

Профессор М.И.Кутернинг таъкидлашича, - “Мазкур тамойилнинг қўлланиши давр харажатларини ишлаб чиқариш таннархига тенглаштиришга имкон беради”[19].

Мос келиш тамойилини амалиётда қўллаш анчайин қийин ҳисобланади. Мазкур тамойилнинг қўлланилиши ҳисобот даврида ишлаб топилган даромад, албатта, шу даврда амалга оширилган харажатларга боғлиқ бўлишини тақозо этади. Ушбу тамойилни амалга ошириш учун хориж амалиётида бухгалтерия ҳисобининг махсус усулларини қўллаш кўзда тутилган. Бу усуллар констатация ёки трансформация, деб ҳам аталади. Харажатлар ва даромадларни бир ҳисобот даврида ҳисобга олиш констатация усули, деб эътироф этилса, харажатлар ва даромадлар икки ёки ундан ортиқ ҳисобот даврларига тегишли бўлса, трансформация вужудга келади.

5-расм.

[18] Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. - М.: Финансы и статистика, 2002. - С. 48

[19] Кутер М.И. Теория и принципы бухгалтерского учета. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, Экспертное бюро, 2000. - С.135

Узоқ муддатли активни тан олиш кетма-кетлиги.

Узоқ муддатли активлар бўйича пул оқимларини олиш ҳуқуқи тугамадими ?	Ҳа →	Узоқ муддатли активни тан олиш тўхтатилади
ЙЎҚ ↓		
Корхона узоқ муддатли активлар бўйича пул оқимларини олиш ваколатини бошқага бермаганми?		
ЙЎҚ ↓		
Корхона узоқ муддатли активлар бўйича пул оқимларини ўтказиб бориш мажбуриятини олганми?	Ҳа →	Узоқ муддатли активни тан олиш давом эттирилади
ЙЎҚ ↓		
Корхона узоқ муддатли активлар бўйича олинадигаи наф ва рискларни бошқага берганми?	Ҳа →	Узоқ муддатли активни тан олиш тўхтатилади
ЙЎҚ ↓		
Корхона узоқ муддатли активлардан олинадиган наф ва рискларни ўзида сақлаб қолганми?	Ҳа →	Узоқ муддатли активни тан олиш давом эттирилади
ЙЎҚ ↓		
Корхона узоқ муддатли активларни назорат қилишни ўзида сақлаб қолганми?	Ҳа →	Активни тан олиш тўхтатилади
ЙЎҚ ↓		
Узоқ муддатли активни тан олишни давом эттиради		

5-расм. Узоқ муддатли активни тан олиш кетма-кетлиги.

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Бизнинг фикримизча, узоқ муддатли активларни ҳисобга олишда мулкий алоҳидалик тамойили билан юридик шаклдан иқтисодий мазмуннинг устуворлиги тамойили ўртасида узвий боғлиқлик бўлиши зарур.

Бундан ташқари, ушбу икки тамойилнинг амал қилиши даромад ва харажатларнинг мутаносиблик тамойилига асосланган бўлиши лозим. Мулкдан фойдаланувчи активлардан фойдаланиш натижасида иқтисодий наф олар экан, у ҳолда мулкнинг юридик ҳуқуқи активларнинг бухгалтерия балансида акс эттиришга асос бўлмаслиги керак

Халқаро андозалар томонидан талқин қилинган узоқ муддатли активлар бухгалтерия ҳисоби ва уларни баҳолашни ўзгартиришга нисбатан эҳтиёткорлик тамойили мамлакатимиздаги бухгалтерия ҳисоби амалиётида қўлланилиши мумкинми?

Узоқ муддатли активларнинг бир қисм объектларида икки хил эҳтиёткорлик концепциялари мавжуд:

- динамик бухгалтерия ҳисоби нуқтаи назаридан эҳтиёткорлик тамойили, бунда узоқ муддатли моддий активларнинг фақат сотиш ёки бошқа сабаблар билан ташлаб чиқиб кетиш ҳолатидаги реал қийматини аниқлаш кўзда тутилади;

- статик бухгалтерия ҳисоби нуқтаи назаридан эҳтиёткорлик концепцияси-бу ҳали сотилмаган узоқ муддатли активларнинг потенциал зарарини эътиборга олишни кўзда тутади;

Статик концепция амалдаги бухгалтерия ҳисоботларида тўлиқ қўлланилмайди. Лекин эҳтиёткорлик тамойили уни амалда қўллаш имконини беради.

Жорий, келгуси давр ва капиталлашган харажатларни алоҳида ҳисобга олиш усули корхонанинг узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва кейин уларни жорий ёки келажак давр харажатларига киритиш бўйича харажатларини бухгалтерия ҳисобида кўрсатиш учун қўлланилади.

Узоқ муддатли активларни сотиб олиш пайтида корхонанинг бир марталик катта харажатлари вужудга келади. Ушбу харажатлар пул маблағларини тўлаш, дебиторлик қарзларининг вужудга келиши, бошқа активларга алмаштириш орқали амалга оширилиши мумкин. Кўрсатилган харажатлар корхонанинг узоқ муддатли активлари қийматини ошириши ҳамда жорий ёки келажак давр харажатларига тегишли бўлиши мумкин. Шунинг учун юқоридаги харажатларни жорий, келгуси давр ва капиталлашган харажатларга ажратиш жуда муҳим. Шундай қилиб, узоқ муддатли активларни сотиб олганда, сотиб олиш бўйича харажатларнинг катта қисми капиталлаштирилади, бироқ харажатларнинг бир қисми жорий давр харажатларига киритилиши мумкин.

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисобининг асосий тамойиллари узоқ муддатли активларни ҳисобга олишнинг концептуал асосини белгилайди. Шунинг учун

корхоналарда ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва унга амал қилишда мазкур тамойиллар талабини бажариш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги бухгалтерия ҳисобининг миллий андозаларига мувофиқ узоқ муддатли активларни бошқа пул бўлмаган активларга айирбошлашни акс эттириш вариантини фақат номонетар активлар ўз иқтисодий моҳияти бўйича ҳар хил бўлган тақдирда қўллаш мумкин. Бу ҳолатда товарни айирбошлаш операцияси натижасида фойда олиш жараёни тугатилиб фойда ёки зарар тўлиқ акс эттирилади. Агар узоқ муддатли активлар бир хил функцияли узоқ муддатли активларга айирбошланса, айирбошлаш операциялари бўйича молиявий натижа ҳисобда акс этиши мумкин эмас. Бундай айирбошлаш жараёнининг мақсади активларнинг натурал мулк таркибини ўзгартиришга қаратилган, бу вариантда олинадиган активларнинг бошланғич қиймати бериладиган активларнинг баланс (қолдиқ) қийматига мувофиқ бўлиши керак. Мақолада ишлаб чиқилган методологик қоидаларни амалга тадбиқ этиш-хўжалик юритувчи субъектларда узоқ муддатли активларни бошқариш жараёнида илмий асосланган қарорлар қабул қилишдаги ахборотлар таъминотини такомиллаштиришга олиб келади.

Хулоса қилиб бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи мақсадлари учун корхона активларини эътироф этиш асосида динамик бухгалтерия баланси концепцияси ётиши керак. Активларни назорат қилиш даражаси эгалик қилиш юридик ҳуқуқи билан чегараланиши керак. Активларга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган корхоналар улар томонидан тўлиқ назоат олиб борилгандагина балансда акс эттирилиши мумкин.

Корхонанинг “Мулк” ва “Активлар” тушунчалари турли хил маънога эга. Бухгалтерия ҳисоби қоидаларига биноан корхона молиявий ҳисоботига киритилган иқтисодий ресурслар мажмуаси мулк бўлиб ҳисобланади. Олинган иқтисодий манфаатнинг харажатларга мувофиқлик тамойилини амалда тадбиқ этиш учун активлар мажмуасидан зарар келтираётган объектларни чиқариб ташлаш керак. Ушбу объектларни ҳисобга олиш учун алоҳида “Фойда келтирмаётган активлар” счетини киритиш зарур.

Корхоналарнинг бошқа активларидан узоқ муддатли активларни қуйидаги мезонлар ажратиб туради: моддий, номоддийлиги ва молиявийлиги (физик шаклга эгалиги, моддийлашмаган ва молиявий инвестициялар шаклларида эканлиги), йўналиши (келгусида иқтисодий наф келтирувчи), фаолият соҳаси (маҳсулот ишлаб чиқаришда, хизмат кўрсатишда, маъмурий эҳтиёж, ижарага бериш), фойдаланиш давомийлиги (бир йилдан ортиқ давр мобайнида).

Узоқ муддатли активлардан фойдаланиш, эгалик қилиш ва бошқариш ҳуқуқи асосий таснифлаш белгиси бўлиб, ҳисобланиши керак.

Хулоса ва таклифлар

Мақолада бухгалтерия ҳисобини ривожлантириш ва тижорат

ташкилотларининг молиявий активларини текшириш муаммоларига назарий умумлаштириш ва янги йечим тақдим етилган бўлиб, бу муаллиф томонидан олинган қуйидаги илмий ва амалий натижаларда намоён бўлади:

1. “Молиявий активлар” бухгалтерия тоифасининг муаллифлик таърифи шартнома муносабатлари билан шартланган, бошқа ташкилотларнинг қимматли қоғозлари ва устав капиталига қўйилган инвестициялар, берилган ссудалар ва товарлар (ишлар, ишлар) учун дебиторлик қарзлари сифатида кўрсатилган маблағлар ва инвестиция объектлари йиғиндиси сифатида берилган хизматлар.

2. Молиявий активларни ҳисобга олишнинг Ўзбекистон Республикаси ягона стандартини (регламентини) ишлаб чиқиш зарурлиги тўғрисида хулоса чиқарилади.

3. Молиявий активларнинг бухгалтерия ҳисоби таснифи ишлаб чиқилди ва асосланди, у объектнинг ўзига хос хусусиятларига ва ушбу актив олиб келадиган инвестиция даромади (фойда) турига қараб активдан кейинги фойдаланиш бўйича бошқарув ниятларига асосланади. Қимматли қоғозлар нархининг қисқа муддатли тебранишларидан ёки фоизлар, қарз қимматли қоғозлари бўйича чегирма, дастлабки қарз суммасини тўлаш ва бошқалар шаклида инвестиция даромадларини олиш учун қилинган инвестициялар). Таснифлаш гуруҳларидан бирига мансублик тўғридан-тўғри молиявий активни дастлабки баҳолаш ва кейинги қайта баҳолаш натижалари жорий бухгалтерия ҳисобида акс еттириш тартибини аниқлайди.

4. Бухгалтерия ҳисобида молиявий активларни тан олиш (ҳисобдан чиқариш) мезонлари иқтисодий мазмунининг (иқтисодий фойда олиш еҳтимоли, объектларни баҳолашнинг ишончлилиги ва бошқалар) ҳуқуқий шаклдан (бирламчи ҳужжатларнинг мавжудлиги) устунлигидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

5. Таснифлаш гуруҳига мансублигига ва дастлабки баҳолашга қараб ташкилотнинг молиявий натижасига ёки заҳира капиталига тегишли бўлган молиявий активларни дастлабки ҳисобга олиш ва уларни қайта баҳолаш натижалари учун методология ишлаб чиқилган. Бухгалтерия ҳисобида молиявий активни баҳолашга таъсир қилувчи асосий омиллар сифатида ушбу объектнинг ўзига хослиги таклиф қилинади, бу уни баҳолашнинг мумкин бўлган турларининг умумийлигини белгилайди, шунингдек, бухгалтер енг кўп танлаган профессионал бухгалтерия мулоҳазасидир. Молиявий натижага таъсир қилиш нуқтаи назаридан баҳолашнинг самарали тури. Муаллиф молиявий активларни дастлабки тан олишда уларни баҳолашнинг асосий тури сифатида адолатли қийматни қабул қилишни тавсия қилади. Одатда, бу актив учун тақдим етилган тўловнинг қиймати бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон республикаси президентининг фармони, 28.01.2022 йилдаги пф-60-сон 29.01.2022 Ўзбекистон республикаси президентининг фармони 2022-2026-йилларга мўлжалланган янги ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 24.02.2020 й № ПҚ-4611, “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида

3. Абдуллайев.А, Муйдинов.Е, Мамажонов.А, Авазов.Е Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари:1000 та тестга 1000 жавоб. – Т.: Иқтисодиёт дунёси, 2021

4. Абдуллайев.А, Хожибойев.М, Мамажонов.А, Авазов.Е Иқтисодий таҳлил. – Т.: Иқтисодиёт дунёси, 2021

5. Уразов.К.Б., Пўлатов.М.Е. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Т.: Инновацион ривожланиш, 2020

6. Каримов.А.А. ва бошқалар. Молиявий ҳисоб ва ҳисобот. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-Молия, 2018

7. Pei, D. & Vasarhelyi, M. A. (2020). Big data and algorithmic trading against periodic and tangible asset reporting: The need for U-XBRL. International Journal of Accounting Information Systems, 37, pp. 100453.

8. Халқаро молиявий ҳисобот стандартлари асосида банкларда бухгалтерия ҳисоби. Ўқув қўлланма. Ҳаммуаллиф – Т.: “МОЛИЯ”, 2010 – 272 б

9. Молиявий ҳисоботнинг халқаро андозалари: рус тилидаги нашри. – М.: Аскери- АССА, 1998.- 384

10. Николайева О. Международние стандарти финансовой отчетности. М.: УРСС, 2005

O’ZBEK SHE’RIYATIDA DINIY-MA’RIFIY SHE’RLARDA ILM-MA’RIFAT-G‘OYALARINING YORITILISHI

Mardanova Gulshan
Samarqand davlat universiteti adabiyotshunoslik
yo‘nalishi 2-bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722428

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek she’riyatida arbain an’anasida ijod qilgan adiblar ijodida ilm-ma’rifat g‘oyalari targ‘ib qilingan she’rlar tahlil qilingan.
Kalit so‘zlar: ilm, olim, islom, iymon, ma’rifat, hadis, din, olim, oxirat, hayo
Abstract: This article analyzes the poems in which the ideas of knowledge and enlightenment are propagated in the works of writers who created in the tradition of Arbain in Uzbek poetry.
Key words: science, scholar, Islam, faith, enlightenment, hadith, religion, hereafter, modesty.

Ma’limki, islom olamining muqaddas manbalaridan biri sanalmish hadislarni she’riy usulda yoritish sharq adabiyotida, xususan, o‘zbek adabiyotida keng o‘rin egallaydi. Shoirlar eng sara hadislarni qirqtasini saralab olib, uni she’riy usulda yoritganlar. Hadislar turli mavzularda bo‘lib, shoirlar jamiyat hayotida eng muhim deb hisoblagan hadislarni she’riy usulda yoritishga harakat qilganlar. Iymon, islom, ilm, ota-ona, qarindosh urug‘chilik, ota-ona va farzand munosabatlari, odob-axloq masalalari shular jumlasidandir. Ular orasida ilm-ma’rifatni ulug‘lab, ularni targ‘ib etishga qaratilgan she’rlar alohida ahamiyatga ega. Quyida shu haqida fikr yuritilgan.

Alisher Navoiyning quyidagi misralarini tahlil qilamiz:

Ey xiradmand olimeki, sanga
Ilmdin ro‘ziy[20] ayladi sone[21].
Kishi o‘rgansa qilmag‘il mahrum,
Yoki naf olsa, bo‘lmag‘il mone.

Misralarni tahlil qiladigan bo‘lsak, quyidagicha ma’no ifodalaydi:

Ey donishmand olim, senga
Yaratgan ilmdan rizq ato qildi.
Kishi o‘rgansa uni mahrum qilma,
Yoki ilmidan manfaat olsa, unga to‘siq bo‘lma.

[20] Navoiy asarlari lug‘ati. G‘ofur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent –1972.
[21] Navoiy asarlari lug‘ati. G‘ofur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent –1972.

Navoiy ilm haqidagi “Al-ilmu la yahillu manhu” (Ilmda baxillik yo‘q) hadisiga she’riy sharh sifatida yuqoridagi she’rni yozgan. Shoir “ey donishmand olim”, – deya nido san’atidan foydalanib ilmli kishilarga murojaat etadi. Alloh bandasiga rizqni ilmi orqali bergan ekan, uni shu ilm talabgorlaridan yashirmaslik – xasislik qilmaslikka chorlaydi. Kimdir shu ilm orqali foyda hosil qilsa, unga to‘sqinlik qilmaslikka chaqiradi. Bu fikrlar asrlar oshsa-da, hamon o‘z qadr qimmatini yo‘qotmagan.

Nodira Afoqovaning “Muhammad (s.a.v.) dedilar…” to‘plamidan o‘rin olgan ushbu to‘rtlik ham aynan ilm targ‘ibiga bag‘ishlangan:

Dedilar: Dil mulki – chaman yo bog‘dir,
Unda iymon o‘sar – misli og‘ochdir.
Hayo yaproqlari, ilm mevasi
Birla bezatmassan ul yalang‘ochdir.

Ushbu to‘rtlik “Iymonning yaproqlari – hayo, mevasi – ilmdir” hadisiga yozilgan she’riy sharh hisoblanadi. She’rda inson dili chamanga – bog‘ga, iymon esa unda o‘suvchi daraxtga , hayo yaproqqa, ilm esa mevaga qiyos etilmoqda. “Hayo iymondandir” deya bejiz aytilmagan. Demak, inson avvalo o‘zida hayoni mujassamlashtirishi va albatta ilm egallashi kerak ekan. Ilm ham iymon sharti hisoblanadi. Bu esa har bir musulmonning o‘qib, ilm egallashga bo‘lgan ishtiyoqini oshirishga xizmat qiladi, desak xato qilmagan bo‘lamiz. Islomning birinchi sharti iymon hisoblanishini hisobga olsak, ilm olish iymonni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu to‘plamga kiruvchi quyidagi to‘rtlik Olim kishi va uning obid (ibodat qiluvchi) dan ustunligi haqida so‘z borgan:

Olim-u obidkim – qaysi ustunroq,
Qay biri Allohga ko‘proq yoqqusi.
Dedilar: qaragin o‘n to‘rt kunlik oy
Birla yulduzlardir buning taqqosi.

Olim bu – ilmning biror sohasini mukammal egallagan shaxs , obid esa toat-ibodatni kanda qilmaydigan xudojo‘y, taqvodor kishi. Demak, olim kishining martabasi obid kishidan balandroq ekan. Buning taqqosi sifatida o‘n to‘rt kunlik oy va yulduzlar keltirilgan. Bu g‘oyat ajoyib taqqos. Demak, Alloh nazdida olim kishining martabasi obid kishidan ustunroq ekan. Obid kishi ibodati orqali Allohga yaqinlik hosil qiladi, va bu ibodatining faqat o‘zi uchun dunyo hayotida farovonlik, oxiratida esa go‘zal jannat ta’masidan umid qiladi. Olim kishi esa o‘zi o‘rgangan ilm orqali Yaratganni ko‘proq taniydi, uning mo‘jizaviy qudratiga chin qalbdan iymon keltiradi, shuningdek, o‘z ilmini boshqa toliblarga o‘rgatish orqali ikki karra savob hosil qiladi.

Zero har qanday ilmni mukammal egallagan kishi bu mukammallikning buyuk yaratuvchisi borligiga iymon keltiradi.

Ilm targ‘ibiga bag‘ishlangan she’rlar A.Xojiahmadning “Jannat kaliti” to‘plamiga kiritilgan she’rlar tarkibida ham ko‘plab uchraydi. Qur’onning ko‘p oyatlarida, hadislarda mo‘min-musilmonlarning bilimli, o‘qimishli bo‘lishiga da’vat, ilmning inson hayotidagi o‘rni, uning dinni mustahkamlashga ta’siri haqida juda ko‘p fikrlar mavjud. “Bir soatlik ilm o‘rganish kechasi bilan nomoz o‘qib chiqqandan afzaldir. Bir kun ilm o‘rganish uch oy ro‘za tutgandan yaxshiroq” hadisi adib tomonidan quyidagicha sharhlangan:

Bir soat ilm olish Alloh nazdida,
Tun bilan qilingan nomozdan afzal.
Bir kun ilm o‘rganmoq erur,
Ro‘za tutmoqlikdan uch oy mukammal.

Hadis to‘rt misralik she’rda chiroyli tarzda badiiy ifoda etilgan. Demak, bir soat foydali ilmni egallash Allohning nazdida tun bilan nomoz o‘qigandan afzal bo‘lsa, bir kunlik ilm olish uch oylik ro‘za tutmoqdan afzalligi shu qisqagina to‘rtlikda ifodalangan. Bu to‘rtlik ham yoshlarda ilm olishga intilish ishtiyoqini oshirishga muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilm amali bilan ahamiyatli. Ilmli bo‘lgan kishi unga amal qilishni ham bilmog‘i kerak.

O‘rgangan ilmingga amal qil har dam,
Rioya qil uning da’vatlariga.
Ilmni hikoyat qiluvchi bo‘lma,
Shukr qil hamisha ne’matlariga.

A.Hojiahmadning yana bir she’rida shunday misralar bor:

Yig‘ilgan ilmni yashirmak – xato,
Chatoq erur xasis olim ishlari.
La’natlaydi uni har narsa, hatto
Dengiz baliqlari, osmon qushlari.

Alisher Navoiyning yuqoridagi she’ri mazmuni bilan mantiqan bog‘liq. Ikkisida ham xasis olim tanqidga olingan. Bu she’rda ham ilmda xasislik qilmaslik kerakligi aytilgani holda Bunday olimni barcha narsa: hatto dengizdagi baliqlar, qushlar ham la’natlashi haqidagi misralar orqali she’rning ta’sirchanlik va badiiy qiymatini yanada oshirgan. Ilmni o‘rganuvchlarga bermaslikni sahih hadislarda fosiqlikka tenglashtirish bejiz emas.

Sirojiddin Sayyidning “Yaxshilik eskirmagay” to‘plamiga kiritilgan she’rlarda ilmli kishilar va ularning martabasi haqida so‘z borgan:

Ilm-u ma’rifatli elning iqboli,
Hargiz zalolatga giriftor bo‘lmas.
Ezgu ilmlarni o‘rgatgan zotlar,
Ikki dunyoda ham aslo xor o‘lmas.

Bu kabi quyma satrlar Sirojiddin Sayyid ijodida juda ko‘plab uchraydi.

Ushbu she’r o‘n ikki satrli bo‘lib, “Foydali ilmlarni o‘rgatuvchi odamning gunohi kechirilishini so‘rab har bir narsa: hatto dengizdagi baliqlar ham istig‘for aytadilar” hadisining she’riy sharhi hisoblanadi.

She’rda yana shunday satrlar bor:

Farzandlar shul sabab topgaylar kamol,
Yurt shunday zotlarga iftixor aytar.
Gunohlarin so‘rab dengizlardagi
Baliqlar ham hatto istig‘for aytar

Yuqorida A.Hojiahmadning bir she’rini tahlil qilganimizda unda ilmda hasis bo‘lgan olimga hatto dengizdagi baliqlar ham la’nat aytishi haqidagi jumlalarga diqqat qilgan edik. Sirojiddin Sayyidning ushbu she’rida esa ezgu ilmlarni o‘rgatgan zotlarga dengizdagi baliqlar ham gunohi kechirilishini so‘rab istig‘for aytishini ajoyib satrlarda aks ettiradi.

Hozirgi kunda ilm-ma’rifatni rivojlantirish, yoshlarni kitob o‘qishga qiziqtirish yo‘lida yurtimizda qator islohatlar olib borilmoqda. Mustaqillikdan so‘ng islom dinini chuqurroq o‘rganishga, va yillar davomida “bo‘g‘ib kelingan” e’tiqodimizni tiklashga imkoniyat tug‘ildi.Yurtboshimiz tomonidan aytilgan quyidagi fikrlar buning yorqin dalilidir: “Alhamdulillah, hammamiz musulmonmiz. Biz juda ko‘p joylarda jaholatga qarshi ma’rifat, islom dinini o‘rganish, o‘rgatish tashabbusi bilan chiqyapmiz. Islom – bu faqat nurli hayot”.

Darhaqiqat, ilm-ma’rifat rivojlangan jamiyatda jinoyatlar, turli huquqbuzarliklar sodir bo‘lmaydi. Yurtda tinchlik, osoyishtalik hukm suradi. “Olloh taolo oyati karimasida: “Olloh taolo sizlarning orangizda iymon keltirganlarni va ilmni yuksaltirganlarni bu dunyoda yarlaqab,martabasini ulug‘ qilg‘aydir, oxiratda jannatga kirmoqlikni nasib etgusidir, Olloh taolo qilayotgan ishlaringizdan xabardordir”, –

deyilgan. Yana boshqa oyati karimada esa: “Yo rabbiy, ilmimni ziyoda qilg‘aysen, deb ayt!” – deyilgan.[22]

Arbain an’anasida ijod qilgan adiblar ilm haqidagi hadislarni mahorat bilan she’riy usulda qayta unga badiiy joziba bag‘ishlaganlar. Va albatta, bu ishda muvaffaqiyatga erishganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Hojiahmad. Jannat kaliti: Muhammad alayhissalomning 33 masaladagi 333 hadislariga 333 she’riy iqtibos.. – T.: “Movorounnahr” , 2016.
2. Afoqova Nodira. Muhammad (s.a.v.) dedilar… Arbain turkumi www.ziyouz.
3. Imom al-Buxoriy. Al-jomi’ as-sahih. – T.: “Qomuslar” bosh nashriyoti, 1991.
4. Sirojiddin Sayyid. Asarlar. II jild. “Sharq” nashriyoti. – T.: 2018.
5. Arbain hadis. Imom an-Navaviy. “Sharq” nashriyoti. – T.: 2018.

[22] Imom al-Buxoriy. Al-Jomi’ as-sahih. Qomuslar Bosh tahririyati. Toshkent –1991.

VIII – X ASR OXIRLARI XORAZM TARIXIGA OID MANBALAR TAHLILI

Ro’zimov Asror Shuxrat o’g’li
Urganch davlat universiteti tarix fakulteti Tarix yo’nalishi magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722455

Annotation: Ushbu maqolada Xorazmning VIII-X asrlarga oid tarixiy manbalarini va xorazmlik allomalar haqida ma’lumotga ega bo’lish mumkin. Xorazmdagi iqtisodiy va ijtimoiy hayoti haqida ma’lumotlar berilgan.

Key words: Xorazm, “Avesto”, Bog’dod, Damashq, “Islom Renesseansi”, “Bayt al-hikma”, Kat, al- Ma’mun, al-Mu’tasim, al-Vosiq.

Xorazm qadimdan til, madaniyat va adabiyot ravnaq topgan hududlardan biri bo’lgan. Xorazm diyorida yashovchi aholining o’z yozuvi va tili bo’lganligi qadimgi manbaalarda aytib o’tilgan. Bu yozuv miloddan avvalgi VII asrda Finikiya, Lidiya va Eronda foygalanilgan oromiy yozuvi asosida shakllangan. Xorazmda yozuv miloddan avvalgi IV-II asrlarda yaratilgan va shu tariqa yozma adabiyot ham paydo bo’lgan.

O’rta Osiyo xalqlarning eng qadimgi yozma manbaalaridan bo’lgan

“Avesto” ham Xorazm hududida yaratilgan. Bu kitob o’sha davrda Xorazm va unga qo’shni bo’lgan mamalakatlarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy tarixi haqida ham qimmatli ma’lumotlarni beradi.

Arablar istilosi davrida boshqa davlatlarda bo’lgani kabi ko’p asrlar davomida yaratilgan Xorazmdagi qimmatli manbaalarning barchasi yo’q qilinadi. Xorazmga Islom dini va arab yozuvi kirib kelishi natijasida, VIII-XI asrlarda ilm-fan taraqqiy etadi. Arab tili davlat va ilm-fan tili darajasiga ko’tarildi. Islom dinini, Qur’oni Karimni va arab tilini puxta egallaganlarning jamiyatdagi o’rni va nufuzi ortib bordi. Shu davrda yashab ijod qilgan ko’plab allomlar o’z asarlarini arab tilida yozib qoldiradilar. Mukammal bilim olishni o’z oldilariga maksad qilgan ko’plab tolibi ilmlar xalifalikning markazidagi shaharlarga borishgan. Bog’dod, Damashq, Qohira, Kufa, Bursa kabi katta shaharlarda Movarounnahr va Xorazmdan borib fan va madaniyat taraqqiyotiga o’z xissalarini qo’shgan ajdodlarimiz yetishib chiqqan. Jumladan, Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, az-Zamaxshariy kabi buyuk allomalar Xorazm ilm-fanini dunyoga namoyon qiladilar. Shuni takidlash kerakki, VIII-X asrlarda “Islom Renesseansi” vujudga kelishiga mrkazlashgan davlatning paydo bo’lganligi ham katta ta’sir ko’rsatgan.

IX asrda nomi butun jahonga mashhur bo‘lgan, zamonaviy “Algebra” fanining asoschisi Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al - Xorazmiy yetishib chiqdi. Muhammad Xorazmiyning o‘lmas asarlari Sharq dagina emas, balki Yevropada ham o’z o’rni va ahamiyatioga ega bo’lgan. Jahonning ko‘pgina mamlakatlarida bu buyuk

allomaning ilmiy asarlari va kashfiyotlarini uzoq vaqt davomida o‘rganib, tahil qilishgan. Xorazmiy boshlang’ich bilimni o’z ona vatanida oladi, keyinchalik ilm olishga bo’lgan istiyoqi uni Bog’dod, Damashq, Marv kabi shu davrning ilm-fan markazlariga yetaklaydi. Muso al—Xorazmiy 805-819-yilgacha Marvda kutubxona qoshida tashkil topgan tarjimonlik guruhiga va kutubxona tarkibiga qaror topgan «Madrasai Oliya» ning ishlariga rahbarlik qilgan 819-yilda Ma’mun Bag‘dodga kelganidan so‘ng Xorazmiy «Bayt ul — hikma»ga boshliq qilib tayinlanadi. Bag‘dod o‘sha davrda jahonning eng yuksak rivojlangan,fan, madaniyat taraqqiy etgan shahar edi.

Muhammad Xorazmiy Bag‘dod shahrida xalifalar: al-Ma’mun saroylarida yashab ijod etdi. Horun ar-Rashidning o’g’li al —Ma’mun (813-833) davrida o‘z davrning fanlar akademiyasi hisoblangan «Bayt ul—Hikma» («Donishmandlar uyi») tashkil qilib, unga barcha mamlakatlardan mashhur olimlar, tarjimonlar jalb qilingan edi. Xalifa al-Ma’mun davrida Bag‘dod ilmiy, tarjima ishlarining markazi bo‘lib qoldi. Qisqa vaqt ichida Aristotel, Yevklid, Arximed, Ptolomey kabi olimlarning nodir asarlari arab tiliga tarjima qilindi va Sharq xalqlari orasida keng tarqaldi.

Allomanint o‘zi yozgan “Astronomik jadvallar” bizgacha yetib kelmagsn. Lekin bu asarni ispaniyalik munajjim Abu al-Qosim al-Majridiy 1007-yili qayta ishlab chiqqan. Ammo u ham yo‘qolgan. Faqat ana shu qayta ishlangan nusxaning Batalik Adelyard tomonidan 1126-yili lotinchaga qilingan tarjimasi bizgacha yetib kelgan. Al-Xorazmiyning «Astronomik jadval»lar risolasi Nyuton va Garshel asarlari paydo bo‘lgunga qadar Yevropada asosiy qo‘llanma vazifasini o‘tagan «Astronomik jadval»lar oxirgi marta 1941-yili nemis tilida Kopengagenda nashr etilgan.

Qadimgi Xorazmning buyuk siymolaridan biri jahonga dong taratgan olim Abu Rayhon al-Beruniydir (973-1048-yillar). Beruniy o‘z ijodi bilan Xorazm fanini yuksak cho‘qqiga olib chiqdi. Uning siymosida o‘rta asrlar Sharqning astronomi, geografi, ma’danshunosi, etnografii, tarixchisi va shoiri mujassamlashgan. Beruniy fanning turli sohalariga oid juda ko‘p yirik asarlar dunyoga keldi. Bu asarlardan uning fan sohalaridan xabardor ekanligini anglash mumkin.

995-yilda Beruniyning ona shahri Kot (hozirgi Beruniy shahri) Gurganj amiri Ma’mun I qo‘shinlari istilo etadi. Xorazmda hokimlik qilib turgan afrig‘iylar sulolasi ag‘dariladi. Bunday siyosiy voqealar Beruniyni vatanni tark etib, Ray shahriga (hozirgi Tehron yaqinida) ketishga majbur etadi. Bu yerda u saroy munajjimi Abu Mahmud ibn al—Xidr Xo‘jandiy bilan tanishadi. Beruniyning so‘zlariga qaraganda Xo‘jandiy samo jismlarining harakatini o‘rganishda ishlatiladigan asboblar faxriy sekstant tayyorlash sohasida o‘z davrining noyob kishisi bo‘lgan.

1004-yilda Ma’mun II ning taklifiga binoan Beruniy vataniga Xorazmning poytaxti Gurganj (hozirgi ko‘hna Urganch)ga qaytib keladi. Bu yerda buyuk olimlar

yigilgan edi. Beruniy Ma’mun II ning saroyida Xorazm olimlarini uyushtirib, «Ma’mun akademiyasi»ni barpo etadi.

Abu Rayhon Beruniy Xorazmshoh saroyida katta obro‘ga ega bo‘lib, Ma’munning yaqin maslahatchisi bo‘lib qolgan edi. Biroq «Ma’mun akademiyasi» ning umri qisqa bo‘ldi. 1017-yilda Xorazm yirik istilochisi, ulkan, lekin qisqa davr yashagan davlat asoschisi Mahmud G‘aznaviy qo‘l ostiga o‘tdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Rayahon Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar". "Fan". Toshkent, 1968-yil

2. S.Tolstov. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. -Toshkent. 1964.

3. O.Masharipov "Xorazmnoma". "Xorazm". Urganch,2007-yil

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA REKLAMA MATNI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSISYATLARI

Pakirdinova Sharofat Abdumutaljonovna
FarDU teacher
sharofatpakirdinova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722466

Annotation. The article focuses on the features of advertising text. Advertising text has attracted the attention of many linguists, and many studies have been carried out by representatives of various fields on its definition, characteristics, place in public life and factors influencing people's consciousness.

Annotatsiya. Maqolada reklama matnining xususiyatlariga e'tibor qaratilgan. Reklama matni ko'plab tilshunoslarni qiziqishlariga sabab bo'lib, uning ta'rifi, o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy xayotdagi o'rni va insonlar ongiga ta'sir qilish omillari xaqida turli soha vakillari tomonidan ko'plab izlanishlar olib borildi.

Аннотатция: В статье сосредоточиться на особенностях рекламного текста. Рекламный текст привлек внимание многих лингвистов, и представителями различных областей было проведено множество исследований о его определении, характеристиках, месте в общественной жизни и факторах, влияющих на сознание людей.

Kalit so'zlar: lingvistik, motivatsiyasini o'rganish, sotsiolingvistik, reklama peshtaxtalari, bozor iqtisodiyoti, ijtimoiy qadriyatlar, ijtimoiy xayot, manipulyatsiya qilish, marketing, ekspressivlik xususiyatlari, jozibador kuch

Bugungi kunda bozor iqtisodiyotida mahsulotni sotish va xizmat ko'rsatish munosabatlarini muvofaqiyatga erishishi uchun yangi zamonaviy yondashuvlar va turli hil usullardan foydalanish talab etiladi. Shu o'rinda tovarni yoki xizmat ko'rsatishni xaridorga targ'ib qilish uchun reklama muhim o'rinni egallaydi.

Shuningdek, reklama ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylandi. Atrofimizga nazar solar ekanmiz hamma joydan har xil turdagi reklamalar bizning shaxsiy hayotimizga hujum qilayotganini ko'rishimiz mumkin. Shunga qaramay, reklamada jozibador kuch mavjud bo'lib, u iste'molchini manipulyatsiya qilishga qodirdir. Reklamaning ko'rinmas ovozi odamlarning ongiga ta'sir qilib, ularni rag'batlantiradi, maxsulotni istemol qilishga yoki sotib olshga undaydi, e'lon qiladi va chuqur singdiradi.

So'nggi o'n yilliklarda bozordagi reklamaning ko'pligi sabab tilshunoslarda reklamaning lingvistik jihatiga intilish va qiziqishning ortishiga sabab bo'ldi. Reklama fanga aylandi. Tilshunoslar reklamani o'ziga xos bo'lish va iste'molchilar ehtiyojini

maksimal darajada oshirish uchun tilning printsiplarini aniqlashga, til elementlari o'rtasidagi munosabatlarning yangi turlarini yaratishga va texnikani takomillashtirishga harakat qilib kelishmoqda.

Shu o’rinda bizda savol tug’ilishi o’rinli yani reklama tiliga kimlar qiziqishi va nima maqsadda foydalanishlari mumkin ? Reklama matnlari lingvistik, sotsiolog, sotsiolingvistik, psixologik, etnologik va marketing nuqtai nazarlaridan tahlil qilish uchun muhum ahamiyatga ega. Tilshunoslarni reklama tili qiziqtiradi, chunki ular ushbu turdagi nutqda muayyan til qanday ishlashini, bu erda qaysi lingvistik vositalardan foydalanilishini va reklama tili yillar davomida qanday o'zgarib borayotganini bilish asosiy ahamiyatga ega. Sotsiologlarni reklama jamiyat qadriyatlari, munosabatlari va xulq-atvoriga qanday ta'sir qilishi qiziqtirishi mumkin. Boshqa tomondan, sotsiolingvistlar vaqt o'tishi bilan tilning reklamada qo'llanilishiga jamiyatning har qanday jihatining ta'sirini o'rganishi mumkin. Psixologlar reklamaning inson ongiga ta'sirini va moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish motivatsiyasini o'rganishga harakat qilishlari mumkin. Etnologiya bu sohada millat madaniyati qanday rivojlanganligi haqida yaxshi dalil topishi mumkin. Marketing mutaxassislari va reklama agentliklari esa reklamani samaraliroq qilishning turli hil usullari va hiyla-nayranglarini topish uchun reklama tiliga qiziqishadi.

Ushbu tadqiqotimiz reklama nima ekanligi, u qanday rivojlanganligi va reklamaning qanday turlari mavjudligi haqida tushuncha berishga bag’ishlangan. Reklama zamonaviy bozor iqtisodiyotida iste’molchi jamiyatining ajralmas qismi bo’lib, undagi raqobatdoshlik jaroyini reklamaning o’ziga xos hususiyatlardan biridir. "Reklama" atamasi lotincha "reclamare" lug’atdan olingan bo'lib, “qichqirmoq” ma’nosini anglatadi. Angliyada reklamani o’ziga jalb qilsih ma’nolarida ishlatiladi. O’zbek tilini izohli lug’atida reklama quyidagicha izohlanadi “Muayyan tovar yoki xizmat turlari haqida xaridorlarin xabardor qilish, ularga nisbatan talab, ehtiyojni yuzaga keltirish yoki kuchaytirish maqsadida ana shu tovar va xizmatlar to’g’risida berilgan ma’lumot”[23]

Ingiz tilshunosi Kukning ta’kidlashicha [24] "... Reklama bu biz ajratib yoki birlashtrib taxlil qiladigan tashqi qiziqish emas balki u yashash tarzimizning ajralmas bir qismi hisoblanadi xamda reklama rivoji uchun iste’molchi sifatida insonlar ham muhim ahamiyatga egadir...". Reklamani gazetalarda, jurnallarda, ko'chalar bo'ylab reklama peshtaxtalarida, televizorda, radioda, jamoat transportida va homiylar pul to’lab o’z habarlarini reklama qiladigan har qanday joyda uchratishimiz mumkin. Reklamalar bizga istalgan yoki istalmagan holda o’z ta'sirini ko’rsatadi. Reklama

[23] O’zbek tilining izoxli lug’ati, 373-374 b
[24] COOK, Guy. 1996 [1992]. *The Discourse of Advertising.* London: Routledge

odatda aniq bir homiy tomonidan amalga oshirilib, iste'molchiga maxsulotni sotib olishga, xizmat ko'rsatish yoki bir g'oyagani ilgari surishga bag'ishalngan bo'ladi.

Reklamaga turlicha ta'riflar berishimiz mumkin. Ingliz tilshunosi Gillian Dyerning ta'riflashicha[25] " Reklama bu oddiy ma'noda iste'molchini mahsulotga e'tiborini jalb qiluvchi yoki mahsulot haqida ma'lumot beruvchi vositadir".

Ye.V.Medvedeva o'zining "Reklama aloqalari" kitobida reklamani quyidagicha izoxlaydi: "Reklama – bu bir yo'nalishga ega, shaxsiy bo'lmagan, axborot beruvchi, majoziy va ekspressivlik xususiyatlariga ega matnlardan iborat bo'ladi. Reklama beruvchi tomonidan moliyalashtiriladi va odamlarga ma'lum bir mahsulot yoki xizmat ko'rsatishni targ'ib qilish uchun odamlarga юборилади. Reklama beruvchining tanlovi va xatti-harakati munosib baholanadi." [26] Yana bir ingliz tilshunosi A.Goddard[27] reklamaga quyidagicha ta'rif beradi " Reklama bu matnlardan iborat bo'lib iloji boricha iste'molchini e'tiborini jalb qilishga va mahsulotni xarid qilishga majburlashga qaratilgan bo'ladi".

Yuqoridagi barcha reklamaga berilgan ta'riflar bir biriga yaqin tushunchalrni anglatib, Reklama- bu bozor iqtisodiyotida mahsulot, ishlab chiqarish yoki g'oya haqida ma'lumot berish, iste'molchiga mahsulotni afzallik ta'raflari borligiga ishontirish va xarid qilsihga undash uchun targ'ib qilish vositasini amalga oshiradi. Ko'pchilik insonlarning fikricha reklama qilish orqali xaridorlarda noto'g'ri iste'mol shakllanishi, xaridor extiyojini qondira olmaydigan kerakmas maxsulot iste'moli vujudga kelishi mumkinligi va bu jamiyatni bekorchi, o'zini o'ylaydigan va buyumga ruju qo'ygan insonlar qatoriga aylantirishi mumkin deb hisoblashadi. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki xalqimizda reklamaga ishonish xissi to'liq shakllanganicha yuq. Xaridor biror bir maxsulotni xarid qislishdan oldin reklamadan ko'ra ko'proq tanish bilishlarning taklif va tavsiyalarini afzalroq ko'rishadi. Bundan ko'rinib turibdiki, ozbek xalqida tajribadan o'tgan maxsulotni xarid qilishi odat tusiga kirib qolgan.

Jahon tilshunosi Sedivining aytishicha: "Reklama bu yaratuvchilik xususiyatiga ega, xaridorni tasavvuriga kelmagan butkul yangi istak va xoxishni yaratadi. Reklamani yaratilish tarixiga nazar solar ekanmiz, u maxsulotni targ'ib qilish va biror voqea xodisani yoki insonlarni tanishtirish uchun ishlatilgan. Hozirgi kunda esa kompaniyaning savdosini oshirshda maqsadi chegaralanmagan, juda keng ma'noda reklama targ'ib qilinib kelinmoqda.

Dyerning[28] ta'kidlashicha "Reklama xozirda ijtimoiy qadriyatlar va munosabatlarni boshqarishga qaratilgan bo'lib, maxsulot va xizmat ko'rsatish

[25] Dyer, Gillian. *Advertising as communications*. London: Routledge, 1995. Print.

[26] *Медведева Е.В. Рекламная коммуникация / Е.В.Медведева*. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С.279

[27] Goddard, Angela. The language of advertising. London: Routledge, 1998. Chop etish

[28] Dyer, Gillian (1988). *Advertising as Communication*. London: Routledge.

mubosabatlari xaqida kam ma’lumot berib kelmoqda. Dyer shu bn birgalikda reklama funksiylarini din va sana’t bilan tenglashtiradi, zamonaviy reklama insonlarni yashash tarzi va xayollarini boshqarishga mo’ljallangan sodda va aniq tushunchalar orqali izohlanadi. Natijada reklamani tijorat va notijorat turlariga ajratadi.

Reklama matni ko’plab tilshunoslarni qiziqishlariga sabab bo’lib, uning ta’rifi, o’ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy xayotdagi o’rni va insonlar ongiga ta’sir qilish omillari xaqida turli soha vakillari tomonidan ko’plab izlanishlar olib borildi.

Demak reklama yoki reklama matnining asosiy maqsadi xaridorga ma’lum bir mahsulot yoki xizmat ko’rsatishni targ’ib qilish, xaridorni e’tibotini jalb qilish va uni sotib olishga undashdan iboratdir.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Abdumutaljonovna, P. S. (2022). The function and peculiarities of advertising text in linguistics. Confrencea, 1(1).

2. Abdumutaljonovna, P. S. (2022). Main Characteristics of Advertising Discourse in Modern Linguistics. *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*, *9*, 173-176.3. 3. 3. Arutyunova N.D., Levontina K.B. Logical analysis of language. Space languages. - M.: Languages of Russian culture, 2000. - 448 p.

4. COOK, Guy. 1996 [1992]. *The Discourse of Advertising*. London: Routledge

5. Dyer, Gillian (1988). *Advertising as Communication*. London: Routledge

6. Dyer, Gillian. *Advertising as communications*. London: Routledge, 1995. Print.

7. Goddard, Angela. The language of advertising. London: Routledge, 1998. Chop etish

8. Медведева Е.*В*. *Рекламная коммуникация* / *Е.В.Медведева*. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С.279

9. O’zbek tilining izoxli lug’ati, 373-374 b “O‘zbekiston nashriyoti” Toshkent – 2021

FITRAT LIRIKASIDA ISTIQLOL G'OYALARI TALQINI

Eshmurodova Gulhayo Orifjon qizi
Samarqand davlat universiteti
2-bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722474

Annotatsiya: Maqolada Fitratning o'zi muharrirlik qilgan "Hurriyat" gazetasida "Yurt qayg'usi" nomi ostida e'lon qilingan uch sochma va bir she'ri, "Mirrix yulduziga" va "Sharq" nomli she'rlarida ifodalangan g'oya va mazmun xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: "Mijmar" (Cho'g'don), "Sayha" (Bongso'z), "O'zbek yosh shoirlariga", sochma, "Yurt qayg'usi", "Mirrix yulduziga", "Sharq".

INTERPRETATION OF THE IDEAS OF INDEPENDENCE IN FITRAT'S LYRICS

Annotation: In the article, the idea expressed in Fitrat's three poems and one poem, "To the Star of Mirrih" and "Sharq" published in the newspaper "Hurriyat" under the title "The sorrow of the Country", which he edited, and it is about content.

Key words: "Mijmar" (Chog'don), "Sayha" (Bongso'z), "To young Uzbek poets", sochma, "The sorrow of the Country", "To the Star of Mirrih", "Sharq".

Turkiston jadidchilik harakatining yorqin vakillaridan biri Abduraf Fitratdir. U madaniyatimiz tarixida shoir, nosir, dramaturg, publitsist, tilshunos va adabiyotshunos, tarixchi va faylasuf, san'atshunos va jamoat arbobi sifatida qoldi. Fitrat serqirra ijodkor bo'lib, adabiy merosi boy, xilma-xil va rang-baranligi bilan ajralib turadi. U zullisonayn ijodkor bo'lib, o'zbek va fors tillarida ijod qilgan. Uning adabiy faoliyati, ijod olamiga kirib kelishi 1903-1904 yillarga to'g'ri keladi. Dastlab "Mijmar" (Cho'g'don) taxallusida she'rlar yoza boshlagan. "Fitrat talabalik yillaridayoq bir devon bo'lishga arzirli (S. Ayniy) she'rlar yozib ulgurgan. "Mijmar" taxallusini qo'llardi. Intiboq (ogohlik, g'aflatdan uyg'onish) davridan oldin ham g'azal va qasidalar yozgan bo'lsa-da, ammo ularda bugungi she'rlaridagi sayqal, yonish va kuyish uchramas edi. Fitrat she'rlarining o'z yurtida nashr etilishiga Sayyid Olimxon ruxsat bermagach, bu to'plam hijriy 1929 (milodiy 1911) da Istanbulda "Sayha" (Bongso'z) nomi ostida talaba-shoirning o'z hisobidan bosilgan edi. Istanbul dorilfununi kutubxonasida saqlanayaotgan bu to'plamning muqovasiga "Fitrat. Sayha. Milliy she'rlar" deb yozilgan bo'lib (fors tilida, arab alifbosida), undan tanlab olingan o'ndan ortiq she'rlar "Sadoi Turkiston" gazetasining 1914-yil iyul oyi sanalarida e'lon

qilingan. Bu she’riy asarlarning har bir bandidan keyin turk tilida uning mazmuni ham bayon etilgan. [2;71].

Fitratning forsiy tilda yaratilgan she’rlaridan tashqari, o‘zbek tilida yozilgan bir qancha she’rlari 20-yillarda “Inqilob”, “Qizil qalam” majmualarida e’lon qilingan. 1922-yilda nashr qilingan “O‘zbek yosh shoirlariga” to‘plamidan o‘ndan ortiq she’rlari joy olgan. Fitrat xalq og’zaki ijodida ayrim unsurlari bo’lgan yangi she’r janri ya’ni sochmani milliy adabiyotimizga olib kirdi. Fitratning zamondoshi Sadriddin Ayniy shunday yozadi: “Fitratning she’riyati haqida yana shunday aytish kerak: shoir o‘zbek adiblari ichida birinchardan bo‘lib folklor shakllarida she’rlar yozadi. Bu ming yilcha davr ichida aruzdan boshqa shaklni bilmagan yozma she’riyatimiz sohasida novatorlik edi. [2;73]

Fitrat o‘zi faoliyat olib borgan “Hurriyat” gazetasida “Yurt qayg’usi” deb nomlangan uch sochmasi va bir she’ri e’lon qilingan. Ularda istiqlol g‘oyalarini baralla kuylaydi. Sochmalarda yurtni mungli ona qiyofasida tasvirlab, Vatanga Onam deb murojat qiladi:

Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir?

Nomusmi, vijdon bila imonmi kerakdir? [3;31]

Fitrat lirikasida Turkiston dunyosi, birligi, ozodlik, hurriyat g’oyalari ilgari surilgan. Shoir sochmalarida ham: “Ey Ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! Senga ne bo‘ldi? Holing qalaydir? Nechuk kunlarga qolding?” [3;31] – deya xitob qiladi. Ulug‘ Turonning mahzun holiga kuyinadi. Turonni bu ahvoldan qutqarish uchun yer yuzini “urho”lari bilan titratkan arslon yurakli farzandlarni, tuproqlarni osmonlarga uchiradigan tog‘ gavdali, jasur o‘g‘lonlarni qumsaydi, ularni yordamga chorlaydi. Ulug’ Turonni oyoqosti qilayotgan dushmanlarga nafrat bilan qaraydi. Yurni shunday ahvolga tushib qolishiga indamay yo’l qo’yib berayotgan vatandoshlariga achchiq murojaat qiladi. Ulug’ Turonni bu ahvoldan qutqarish uchun birlashishga da’vat qiladi.

Shoir she’rlarida Turkiston o’lkasining ayanchli holini, xalqning dunyo taraqqiyotidan orqada qolib ketganini, millatning mahzun ahvolini tasvirlaydi. “Yurt qayg‘usi” (Bir o‘zbek tilidan) sochmasida shoir yurtni xo‘rlangan, jabrdiyda, mahzun, ayanchli ahvoldagi ona qiyofasida: “Bir xotunki, egnida ipakli, lekin yirtiq va eski bir ko‘ylakdan boshqa bir kiyim yo‘q. Bosh-ayog‘lari yalang‘och, tirsaklarigacha qop-qora loyqadan botg‘an, baqirurg‘a tovushi, qutilurg‘a kuchi qolmagan!.. Qarayman: kimsasizlik yukindan orig‘langan tanda zolimona urilgan qamchilarning yarasi bor. Ko‘raman: johilona qiling‘an emlardan nosulg‘a qaytg‘an yaralarindan qonlar oqib turadur!..” [3;32] – tasvirlaydi. Yurtidan ayrilib judo bo’lmoqni o‘zi uchun o‘lim, Vatani uchun o‘lmoqni esa tiriklik deb biladi. Uni zolimlardan qutqarib, himoya qilishga ont ichadi.

Shoir “Zolimlar seni kimsasizmi ko‘rdilar? Yo‘q, sen kimsasiz emassan. Mana men, butun borlig‘im bilan senga ko‘mak qilurg‘a hozir. Mana men chin ko‘ngil bilan

sening yo‘lingda o‘lurg‘a rozi… Ustimga insonlar emas, shaytonlar qo‘shini kelsa, Oyog‘imga zanjirlar emas, jahannam ilonlari sorilsa, yana sen sari ketarman. Dunyoning butun balolari boshimga to‘kulsa, Zulm cho‘lining temir tikonlari ko‘zlarimga kirsa, yana seni qutqararman. Men sening uchun tirildim, Sen uchun yasharman, Sen uchun o‘lurman. O‘lim seni o‘lmingni istaganlarga, Nafrat seni ko‘mgani kelganlarga!”- deya Turkiston zamini, millatining erk va ozodligi yo‘lida har qanday to’siqlarni yengib o’tishga, hattoki, jonini ham berishga tayyorligini ifoda etgan.

Shoir yurtni zulmdan xalos etish uchun Sohibqiron Temur ruhidan madad izlab boradi.

“Ezilgan boshim, qisilgan vijdonim, kuygan qonim, o‘rtangan jonim uchun bu sag‘anangdan davo izlab keldim, xoqonim! Yuz yillardan beri jafo ko‘rub, g‘am chekib kelgan turkning qonli ko‘z yoshlarin etaklaringga to‘karga keldi. Qorong‘uliklar ichra yog‘dusiz qolgan o‘zbek ko‘zlari uchun tuprog‘ingdan surma olg‘ali keldim. Nomusini bad kishilarning ayog‘lari ostinda ko‘rib turklik qoni qaynag‘ay, musulmonlik hamiyati toshg‘ay, tamug‘ olovlari kabi sachrag‘ay. Lekin o‘z kuchsizligin anglab qaytib o‘tirgan va qon yig‘lagan turkning holini aytarga keldim, xoqonim!” [3;33] Shoir yurti uchun mashaqqatli va muhim bo’lgan pallalarda ota-bobolar ruhidan yordam istaydi. Buyuk Turonning avvalgi shon-sharafini qaytarish uchun oq fotiha so’rab, belni mahkam bog’lab, yurt ozodligi yo’lida kurashishga ont ichadi.

Adabiyotshunos olim Naim Karimovning “Fitratning shaytonga isyoni” nomli maqolasida Fitratning topilmagan “Temur sag‘anasi” nomli dramatik asarini topishda, tiklashda, hech bo‘lmasa g‘oyaviy-badiiy tendensiyani aniqlashda “Yurt qayg‘usi” nomi ostida chop qilingan uch qismdan iborat mana shu nasriy she’rlar zamin, manba vazifasini o‘tashi mumkin ekanligini qayd qiladi. Bu qarashni Hamid Olimjonning 1936 yilda yozilgan “Fitratning adabiy ijodi haqida” maqolasida ham quvvatlaydi. Maqolada shunday fikrlar bor: “Muallif Temur sag‘anasiga borib o‘z fojiasini aytib yig‘laydi: “Xoqonim, ezilib, talangan, talanib yiqilgan, yiqilib yaralangan turk elining bir bolasi sendan ko‘mak istarga keldi”.[5]

Fitratning mashhur she’rlaridan yana biri “Mirrix yulduziga” deb nomlangan she’ridir. Bu she’r unga ko‘plab balo-kulfatlarni olib keldi. 1922-yilda bosilgan “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plamiga kirgan bu she’rda shoir yulduzga murojaat qilib, mustamlakachilik davrida yerdagi tubanliklar, yovuzliklar, adolatsizliklar, xo‘rliklar, zulm haqida so‘z ochadi.

Bormi senda bizim kabi insonlar,
Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar.
O‘rtoq qonin qonmay ichgan zuluklar,
Qardosh etin to‘ymay yegan qoplonlar?
Bormi senda, o‘ksuz yo‘qsulning qonin-

Gurunglashib chog‘ir kabi ichkanlar? [3;36]

Butun dunyo tuzugin o‘z qopchig‘ini to‘ldirish uchun buzganlar, o’z nafsi yo‘lida, yurtini, xalqini, borini sotganlar? Senda bormi? U yerda bormi? Yo‘q! Bunday insonlar, yovuzliklar, adolatsizliklar, faqat, yerda bor! Shoir bu she’rida faqat o’z nafsi, manfaati yo’lida hech narsadan qaytmaydigan johil insonlarni qoralaydi, xalqqa murojaat qilib Yurt ozodligi yo’lida birlashishga, hammani bir yoqadan bosh chiqarib kurashishga da’vat etadi.

Fitratning vatanparvarlik ruhidagi she’rlaridan yana biri “Sharq” she’ridir. Unda mamlakatning umumlashma, yaxlit manzarasi chiziladi. Shoirning e’tirof etishicha, u yer yuzidagi eng chiroyli, jannatmakan go’shadir. Uning go‘zal manzaralari, jannatmakon bog’lariga hech bir joy tenglasha olmaydi, hech qayer bilan qiyoslab bo‘lmaydi. Firdavs Jannatlari uning atrofida, uning betakror gullari jon suvidan ichib yetilgan. Ko‘m-ko‘k yog‘ochlar xuddi Yaratganga mumtozlik haqqi uchun saf tortib ibodat qilishga intiladilar. O‘ngdan, chapdan - har tomondan bahaybat, ko’rkam tog‘lar o’rab olgan. Yo‘q, shoir ularni tog’ ham emas, haq yo‘lida kurashga otlangan yengilmas askarlarga qiyoslaydi. Birorta yirtqich, yovvoyi hayvon hujum qilib, tish-tirnog‘ini suqib olmasin, deya, uni Yaratganning o‘zi himoya qilib, atrofidan aylangan suv, muz, tog‘lar bilan muhofaza etadi. Ammo she’r faqat Vatan ta’rifidangina iborat emas, keyingi qismda shoir yurtning tanazzulga yuz tutishini tasvirlaydi.

Biroq bu kun, esizlarkim, bu o‘lka
Har tomondan talanmishdir yo‘lsizcha,
Madaniyat degan g‘arbli olbosti,
Boqing, buning ko‘kragidan o‘q bosdi. [3;42]

Bu misralarda go‘yoki madaniyat bu Yurtdagi go‘zalliklarni barbod qilgan. Ammo, nega “Madaniyat”? Bu yerda gap 1917 yil Oktabr inqilobi haqida ketyapti. Bu inqilob xalq uchun, xalqning nomidan amalga oshirilgan edi. Natijada, insonlardagi insoniylik tuyg’ulari barbod bo‘lib, yovuzlik, johillik, tubanlik, yovvoyilik kabi hayvoniy hislar junbushga keldi. Yurtning ko‘ksiga o‘q joylab, xarob qilib, tanazzul yoqasiga olib kelgan ham o‘shadir. Bu holatlar asta-sekin oydinlashib boradi. Yonib ketib, kultepaga aylangan qishloqlar, jonsiz tanlar, begunoh kimsalarning qoniga to‘lgan ariqlar o‘rnini tavsilotlar oladi.

To‘rt-besh yashar bir bolaning boshini,
Boqing, keskin qilich bilan kesmishlar,
Yig‘lab turgan onasining boyniga
Bir ip bilan osmishlar!... [3;42]

Bu dahshatlarning bunyodkori kim? So‘roq beradi va “anglizlar!”, “hamda uning quyrug‘ini tutqonlar”,- deya javob beradi. Shu she’rni tahlil qilgan taniqli adabiyotshunos, professor Begali Qosimov quyidagilarni keltiradi: “Qay yer bu o‘lka? Hindmi? Afg‘onmi? Turkistonmi? “Angliz”chi? U shartli emasmikan? She’rni, albatta,

kengroq ham, torroq ham tushunish mumkin. Ya’ni Sharq-G‘arb, Turkiston-Rus shaklida ham anglash mumkin. To‘g‘rirog‘i ham keyingisi bo‘lsa kerak. Va bunga yetarli asos bor edi. Uzoqqa borish shart emas, Qo‘qon fojiasini eslash kifoya”.[6;104]

Xuddi shu she’rni Hamidulla Boltaboyev ham g‘oyaviy-badiiy jihatlarini alohida e’tirof etib, “Fitratning poetik merosida “Sharq” deb nomlangan kichik doston (shoirning o‘zi uni “poema” deb tavsiya etadi)” salmoqli mavqega ega. Unda shoir o‘tli Sharqning “dardli, og‘ir yaralarini yorib” ko‘rsatadi”, [2;73-74] - deb yozadi. Haqiqatdan, “Sharq” she’ri alohida ahamiyatga ega. Bu she’rda Sharqni, mamlakatni, xalqni talon-taroj, oyoqosti qilgan, erki, boyligini o’g’irlagan bosqinchi zolimlarga nisbatan achchiq nafrati ochiq aks etgan.

“Jadid she’riyati poetikasi” nomli kitob muallifi, adabiyotshunos Nodira Afoqova ham bu she’rga alohida to‘xtalib o‘tib, “Fitrat, umuman, insonning inson tomonidan tahqir etilishiga, inson erkiga tajovuz qilinishiga qarshi edi”, [1;96] – deydi.

Xulosa qilib aytganda, Fitrat o‘z ijodini fors-tojikcha she’rlar yozish bilan boshlagan bo‘lsa-da, yigirmaga yaqin oz sonli she’rlari bilan ham turkiy xalqlar dunyosida millatparvar, yoniq bir shoir sifatida tanildi. Fitrat she’riyati, shoirning o‘z tili bilan aytganda “rubobiy she’rlar” nafis va buyuk Sharq she’riyatining butun go‘zalliklari bilan to‘yingan. Fitrat qalbidagi ozodlik, hurlikka intilish uning she’rlarida ham o‘z aksini topgan. Yuqorida ko‘rib o‘tgan, “Hurriyat” gazetasi e’lon qilingan “Yurt qayg‘usi” nomli she’rlari vatanparvarlik tuyg‘ulari bilan sug‘orilgan edi.

Fitrat ijodida vatanparvarlik, millatparvarlik, hurlik va ozodlik mavzulari yetakchi o‘rin tutadi. Fitrat yurt birligi, ozodligini muqaddas bilib, bu yo‘lda jonini qurbon qilishga tayyorligini yuqorida keltirilgan she’rlarida ham ko‘rib o‘tdik.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. –T., Fan. 2005 – 96 b.
2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. –T., A.Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007 – 71-74 b.
3. Fitrat. Tanlangan asarlari. I jild. - T., Ma’naviyat. 2000 – 31-41 b.
4. Karimov N. Fitratning shaytonga isyoni // O‘zAS, 1993, 20-avgust.
5. Olimjon H. Fitratning adabiy ijodi haqida // Olimjon H. Mukammal asarlar to‘plami. 10 jildlik. 6-jild. - T., Fan. 1982.
6. Qosimov B. Maslakdoshlar. – T., Sharq. 1994 – 104 b.

AYRIS MYORDOK IJODIGA ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR

Rasulova Gulbakhor
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti assistenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722483

Annotatsiya. Maqolada ayris Myordokning ilmiy faoliyati va ijodiga ilmiy-nazariy yondashuvlar ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Iste’dodli yozuvchi asarlariga olimlar tomonidan qator munosabat bildirilgan. Aksariyat tadqiqotchilar uning badiiy mahorati, uslubi, voqelikni badiiy-falsafiy idrok etishiga katta e’tibor berishgan. Natijada Ayris Myordok ijodiga yondashuvlarning turli yo‘sinlari shakllangan.

Kalit so‘zlar: ijodkor dunyosi, uning xayoloti, tasavvuri, aqli, bilimi, so‘zshunosligi, talanti, geniysi, insoniyligi, iste’dodi, poetik mahorati.

Аннотация. В статье научно обоснованы научно-теоретические подходы к научной деятельности и творчеству Ирис Мёрдок. Ученые высказали ряд отзывов о произведениях талантливого писателя. Большинство исследователей уделяли большое внимание его художественному мастерству, стилю, художественно-философскому восприятию действительности. В результате сформировались разные подходы к творчеству Айрис Мердок.

Ключевые слова: мир творца, его воображение, воображение, ум, знание, словарный запас, талант, гениальность, человечность, талант, поэтическое мастерство.

Abstract. The scientific and theoretical approaches to scientific activity and creativity of Iris Murdoch are scientifically substantiated in the article. Scientists have expressed a number of reviews about the works of a talented writer. Most researchers paid great attention to his artistic skill, style, artistic and philosophical perception of reality. As a result, different approaches to the work of Iris Murdoch were formed.

Keywords: the world of the creator, his imagination, imagination, mind, knowledge, vocabulary, talent, genius, humanity, talent, poetic skill.

Ma’lumki, Ayris Myordok voqelikni badiiy idrok etar ekan, uni o‘ziga xos ko‘radi va tushunadi. Aynan shu voqelikni boshqa odam boshqacha tasvirlaydi. Natijada bir xil voqelikka turlicha yondashuv yuzaga keladi. Bu erda birinchi o‘rinda yozuvchining uslubi namoyon bo‘lgani ko‘zga tashlanadi. Zero, «Uslub – ijodkor dunyosidir, uning xayoloti, tasavvuri, aqli, bilimi, so‘zshunosligi, talanti, geniysi, insoniyligi – butun borlig‘ini namoyon etuvchi hodisa, vosita» [1, 284-b.] hisoblanadi. Demak, yozuvchi o‘z romanida tasvirlayotgan borliq, voqelik birinchi galda uning xayoloti, tasavvuri va o‘zi mansub davr,jamiyat badiiy-estetik ideallaridan o‘sib chiqadi. Bu esa uslub yozuvchi iste’dodi, poetik mahorati yuzaga chiqishini ta’minlovchi vosita ham ekanligi

isbotlaydi. Lekin, eng muhimi, yozuvchi real borliqdan o‘zi yaratayogan badiiy asar uchun olgan voqelik,detal, obraz albatta o‘zgarishlarga uchraydi. YA’ni yozuvchi rael borliqdan olgan materialni o‘zining badiiy niyati asosida qayta ishlaydi. Natijada real borliqning biz ko‘rgan jihatidan boshqacharoq ko‘rinishi paydo bo‘ladi. SHu erda badiiy shartlanganlik, badiiy til ifodasi, dispozitsiya va kompozitsiya, fabula va syujet, prototip va obraz(xarakter) kabi masalalar o‘rtaga chiqadi.

Aslida adabiyotshunoslikda asarning badiiy xususiyatlari, jumladan, kompozitsiya, syujet, obraz, asar tili, yozuvchi uslubi kabi masalalar bo‘yicha qadimdan bahs yuritib kelinadi. Platon badiiy asardagi kishiga ezgulik urug‘ini ekadigan voqealarga diqqat qilish kerakligini ta’kidlagan bo‘lsa [2, 184-b.], Aristotel asardagi fabula, syujet, xarakter, badiiy nuqt masalalarini teranroq ifodalaydi [3, 353-b.]. SHuning uchun barcha davrlarda tadqiqotchilar yaratilgan asarda birinchi o‘rinda badiiy xususiyatni aniqlashni maqsad qilishadi. Jumladan, Ayris Myordok romanlaridagi syujet, kompozitsiya, konflikt, obrazlar tizimi kabi badiiylik masalalari ham ingliz, rus olimlari tomonidan tadqiq etilgan. Qizig‘i, bunda bir-biriga o‘xshamagan yakuniy xulosalar etarlicha topildi.

To‘g‘ri, bu haqda ishning kirish qismida ham ba’zi ma’lumotlar keltirildi. YOzuvchi ijodi haqidagi manbalarni o‘rganish jarayonida jahon adabiyotshunosligida Ayris Myordok asarlari turlicha aspektlardan tadqiq etilgani aniqlandi. Xususan, Ayris Myordokning tarjimai holini yozgan va yozuvchining oilaviy do‘sti bo‘lgan Piter Konradning Ayris Myordok tarjimai holiga oid asari e’tiborga loyiq sanaladi [3, 353-b.]. Mazkur kitob Ayris Myordok haqidagi eng ishonchli manbalardan biri sanaladi. Uning kirish qismida “For John Bayley and for Philippa Foot”(Jon Beyl va Filippa Futga bag‘ishlanadi)deb yozilgan.

Ayris Myordok va uning turmush o‘rtog‘ini yaqindan bilgan hamda uzoq yillar ular bilan do‘st, hamkor sifatida bo‘lgan muallif yozuvchi asarlariga yuksak baho bergan. Ayniqsa, axloqiy-psixologik, diniy-mistik, ekzistensialistik qarashlari, muhabbatga platonik nuqtai nazar bilan yondashgani haqidagi ma’lumotlar ilmiy va hayotiy dalillar bilan asoslangan. Bu esa Ayris Myordok shaxs sifatida serqirra va murakkab ekanligini anglatadi. Piter Konrad Ayris Myordok asarlari va uning biografiyasiga oid ma’lumotlar haqida quyidagilarni yozadi:

Iris’s early memories were of swimming, singing and being sung to, of animals, and of wonderment at the workings of the adult world. She sat at the age of about seven under the table while her parents played bridge – either reading a favourite childhood book or, as she put it, ‘simply sitting in quietness’ and listening in astonishment to the altercations and mutual reproaches of the adults at the end of each rubber. Wonderment, imaginative identification with a fantastic range of creature-kind, capacity to feel strong emotions, secretiveness, and also Irishness: these are recurrent and related themes within her story [4, 34-b.]. (Ayrisning ilk xotiralari suzish, qo‘shiq aytish va

ota-onalariga qo‘shiq ayttirish, hayvon va katta olamining farqli tomonlarini ko‘rib hayron qolishi kabilardan iborat bo‘lgan. Tahminan etti yoshida stol tagiga kirib olgancha ota-onasi bilan o‘ynagani, sevimli kitobini o‘qish yoki shunchaki jim o‘tirib janjal va tortishuvlarni hayrat bilan eshitardi. Har bir janjalning oxirida kattalarning xayolida o‘ziga xos kengliklarga egaligi, yashirin his-tuyg‘u, his etish qobiliyati kabilarga boyligini, ularning takrorlanishi barchasi uning asarlariga tegishli mavzu edi). Ko‘rinadiki, Piter Konrad yozuvchi asarlaridagi mavzular real hayotdan olingan va ular realistik asosga ega ekanligini ilgari surgan. Lekin bu fikrni yozuvchining barcha asarlariga birdek tegishli deyish xato bo‘ladi. CHunki diniy-mistik yoki fantastik asarlaridagi etakchi voqealar sof badiiy to‘qima hisoblanadi.

Maria Antonasio esa “Insonni tasvirlash: Ayris Myordokning axloqiy fikri” nomli ” asarida (My contention is that Murdoch's realism can best be understood as a form of "reflexive" or "hermeneutical realism."This means that she will be seeking a criterion of valid moral knowledge in and through the reflexive medium of consciousness itself.) “Mening fikrimcha, Myordok asarlaridagi realizmni “refleksiv” yoki “germenevtik realizm” sifatida yaxshiroq tushunish mumkin. Bu shuni anglatadiki, u refleks orqali haqiqiy axloqiy bilim mezonlarini izlaydi” [7, 116-b.], deb qayd etadi. Adabiyotshunosning mazkur xulosasini Ayris Myordok ijodining dastlabki paytidagi romanlarda tasvirlangan shaxslarning hayotiy muammo va masalalarga shartli ravishda yondashuviga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Masalan, Dora (“Qo‘ng‘iroq”)ning o‘z hayotidagi turli munosabat va voqelikka jiddiy yondashmasdan, o‘zini bu jamiyat yoki oilaning ortiqcha odami deb bilishini uning psixologiyasidagi o‘zgarish, aniqrog‘i, shartli refleksiya hodisasi bilan bog‘lash mumkin. YOki shu romandagi turli voqea va detallar talqini (hatto,odamlar Doraning eri yoniga qaytishini ham boshqa talqin etishganini eslash kerak) zamirida yozuvchining germenevtik realizmiga yaqinligi e’tirof etish kerak. Lekin shu erda ikkinchi muammo kelib chiqadi. Ayris Myordok Doraning o‘z oilasi, aniqrog‘i, erining oldiga qaytishi, bungacha bo‘lgan qator bosimlar, ruhiy zo‘riqish, ikkilanish kabi holat va vaziyatlarni bunday talqin imkonini yo‘qdek tuyuladi. SHuning uchun olim ilgari surgan mazkur yondashuv bilan kelishib bo‘lmaydi.

Vaholanki, “asarning turli qismlari orasidagi mutanosiblik kompozitsiya deb ataladi.... Asar kompozitsiyasi, dastavval, muallifning tasvir etilayotgan hayotiy materialga munosabati bilan belgilanadi, ya’ni kompozitsiya birinchi navbatda g‘oyaviy-estetik tushunchadir ” [8, 124-b.]. SHundan kelib chiqsak, Ayris Myordok “Qo‘ng‘iroq”romanida syujetdagi turli talqin va tahlillar yordamida o‘zining etakchi g‘oyaviy-estetik qarashlarini ifodalamoqchi bo‘lgan. Natijada roman uslub jihatdan realizm talabiga to‘la mos tushgan.

Ayris Myordok haqidagi yana bir dissertatsiya muallifi Mariya Altrof Ayris Myordok ijodida dunyoviy badiiy obraz va obrazlilikning falsafiy qatiy yaratilishi

masalasi tadqiq etilgan [9, 160-b.]. Bunda tadqiqotchi yozuvchining badiiy obrazli tafakkur tarzi, real voqelikni aniq badiiy maqsad yo‘lida botiniy olamida qayta yaratishi hamda badiiy obraz sifatida qog‘ozga tushurish jarayonlariga jiddiy yondashgan [10].

E.A.Osipenko “Ayris Myordokning 50-80 yillardagi romanlarida o‘yin badiiyati tamoyillari”ni tadqiq etar ekan [11, 20-b.], dastlab “o‘yin badiiyati” tushunchasiga izoh berishdan boshlaydi. So‘ngra uning evolyusiyasi, Ayris Myordok romanlaridagi so‘z o‘yinlari, kompozitsiya qurishdagi o‘yin usullari tamoyillari, romanda voqealarni sahnalashtirish tiplari, asar strukturasidagi ichki va tashqi o‘yin tiplari haqida fikr yuritadi. “O‘yin- bu Ayris Myordok romanlarida shakl hosil qiluvchi muhim g‘oyaviy-falsafiy omil bo‘lib, yozuvchi shu yo‘l bilan o‘z niyatini amalga oshiradi”, degan to‘xtamga keladi. Biz ham romanlar tadqiqida bazi o‘rinlarda voqealarning oson va qulay rivojlantirgan qahramonlarni atayin boshqa joylarga yo‘naltirish va shu orqali syujet tarkibiga qo‘shimcha harakat maydonini jalb etish orqali romandagi kompozitsiyani kengaytirgani hamda shu yo‘l bilan qahramon idrokida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan asosiy g‘oyaning “pishib etilishini” kutganini kuzatdik.

Qabardin-Bolqor davlat universiteti tadqiqotchisi L.K.Bayramqulova Ayris Myordok asarlaridagi intermatnlilik muammosini Shekspir asarlari bilan yaxlitlikda o‘rgangan [12, 32-b.]. Bunda har ikki yozuvchi matnlarining o‘zaro yaxlitligi, ingliz badiiy tafakkuridagi badiiylik konstruksiyalarining Shekspirdan Myordok asarlarida qo‘chgani hamda bu ikki ijodkor yaratgan badiiy matn mohiyatini bir tizim sifatida ochib beradi. Ayris Myordokning uchta romanidagi syujet va kompozitsiya, obrazlar tizimi, etakchi uslubiy jihatlar tahlili yordamida SHekspir va Myordok ijodidagi g‘oyaviy-estetik va tipologik yaqinlik qonuniyatlari tadqiq etilgan. SHekspirdagi teatrlashgan badiiyatning Ayris Myordok romanlaridagi ifodasi, sahna asarlarini qayta mazmun kasb etishi haqida fikr yuritilgan.

Boshqiriston davlat universitetida Ayris Myordokning o‘tgan asr elliginchi yillarida yaratgan romanlari badiiyati jiddiy o‘rganilgan [13, 24-b.]. Jumladan, Anna Nikolaevna Nikiforova yozuvchining falsafasaga bo‘lgan qiziqishlari uning ilk romanlari badiiyatini belgilashi, aynan, ekzistensializmning ta’sirini to‘g‘ri ta’kidlagan. Bunda yozuvchining “Sartr: romantik-ratsionalist” (1953) asarini alohida tilga oladi. Haqiqatdan ham, “Tuzoqda” (1954) nomli romanida personaj oldida turgan ikkita hayotiy yo‘l va undan qay birini tanlash muammosi badiiy ifodasini topgan. Olima ta’kidlashicha, keyinroq Myordok Platon va Immanuel Kant g‘oyalariga qiziqib, ularni o‘z asarlarida mazmuniga singdirib yuboradi.Ilk romanlarida XX asr o‘rtalarida ma’naviy inqirozga uchragan odam qiyofasining umumiy tarzda ochib berishi, qahramonlar hamda romanlar syujeti ham Sartr, Platon va Kant qarashlari ta’sirida shakllantirilgani romanning zamonaviy adabiyotshunoslikdagi o‘rnini baholashda asosiy mezon vazifasini o‘taydi.

Ayniqsa, Kantning go‘zallikni anglash, sevgi va ezgulik konsepsiyalari “Sehrgardan qochish”(1956), “Qumdagi qasr” (1957) romanlarida ozod odam ezgulik, muhabbat tushunchalarini qanday anglashi misolida real voqelikda tasvirlaydi. Bunda u Platon va Kant g‘oyalarini qayta talqin etar ekan liberallik va axloq masalasida shaxsiy pozitsiyasini aniq ko‘rsatadi. Natijada ishqiy sarguzasht ma’nosidagi roman janri badiiy falsafiy roman darajasiga o‘sib chiqadi.

Rus olimi Tatyana YUrevna Timoninaning dissertatsiyasida Ayris Myordokning o‘tgan asrning 60-70 yillardagi romanlari misolida nur va zulmat poetologiyasi, aniqrog‘i yozuvchining badiiy nur va zulmat konsepti, detallari misolida badiiy yaratuvchilik mahorati ochib berilgan [14, 193-b.]. Xususan, “Ayris Myordok fenomeni: san’atkor va faylasuf” nomli birinchi bobida yozuvchining G‘arbiy Evropa romanchiligi tarixidagi o‘rni, Ayris Myordok ijodining g‘oyaviy-falsafiy evolyusiyasi haqida fikr yuritilgan. “Ingliz adabiyotining mumtoz namunasi sifatida e’tirof etilgan Ayris Myordok fenomeni haqiqatdan ham noyob sanaladi. U nafaqat etuk san’atkor balki, mohir faylasuf ham hisoblanadi”. Demak, Evropa adabiyotshunosligida Ayris Myordok etuk yozuvchi va faylasuf sifatida tan olingan. Lekin Ayris Myordok o‘z intervyularida yozuvchi va faylasuf sifatidagi faoliyatida katta farq borligini, romanlarini falsafiy deyilishiga qarshi ekanligini, bunda, avvalo, falsafiy asarlarning “haqqoniyligi” va qat’iy dalillarga asoslanganligiga, badiiy ijodda esa o‘quvchi va muallif muloqoti etakchiligi, bunda romandagi badiiy to‘qima o‘quvchi fikrini uyg‘otishi, insonning anglash qobiliyatiga ozuqa bo‘luvchi o‘yin borligiga urg‘u beriladi. T.Yu.Timonina Ayris Myordokning ana shunday mulohazalarini keltirar ekan. Badiiy ijod va faylasuflik o‘rtasidagi teran aloqa borligini e’tirof etadi. Demak, shu bilan Ayris Myordokning fikriga qarshi boradi. Bizningcha, bu to‘g‘ri pozitsiya bo‘ladi. Chunki badiiy ijod ham tafakkur, falsafa bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, har ikkalasi ham inson tafakkuri faoliyatining mahsuli hisoblanadi.

Ayris Myordokning roman va falsafiy asarlarini farqlash haqidagi mulohazasida falsafada ilmiy ong etakchiligi, badiiy ijodda esa badiiy tarzda fikrlash ustunligi to‘g‘ri asoslangan. Bu erda yozuvchi nutqning funksional vazifasidan kelib chiqib yondashgan. SHunda biri ilmiy uslubda, ikkinchi esa badiiy uslubda yoritilishi oydinlashadi. Zero, “San’atkor yaratadigan obraz oddiy in’ikoslardan farqli o‘laroq, voqelikni badiiy tarzda hissiy aks ettiradi” [15, 108-b.]. Lekin badiiy asar ham ijtimoiy ong mahsuli ekanligi, unda badiiy falsafa mavjudligi yozuvchi faoliyatining o‘zaro yaxlitligini ta’minlaydi. Shu ma’noda yozuvchi asar yaratayotganda real borliq ustida badiiy mushohada yuritadi. Agar ana shu badiiyligi bo‘lmaganda edi, uni hayot muammolari haqida fikr yuritgan faylasuf deyish mumkin bo‘lar edi.

Aslida ham Ayris Myordok yaratgan romanlar o‘zi yashagan davr va jamiyatning obrazi sanaladi. Binobarin, “Badiiy obraz borliqning (undagi narsa,hodisa va b.) san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish

mumkin bo‘lgan shaklda ifodalangan aksidir” [16, 90-b.]. SHunday ekan uni badiiy tafakkur mahsuli deyish mumkin. SHunday bo‘lsa-da, Ayris Myordok romanlaridagi personajlar xarakteridagi qat’iyat etishmasligi, tez o‘zgaruvchanlik kabi xislatlar yozuvchida ham uchrashi manbalarda qayd etilgan. Masalan, hayotining ma’lum davrida marksistik g‘oyalarga ergashgani, yangi platonchilikni targ‘ib qilgani, ekzistensiallik tarafdori bo‘lgani, muhabbatga idealistik omil deb qarashi, voqelikka diniy-mistik munosabatlari kabilar Ayris Myordokning murakkab xarakterini anglatadi. Bir ayolda shuncha falsafiy tushuncha va g‘oyalarga ergashish qanday paydo bo‘lgani va ularni qachon anglab etgani haqida aniq ma’lumot olish qiyin sanaladi. Xususan, uning vafotidan keyin Qirollik universiteti katta mablag‘ evaziga sotib olgan shaxsiy maktublari tadqiqida yozuvchining fransuz yozuvchisi Raymon Kenoga bo‘lgan munosabati haqida ham so‘z boradiki, bu fikrimizga dalil bo‘la oladi [17]. Xatlarning aksariyat qismi 1946-1955 oralig‘ida bitilgan. Lekin oralarida 1975 yilda yozilganlari ham bor. Bunday yozishmalar 1976 yil, ya’ni Raymon Kenoning vafotigacha davom etgan. Unda yozuvchining diniy, falsafiy qarashlari hamda Raymon Kenoga bo‘lgan o‘tli muhabbati ifodalangan. Aslida Ayris Myordok Keno bilan 1946 yilda Avstriyada BMT ijtimoiy yordam bo‘limida ishlayotganda tanishishgan. O‘shanda Ayris 27 yoshda Keno esa undan o‘n olti yosh kattaroq yoshda hamda qator kitoblari nashrdan chiqqan etuk yozuvchi sanalgan. Qizig‘i, ayol Kenoni olti yilgacha zimdan sevib yurgan. Bu haqda o‘sha paytda Keno bilmagan. Keyinroq Kenoga ma’lum bo‘lgan. Holbuki, 1953 yilda Ayris oila qurgan bo‘lgan. SHu erda Ayrisning xarakteridagi beqarorlik, ta’sirchanlik va xayoliy muhabbatga intilish borligi ko‘rinadi.

Xulosa sifatida aytish joizki, taniqli ingliz yozuvchisi Ayris Myordok ijodi o‘tgan asrning o‘rtalaridan beri adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganilib kelinadi. Turli yillarda adib asarlarga turli aspektlardan yondashuvlar kuzatildi. Bunda ba’zi olimlar sof nazariy poetikadan kelib chiqib taxlil qilganlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Lekin bir manbada biografik metod asosida yondashilsa, boshqalarida psixoanalitik, badiiy-falsafiy, diniy-mistik, modernistik, posmodernistik, qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan, yana bosh ishlarda lingvopoetik jihatlari tahlilga tortilgan. Lekin eng muhimi yozuvchi asarlariga bo‘lgan qiziqish hamon davom etmoqda.

Adabiyotlar:

1. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
2. Aflotun. Davlat. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
3. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
4. Conradi P. J.Iris Murdoch: A Life: The Authorized Biography — London: HarperCollins, 1998. – 772 p. https://litres.ru.

5. Conradi P. J. Iris Murdoch: The Saint and the Artist. N. Y.: St. Martin‘s Press, 1986.

6. Conradi P. J.Iris Murdoch: A Life: The Authorized Biography - London: HarperCollins, 1998. – p. 34. https://litres.ru.

7. Maria Antonaccio. Picturing the human : the moral thought of Ins Murdoch. Published by Oxford University Press. 2000.

8. Sulton, Izzat. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent. O‘qituvchi, 2005.

9. Marije Altorf. Iris Murdoch and the art of imagination, imaginative philosophy as response to secularism. The disssertacionthe degree of doctor of philosophy. Centre for the study of literature, theology and the arts university of Glasgow. July 2004.

10. Rasulova G.K. The Problem Of Symbolism In The Novel By Iris Murdoch The Bell. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities ISSN: 2249-7315. Vol. 12, Issue 01, January 2022 SJIF 2021 = 8.037 A peer reviewed journal.

11. Осипенко Е.А.Осипенко Принципы игровой поэтики в романах Айрис Мёрдок в 50-80-годов. Автореферат дисс... канд.фил.наук. – Санкт Петербург, 2004.

12. Байрамкулова Л.К. Поэтика Айрис Мёрдок в свете проблемы интертестуальности: Мёрдок и Шекспир. Автореферат дисс.канд.фил.наук. - Москва, 2005.

13. Никифорова А.Н. Поэтика романов Айрис Мёрдок 1950-х годов. Автореферат дисс... канд.фил.наук. – Уфа, 2007.

14. Тимонина Т.Ю.Поэтология света и тьмы в творчестве А. Мёрдок (на материале романов конца 1960-х – 1970-х годов). Дисс…. канд. филол.наук – Калининград, 2016.

15. Kollektiv. Adabiyot nazariyasi. 2 tomlik. Birinchi tom. – Toshkent: Fan, 1978. – B.108.

16. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.

17. Кирилл Головастиков. Чего же боле: Письма рассказали о неразделенной любви Айрис Мёрдок. http//lenta.ru.

INGLIZ, O`ZBEK VA RUS TILLARIDA RAVISHDOSH VA UNING SINKRETLASHUVI
ДЕЕПРИЧАСТИЕ И СИНКРЕТИЗМ В АНГЛИЙСКОЙ, УЗБЕКСКОЙ И РУССКИХ ЯЗЫКАХ
GERUND AND SYNCRETISM IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Zarnigor Sirojova Nasriddinovna
Buxoro davlat universiteti Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrasi o`qituvchisi
sirojova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722553

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz, rus va o`zbek tillarida morfologik qatlamdagi ravishdoshning o`ziga xos xususiyatlari, vazifasi, shakli va uning sinkretizm hodisasiga uchrashi, shuningdek, paydo bo`lish tarixi yoritiladi.

Аннотация. В данной статье описаны уникальные характеристики, функция, форма наречия в морфологическом слое в английском, русском и узбекском языках, его встречаемость в синкретизме, а также история его появления.

Annotation. This article describes the unique characteristics, function, form of the adverb in the morphological layer in English, Russian and Uzbek languages, and its occurrence in syncretism, as well as the history of its appearance.

**Kalit so`zlar:** ravishdosh, morfologik sath, sifatdosh, harakat nomi, fe`l, fe`l shakllari, gibrid sinkretik hodisa, kategoriya, sinkretizm.

Kirish. O`zbek tilshunosligida hanuzgacha munozaralarga sabab bo`ladigan gap bo`laklaridan bir bu ravishdoshdir. O`zbek, rus, ingliz tilshunoslari ushbu kategoriya haqida juda ko`p fikr yuritishgan va tilning umumiy va xususiy jihatlari asosida o`z tasniflarini berishgan. O`zbek tilida ravishdoshni ayrim olimlar fe`lning ravishga xoslangan shakli deb izohlashsa, boshqalar uni harakatning belgisini ifodalovchi kategoriya deb ta`riflashadi. Biz esa unga fe`l asosida yasalgan harakatning belgisini ifodalovchi sinkretik tuzilma deb hisoblaymiz.

Sinkretizm hodisasini rus va ingliz tilshunoslari ikki va undan ortiq grammatik birliklarni birlashtiruvchi, neytrallashtiruvchi, ba`zan esa bir birini taqozo etuvchi hodisa deb tasniflashadi. Shunga asoslanib biz ravishdoshni sinkretik hodisaning bir ko`rinishi deb anglaymiz. Zero, fe`lning shaklini va ravishning xususiyatlarini o`zida birlashtiribgina qolmay, ravishdosh balki sintaksisda hol vazifasini ham bajaradi.

- Oyim ishdan qayt**guncha** uylarni yig`ishtirib qo`ydik

Ma`lumki, ravishdoshni ifodalovchi bir qancha qo`shimchalar bo`lib, ular yordamida ushbu grammatik hodisa aniqlab olinadi: -ay, -b/ib harakatning vaqtini, holatini va sababini; -gach, -kach, -qach (-guncha, -kuncha, -quncha) harakat va holatning vaqtini; -gani, -kani, -qani harakat va holatning maqsadini anglatadi. Quyidagi misollarda ularni ko`rib chiqamiz:

- Moskvich jo`nab ket**gach**, ko`p narsalarni aytolmay qolganim o`zimga nash`a qildi.
- Tong ot**guncha** yetib olish kerak
- Maoshini sana**b**-sanam**ay** qo`limga tutqazdi.

Rus tilidagi ravishdosh har doim qiyin grammatik hodisa bo'lib kelgan. Ushbu grammatik hodisaning murakkabligi va ko'p qirraliligi haqida ko'plab tilshunoslar yozgan. Jumladan, kesimning morfologik holatini D. N. Ovsyaniko-Kulikovskiy, A. M. Peshkovskiy, A. A. Shaxmatov, V. V. Vinogradov , L. V. Shcherba, asarlarida uchratish mumkin. M. V. Panova, E. V. Krasilnikova , P. A. Lekant, N. M. Shanskiy, A. N. Tixonov , V. V. Babaitseva, L. D. Chesnokova.

Ravishdosh atamasining 17-asrdan boshlab M.Smotrytskiy tomonidan kiritilganiga va hozirga qadar faol o‘rganilayotganiga qaramay, tilshunoslar olimlar orasida ravishdoshning hodisa sifatidagi yagona ta’rifi, shuningdek, uning morfologik ta’rifi haligacha mavjud emas. Ravishdoshning fe`l va ravish xususiyatlarni qamrab olganligiga asoslanib, rus olimlari uchta asosiy nuqtai nazarni ilgari surishadi. Demak, V. V. Babaitseva va L. D. Chesnokova fe’l va ravish bilan bir qatorda ravisdoshni ham mustaqil so`z turkumi sifatida ajratib ko‘rsatadi; ravishdosh kesim gapning gibrid sinkretik qismi sifatida A. M. Peshkovskiy, V. V. Vinogradov tomonidan ko'rib chiqiladi; va L. A. Bulaxovskiy, A. A. Shaxmatov, L. V. Shcherba esa ravishdoshni fe`lning yki ravishning xususiyatlarini ifodalashiga qarab ularning o`ziga xos bir qismi deb fikr yuritadilar. Keling, ushbu nuqtai nazarlarning har birini ko'rib chiqaylik.

a) ravishdosh fe`l bilan birga mustaqil so`z turkumidir

A.N.Tixonov ravishdoshni mustaqil so`z turkumi sifatida ifodalanishini uning taksis xususiyatlari belgilaydi va bo‘lakning fe’l va ravish xususiyatlari “fe`lning nazorati va ravishning kuchli ta`siri ostida shakllanadi deb hisoblaydi. Bu bizga ularni alohida so'z turkumi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi, garchi ularning mustaqilligi juda nisbiydir.Shuni ta'kidlash kerakki, bu yondashuvda aniq dalil yo'q. Bir nechta darsliklarda ravishdoshning mustaqilligi quyidagicha ta`riflangan: “Bu gapning muhim o‘zgarmas bo‘lagi bo‘lib, harakatni boshqa harakat belgisi sifatida bildiradi va o‘zgarmasligi va ma’no jihatdan bog‘liqligi tufayli fe'l-kesim va ot kesimni ifodalaydi.”

b) ravishdosh gapning sinkretik bo`lagidir

Ravishdoshlarni o'rganib, ulardagi fe'l va ravishning sintezini hisobga olgan holda, ayrim olimlar ularni nutqning sinkretik qismi deb hisoblashadi. V. V.

Vinogradov ""gibrid ravishli-verbal kategoriya" deb hisoblaydi. A.M. Peshkovskiy kesimni o‘z ma’nosi bilan aralashgan, faqat asosiyso`z turkumlariga mansubligini da’vo qila oladigan kategoriya deb hisoblagan. D. N. Ovsyaniko-Kulikovskiy gap bo`lagining o`zgarmasligini hisobga olib, kesimni ergash gap turkumiga kiritadi. Uning yozishicha, bu "fe'l shakllaridan olingan ravishning bir turi"dir.

Aksariyat tilshunoslar ravishdoshni fe'lning bir shakli sifatida ajratadilar. A.A. Potebnya ularni fe'lning "atributiv shakllari" deb ta'riflagan. L. V. Shcherba unini fe'lning shaxs shakllari bilan taqqoslaydi va hatto ularni bir qatorda ko'rib chiqadi va ularning ravishli taqsimotining umumiyligi, boshqaruvning umumiyligi va harakatning umumiy ma'nosi bilan asoslaydi. E.V.Krasilnikova shakli va nisbatini tahlil qilib, o‘z navbatida fe’l doirasidagi ravishdoshni quyidagicha tavsiflaydi: “Yozma nutq tizimida fe`lga faqat shakl va nisbat kategoriyalari bilan bog‘langan shakllarning morfologik sinflarinigina bog`lab ko‘rsatish mumkin." Bular "shu jumladan, ravishdosh va sifatdoshlar". M.V.Panov ham fe’lning pozitsion tahlilidan foydalanib, ravishdoshingning fe’l shakliga mansubligini aniqlagan. P.A. Lekant ravishdoshni fe'l shakllariga qo`shib, "ravishdosh o'ziga xos ma'noni to'liq namoyon qiladi, o`z shakllarga ega (ya'ni o'zgarmas emas) va o'ziga xos flektiv ko'rsatkichlarga ega” deb hisoblaydi.

Demak, ravishdoshning sinkretik xususiyati tilshunoslarni bu gap bo‘lagining morfologik mansubligi borasida tortishuvlarga olib keldi. Uni o'rganish tarixi davomida turli grammatik xususiyatlarni tahlil qilish asosida (bu yerda leksik ma'no belgilari istisno qilinmaydi), olimlar ravishdoshni kvalifikatsiya qilishning turli xil variantlarini taklif qildilar. Rus tilshunosligida uni fe'l paradigmasiga tegishli degan fikr ham mavjud. Grammatikada ravishdoshning morfologik holati haqida turli xil fikrlar mavjudligiga qaramay, bir narsa shubhasiz ajralib turadi: ravishdosh nisbatan birlashtirilgan grammatik ko'rsatkichlar va semantikaning mavjudligini hisobga olgan holda ko'rib chiqiladigan mustaqil grammatik sinfdir.

Ingliz tilida ravishdosh tuzulmasiga keladigan bo`lsak bu yerda manzara tub dan o`zgaradi, chunki ingliz tilshunoslari va olimlari ularda ravishdosh yo`q deb hisoblashadi. Dunyoda eng keng tarqalgan tillardan biri bo`lgan ingliz tilida chindan ham rus va o`zbek tilida bo`lgan ravishdoshning analogi yo`q, ammo uning vazifasini bajaruvchi fe’l shakli mavjud.

Ingliz va amerika adabiyotlarida ravishdoshni “Gerund” ya’ni “verbal adverb” deb atashadi. Ma`lumki u“-ing” bilan yasaladi va aynan shu vazifada rus va o`zbek tillaridagi ravishdoshga teng ekvivalent bo`la oladi. Ingliz tilidagi ravishdosh gerund ko`rinishini olarkan, “nima qilayotib?” “что делая?” savoliga javob beradi: «**Sitting in the tree, I could see and hear everything**» Ammo ingliz tilidagi gerundiyning ham sinkretik xususiyati mavjud bo`lib, bu “ing” quyidagi Grammatik birliklarni ifodalashi bilan izohlanadi:

I love writing – harakat nomi
I saw crying boy in the street – sifatdosh
He is reading now – sof fe`l zamoni
They spent their time cooking dinner – ravishdosh

Xulosa qilib aytganda, rus va o `zbek tillarida ravishdosh Grammatik birligi bo`lib u gapda o`ziga xos semantik ma`no, shakl va vazifaga ega bo`lib, ushbu ikki tilda sinkretizm hodisasiga uchraydi , biroq, ingliz tilida ravishdosh degan alohida Grammatik tuzulma mavjud bo`lmay, uning o`rnini gerund to`la qoplaydi, buning natijasida sinkretlashadi. Ingliz, o`zbek, rus tillarida ravishdosh o`ziga xos jihatlarga ega, ammo ularni vazifasi va sinkretizm hodisasiga uchrashi umumlashtirib turadi.

Adabiyotlar ro`yxati:

1. Qosimova, N. (2021). Tarjima jarayonida diskurs tahlilining roli. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 1(1). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2164
2. Zokirova, N. (2022). МЕТАПОЗНАНИЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА МЕТАКОГНИТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 22(22). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8056
3. Ubaydullayeva, D. (2022). THE PROBLEMS IN COMPREHENSION OF ENGLISH MORPHOLOGY IN THE PROCESS OF secOND LANGUAGE ACQUISITION. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 23(23). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8179
4. Sirojova, Z. (2022). Functional Study of Syntactical Relations of Compound Sentences in Uzbek Linguistics. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 22(22). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8069
5. Sirojova , Z.. (2022). SYNCRETISM OF SYNTACTICAL RELATIONS IN UZBEK COMPLEX SENTENCES. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2(11), 119–122. извлечено от https://www.in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/4694
6. Baxtiyorovna, I. F. (2022). Sources of Linguocultures and Linguoculturological Field. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(6), 56-60. Retrieved from https://cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/379
7. Irgasheva, F. (2022). LINGVOKULTUREMALARNING IFODALANISH USULLARI VA TARJIMA PRINSIPLARI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 23(23). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8102

8. Subxonova, M. (2022). LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING DOSTLIK HAQIDAGI INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA IFODALANISHI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 23(23). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8213

9. Subxonova, M. (2022). LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING DOSTLIK HAQIDAGI INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA IFODALANISHI

10. Ruzieva, N. (2021). категория вежливости. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 6(2). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/1382

11. Rabiyeva M. Difficulties of Differentiating Euphemisms and Dysphemisms //Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT. – 2022. – Т. 2. – №. 5. – С. 127-132.

12. Киселева, Л. С. Морфологический синкретизм деепричастия в русском языке / Л. С. Киселева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 12 (198). — С. 189-192. — URL: https://moluch.ru/archive/198/48839/

13. Абдулхакова Л. Р. Развитие категории деепричастия в русском языке:автореф. дис. докт. фил. наук. — Казань: Казанский гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2007. — 43 с.

14. Бабайцева В. В., Чеснокова Л. Д. Русский язык. Теория. 5–9 кл. — М.:Дрофа, 2011. — 319 с.

15. Лекант П. А. Категориальная семантика частей речи в русском языке // Лекант П. А. Очерки по грамматике русского языка. М., 2002. — С. 7–17.

TRAINING FOR THE DEVELOPMENT OF BALANCE IN LEARNING TO MOVE

Mirzaboev Khurshedjon Rustamovich
Namangan of engineering Institute senior teacher of physical education of the Joint Department of Education
https://doi.org/10.5281/zenodo.7722566

Annotation: The article presents the various approaches to definition of the terms equilibrium, balance, stability and metastability, giving the characteristics of their types. It describes the conditions of the balance preservation and the equilibrium providing system of the person. It shows the basic principles of the development of the equilibrium function, which is important for the effective training. It considers the general requirements for the development of balance function and exercise for the formation of this ability.

Keywords: roller skis, equilibrium, balance, stability, balance training, roller ski technique.

The article describes and illustrates the complex of the special physical exercises for development of balance on the roller skis, allowing you to improve the balance of the athletes of the average qualification. It defines the negative correlation of the relative growth in time of free movement for each foot on roller skis and time of free movement before training. The increase in time of the free motion on the one roller skis before training depends on the technical and functional readiness of the athlete and reduces the absolute result of the balance training. According to the obtained experimental data the tall athletes have less stable right foot, and heavy athletes have less stable left foot, so the individual recommendations are useful for balance training by anthropometric indicators. Balance training for highly qualified athletes involves carrying out the individual exercises at the beginning of the competitive season to improve moving on steep descents, not reducing the speed and keeping balance. The importance of balance and vestibular stability to many sports is undeniable. According to a number of authors, they are a criterion for high sportsmanship. In connection with early specialization, shortening of training periods and complication of sports equipment, high demands are placed on young athletes in terms of balance and vestibular stability. This necessitates the search for new ways to better and faster teach children to control their movements. Perhaps an effective way will be the optimization of the training process, taking into account the properties of the nervous system of those involved. The concept of "balance" stands out from the general and less specific concept of "dexterity", which is widespread in everyday life and in the literature on

physical education. Under the balance should be understood, firstly, the ability to purposefully build integral motor acts, and secondly, the ability to transform the developed forms of actions or switch from one to another, according to the requirements of changing conditions. These features largely coincide, but they also have their own specifics. It is not difficult to imagine, say, a student who successfully copes with learning a new combination of movements, but is unable to demonstrate it qualitatively as soon as the execution condition suddenly changes.

Vestibular stability ensures the economical use of children's energy resources, affects the amount of their use, since muscle effort accurately dosed in time, space and degree of filling and the optimal use of the corresponding relaxation phases lead to rational use of forces. The variety of exercise options needed to develop vestibular stability is a guarantee that monotony and monotony in classes can be avoided, and the joy of participating in sports activities can be ensured. Therefore, vestibular stability at school age is an urgent task of the upbringing process. Object of study: the process of physical education. Subject of research: game activity as a means of developing vestibular stability and balance in children of primary school age. Purpose: To study the influence of play activity on the formation of vestibular stability and balance in children of middle school age at physical education lessons. Tasks: To reveal the essence, meaning, classification of coordination abilities in the control of movements and biomechanical aspects of maintaining the balance of the human body.

Essence, meaning and classification of coordination abilities in motion control One of the most important tasks of physical education is the development of motor function and the ability to control one's movements. More T.F. Lestgaft, speaking about the tasks of physical education, noted the importance of "the ability to isolate individual movements, compare with each other, consciously control them and adapt to obstacles, overcome them with the greatest possible dexterity." The coordination abilities of a person perform an important function in the control of his movements, namely, the coordination, ordering of various motor movements into a single whole of the corresponding task [20]. The importance of developing coordination abilities is explained by four main reasons:. Well-developed coordination abilities are essential prerequisites for successful physical exercise training. They influence the pace, type and method of mastering sports equipment, as well as its further stabilization and situationally appropriate diverse application. Coordination abilities lead to greater density and variability of motion control processes, to an increase in motor experience.. Only formed coordination abilities are a necessary condition for preparing children for life, work, and military service. They contribute to the efficient performance of work operations with ever-increasing demands in the process of work, increase the ability of a person to control their movements.. Coordination abilities ensure the economical use of children's energy resources, affect the amount of their use, since muscle effort

accurately dosed in time, space and degree of filling and the optimal use of the corresponding relaxation phases lead to rational use of forces.. A variety of exercise options necessary for the development of coordination abilities are a guarantee that monotony and monotony in classes can be avoided, and the joy of participating in sports activities can be ensured.

Classification of coordination abilities. Coordinating abilities are the functional capabilities of certain organs and structures of the body, the interaction of which determines the coordination of individual elements of movement into a single semantic motor action. Coordination abilities include: spatial orientation, accuracy of movement reproduction in terms of spatial, force and time parameters, static and dynamic balance. Motor-coordination abilities are understood as the ability to quickly, accurately, expediently, economically and resourcefully, that is, most perfectly, solve motor problems (especially complex and unexpected ones). Coordination movements are also called: dexterity, dexterity, statokinetic stability. Statokinetic stability - resistance to maintaining the balance of posture and movements, depends on the coordination of muscle movements and the stability of the vestibular apparatus. Afferent signals to the vestibular center come from the receptors of the eyes, stomach, muscles and receptive fields of the vestibular apparatus, which allow you to determine the position of the body in space and coordinate the movements of various muscle groups. Static stability is necessary in aiming exercises: shooting from a rifle, a gun, a pistol, a bow, throwing a ball at a target, maintaining a posture in gymnastics, and so on. Dynamic stability manifests itself in movement, especially in a changing situation, for example, in a game (football, basketball, hockey, etc.). Dynamic stability refers to the ability to resist motion sickness. For the effective formation of coordination abilities, it is necessary to develop specific ways and means of improving the corresponding types of coordination abilities based on a general approach to physical education, taking into account their place and role in the general system of human motor activity. Hence the need for classification of coordination abilities follows.

During the conversation, the parties expressed satisfaction with the development of cooperation between Tajikistan and China. Kishi yuksak embodies the virtue and dignity of egallamadan, a person of self-love, cheerfulness, morality, manners, a humanitarian, a talented person, a perfect person, a worthy noble mortal.

Vestibular stability and balance is characterized by the ability of people to control their movements. The complexity of controlling the musculoskeletal system lies in the fact that the human body consists of a significant number of biolinks that have more than a hundred degrees of freedom. The coordination of movements is nothing but overcoming the excessive degrees of freedom of our organs of movement, that is, turning them into controlled systems.

List of used literature:

1. Ashmarin, B.A. Theory and methodology of physical education: textbook. For ped. in-tov / [Text] - Ed. B.A. Ashmarin. Moscow: Education, 2010 287 p.
2. Babansky, Yu.K. Requirements for the modern lesson. Physical culture at school [Text] / Yu.K. Babannsky // Moscow: Enlightenment. 2010.- №6.- p.7-10.
3. Stepanenkova, E.Ya. Theory and methods of physical education and development of the child [Text]: textbook for universities / E.Ya. Stepanenkova - M: "Academy", 2014. - 2nd: ed. - 368 p.
4. Bondarevsky, E.Ya. Age-related features of the development of balance functions in schoolchildren [Text]: Development of motor qualities of schoolchildren. /Ed. Z.I. Kuznetsova. - M.: Education, 2019 - S.153-177.
5. Мадумаров, Т., Хаидаров, Р., & Ғуломжонов, О. (2023). АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ГУМАНИЗМ ҒОЯЛАРИ. Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences, 3(2), 116-118.

THE INTERCULTUAL APPROACHES TO EFL TEACHING AND LEARNING

Nozimaxon G'ofurova
Fergana State university
Gulhayoxon Yigitaliyeva
Fergana State university
Maftuna Turg'unova
Fergana State university
https://doi.org/10.5281/zenodo.7725834

Abstract: The article is devoted to consideration of applying the subject of intercultural aspects in target language for EFL learners to school curriculum. We use data from previous investigations, internet materials and books related to the current theme. In these days, it is known that while learning any foreign languages the impact of cultural and traditional awareness of these languages is broad. In other words, the role of the culture of that nation is vital in learning its language. Not knowing tradition, nation and also culture of target country can cause some verbal problems in this language while speaking and communicational situations. Awareness of culture of country that we are learning its language can also help understanding the world around us. However, in terms of teaching foreign languages with the help of intercultural approaches some teacher restrict themselves in classroom because of the lack of experience in this culture, but they understand that intercultural approaches can be satisfactory aspects for teaching foreign languages to learners. For ESL learners this kind of knowledge is a bit narrow. In these kinds of classrooms students usually speak only their native languages. As a result of this the output skills of their target language can be some problematic and limited ability in this language can be also obstacle for them. The main goal of learning foreign languages should not be communicate not oly with native speakers but also non-native speakers. That is why, learners should learn intercultural approaches.

Keywords: Culturally competent, systematic reviews, international class, discrimination, surface culture, imlementation procedure, cultural icebergs, culture shock.

1. Introduction

The objectives of our research are in two sections; the theoretical section and practical section. Section 1 of this research deals with the theoretical problems of intercultural awareness. There are few foreigners living in Uzbekistan so the majority of us do not need to use languages other than Uzbek language. Many of us need to have

use English to learn our concepts. Therefore we have little opportunity to use English. In this section it is explained that why do we have to improve our English. Some of us can have successful life without speaking a single word of English. However for the most of us English is vital in a globalizing world.

In section 2, it is defined that the practical issues of intercultural approaches. Keeping culture in the back of your mind and making sure that you address, maybe not every day, but you making your students more aware of some of the differences that exist, so they can be culturally competent. It is very important that you teach culture in a way that is neutral and professional, and that you do not address it in a way that is, some about agreement. It is not about trying to make any kinds of arguments this way or that way. We want to make sure that we tell our adult students, because they are able to understand that the reason we are having this discussion about whatever cultural element, is because you want them to be successful in communication from that culture. At least in my case, that is what has helped me in dealing with sometimes those little difficult topics that deal cultural differences. It is exiting topic, and your student will enjoy it.

2. Methodology

Intercultural Approaches to EFL Teaching aims at bringing into light the importance of two areas in foreign languages teaching and learning. Intercultural Approaches is interested in all levels of English language education (middle, secondary, and tertiary) and encourages the submission of various types of contributions: empirical studies (complete or in progress), state of the art papers (comprehensive, systematic reviews with implications for EFL classroom), and creatively deviced activities for intercultural instruction (showing their theoretical foundation and implementation procedure). The future teacher must know and understand about intercultural encoders. When they teach the international class and they do not know what is either cultural encoders it can be a lot of conflict and misunderstanding. It is important to understand the intercultural encounters because international class have a lot of different cultures. It is needed to avoid misunderstanding or conflict. As we know before different culture it means different interpretation. Speaking in a language properly is not enough. Our teachers told us all about grammar, vocabulary and use of greetings, but this cannot help us understand that culture is embedded in language. This is integral because learning languages is a great way to learn to respect cultures that are different to your own. However, this does not develop naturally as we can see in a discrimination towards people who are different.

3 The importance of culture in teaching EFL learner

A lot of people think about the clothing, food, festivals, or music of a certain country is culture. This is called surface or visible culture. Studying surface can be very

interesting and motivating to students, but they also need to learn about deep culture to be able to effectively communicate with people from different cultures. People often discuss the difference between deep culture and surface culture by using the metaphor of an iceberg. An iceberg is a floating mass of ice. The visible part of the iceberg represents the surface aspects of culture like dress, art, and music. The part of the iceberg that is underwater represents the less visible aspects of culture, aspects like humor, communication patterns, and respect for authority. Despite the fact that these aspects of culture are invisible, they are the bigger source of cultural difference and the bigger impact on people's day-to-day life. A good starting point is to have students create their own cultural iceberg. For that activity teacher should ask students to list elements of their own culture for each level. At surface level, they might list foods and holiday traditions, while at the deepest level, students might list values and attitudes related to friendship and familial patterns. As students develop their own cultural awareness, teacher might have them return their cultural icebergs to continue adding to them. The cultural activity iceberg activity is a good place to begin because it helps students explore their own culture. We should always start with what is familiar to students, so it is best to start with activities focused on your students' own cultural awareness. Than teacher can move on activities focused on students' communities and on global cultures. The "What is Weird" activity helps students think critically about their own culture. For this activity, find a guidebook about your country, in print or online, and have students read the section where the author explains your local culture. It can be really eye-opening for students to think about a newcomers perspective on their culture. A possible source is Wikitravel.org, an open-source with information for travelers. A follow-up activity could be for students to develop a brochure or website explaining aspects of their local culture to visitors or newcomers.

4 Delivering new perspective in classroom in terms of teaching foreign languages via intercultural approaches

Since the 1980s linguists and other scholars in the West have ever cade the importance of enhancing students intercultural communication competence in foreign language education. The intercultural communication perspective is a new for EFL learners in Uzbekistan and its implementation and evaluation is still under development. So far the ever case of trends in EFL have focused almost exclusively on classroom based courses. However, in order to catch with the main trend of foreign language education there is also a need to implement the course cultural dimension into distant cautions institutions.

In order to practice our investigation two classes had to be observed in terms of current topic. In this observation questionnaire was utilized from data collecting tools. Two classroom, in Fergana, in 9th grade from a private school were choosen which has the subject of intercultural awareness in its' school curriculum and public schools

which has not this subject. The students should choose one answer from three options. They are *Yes, Sometimes, No.* Before beginning the observation 4 essential tips are needed for it. The first one is starting with a plan. The second one is observe, the next one is document the classroom observations and reflect. Before beginning the investigation some questionnaire were searched from the internet sources and collected about how to design questionnaire.

Questionnaire about the culture:

1. *Are you interested in western culture?*
2. *Are you interested in traditional American culture?*
3. *Do you make comparison between western culture and traditional American culture.*
4. *Do you compare the different meaning of the same subject in terms of western and American culture?*
5. *Are you confused with some western cultural factors while reading English books?*
6. *Do you pay attention to cultural connotation while meeting new words?*
7. *Does your English teacher introduce related culture background to you before the study of the text?*
8. *Does your English teacher explain the words' cultural meaning to you when teaching vocabulary?*

5 Results

The general result is really negative in public school in terms of world culture. If we pay attention the first and the second question 60% and 47% of students do not interest western and American cultures. This is because, teachers do not get students interested in culture through language. To the next questions 86% and 100% of students gave no answer. This is very negative result. Because, students cannot pay attention to cultural things while reading texts. To fifth and sixth questions 83% and 33% of students said yes. Therefore, they really need cultural education. In the last two questions the real problem is focused, and also solution can be shown for us.

The next questionnaire was given to private school students in 9th grade (they are also 30). The results of the questionnaire here is very controversial. This is the effect of the subject of intercultural awareness in the private school.

6 Conclusion

To conclude, in these days teaching and learning English languages cannot be reduced, and should be taught as important subjects of linguistics like morphology, phonology and vocabulary. When it comes to teaching culture theoreticians restrict themselves to learn a culture. In the classroom of English as a second language (ESL) this is not a problem at all, but for learners of English as a foreign language (EFL) this is a narrow view. In EFL classroom, all students may be monolingual and study foreign

cultures in their native country. They have limited knowledge about target culture, as a result of this being culturally competent students is can be a bit difficult for them. Their aim to learning language for not only communicating with native speakers but also non-native speakers in English. This is because they are International language learners. They have to be a culturally competent all over the world in order to communicate in each field such as technology, business, tourism and entertainment. In other words, in culturally diverse environment our students should learn cultural knowledge.

References:

1. Ann C. Wintergerst, Joe McVeigh. 2011. Tips for Teaching Culture: Practical Approaches to Intercultural Communication.
2. Bachman, L. F. 1990. Fundamental considerations in language testing. Oxford: Oxford University press.
3. Carola Surkamp, Britta Viebrock. 2018. Teaching English as a Foreign Language.
4. Council of Europe. 2001. Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessement. Cambridge: Cambridge University Press. www.coe.int.T.DG4.LINGUISTIC.sOURCE.Framework_EN.pdf
5. Crawford Young. 1979. The Politics of Cultural Pluralism
6. Darla K. Deardoff, Lily A. Arasaratnam-Smith.2017. Intercultural Competence in Higher Education.
7. David Riddell. 2014. Teach English as a Foreign Language: Teach Yourself
8. Ed Diener. 2009. Culture and Well-Being; The Collected Works of Ed Diner.
9. Edwards, M., and K. Csizer. 2004. Developing pragmatic competence in the EFL classroom. English Teaching Forum 42.
10. Eva Wilden, Raphaela Porsch. 2017. The professional development of primary EFL teachers
11. David Riddell. 2014. Teach English as a Foreign Language.
12. Foteini-Vassiliki Kuloheri. 2016. Indiscipline in Young EFL Learner Classes
13. Fred Dervin, Zehavit Gross. 2016. Intercultural Competence in Education: Alternative Approaches for different times.
14. Gee, J.P.1998. Dracula, the vampire Lestat, and TESOL. TESOL Quarterly.
15. Gunthner, s. 1998. Language and culture: An analysis of a Chinese_German conversation. Erfurt Electronic Studies in English. www.unierfurt.de.eestudies.eese.artic98.guntner.2-98.html

TARJIMA JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR

Adambayeva Sevara Sa'dulla qizi
Nukus Davlat Pedagogika Instituti
Chet tillari fakulteti ingliz tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi
adambayevasevara@gmail.com
Sotvoldiyeva Durdonabonu Shavkatjon qizi
Farg'ona davlat universiteti
Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati yo'nalish talabasi
dsotvoldiyeva46@gamil.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7725836

Annotatsiya: Mazkur maqola ingliz tilidan o'zbek tiliga frazeologizmlar, maqol va matallar tarjimasi va ularning mohiyatiga lingvistik nuqtai nazardan kitobxonning uni anglashi uchun ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda tahlil qilingan. Tarjima jarayonida frazeologizmlar, maqol va matallarda uchraydigan muammolarni va ularga yechim sifatida turli xil misollar orqali tasniflab beramiz.
Kalit so'zlar: frazeologizmlar, maqol, matallar, lingvistik, tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar.

PROBLEMS THAT ARISE DURING THE TRANSLATION PROCESS

Abstract: This article analyzes the translation of phraseologisms, proverbs and sayings from English to Uzbek and factors affecting their meaning from a linguistic point of view for the reader's understanding. In the process of translation, we classify the problems encountered in phraseologisms, proverbs and proverbs and their solutions through various examples. [1]
Keywords: phraseologisms, proverbs, saying, problems arising in the translation process, linguistic

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Аннотация: В данной статье анализируется перевод фразеологизмов, пословиц и пословиц с английского на узбекский язык и факторы, влияющие на их значение с лингвистической точки зрения для понимания читателя. Мы классифицируем проблемы, возникающие во фразеологии, пословицах и пословицах в процессе перевода, и пути их решения на различных примерах. [1]
Ключевые слова: фразеологизмы, пословицы, пословицы, проблемы, возникающие в лингвистическом, переводческом процессе.

Kirish

Frazeologizmlar bu iboralar hisoblanadi. Iboralarni ingliz tilidan o’zbek tiliga tarjima qilishda juda ham ko’plab muammolarga uchraymiz. Shuningdek, xalqimiz orasida asosan so’zlashuv uslubida keng qo’llaniladigan maqol va matallarda ham xuddi shunday muammolarni ko’rishimiz mumkin. Muammolarga yechim topish uchun bir nechta ibora, maqol, matallarni ingliz tilidan o’zbek tiliga tarjimasi muammolarni ko’rib chiqamiz. [2]

Adabiyotlar tahlili va metadologiyasi

Frazeologiya tarkibida o’rganilayotgan maqol, matal, ibora hikmatli so’zlar alohida o’rganilishi lozim bo’lgan mavzulardir. Maqol so’zning ko’rki, nutqning o’tkir quroli, xalqning donishmandligidir. Maqol xalqning pand-nasixati, ma`naviy-axloqiy xulosasi,xalq milliy ruhining aks-sadosi, til tabiatining hikmatli merosidir. Maqol chuqur ijtimoiy, axloqiy, falsafiy –hikmatona mazmunga ega. Maqol xalq aql-idrokining maxsuli, uning xukmi ko’p asrlik tajribalari majmui, turmushdagi turli voqea-xodisalarga munosabatining ifodasidir. [3]

Natijalar

Maqol ishlatmagan birorta xalq yo’q.. Maqollar borki shirin pand nasihat qiladi, aql o’rgatadi. Mard va botir bo’lishga da`vat etadi. Maqol xalq orasida ota-bobolar so’zi sifatida avlodddan avlodga meros bo’lib o’tadi. Har bir maqol ham ma`no, ham shakl, ham stilistik funktsiya jihatidan o’ziga xos xususiyatga ega. Maqolda ko’pincha vatanni sevish, mehnat qilib yashash g’oyalari ilgari suriladi. [4]

Muhokama

Qisqasi maqol turmushda sinalgan, ma`lum ezgu tugal umumiy ma`no anglatuvchi ixcham bir shakldagi xalq hikmatidir. Uning boshqa frazeologik birliklardan farqi shuki, tarjima jaryonida boshqa frazeologik birlikka gap tarkibiga kirib, uning bir bo’lagini tashkil etsa, maqolning o’zi butun gapni tashkil qiladi. Misol qilib, kelin bir maqolni ingliz tilidan o’zbek tiliga tarjima jaroyonini ko’rib chiqaylik.

Inglizcha: Measure twice and cut once.

O’zbekcha: Uch o’lchab bir kes.

Ma’lumki, maqolni so’zma-so’z tarjima qilganimizda “uch” o’lchab bir kes emas, uning muqobil variantini olgan holda “yetti” o’lchab bir kes deb tarjima qilinadi. Aks holda, maqolni tarjima qilishda so’zma-so’z tarjimadan foydalansak, tarjima jarayonida turli muammo va variant mutanosibliklariga uchrashimiz mumkin.

Ingliz tilida: Better to do well, than to say well

O’zbekcha: Yaxshi gapirishdan ko’ra yaxshi ishla

Yuqorida aytib o’tganimdek, atamani so’zma-so’z tarjima qilganimizda lingvistik nuqtai nazardan ham, stilistik, semantik, leksik nuqtai nazardan muammolarga uchrashimiz mumkin. Ushbu atamni so’zma-so’z tarjima qilganimizda, “yaxshi

gapirgandan ko'ra, yaxshi ish qilgan yaxshi” deb tarjima qilinadi. So’zma-so’z tarjima qilish jarayonida tarjima g’alizlik holatlari yuzaga keldi.

Inglizcha: Every dog is a lion at home

O’zbekcha: Qo’rqoq ham o’z uyida botir

Ushbu frazeologik iborani so’zma-so’z tarjima qilganimizda, “ hamma it ham uyida sher” deb tarjima qilinadi. Lekin so’zma-so’z tarjima qilganimizda tarjima jarayonida bir nechta muammolarga uchrayotganimizni ko’rib turibmiz. [5]

Xulosa: Tarjima jarayonida turli leksik, semantik, stilistik, grammatik, muammolarga uchramaslik uchun so’zma-so’z tarjima qilish emas, balki gapning konteksiga qarab yoki uning ma’nosidan kelib chiqqan holda tarjima qilish yoki muqobil variantini olgan holda tarjima qilish kerak. Shuning uchun ham tarjima jarayonida so’zma-so’z tarjima usulidan foydalanilmaydi, ma’nosidan kelib chiqqan holda asliyat tilidan o’zbek va boshqa tillarga tarjima qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://uz.denemetr.com/docs/768/index-339368-1.html?page=3
2. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/suhbatlar/tarjima-nazariyasi-va-tanqidi-muammolari-davra-suhbati
3. https://inlibrary.uz/index.php/mlrfear/article/view/5863
4. https://cyberleninka.ru/article/n/tarjimada-uchraydigan-asosiy-xatolar
5. http://library.navoiy-uni.uz/files/tarjima%20nazariyasi-2012%20i.gafurov,%20n,qambarov.pdf

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING ANALYTICAL THINKING IN STUDENTS DURING THE EDUCATIONAL PROCESS

Mamadjanova Nozima Adkhamovna
Namangan State University
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD in English)
mamadjanovanozima@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7725846

Abstract: This article emphasizes the importance of developing analytical thinking in students during the educational process. It is important to improve the analytical thinking of students studying in the fields of philological education, the intellectual basis of forming professional competences, to teach them to discover the layers of explicit and implicit meanings in artistic works.

Key words: independent thinking, analytical thinking, thinking, educational value, nation, aesthetic taste.

ВАЖНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Мамаджанова Нозима Адхамовна
Наманганский государственный университет
Доктор философии в области педагогических наук (PhD на английском языке)

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность развития аналитического мышления у студентов в процессе учебного процесса. Важно совершенствовать аналитическое мышление студентов, обучающихся по направлениям филологического образования, интеллектуальную основу формирования профессиональных компетенций, учить их раскрывать пласты явных и неявных смыслов в художественных произведениях.

Ключевые слова: самостоятельное мышление, аналитическое мышление, мышление, воспитательное значение, нация, эстетический вкус.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРДА АНАЛИТИК ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ АҲАМИЯТИ

Mamadjanova Nozima Adxamovna
Namangan Davlat Universiteti
Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD in English)

Аннотация: Ушбу мақола таълим жараёнида талабаларда аналитик тафаккурни ривожлантиришнинг муҳим аҳамиятини таўлил қилади. Филологик таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабаларнинг аналитик тафаккурини такомиллаштириш уларда касбий компетенцияларни шакллантиришнинг интеллектуал асоси, бадиий асарлардаги эксплицит ва имплицит маъно қатламларини кашф этишга ўргатиш муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: мустақил фикрлаш, аналитик тафаккур, тафаккур, тарбиявий аҳамияти, миллат, эстетик дид.

КИРИШ

Дунёда инновацион ёндашувлар асосида талабаларнинг танқидий фикрлаш лаёқатини мустаҳкамлаш, интеллектуал салоҳиятини ошириш, маънавий-мафкуравий иммунитетини кучайтириш, ахборотлар билан ишлаш малакасини қарор топтиришга доир олиб борилаётган илмий-тадқиқотлар кўлами тобора ортиб бормоқда. Айниқса, етук малакали мутахассислар тайёрлашни халқаро тенденцияларга мувофиқлаштиришда талабаларнинг аналитик тафаккурини такомиллаштириш масаласи устуворлик касб этмоқда. Хусусан, филологик таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабаларнинг аналитик тафаккурини такомиллаштириш уларда касбий компетенцияларни шакллантиришнинг интеллектуал асоси, бадиий асарлардаги эксплицит ва имплицит маъно қатламларини кашф этишга ўргатишнинг эрудицион омили эканлиги билан характерланади.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимида талабаларнинг аналитик тафаккур қобилиятини такомиллаштиришга, шунингдек, аналитик тафаккурни ривожлантиришнинг методик тизимини модернизациялашга алоҳида эҳтиёж сезилмоқда. Қ.Ҳусанбоеванинг “Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари” мавзусидаги докторлик диссертацияси адабиёт ўқитиш давомида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-педагогик асослари атрофлича ўрганилган фундаментал тадқиқот ҳисобланади. Олима томонидан адабиёт дарсларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш имкониятлари, самарадорлиги, натижавийлиги илмий-методик жиҳатдан асослаб берилган.

Илму фаннинг ривожланиши натижасида тафаккур деб аталмиш руҳий-интеллектуал ҳодиса ҳам бир таркибли эмаслиги маълум бўляпти. Чунончи, фикрлаш мустақил фикрлашдан, аналитик тафаккур эса тафаккурнинг барча бошқа кўринишларидан фарқ қилиши илмий асосланиб борилмоқда[5]. Тафаккур кўринишлари орасида шахс эрудицияси ва интеллектини ошириш борасида самарадорлиги билан алоҳида ажралиб турувчи тури – аналитик

тафаккур ҳисобланади. Чунки аналитик тафаккур ўрганилаётган объектга турли тарафдан ёндашиш, унинг ички ва ташқи алоқаларини комплекс ҳолда текшириш ва тўхтамга келишни тақозо этади. Қадим замонлардан бундай тафаккур эгалари алоҳида қадрланганлар. Бундай фикрлай оладиган шахслар антик Юнонистонда аналитиклар деб номланганлар. Шундан бери фикрлашнинг ўзига хос мураккаб тури – аналитика номи билан юритиб келинади.

“Фалсафа. Қомусий луғат”да “аналитика” атамаси ҳақида: “Аналитика – таҳлил қилиш санъати муҳокама, исботлаш характерига эга бўлиш учун тушунча ва элементар тамойилларни ажратиш санъати. Аналитика мантиқ фанининг бўлими ҳисобланади. Аристотель “Топика” ва “Иккинчи аналитика” асарларида аналитикани қатъий, исботланган муҳокама сифатида таърифлайди” -деб изоҳ берилган.

“Аналитика” атамаси илк марта Аристотель томонидан мантиқий таҳлил техникасига берилган ном сифатида қўлланилган. Аристотель ўзининг “Аналитика” номли асарида фикрлашнинг бу йўсини тўғрисида алоҳида тўхталади. “Органоне” асарида мутафаккир “аналитик тафаккур” мантиғи бўйича фикрлашда икки муҳим жиҳат[3]: мураккаб бутунлик бўлган объектни дастлаб оддий қисмларга ажратиш ва уларни текшириш асносида тафаккур юритиш тобора мураккаблашиб бориш кераклигини айтади.

Немис файласуфи Иммануил Кант аналитикани инсоннинг англаш қобилияти, деб атаб, “Соф онг танқиди” асарида биринчи бўлиб билиш кечимини аналитик ва синтетик фикрлаш сингари икки босқичга ажратишни таклиф этади. Унинг таъкидлашича, аналитик тафаккур априоридир, яъни тажрибада тасдиқланишга муҳтож эмас. Шу боис у: “ аналитик тафаккур мавжуд билимни янада ёрқинроқ англаб етишга ёрдам беради”, – деб ёзади.

МЕТОДИК ТАҲЛИЛИ

Хуллас, жуда узоқ даврлар мобайнида аналитикага оламни билишга уринишнинг методларидан бири сифатида қараб келинди. Илму фан ривожланиб, олам ва одам ҳаётига хос қонуниятлар ҳақидаги фан бўлмиш фалсафа бир қанча тармоқларга бўлинган XIX асрнинг охирига келиб Ғарб мамлакатлари илмида аналитик фалсафа деб аталган алоҳида услубий йўналиш пайдо бўлди. Файласуф Готтлоб Фрегенинг “Концепцияни белгилаш” (Begriffsschrift) деган китоби яратилган 1879 йилни аналитик фалсафанинг дунёга келган санаси дейиш мумкин. Ана шундан эътиборан аналитик тафаккурнинг ўзига хос белгилари илмий тадқиқ этила бошланди.

Аналитик фалсафа файласуфларнинг эътиқоди, дунёқараш тарзи, нуқтаи назари, текширадиган муаммолар доираси билан эмас, балки ўрганиладиган масалаларга ёндашиш йўсини, уларни ҳал этишнинг ўзига хос услуби борлиги билан ажралиб туради[3]. Фалсафий тафаккурнинг аналитик услубига хос

биринчи энг муҳим жиҳат ҳар қандай масала юзасидан чиқарилган хулосанинг максимал даражада исботланган бўлишидир.

Аналитик-файласуф ҳамиша исботлаш назариясига таяниб иш кўради, ўз қарашларининг бир-бирини инкор қилмаслигини таъминлашга интилади. Шунинг учун ҳам аналитик фалсафий тадқиқотнинг натижаси муайян бир қарашни ёқлаш ёки инкор қилиш учун янги ва асосли далил топишдан иборат бўлади. Аналитик тафаккур услубининг иккинчи муҳим ўзига хослиги фойдаланилаётган тилга ўта синчковлик билан ёндашишда кўринади.

Аналитик тафаккур эгасида масаланинг асл моҳиятини англаш, унинг сабаб-оқибатларини тушуниш, керакли қарорга кела билиш қобилияти бўлади. Шу боис бундай фикрлайдиган одамлар олам ҳодисалари ва одамнинг ҳатти-ҳаракатлари юзасидан холис, атрофлича ва ҳаққоний хулоса чиқара биладилар. Аналитик тафаккур янги ахборот излаб топиш, уни ўрганиш ва тизимга солиш, олинган маълумотлар асосида тўғри тўхтамга келиш имконини беради. Аналитик тафаккур юритишда: а) ахборотни белгилаш, атрофлича ўрганиш; б) ахборотни муайян қисмларга ажратиш; в) маълумотларни таққослаб улар ўртасидаги боғлиқликни топиш; г) ахборотни холис баҳолаш; д) мантиқий фикрлаш; е) фикрни изчиллик билан тўғри баён этиш; ё) фикрлаётганда фақат далилларга таяниш; ж) ахборотларниинг муҳимини номуҳимидан ажрата билиш; з) мавжуд ахборотга танқидий қарай билиш; и) муқобил ечимлар бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш; й) хулоса чиқариш каби фикрий операциялар бажарилади.

Айтилганлардан келиб чиқиб, ***ўрганилаётган муаммо юзасидан аниқ далил бўладиган кўп миқдордаги ахборотларни тўплаб, масалага турли томондан ёндашиб, унинг майда жиҳатларини ҳам назардан қочирмаган ҳолда мавжуд далилларни таҳлил қилиш орқали энг тўғри ечимни тез ва аниқ топишга қаратилган ақлий жараён аналитик тафаккурдир*** йўсинида таъриф бериш мумкин[6]. Яхши ривожланган аналитик тафаккур ҳар қандай чигал муаммонинг ҳам энг самарали ва фойдали бир неча ечимини тезкорлик билан топа билади. Бундай фикрлай оладиган одамда ҳар қандай муаммо юзасидан кўп тарафлама ўйланган асосли тўхтам, ўз фаолиятини режалаштириш ва натижасини кўра билиш қобилияти бўлади.

Аналитик тафаккурга эга бўлиш, умуман, педагогик амалиётда, хусусан, адабиёт ўқитишда алоҳида аҳамият касб этади. Бадиий асардаги сўзни, тасвирни, ифодани ҳар бир реципиент ўзича қабул қилади, ўзича таъсирланади ва ўзича тушунади. Бир субъект, яъни ёзувчининг объектив олам ҳақидаги субъектив қарашлари ифодаси бўлмиш асарни субъектив қабул қиладиган китобхон фикрларида имкон борича объектив холислик, асосланганлик, исботланганлик бўлиши унинг ақлий, ахлоқий ривожида ҳал қилувчи аҳамиятга эга[4].

Ўқувчиларнинг фикрларида холислик, асосланганлик бўлишига эришишда уларни аналитик тафаккурга ўргатиш катта ўрин тутади. Ўқувчи ёшларда ана шундай тафаккур қобилиятини таркиб топтириш керак бўлган филолог ўқитувчиларнинг ўзида аналитик тафаккурни шакллантириш йўлларини тадқиқ этиш шу сабали ҳам ўта долзарб илмий-педагогик муаммодир.

Аналитик тафаккур – таҳлилий фикр юритиш санъати, бирор муаммо, масала, ахборот, воқеа-ҳодисани ўрганиш жараёнида у ҳақда атрофлича, аниқ, теран, чуқур, мазмундор, мустаҳкам тўхтамга келиш қобилиятидир. Аналитик тафаккур эгаси таҳлил қилинаётган объектни ҳар томонлама синчиклаб ўрганади: мураккаб ахборотларни қисмларга ажратади – ҳар бир сўз, жумла, детал, нарса устида жиддий фикр юритади, қисмларни ўзаро мантиқий боғлайди, мақбул хулосага келади ва керакли қарорлар қабул қилади. Аналитик қобилият эгаси ҳар қандай ҳодиса устида фикр юритганда нарса-ҳодисанинг ташқи маъносини уқиш билангина чекланмай, унинг ички – ботиний маъно қатламларини ҳам аниқлашга уринади. Натижада таҳлил этилаётган объект юзасидан атрофлича тушунча юзага келади. Аналитик тафаккур муаммо ёки масаланинг осон ва тез, тўғри ва аниқ ҳал этилишини таъминлашга хизмат қилади.

Аналитик тафаккур юритадиган одам муаммо пайдо бўлганда аввал ҳар томонлама фикр юритади: муаммонинг юзага келиши сабабларини, уни бартараф этиш йўлларини таҳлил этади. Аналитик тафаккур эгаси муаммодан қочмайди, балки уни оқилона ҳал қилишга интилади.

Юқорида берилган таърифлар, муносабатларни умушлаштириб, аналитик тафаккур тушунчаси белгиларини қуйидагича изоҳлаш мумкин бўлади:

– аналитик тафаккур фикрлашнинг мантиқ билан қатъий боғланган, предметни аниқ, тўғри, объектив, ҳар томонлама таҳлил этишга қаратилган ақлий фаолият тури, таълим жараёнида билимларни ўзлаштиришнинг мустаҳкам асоси;

– аналитик тафаккур – ижтимоий ҳаётининг ҳамма соҳалари бўйича таҳлил қилиш, муносабат билдириш, ўтмишни англаш, бугунни идрок этиш, келажакни башорат қилиш, тараққиётнинг истиқболли йўлларини белгилаш имконини берадиган сермаҳсул фикрлаш йўсини, таълим тизимида узвийлик, изчилликни таъминлашнинг муҳим манбаи;

– аналитик тафаккур инсонни инновацион ғояларни илгари суриш, янги технологияларни яратиш, амалиётга татбиқ этишга ундайдиган яратувчан фикрлаш тарзидир. Таълим жараёнида ёшларни ижтимоий фаоллашувга тайёрлашнинг интенсив йўли;

– таълим тизимида талабаларда аналитик тафаккур қобилиятини ривожлантириш – бу мустақил фикрлайдиган, ҳар қандай муаммога тезлик билан

оқилона ечим топа биладиган, фикрий қарамликдан йироқ баркамол авлод тарбиялаш имконини беради. Аналитик тафаккур кишига одам ва оламни идрок этиш қувватини берадиган, унинг фикрлаш механизмини рационал ҳаракатга келтирадиган ақл генераторидир. **Хўш, талабаларда аналитик тафаккур қобилиятини шакллантириш олий адабий таълимга нима беради? Талабалар аналитик тафаккур кўникмасига, қобилиятига эга бўлса, нима ўзгаради?** Маълумки, ҳар қандай мамлакат ўзининг юксак тафаккурга эга кишилари билан қудратлидир. Тафаккури тараққий этмаган миллатнинг таназзулга юз тутиши тарихдан маълум. Олий адабий таълимда аналитик тафаккурни ривожлантиришга эътибор қаратиш бўлажак филологларни аналитик фикрлайдиган қилиш орқали бутун жамият аъзоларини теран ва ҳар тарафлама фикрлай оладиган ҳолатга келтиришга сабаб бўлади.

НАТИЖАЛАР

Мамлакатимиз олий таълими олдида бўлажак мутахассисларнинг профессионал тайёргарлиги ва интеллектуал савиясини халқаро тенденцияларга мувофиқлаштириш вазифаси турибди. Бундай даражага эса фақат талабаларни аналитик тафаккур қилишга ўргатиш орқалигина эришилади. Жумладан, филолог олим ёки филолог педагогнинг касбий тайёргарлик даражасини кўтаришнинг асоси унда аналитик тафаккур лаёқатини шакллантиришдадир. Аналитик тафаккур қила биладиган шахсгина касбий компетентлиликка эга мутахассис бўла олади. Чунки бундай филолог бадиий асарни шунчаки қабул қилмайди, балки унинг асл қиммати, тарбиявий аҳамияти, миллат эстетик дидини шакллантиришдаги ўрни, миллий ва жаҳон адабиёти ривожига таъсири, энг муҳими, бу бадиий асарнинг ёш авлод маънавиятида эзгу сифатлар таркиб топтириш имконияти қандайлигини бехато кўра билади, адбиёт дарсларига тафаккурий руҳ бера олади[6].

Аналитик тафаккур асосига қурилган адабиёт дарслари ўқувчиларда китобга ўзгача меҳр уйғотади, бадиий асар ўқишга кучли қизиқиш, эҳтиёж ҳосил қилади, китобхонлик маданиятини шакллантиради. Дени Дидро: “Одамлар китоб ўқишдан тўхтасалар, фикрлашдан ҳам тўхтайдилар” [10]– дейди. Аммо дуч келган бадиий китобни шунчаки ўқишнинг ўзи фойда бермайди. Китоб фикрлаб ўқилгандагина кишига манфаат келтиради. Бу ўринда, инглиз сиёсатшуноси Э.Беркнинг: “Мушоҳада юритмасдан ўқиш овқат ҳазм қилмаслик билан баробар”, машҳур рус педагоги К.Д. Ушинскийнинг: “Ўқиш – бу ҳали ҳеч нимани англатмайди, ўқиш ва шу ўқилганни уқиш – асосий гап мана шунда” – деган ҳикматлари айтилганларга қувват беради.

Бадиий асарларни уқиб ўқишга ўргатиш мактаб адабий таълимидан бошланади. Олий адабий таълимда эса талабаларнинг китобхонлик маданияти илмий-педагогик асосда янада юксалтирилиб, профессионализм даражасига

кўтарилиши керак. Аналитик фикрлайдиган талаба бадиий асарни қандай ўқиб, қандай тушунишнигина эмас, балки адабий матн билан амалга ошириладиган барча интеллектуал-эстетик амалларни бажариш йўлларини ҳам эгаллаган бўлади[9]. Ўзининг келажакдаги педагогик ёки тадқиқотчилик фаолиятида ўқувчилари ёки рецепиентларини бадиий адабиёт оламига олиб кириб, уларга бадиий асарлардан маърифий қувват олиш, маънавий тарбия топиш, эстетик озиқланиш йўлларини ўргата билади. Шунга эришган филолог таълим ва тарбиясини олган ўқувчи ҳамда талабанинг мустақил фикрлаши тез ривожланади, танқидий тафаккур юритиш лаёқати мустаҳкамланади, бадиий сўзни ҳис қиладиган, ўқиган бадиий асарини таҳлил эта биладиган, ундан ҳаётий хулосалар чиқаришга қодир билимли шахсга айланади[4].

Юнон файласуфи Демокрит: “Билишнинг икки кўриниши мавжуд. Уларнинг бири – туйғулар воситасида билиш, иккинчиси тафаккур ила билишдир”– деб таъкидлайди. Адабий таълим ўқувчи ва талабаларнинг билиш даражасини ҳам туйғулар, ҳам тафаккур воситасида юксалтиришга хизмат қилади. Алишер Навоийнинг “Хамса”, Чўлпоннинг “Гўзал”, “Бузилган ўлка”, Ҳамид Олимжоннинг “Ўрик гуллаганда”, Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим”, Абдулла Ориповнинг “Ўзбекистон”, Ҳалима Худойбердиеванинг “Бегим сизни табиат”, Муҳаммад Юсуфнинг “Ватаним” каби назмий асарларини; Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, Шукур Холмирзаевнинг “Ўзбеклар”, Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари”, Тоғай Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади” каби жуда кўп асарлари талабаларнинг тафаккур ва туйғуларига бирваракайига таъсир кўрсатади[10].

Ҳақиқий бадиий асар китобхонни туйғулантириш, ҳисларини ҳаракатга келтириш орқали билимини оширади. Туйғуланиш, билимланиш тафаккур қилишга туртки бўлади. Тўлиқ идрок этилмаган бадиий асар на туйғуга ва на тафаккурга таъсир қилади.

ХУЛОСА

Аналитик тафаккур жараёнида бадиий сўзнинг маъно қирралари кенгроқ идрок этилади. Э.Воҳидовнинг “Ўзбегим” қасидасидаги биргина “Кўҳна тарих шодасида Битта маржон, ўзбегим” мисрасини аналитик ёндашув асосида таҳлил қилиш кишидан бир дунё билим ва туйғулар қўзғалишини талаб қилади. Шу мисрадаги “тарих шодаси” ифодаси аналитик таҳлил қилинганда ер юзида инсоният пайдо бўлганидан бошлаб то шу кунга қадар босиб ўтилган мураккаб тарихий йўл, воқелар, шахслар, урушлар, тараққиёт, таназзул идрок этилади. Мисрадаги “маржон” ифодаси “ўзбегим”нинг инсоният цивилизациясининг узвий бир бўлаги бўлиб, тутган ўрни қадимий ва юксак эканидан, жаҳон маданиятини ривожлантирган илғор халқлардан бўлганидан хабар беради.

Бундай аналитик хулосалар ўқувчининг билим даражасини оширибгина қолмай, туйғуларини ҳаракатга келтириб, қалбига ифтихор туйғусини солади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ходжиева Ф.О. Ўсмирларда танқидий фикрлашни ўргатишнинг эмпирик натижалари. //Psixologiya илмий журнал.– Бухоро: 2017. – №2. – 82 б.

2. Фитрат Абдурауф. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 112 б.

3. Фреге Готтлоб. Аналитическая философия – Москва, 2006. – 21 с.

4. Ходжаев Б. Умумтаълим мактаби ўқувчиларининг мустақил фикрлашини шакллантиришнинг дидактик асослари (5-7-синф тарих дарслари мисолида) пед. фан.номзоди. дис. – Т., 2009. – 110 б.

5. Рубинштейн, С.Л. Избранные философско-психологические труды: основы онтологии, логики и психологии / Ин-т психологии РАН.

6. Richard J. Hauer Jr. Psychology of Intelligence analysis. Jr, published by Center for the Study of Intelegence, 1999. ISBN 1 929 667-00-0.

7. Rust J. Searle’s Institutional Atomism // Rust J. John Searle and The Construction of Social Reality. – London, 2006. – P. 9-36.

8. Reck E. Frege-Russell numbers: analysis or explication? // The analytic turn: analysis in early analytic philosophy and phenomenology / ed. by M. Beaney. – New York, 2007. – P. 33-50.

9. Самарин, Ю. А. Очерки психологи ума: особенности умственной деятельности школьников.– Москва, Смысл, 2012.– С. 418

10. Ходжаев Б. Ўқувчиларда тарихий тафаккурни ривожлантиришнинг психологик хусусиятлари. // Psixologiya илмий журнал. – Бухоро: 2017. – №4. – 82 б.

HARBIY XIZMATCHILARNI KOMANDIRLIK SIFATLARINI OSHIRISHDA HARBIY PEDAGOGIKANING O'RNI

Axmedov Baxtiyor Shodiyorovich
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Kichik mutaxasislarni tayyorlash markazi
Gumanitar va ijtimoiy fanlar sikli o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7725852

Annotatsiya: Ushbu maqola barcha toifadagi komandirlarning o'z qo'l ostidagi bo'sinuvchilariga ta'lim va tarbiya berish bo'yicha etarli bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lib, zamonaviy talablarga javob beruvchi harbiy mutaxasislarni tayyorlash ishini samarali amalga oshirishida qo'l keladi.

Kalit so'zlar: Komandirlar, bo'sinuvchilar, harbiy ta'lim-tarbiya, Vatan, harbiy pedagogika, ma'lumot, rivojlanish, ruhiy tayyorgarlik, mustaqil tarbiya, mustaqil ta'lim, bilim, ko'nikma, malaka.

РОЛЬ ВОЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ В ПОВЫШЕНИИ КОМАНДНЫХ КАЧЕСТВ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Ахмедов Бахтиёр Шодиёрович
Преподаватель цикла гуманитарных и социальных наук Центра подготовки младших специалистов Вооруженных Сил Республики Узбекистан

Аннотация: Данная статья пригодится командирам всех категорий в эффективном осуществлении работы по подготовке военных специалистов, отвечающих современным требованиям, обладающих достаточными знаниями, умениями и навыками обучения и воспитания своих подчиненных подразделений.

Ключевые слова: командиры, подчиненные, военное образование-воспитание, Отечество, военная педагогика, образование, развитие, духовная подготовка, самостоятельное воспитание, самостоятельное образование, знания, умения, навыки.

THE ROLE OF MILITARY PEDAGOGY IN IMPROVING THE COMMAND QUALITIES OF MILITARY PERSONNEL

Akhmedov Bakhtiyor Shodierovich
Lecturer of the cycle of Humanities and Social Sciences of the Training Center for Junior Specialists of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan

Abstract: This article will be useful to commanders of all categories in the effective implementation of work on the training of military specialists who meet modern requirements, have sufficient knowledge, skills and training and education skills of their subordinate units.

Keywords: commanders, subordinates, military education-upbringing, Fatherland, military pedagogy, education, development, spiritual training, independent education, independent education, knowledge, skills, skills.

KIRISH

Har qanday mamlakatning ravnaqi xalqning bilimdonlik saviyasi, ma’naviy darajasiga bog’liq. Hozirgi serjant faqat ma’lum bir sohada chegaralangan bilimlar egasi bo’lgan tor ixtisosli mutaxassis emas, balki chuqur intellektual qobiliyatga ega bo’lgan, keng dunyoqarashli, yuksak madaniyatli va ma’naviyatli inson, o’z bilimi, shaxsiy namunasi bilan bo’ysunuvchilarga tarbiya va ta’lim bera oladigan pedagog bo’lishi zarur. Harbiy islohotlarning talablaridan biri Qurolli Kuchlarimiz uchun yuqori malakali mutaxassislarni, yuksak intellektual, ma’naviy-ahloqiy salohiyatga ega bo’lgan harbiy kadrlarni tayyorlashdir.

Bu ishni amalga oshirishda harbiy fanlar qatorida ijtimoiy fanlarning, jumladan, harbiy pedagogikaning ham ahamiyati beqiyosdir. Chunki o’z bo’ysunuvchilariga ta’lim va tarbiya berish bo’yicha yetarli bilim, ko’nikma va malakalarga ega bo’lmay turib, zamonaviy talablarga javob beruvchi harbiy mutaxassisni tayyorlash ishini samarali amalga oshirish mumkin emas.

“Pedagogika” atamasi qadimgi yunon tilidan kirib kelgan bo’lib, bola yetaklovchi mazmunini bildiradi. Eramizdan oldingi III – I asrlarda qadimgi Yunonistonda quldorlarning bolasini ovqatlantiradigan, sayr qildiradigan, maktabga olib boradigan tarbiyachi-qullar “pedagog” deb atalgan.

Keyinchalik bu atamaning ma’nosi birmuncha o’zgardi. Maxsus tayyorgarlik ko’rgan va ta’lim-tarbiya bilan shug’ullanadigan shaxslar «pedagog» deb atala boshladi. Ko’p vaqtlar mobaynida pedagogika fan sifatida faqat o’sib kelayotgan yosh avlodning tarbiyasini o’rganadi, deb qarab kelingangan. Ammo hayot amaliyoti tarbiyaning umumiy prinsiplari faqat bolalar tarbiyasiga emas, balki katta yoshdagilar tarbiyasiga ham taalluqli ekanligini ko’rsatdi. Shuning uchun ham keyingi paytlarda pedagogikaga yosh avlodga va katta yoshdagi odamlarga ta’lim-tarbiya berish qonuniyatlarini o’rganuvchi fan sifatida qaralmoqda.

Hozirgi kunda “harbiy pedagogika” pedagogika fanining alohida tarmog’i sifatida boshqa fanlar bilan hamkorlikda taraqqiy etmoqda.

Harbiy pedagogikaning predmeti, maqsadi va vazifalari

Harbiy pedagogika kursantlar va harbiy jamoalarga ularda doimiy yuksak jangovar tayyorgarlikka ega bo'lishlari, tinchlik davrida va urush sharoitida o'z harbiy burchini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun yuksak ma'naviy, siyosiy va jangovar xislatlarni, jangovar mahoratni shakllantirish, aqliy va jismoniy kuchlarini rivojlantirish, ma'naviy-ruhiy tayyorgarligini amalga oshirishning pedagogik qonuniyatlarini o'rganuvchi fandir.

Harbiy pedagogikaning obyekti shaxsiy tarkibni o'z xizmat va jangovar vazifalarini bajarishga tayyorlash jarayonidan iborat; uning predmeti (mazmuni) sifatida kursantlarning jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligi jarayonining pedagogik qonuniyatlari xizmat qiladi.

Harbiy pedagogikaning asosiy tushunchalari quyidagilardan iborat:

Tarbiya – ilmiy dunyoqarash, ma'naviy-ma'rifiy tushunchalar, axloqiy munosabatlar, jangovar va kasbiy xislatlar, borliqqa estetik munosabat, jismoniy va ruhiy kuchini rivojlantirish maqsadida kursantning ongi, ruhiyati, irodasiga maqsadli, belgilangan tizim asosida pedagogik ta'sir ko'rsatishdir.

Ta'lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida Kursantlarni xizmat va jangovar vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalar bilan maqsadli va belgilangan tizim asosida qurollantirish jarayonidir.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida egallangan va tizimga solingan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir.

Rivojlanish – kursantning aqliy va jismoniy imkoniyatlarining bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar xususiyatlari va harbiy xizmat sharoitlariga muvofiq maqsadli takomillashuvi jarayonidir.

Ruhiy tayyorgarlik – harbiy burchini bajarish, turli sharoitlarda qo'yilgan vazifalarni ado etish uchun kursantning doimiy ichki tayyorligi va yuksak hissiy-irodaviy turg'unligini ta'minlash bo'yicha maqsadli ravishda unda ruhiy xislatlarni shakllantirish jarayonidir.

Mustaqil tarbiya – kursantning ijtimoiy va xizmat burchini muvaffaqiyatli ado etishi uchun zarur bo'lgan xislatlarni o'zida shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha maqsadli ongli faoliyatidir.

Mustaqil ta'lim – kursantning bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, chuqurlashtirish va takomillashtirish bo'yicha maqsadli mustaqil ishidir.

Bilim – borliq, voqyea va hodisalarning, ularning aloqa va munosabatlarining inson ongida namoyon bo'lishidir.

Ko'nikma – ish-harakatlarning puxta egallanganligi, avtomatlashgan tarzda bajarilishidir.

Malaka kursantning o'z vazifalarini bajarishga tayyorlik darajasini ko'rsatadi hamda bilim va ko'nikmalaridan samarali foydalanishda, ularni yangi va murakkab sharoitlarda to'g'ri va muvaffaqiyatli qo'llay olishida namoyon bo'ladi.

Hozirgi kunga kelib kursantlar va harbiy jamoalarni tayyorlash, harbiy qismlar va bo'linmalarning jangovar tayyorgarligini oshirishda ofiserlarning, komandir va tarbiyachilarning harbiy-pedagogik bilimlari darajasiga qo'yilayotgan talablar tobora oshib bormoqda. Shu bilan birga harbiy pedagogikaning vazifalari doirasi ham kengayib bormoqda.

Harbiy pedagogikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- harbiy-pedagogik jarayonning mohiyati, xususiyatlari va qonuniyatlarini va uning tarkibiy qismlari bo'lmish ta'lim, tarbiya, ruhiy tayyorgarlik, rivojlanish, mustaqil tarbiya, mustaqil ta'lim olish jarayonlarini o'rganish;

- jamiyatda va Qurolli Kuchlarda ro'y berayotgan o'zgarishlar asosida, shuningdek jangovar texnika va qurol-yarog'ning takomillashuvi, jangni olib borish usullari, shaxsiy tarkibdagi miqdor va sifat o'zgarishlari, jangovar tayyorgarlikni kuchaytirish vazifalaridan kelib chiqib ta'lim va tarbiya prinsiplarini aniqlash, shakllari va metodlari rivojlantirib, takomillashtirib borish;

- turli toifadagi harbiy xizmatchilar bilan turli sharoitlarda ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishda ta'lim va tarbiya prinsiplari talablarini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharoitlarini aniqlash va asoslash;

- qo'shin turlarining, turli ixtisoslikdagi harbiy mutaxassislarni tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ta'lim va tarbiya metodlari tizimini ishlab chiqish va takomillashtirib borish;

-ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish shakllarini takomillashtirish va rivojlantirish, kursantlar va harbiy jamoalar ta'limi va tarbiyasi darajasini aniqlash, tekshirish va baholashning samarali yo'llarini tadqiq qilish;

- harbiy-pedagogik jarayonning rivojini bashorat qilish rejalashtirish;

- didaktik tadqiqotlarning markaziy muammosi sifatida kursantlar bilish faoliyatini faollashtirish, alohida olingan kursantlar va harbiy jamoalarning yuksak harbiy-professional tayyorgarlik darajasiga ega bo'lish vaqtini qisqartirish yo'llarini, usullarini va vositalarini izlash va ularni qo'llash;

- harbiy jamoalarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va ta'lim-tarbiya jarayonida ularni hisobga olish;

- jangovar tayyorgarlik va harbiy intizomni, kursantlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ma'naviy-axloqiy kamolotga erishish yo'llarini o'rganish;

- harbiy xizmatchilar va harbiy jamoalar o'rtasida musobaqa tashkil etishning pedagogik shartlarini aniqlash;

- jamoani jipslashtirish, unda nizom talablariga xos o'zaro munosabatlarni, sog'lom ruhiy muhit va ijtimoiy fikrni shakllantirish metodlarini o'rganish va boshqalar.

Shuningdek, ofiserlar, shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchilarning rahbarlik, o'qituvchilik va ustozlik faoliyatidan kelib chiqib, harbiy pedagogika uchun quyidagi vazifalar ham muhim o'rin egallaydi:

- harbiy-pedagogik jarayonda ularning o'rnini aniqlash;
- ularda pedagogik madaniyat va pedagogik mahoratni shakllantirish yo'llarini, mazmuni va uslublarini ko'rsatish;
- hurmat qozonish yo'llari va mohiyatini ochib berish;
- ilg'or pedagogik tajribani o'rganish va umumlashtirish, harbiy-pedagogik tadqiqotlar olib borish uslublarini ishlab chiqish.

Harbiy pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyatlari

Harbiy-pedagogik jarayon murakkab ijtimoiy hodisadir. Uning mohiyati harbiy mutaxassislarni, bo'linma va qismlarni mamlakatni qurolli himoya qilish, hozirgi zamon urushi sharoitida jangovar harakatlarni muvaffaqiyatli olib borishga tayyorlash bo'yicha komandirlar, boshliqlar, tarbiyachilarning maqsadli tashkiliy va ta'lim-tarbiyaviy faoliyati bilan belgilanadi.

Harbiy-pedagogik jarayon komandirlar (boshliqlar) va bo'ysunuvchilarning ikki tomonlama faol faoliyati bo'lib, uning doirasida nafaqat kursantlarning harbiy mahorati shakllantiriladi, balki o'zida ma'naviy-axloqiy xislatlarni mujassam etgan, aqlan va jismonan yetuk, ijtimoiy faol komil inson shaxsi tarbiyalanadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning asosini jangovar, ijtimoiy-siyosiy, ruhiy tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy tarbiya tashkil etadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning yo'nalishi va mazmuni ijtimoiy hodisa sifatida bir qator omillarga bog'liq bo'ladi.

Avvalambor, kursantlar ta'limi va tarbiyasi jarayoni mamlakatdagi ijtimoiy tizimga bog'liq. Ta'lim prinsiplarining mohiyati va mazmuni ham ana shu talablardan kelib chiqadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning mazmuni shuningdek mamlakatning iqtisodiy salohiyati, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga ham bog'liqdir. Mamlakat iqtisodi qanchalik taraqqiy etgan bo'lsa, Qurolli Kuchlar moddiy-texnik asosi ham shunchalik rivojlanadi, zamonaviy qurol-yarog', texnika bilan ta'minlanganlik darajasi ortadi. Harbiy-texnik omil ta'siri ostida ta'lim va tarbiyaning mazmuni, shakl va metodlari o'zgarib, takomillashib boradi.

Harbiy-pedagogik jarayon o'zining ma'lum tizimiga ega. Odatda, u ikki bosqichga, ya'ni kursantlarning yakka tayyorgarligi va bo'linmalar tayyorgarligiga bo'linadi va bu ikki bosqich o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi.

Harbiy-pedagogik jarayonning xususiyatlaridan yana biri shuki, u rejadagi mashg'ulotlardan tashqari, qo'shin xizmati, komandirlar (boshliqlar) tomonidan shaxsiy tarkib bilan o'tkaziladigan tarbiyaviy tadbirlarni ham o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, harbiy-pedagogik jarayon – o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan murakkab, ko'p qirrali, rivojlanuvchan jarayon bo'lib, u kursantlarni va bo'linmalarni vatanni qurolli himoya qilish, hozirgi zamon urushi sharoitida jangovar harakatlarni muvaffaqiyatli olib borishga tayyorlash bilan bog'liq aniq vazifalarni hal qilishga qaratilgandir.

Harbiy-pedagogik jarayonning xususiyatlari yana quyidagilar bilan ifodalanadi:

Harbiy mehnat, harbiy mahoratni sabot bilan egallash, vatanni himoya qilish har bir harbiy xizmatchining xizmat burchidir. Bu O'zbekiston respublikasi Konstitusiyasida, "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi qonunda, harbiy qasamyodda va umumharbiy nizomlarda qonuniy asosda belgilab qo'yilgandir.

Harbiy qasamyod va nizomlar talablariga ko'ra, kursant o'z mehnati sifati uchun qonuniy asosda javobgardir. Harbiy mutaxassislikni egallashga, o'z xizmat vazifalarini bajarishga nisbatan mas'uliyatsiz munosabat vatan oldidagi o'z burchini bajarishdan bo'yin tovlash sifatida baholanishi mumkin.

Harbiy-pedagogik jarayonning muhim xususiyatlaridan yana biri shundan iboratki, kursantlar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar, nazariy bilim, tushunchalar va qoidalar tizimi ularning kundalik xizmat faoliyati uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, harbiy-pedagogik jarayon Kursantlarning xizmat faoliyati bilan chambarchas bog'liq ravishda amalga oshiriladi va yaqqol ko'rinib turuvchi amaliy mazmunga ega bo'ladi. Kursant mashg'ulotlar jarayonida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini jangovar navbatchilikni o'tash, turli xizmat vazifalarini bajarish vaqtida qo'llaydi. Bu albatta, bir tomondan bilim, ko'nikma va malakalarning puxta bo'lishini talab qilsa, boshqa tomondan ularning mustahkamlanishiga yordam beradi.

Harbiy-pedagogik jarayonning xizmat faoliyati bilan bog'liqligi uning qism va bo'linmalar jangovar tayyorgarligiga putur yetkazmagan holda oqilona tashkil etishni taqozo etadi. Demak, harbiy-pedagogik jarayon qo'shinlarning doimiy jangovar tayyorgarligi sharoitida amalga oshiriladi va uni ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Harbiy-pedagogik jarayonning yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, ta'lim-tarbiya jarayoni Kursantdan tobora ko'proq aqliy, jismoniy va ruhiy zo'riqishni talab qilmoqda. Bu zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog'larning murakablashib borishi, xizmat muddatining qisqarishi, jahondagi harbiy-siyosiy vaziyatning keskinlashib borayotganligi bilan ifodalanadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyati bo'linmada xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarning turli bilim va umumta'lim tayyorgarlik darajasiga ega ekanligi bilan ham ifodalanadi. Chunki bir bo'linmada oliy, o'rta-maxsus, o'rta va hatto tugallanmagan o'rta ma'lumotli Kursantlar xizmat qilishi va ta'lim olishi mumkin. Kursantlarning umumta'lim darajasidagi bunday tafovut ta'lim jarayonini

tashkil etishda ko’proq yakka tartibda yondashishni, alohida ta’lim dasturlarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

XULOSA: Harbiy pedagogika ta’lim-tarbiyaning maqsadi, mazmuni, shakli va usullari tarbiyalanuvchi shaxslarini qaror topishi bilan mustahkam bog;liq holda qarab chiqiladi. U harbiylarning hulq-atvori hamda tevarak-atrofdagimuhitning xilma-xil ta’sirlariga uning munosabatlarini belgilaydi.

Ta’lim-tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo’lib, harbiylarning shaxsiga muntazam va tizimli ta’sir etish imkoniyatini beradi.

Inson hayot ekan, butun umri davomida o’sib, rivojlanib, o’zgarib boradi. Bolalik, o’smirlik va o’spirinlik yillarida shaxsning kamol topishi yaqqol ko’zga tashlanadi. Jamiyatimizning kelajagi harbiylarimizning yuksak darajadagi ta’lim-tarbiyasiga bog’liqdir.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 4 avgust kunidagi 3898-sonli “O’zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilarining ma’naviy-ma’rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to’g’risida” gi Qarori.
2. “O’zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Umumharbiy nizomlari”. Toshkent, “O’zbekiston”, 1996 yil.
3. Madatovna, H. M. (2021). Features of teaching a foreign language to children of primary preschool age. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *2*(11), 29-37.
4. Хотамова, М. М. (2021, November). Важность Фонетики И Фонологии В Обучении Произношению На Уроках Английского Языка. In " *ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM* (pp. 114-119).
5. Madatovna, K. M. (2022). APPROACHES AND METHODS OF TEACHING ENGLISH: ORAL APPROACH, SITUATIONAL LANGUAGE TEACHING AND AUDIO-SPEECH METHOD. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(11), 91-94.
6. Jabborov, N. (2021). The history of the text and some comments on its genesis. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(6), 632-636.
7. Sherkulova, J. P., Mustafaev, I. M., Sharopova, M. A., Chariev, R. R., & Eshonkulov, E. Y. (2020). Micromycetes Of Class Leotiomycetes Distributed On Ornamental Trees Introduced In The Conditions Of The Southern Part Of Uzbekistan. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, *7*(03), 2020.

8. Abdulkhakimovich, J. N., & Khazratovna, X. S. (2019). THE MANUSCRIPTS OF THE NOVEL “ZUBDATU-T-TAVORIKH” BY AGAKHI AND ITS VALUE AS A SOURCE OF LITERATURE. *Journal of Critical Reviews*, *7*(6), 2020.

9. Жабборов, Н. А. (1994). Исследование рукописных источников творчества Фурката (1859-1909 гг.).

10. Jabbarov, N. (2010). What is education. *Tashkent. Ma’naviyat*.

11. Jabborov, N. (2010). What is enlightenment.

“TA’SIRLANGAN ICHAK SINDROMIDA NEVROTIK BUZILISHLARNI DIFFERENSIAL TAHLILI VA ULARDA TIBBIY PSIXOLOGIK YORDAMNI TAKOMILLASHTIRISH”

Gafurova Sabohat Shoyunusovna
Yusuphadjayeva Surayyo Tolqin qizi
Toshkent tibbiyot akademiyasi, Nevrologiya va tibbiy psixologiya kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’sirlangan ichak sindromida kuzatiladigan nevrotik buzilishlarni differensial tahlili va ularda tibbiy psixologik yordamni takomillashtirish, taxlil qilish va unda psixoterapiya usullarini qo’llagan holda psixoterapevtik va psixofarmakoterapevtik yordam samaradorligi haqida axborot beriladi. Ta’sirlangan ichak sindromidagi psixoterapevtik yordam axamiyatining o’ziga xosligi va qisqa muddat ichida ko’zlangan natijaga erishilishi haqida bayonot berildi.

Kalit so’zlar: Ta’sirlangan ichak sindromi, nevrotik buzilishlar, havotir-fobik buzilishlar, psixoterapiya, psixofarmakoterapiya, Spilberger Xanin shkalasi.

DIFFERENTIAL ANALYSIS OF NEUROTIC DISORDERS IN IRRITABLE BOWEL SYNDROME AND IMPROVEMENT OF MEDICAL PSYCHOLOGICAL SUPPORT IN THEM

Gafurova Sabohat Shoyunusovna
Yusuphadjayeva Surayyo Tolqin qizi
Assistant of the Department of Neurology and Medical Psychology, Tashkent Medical Academy

Abstract: This article provides information on the differential analysis of neurotic disorders observed in irritable bowel syndrome and the improvement of medical psychological support, analysis, and the effectiveness of psychotherapeutic and psychopharmacotherapeutic support using psychotherapy methods. A statement was made about the uniqueness of psychotherapeutic help in irritable bowel syndrome and the achievement of the intended result in a short period of time.

Keywords: irritable bowel syndrome, neurotic disorders, aerophobic disorders, psychotherapy, psychopharmacotherapy, Spielberger Hanin scale.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕВРОТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ ПРИ СИНДРОМЕ РАЗДРАЖЕННОГО КИШЕЧНИКА И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕДИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРИ НИХ

Гафурова Сабохат Шоюнусовна
Юсупхаджаева Сурайё Толкин қизи
Ассистент кафедры неврологии и медицинской психологии Ташкентской медицинской академии
https://doi.org/10.5281/zenodo.7725982

Резюме: В статье представлены сведения о дифференциальном анализе невротических расстройств, наблюдаемых при синдроме раздраженного кишечника и совершенствовании медико-психологического сопровождения, анализе и эффективности психотерапевтической и психофармакотерапевтической поддержки с использованием методов психотерапии. Сделано заявление об уникальности психотерапевтической помощи при синдроме раздраженного кишечника и достижении намеченного результата в короткие сроки.

Ключевые слова: синдром раздраженного кишечника, невротические расстройства, аэрофобные расстройства, психотерапия, психофармакотерапия, шкала Спилбергера-Ханина.

Dolzarbligi: Tasirlangan ichak sindromi- psixosomatik kasalliklarga klassik namoyon bo‘la oladigan kasallik bo‘lib, u ko‘pincha shaxsni ruxiy zo‘riqishidan so‘ng namoyon bo‘ladi. Tasirlangan ichak sindromi o‘rta og‘ir klinik kechishida bemorlar ruxiyatida xavotir va depressiya kuzatilishi bilan namoyon bo‘ladi bunda ijtimoiy psixologik dezadaptatsiya rivojlanadi va xayot sifati sezilarli darajada pasayadi.[1] TIS kelib chiqishining asosiy sababchisi – bu doimiy psixoemotsional stresslar. Shu bois ham ushbu sindrom psixosomatik buzilishlar sirasiga kiradi. Doimiy asabiy-ruhiy zo‘riqishlar, melanxoliya va shaxsning nevrotik tipda shakllanishi kasallik rivojlanishiga turtki bo‘ladi [2].

Tasirlangan ichak sindromi keng tarqalgan kasalliklardan biri bo‘lib o‘rtacha yer kurrasi axolisining 20 % ga yaqinida uchraydi. Ularning faqat uchdan bir qismi davolanish uchun shifokorga murojaat qiladilar. Ushbu patologiyadagi muammolar bilan psixologik yordam tizimining muhim bo'g'inlaridan biri psixologik tuzatishdir. Psixologik yordamni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun tibbiy psixolog-amaliyotchi asosiy davolash bilan birgalikda psixologik tuzatish usullaridan foydalanishi kerak. [4]

Tasirlangan ichak sindromi rivojlanishida stress omillarining o‘rni kattadir. Xar qanday qo‘rquv va vaxima xolatlari vegetativ nerv tizimini kuchli qo‘zg‘alishiga olib keladi. Vegetativ nerv tizimini qo‘zg‘alishi esa o‘z navbatida oshqozon ichak tizimi silliq mushaklarini spazmiga va gipoksiyasiga sabab bo‘ladi.

Qattiq stress oqibatida gipatalamogipofizaradrenal sistema ishga tushadi. Gipatalamogipofizaradrenal sistemani mediatorlariga katexolaminlar va kortikosteroidlar kiradi. Stress oqibatida tizim ishga tushadi va ushbu mediatorlar ko‘p miqdorda ajralib chiqa boshlaydi va buning natijasida ichaklarda neyrogumoral boshqarilishda buzilishlar yuzaga kela boshlaydi.

Ta’sirlangan ichak sindromi kelib chiqishida « takroriy stress reaksiyalar ta’siri natijasida markaziy va vegetativ nerv sisitemasini uzluksiz buzilishi natijasida, ichaklarning neyrogumoral regulyasiyasi hamda xolatining o‘zgarishi » bosh rolni o‘ynaydi.

Fikru xayoli oshqozon-ichak faoliyatiga yo‘naltirilgan shaxslar (masalan, gastrofobiya, kantserofobiya) ham TIS rivojlanishiga moyil bo‘lishadi.Ular har qanday gumonsiragan ovqatni tanovul qilishsa, darrov ichaklar disfunktsiyasi rivojlanadi. Bunday bemorlar gazli va shirin ichimliklarni ko‘tara olmaydi, yog‘li ovqatlarni hazm qila olmaydi, spirtli ichimliklar qabul qilsa zardasi qaynaydi, kechasi bilan qorin sohasi bezovta qilib, hojatxonaga qatnab chiqadi.

Agarda melanxoliklar yoki gastrofobiya aniqlangan odamlar gastrit, xoletsistit, enterokolit yoki ovqatdan zaharlanishlarni boshidan kechirishsa, ularda ham keyinchalik TIS rivojlanishi xavfi yuqori. Bunday bemorlar ushbu kasalliklardan tuzalib ketishgan bo‘lishsada, TIS dan aziyat chekib yurishadi. Har qanday stress yoki psixoemotsional charchash kasallikni qo‘zg‘ab yuboradi. Bu esa gastroenterit, xoletsistit yoki surunkali enterokolit kabi tashxislarni uzoq yillar mobaynida asossiz qo‘yib yurishga sababchi bo‘ladi. TIS aniqlangan deyarli barcha bemorlar vagotonik bo‘lishadi, ya’ni ushbu sindrom rivojlanishida parasimpatik nerv sistemasi disfunktsiyasi ustuvorlik qiladi.[1]

Ta’sirlangan ichak sindromi funksional kasallik bo’lib, uning patogenezida morfologik substrat ishtirok etmaydi. [7] Ta’sirlangan ichak sindromida kognitiv-bixeoverial terapiyasi, psixoanaliz, gipnoz kabi psixoterapiya usullaridan keng ko’lamda foydalanib kelinmoqda[5].

Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslanib ta’sirlangan ichak sindromi va unda tibbiy psixologik yordam ko’rsatish tamoyillarini takomillashtirishni dolzarb deb bildim.Ta’sirlangan ichak sindromida psixoemotsional buzilishlardan havotir-fobik, ipohondrik, depressiv, isterik sindromlar ko’proq namoyon bo’ladi. Bemorlarni tekshirishda obyektiv ma’lumotlar va psixologik status tekshirilgan.[9]

Xavotirli-fobik buzilishlar–hozirgi vaqtda asab-ruhiy buzilishlar ichida eng ko'p uchraydigan kasalliklardan bir ihisoblanadi. JSSTning 2017-yildagi ma`lumotlariga ko`ra dunyo aholisining 18,1 % xavotirli-fobik buzilishlardan aziyat chekadi[11].

Psixosomatik kasalliklar orasida ta'sirlangan ichak sindromi ko'p o'rganilgan kasalliklar qatoriga kirishiga qaramasdan bu hastalikning etiologiyasi patogenezi hamda tashxislash va davolashga bemorlarning ruhiy holatini ta'siri to'la ohirigacha o'rganilmagan. Chop etilgan maqolalar , ko'plab olib borilgan ilmiy izlanishlarga qaramasdan hozirgi kunda ta'sirlangan ichak sindromini davolashda tayinli davolash standartlari ishlab chiqilmagan. Samarasi isbotlangan aniq bir dori vositasi belgilanmagan. Bu muammolar ta'sirlangan ichak sindromi bilan og'rigan bemorlarni davolash samaradorligini oshirish yo'lida yangi davolsh standartlari va usullarini ishlab chiqish hamda polipragmaziyani kamaytirishga chorlaydi. Bu kasallikni davolash ham murakkab bo'lganligi sababli 60% bemorlarda vaqtinchalik samaraga erishilmoqda. 30 % bemorlarda esa davolashdan so'ng klinik belgilarsiz remissiyaga o'tib, qolgan 10 %bemorlarda esa davolash samarasiz bo'lmoqda.

Maqsad: Ta'sirlangan ichak sindromida nevrotik buzilishlarni differensial tahlili va ularda tibbiy psixologik yordamni takomillashtirish.

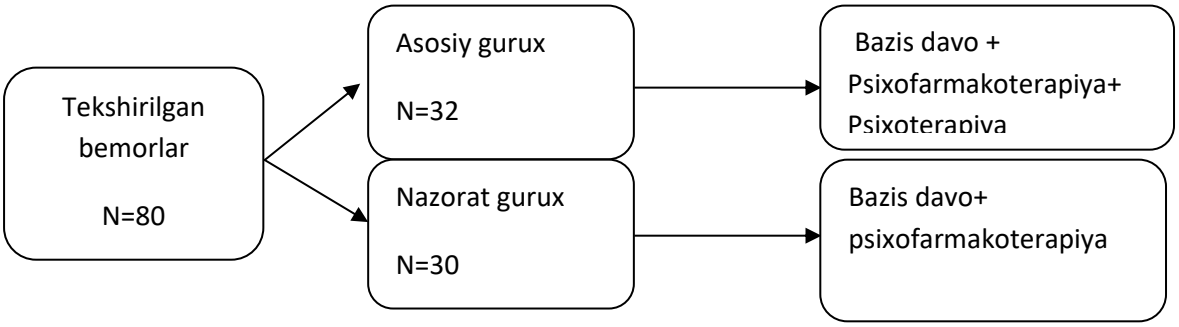
Materrial va metodlar:

Tadqiqot ishlari 2022 yil mobaynida Toshkent Tibbiyot Akademiyasi ko'p tarmoqli klinikasi gastroentrologiya bo'limida yeg'ildi. Ta'sirlangan ichak sindromi tashxisi bilan xastalangan bemorlar tahlil qilindi. Tekshiruv 62 nafar bemorda olib borildi. Bemorlar o'rta yoshi 29±4,5 iborat. Erkaklar 24 nafar, ayollar 38 nafar bo'lgan. Bemorlar ikki guruhga bo'lingan holda o'rganildi: 1.Birinchi gurux - 30 ta bemorga faqat TIS da qo'llaniladigan standart basis davo va psixofarmakoterapiya qo'llanildi.

1.Ikkinchi gurux - 32 ta bemorga standart davodan tashqari psixoterapiya qollanildi.

1-sxema

Psixoemostional statusni tahlil qilish uchun guruxlar buyicha bemorlar tahlili.

Bemorlarda klinik psixologik tekshiruvlar 1-3 kunlari va 27-30 kunlari o'tkazildi. Tashxis verifikastiyasi uchun quyidagi tekshiruvlar o'tkazildi: terapevtik tekshiruvlar bilan bir qatorda, tekshirish uchun Ibodullaev Z.R. tomonidan 2008 yili ishlab

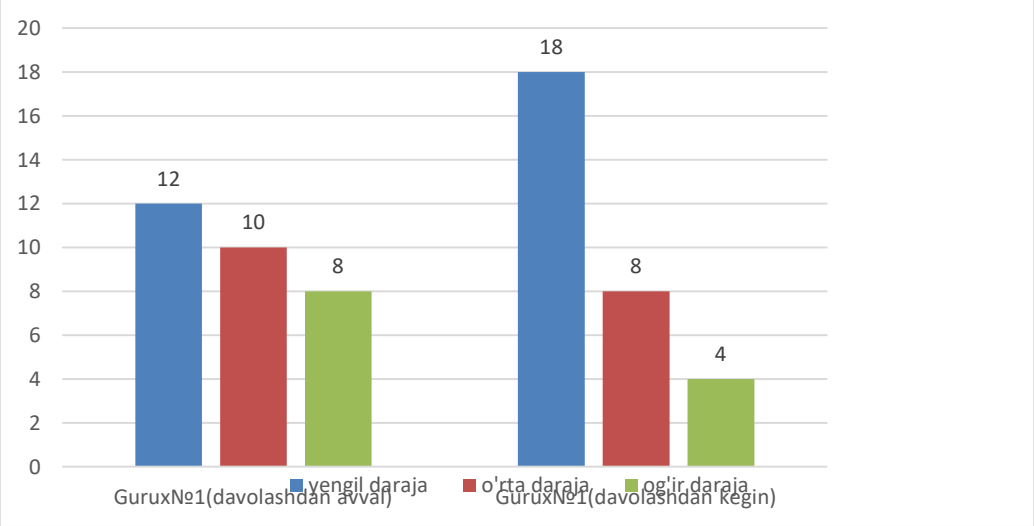
chiqilgan tibbiy-psixologik anketadan foydalanildi, undan tashqari havotir-fobik buzilishlarni aniqlash maqsadida Spilberger-Xanin so'rovnomasidan foydalanildi. Spilberger-Xanin testi 40 ta savoldan iborat bo'lib, ikki qismga bo'lingan: 20 ta savol reaktiv xavotir va 20 ta savol shaxsiy havotirni aniqlashga qaratilgan. So'rovnoma tuzilishi turlicha bo'lgan ikkita blankdan iborat va natijalar ballarda baxolanadi. Tekshiruvni individual tartibda va guruxlrda o'tkazish mumkin. Avvaliga bemor reaktiv xavotirni (RX) aniqlash uchun , keyin shaxsiy havotirni (SHX) aniqlash uchun javoblarni belgilaydi. RX muammoli vaziyatlarda bemorning subyektiv diskomforti , notinchlik, zo'riqish va vegetativ qo'zg'alishidan darak beradi. Yuqori SHX ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi har bir omil bemorda subyektiv kuchli havotirni keltirib chiqarganligini aks ettiradi. SHX ning juda yuqori ko'rsatkichlari nevrotik konfliktlar , ruhiy portlashlar va psixosomatik kasalliklardan dalolat beradi.

Psixokorreksiya usullaridan psixologik suhbat, kognitiv terapiya va autotrening qo'llanildi. Suhbat har bir bemorga o'rtacha 45-60 minut, 3-4 kunda bir marotaba 30 kun davomida bemor ahvolini inobatga olgan holatda 6-8 marotaba o'tkazildi. Suhbatlarning ikkitasi statsionar sharoitda , qolganlari ambulator ravishda o'tkazildi

Psixofarmakokorrekstiya sifatida ikkala gurux bemorlariga Sulpirid 200 mg ½ ta tabletkadan kuniga 1 mahal, 30 kun mobaynida berilgan. Psixoterapiya usuli kognitiv bixeviorial psixoterapiya kursi tanlangan. Psixoterapiya 3-7 kursi bilan qo'llanilgan. Ikkala gurux bemorlari dinamik tekshiruv har 10 kunda 1 oy davomida o'tkazilgan.

Izlanishning natijalari: Bemorlarda xavotirni baholashda 1-guruhdagi bemorlarda shaxsiy xavotirning uch xil darajasi borligi aniqlandi. Xususan, 12 bemorda (40%) yengil xavotir, 10 bemorda (33,3%) o'rtacha va 8 bemorda (26,6%) og'ir xavotir bor. Psixoterapiya va psixofarmakoterapiyadan so'ng, bu ko'rsatkichlar quyidagi qiymatlarda aks ettirilgan: 18 bemorda yengil xavotir (60%), 8 bemorda o'rtacha xavotir (26,6%) va 4 bemorda og'ir (13,3%) (1-rasm).

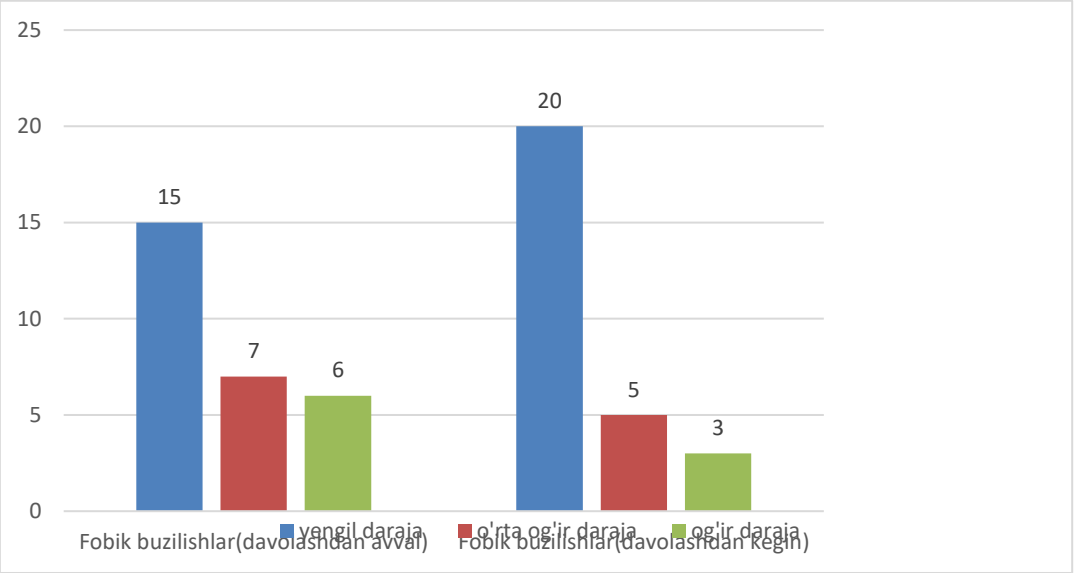
1-rasm

(p≤5)

1-guruhdagi bemorlarda reaktiv fobik buzilishlar uchun ballar : 15 bemorda yengil fobik buzilishlar (50%), 7 bemorda o'rtacha fobik buzilishlar (23,3%) va 6 bemorda og'ir fobik buzilishlar (20%). Shuningdek, ular davolanishdan keyin ushbu ko'rsatkichlarning o'zgarishi to'g'risida ma'lumot berishdi: yengil fobik buzilishlar 20 bemorda (66,6%), o'rtacha fobik buzilishlar 5 bemorda (16,6%) va 3 bemorda (10 %) og'ir fobik buzilishlar (2 -rasm).

2-rasm

(p≤5)

Fobik buzilishlar ko'rsatkichlari (1-guruh) Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, birinchi guruh bemorlarida xavotirning og'ir va o'rtacha shakllari kamayib, yengil shaklga aylangan, yengil tashvish butunlay yo'qolgan. 2-guruhda davolanishdan oldingi xavotir ko'rsatkichlari: 15 bemorda yengil xavotir (47%), 9 bemorda o'rtacha xavotir (28%) va 8 bemorda og’ir (25%). 2-guruhda davolanishdan keyin bu ko'rsatkichlar quyidagicha o'zgardi: 18 bemorda (56%) yengil xavotir, 4 bemorda (13%) o'rtacha xavotir, 1 bemorda (3%) kuchli xavotir va 9 bemorda (28%) xavotir umuman bezovta qilmaydi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, ta’sirlangan ichak sindromi bilan og'rigan bemorlarda kuzatilgan xavotirtni davolash kasallikning kechishini yengillashtiradi va remissiyalar muddatini uzaytiradi. Psixoterapiya va psixofarmakoterapiyani asosiy davolash bilan bir vaqtda qo'llash kasallikning qaytalanishi va qaytalanishi xavfini kamaytirish, ish qobiliyatini tiklash va hatto kasallikdan tiklanishni tezlashtirish va asosiy davolanishga rioya qilishni oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A systematic review and meta-analysis: probiotics in the treatment of irritable bowel syndrome / N. Hoveyda, C. Heneghan, K. R. Mahtani [et al.] // BMC Gastroenterol. 2009. Vol. 9. P. 15.

2. Гафурова С.Ш. Юсупхаджаева С.Т Тревожные-фобические расстройства при синдроме раздраженного кишечника и эффективность психотерапии и психофармакотерапии. Innovative research in science. 2022.ст.7.

3. Психосоматические расстройства в практике терапевта: рук-во дляврачей / под ред. В. И. Симаненкова. СПб.: СпецЛит, 2016. 335 с.

4. Юсупходжаева С.Т. Психоэмоциональнқе расстройства при ревматоидном артирите и методы их психокоррекции. Журн.Неврология. 2020;№3;54-55стр]

5. Ривкин В. Л., Капуллер Л. Л., Белоусова Е. А. Коло-проктология: рук-во для врачей. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. 368 с.

6. Darvish-Damavandi M., Nikfar S., Abdollahi M. A systematic review of efficacy and tolerability of mebeverine in irritable bowel syndrome // World J. Gastroenterol. 2015. Vol. 1, № 5. P. 547-553.

7. Asian consensus on irritable bowel syndrome / K.A. Gwee, Y. T. Bak, U. C. Ghoshal [et al.] // J. Gastroenterol. Hepatol. 2014. Vol. 25, № 7. P. 1189-1205.

8. Nazira, K., Siddikovna, T. G., Davranovna, D. A., Takhirovich, D. A., & Tulkinovich, O. S. (2021). Cardiovascular complications in patients who have had covid on the background of diabetes mellitus 2. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, *2*(3), 37-41.

9. Гафурова, С. Ш., & Юсупхаджаева, С. Т. (2022). ТРЕВОЖНЫЕ-ФОБИЧЕСКЫЕ РАССТРОЙСТВА ПРИ СИНДРОМЕ РАЗДРАЖЕННОГО КИШЕЧНИКА И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПСИХОТЕРАПИИ И ПСИХОФАРМАКОТЕРАПИИ.

10. Юсупходжаева, С., & Гафурова, С. Ш. (2022). ЗНАЧЕНИЕ КОГНИТИВНО-БИХЕВИОРАЛЬНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ ПРИ ТРЕВОЖНО-ДЕПРЕССИВНЫХ РАССТРОЙСТВАХ.

11. Gafurova, S. S., & Yusuphadjaeva, S. T. (2023). ANXIETY-PHOBIC DISORDERS IN IRRITABLE BOWEL SYNDROME AND THE EFFECTIVENESS OF PSYCHOTHERAPY AND PSYCHOPHARMACOTHERAPY. *International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research*, *3*(1), 110-115.

12. Yusuphodjaeva, S. T., & Gafurova, S. S. (2023). METHODS OF COGNITIVE-BEHAVIORAL PSYCHOTHERAPY IN THE TREATMENT OF RHEUMATOID ARTHRITIS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(1-2), 701-706.

13. Юсупходжаева, С. Т. (2020). Психоэмоциональнқе расстройства при ревматоидном артирите и методы их психокоррекции. *Журн. Неврология*, (3).

14. Юсупходжаева, С. Т. (2020). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БОЛЬНЫХ РЕВМАТОИДНЫМ АРТРИТОМ И МЕТОДЫ ИХ ПСИХОКОРРЕКЦИИ. In *Global Science and Innovations 2020* (pp. 170-174).

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI – BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING NUTQIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRUVCHI MUHIM MANBA SIFATIDA

Sattarova Nodira O‘tkir qizi
Nizomiy nomidagi TDPU
Tayanch doktorantura talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7725988

Annotatsiya: Ushbu maqolada kompetensiya tushunchasi va uning mazmun-mohiyati, nutqiy kompetensiya atamasi, o‘quvchilarning nutqiy kompetentligini oshirishda Ona tili va o‘qish savodxonligi fanining tutgan o‘rni va ahamiyati haqida fikr va mulohazalar bayon etilgan.

Аннотация: В данной статье рассмотрено понятие компетентности и ее сущность, термин речевая компетентность, роль и значение родного языка и науки о грамотности чтения в совершенствовании речевой компетенции учащихся.

Abstract: This article describes the concept of competence and its essence, the term of speech competence, the role and importance of mother tongue and the science of reading literacy in improving students' speech competence.

Kalit so‘zlar: ta'lim, kompetensiya, kompetentlik, nutqiy kompetensiya, nutq, Ona tili va o‘qish savodxonligi, tamoyil, tinglab tushunish, eshitish, o‘qish, yozish.

Ключевые слова: образование, компетентность, компетентность, речевая компетентность, речь, родной язык и грамотность чтения, принцип, аудирование, аудирование, чтение, письмо.

Key words: education, competence, competence, speech competence, speech, mother tongue and reading literacy, principle, listening comprehension, listening, reading, writing.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, ta’lim sifati va samaradorligini oshirish va shu asnoda barkamol avlodni kamol toptirish masalasi dolzarb va ustuvor vazifa sifatida e’tirof etilmoqda. Zero, Kofi Annan ta’biri bilan aytganda, "Ta’lim har bir jamiyatda, har bir oilada taraqqiyot zaminidir" [5].

Ta’lim jarayonida amalga oshirilayotgan barcha yangiliklar negizida yosh avlodni har jihatdan komil va yurt kelajagiga munosib hissa qo‘sha oladigan shaxs sifatida tarbiyalash, ularning dunyoqarashini rivojlantirishga alohida urg‘u berilmoqda. "Ta’lim hayotga tayyorgarlik emas, ta’lim – bu hayotning o‘zi" deydi Jon Dyui. Darhaqiqat,ta’lim jarayoni hayot bilan uzviy bog’lanmas ekan, bilimlar

kompetentlikka yo’l ochmasligi shubhasiz. Shu nuqtayi nazardan, bugungi kunda maktab ta’limi tizimida yangi darsliklar, yangi manbalar yaratildi. Jumladan, ta’limdagi tub o‘zgarishlarga olib kelgan yangi Milliy o‘quv dasturi asosida endilikda o‘quv fanlari chiziqli tartibda emas, spiralsimon tarzda o’qitilishi belgilab olindi. Ya’ni mavzular takroriy emas, balki bir-birini mantiqan davom ettiruvchi hamda soddadan murakkabga tomon yo’naltirilgan tarzda kiritildi. Bu esa darsliklar bosqichida takrorlarning oldini oladi, bolaning yangi bilim va ko’nikmalarga ega bo’lishida yordam beradi.

ASOSIY QISM

Ma’lumki, Milliy o‘quv dasturi asosida 2021-2022-o‘quv yilidan boshlab umumta’lim maktablarida Ona tili va O‘qish fanlarining birlashuvi natijasi “Ona tili va o‘qish savodxonligi” fani joriy etildi va hamda ushbu fanga "yashashni o‘rgatadigan fan" deya ta’rif berilmoqda.. Ikki fanning birlashuviga asosiy sabab ona tilini o‘qitishdagi yondashuvning o‘zgarishi bo‘ldi. Endilikda grammatika va yodlashga asoslangan ta’limdan tinglab tushunish, o‘qib tushunish, fikrni og‘zaki va yozma bayon qilishdan iborat til o‘rgatishning to‘rt ko‘nikmasini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim shakliga o‘tildi.

Ona tili va o’qish savodxonligi fanini o’qitishda asosiy e’tibor o’quvchida tilga doir to‘rt ko‘nikma: o‘qib tushunish, tinglab tushunish, nutq so‘zlash va yozish hamda grammatik savodxonlikni shakllantirishga qaratiladi. Ta’lim jarayonida o’quvchilarni voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez qilishga o’rgatish orqali ularning ijodiy va tanqidiy tafakkurini, fikrlash doirasini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Ona tili va o’qish savodxonligi fani ushbu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Ona tili va o‘qish savodxonligi fanini o‘qitishda quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

1. Ta’lim berishda kommunikativ yondashuv, ya’ni tilning muloqot vazifasi birlamchidir. Shuningdek, integrativ, faoliyatga yo‘naltirilgan, onglilik, kashfiyotchilik, farqli va tanqidiy yondashuvlar e’tiborda bo‘lishi lozim.

2. Tilni amaliyotda qo‘llash, ya’ni matnni o‘qish orqali ham grammatika, ham uning qo‘llanishini o‘rgatishga asoslaniladi.

3. Grammatik savodxonlik doirasida o‘quvchining so‘z boyligini oshirish, so‘zlarning ma’no nozikliklari, farq va o‘xshashliklarini his qilish va anglab yetish, bexato talaffuz qilish va yozish, so‘zlarni bog‘lab gap, gaplardan esa matn tuza olish, o‘zgalar fikrini to‘g‘ri anglash, bir fikrni turli shaklda ifodalash, uzilgan fikrning davomini tiklash kabi qator mantiqiy operatsiyalarni bajarish, nutq vaziyatini to‘g‘ri baholash va til imkoniyatlaridan unga mos ravishda foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga e’tibor qaratiladi.

4. O‘qish savodxonligi doirasida o‘quvchida to‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qish malakalarini shakllantirish, ularni oddiy kitob o‘quvchidan chuqur mulohaza

yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga koʻtarish; oʻqish orqali borliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, ularning dunyoqarashini boyitish; tafakkurida elementar adabiy tushunchalarni shakllantirish; tanqidiy va kreativ fikrlash koʻnikmasini oshirish nazarda tutiladi.

4. Barcha uslubdagi turli sohalarga oid matnlar bilan tanishish barobarida mashq va topshiriqlar orqali fanlararo integratsiya amalga oshiriladi.

5. Oʻquvchining oʻqib, eshitib tushunish, ogʻzaki va yozma nutq malakasini umumiy holda rivojlantirish maqsadida ularning har biriga alohida e'tibor qaratiladi.

6. Badiiy matn ustida ishlash jarayonida oʻquvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, tilning ifoda imkoniyatlarini tushunishi va his eta olishi, "soʻzni hazm qila olish" imkoniyatlari e'tiborga olinadi.

7. Ta'lim jarayonida oʻquvchilarni voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez qilishga oʻrgatish orqali ijodiy tafakkuri, fikrlash doirasi shakllantirib boriladi.

8. Yozma nutq bilan bogʻliq beriladigan topshiriqlarda yozish strategiyalari taqdim etiladi. (Odatda, bolaning bogʻlanishli nutqini oʻstirish, matn yaratish koʻnikmasini rivojlantirish maqsadida savollar, rasmlar yoki kuzatuvlar asosida matn tuzish bilan bogʻliq mashq va topshiriqlar berib boriladi, ammo bu jarayonda qanday qilib yozish masalasi e'tibordan chetda qoladi. Ona tili va oʻqish savodxonligi darsligida ushbu jihatlarga e'tibor qaratilgan: notoʻliq matnni toʻldirish, berilgan namuna asosida yozish, taqdim etilgan tanlovlar asosida yozish; savollarga ketma-ketlikda javob yozish; syujetli rasmlar asosida matn yozish kabi).

9. Har bir mashgʻulot tilni oʻzlashtirishning tabiiy laboratoriyasi sifatida tashkil etiladi. Ya'ni mashq daftari orqali oäquvchular bilimlarini zanada mustahkamlaydilar. Mashq daftarida darslikda ishora qilingan, maxsus belgi bilan ajratilgan topshiriqlar bajarib boriladi.

Oʻquvchilar daftarga yozishlari, chizishlari, boʻsh oʻrinlarni toʻldirishlari, oʻqib va tinglab tushunish, matn tuzish bilan bogʻliq topshiriqlarni bajarishlari hamda rasmlarni boʻyashlari mumkin [3].

Fanning maqsadi hamda yuqoridagi tamoyillarga tayangan holda Ona tili va oʻqish savodxonligi fanini oʻqitishning asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

- oʻquvchini fikrlashga, oʻzgalar fikrini anglash, o'z fikrini ogʻzaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani shakllantirish;
- oʻquvchilarda grammatikaga oid oʻzlashtirilgan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, yozuv, talaffuz va imlo me'yorlariga oid tushunchalarni) rivojlantirish;
- tilning keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda toʻgʻri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish kabilar. Ushbu vazifalardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda ona tili ta'limining mazmuni oʻzgarmoqda. Yillar davomida ona tili ta'limi orqali oʻquvchilarga

grammatik qonun-qoidalar, nazariy bilimlar o‘rgatib kelindi. Endilikda grammatika bilan bir qatorda o‘quvchilardagi nutqiy kompetensiyani, ya’ni tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish kabi amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga ko‘proq e’tibor qaratish lozim. Bu maqsadga erishishda ona tilining nutqiy kompetensiya elementlari (tinglab tushunish, gapirish, o‘qish, yozish)ni har bir darsda amaliy qo‘llash va o‘quvchida bunga nisbatan ko‘nikmani shakllantirish darkor [4].

Mavzuga doir mashqlar topshirig‘ini mustaqil bajarish, mashq tarkibida gaplardan va matnlar mazmunidan to‘g‘ri xulosa chiqarish, tinglab tushunish orqali matndan anglashiladigan asl g‘oya mazmunini qayta hikoya qilish va adabiy til me’yorlariga asoslanib so‘zlab berish hamda yozish, o‘z nutqini og‘zaki va yozma shaklda erkin ifodalash o‘quvchilar egallashi zaruriy bo‘lgan muhim kompentensiyalardir. Ushbu kompetensiyalarning shakllanishiga xizmat qiluvchi muhim manba sifatida Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligini e’tirof etsak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Yuqoridagi fikrimizning isboti sifatida 2-sinf Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligida berilgan topshiriqlarni o‘rganib chiqish maqsadga muvofiqdir. Mazkur darslikning 1-bobi "Katta bo‘lsam, Nobel mukofotini olaman!" deb nomlangan. Ushbu bobni o‘rganish davomida o‘quvchilar rasmlar asosida olim, olima tushunchalari haqida, ularning nimalar bilan shug‘ullanishlari to‘g‘risida o‘zlarining mustaqil fikrlarini bayon qilishga, shuningdek, xalqimizning boy ma’naviy merosi bo‘lmish maqollar va ularning mazmun-mohiyati xususida mushohada yuritishga o‘rgatiladi. Bu orqali o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish, ongli fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish maqsad qilingan.

Darslikning ushbu bobida o‘quvchilarga "Nobel mukofoti" audiomatni eshittiriladi va eshitganlari asosida bir necha savollarga javob berishlari topshirig‘i beriladi:

1. Alfred Nobel nimalar ixtiro qilgan edi?
2. Nega u o‘zi qilgan ishlardan pushaymon bo‘ldi?
3. Olim nima sababdan Nobel mukofotini o‘ylab topdi?
4. Nobel mukofoti qaysi sohalar bo‘yicha beriladi?

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslari jarayonida o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishda, o‘quvchilarning nutqini o‘stirish maqsadga muvofiqdir. Audiomatnni tinglash va ma’lumotlarni eslab qolish, shu orqali berilgan savollarga javob topish o‘quvchilarda nutqiy kompetensiyaning muhim elementi bo‘lgan tinglab tushunish ko‘nikmasining shakllanib borishiga xizmat qiladi.

O‘z fikrlarini yozma nutq asosida bayon qilish va o‘quvchilarni husnixatga o‘rgatish, yozish ko‘nikmasini oshirish maqsadida olimlar nimalar bilan shug‘ullanishi haqida kichik matn yozish, "Katta bo‘lsam, Nobel olaman" nomli hikoya tuzish topshiriqlari ham ushbu bobda berilgan [1].

Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligidagi bo‘limlar va topshiriqlar bilan tanishib chiqar ekansiz, darslikning o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga, turli holatlar, muammolarga o‘z munosabatini bildira oladigan shaxs sifatida shakllanishiga alohida ahamiyat qaratilganiga guvoh bo‘lishingiz shubhasiz. Hozirgi zamonaviy axborot texnologiyalari kun sayin taraqqiy etayotgan davrda faqat kitob va daftar bilan kifoyalanib, o‘quvchini ta’lim olishga undash imkonsiz. Shu bois Milliy o‘quv dasturi asosida ishlab chiqilgan yangi avlod darsliklari uchun multimedia ilovalari hamda audiomatnlar majmuasi, o‘quvchi daftari ham ishlab chiqildi. Umuman olganda, yangi darslik o‘qituvchini qolipdan chiqib ishlashga, kreativlikka undaydi. Turli mavzular doirasida bolalarni fikrlashga, o‘z nutqini bayon eta olishga, izlanish va ijodkorlikka o‘rgatadi. Darslikda hayotiy topshiriqlar berilganki, o‘quvchi javobni o‘z olamidan, atrofidan izlashga o‘rganadi.

O‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda o‘qituvchining darsga jiddiy yondashishi zarur ekanligi Sh.Sariyevning tadqiqot ishida yoritilgan. “O’qituvchining o‘qish namunasiga ko‘ra o‘quvchilar to‘g‘ri, ifodali o‘qishni o‘rganadi. Darsda matnni o‘qib berish uchun o‘qituvchi puxta tayyorgarlik ko‘rishi, mazmunni chuqurroq anglashga intilishi, matnning ayrim o‘rinlari qanday o‘qilishi lozimligini belgilab olishi lozim. O‘qituvchi ayrim tovush, bo‘g‘in, so‘zlarni qanday o‘qish kerakligini izohlagach, o‘quvchilar matnni navbat bilan o‘qishadi. O‘qituvchi ularni kuzatib, to‘g‘rilab boradi”.O‘qish texnikasini egallashda takror o‘qish samara beruvchi nutqiy faoliyatdir. Bir marta o‘qilgan matn o‘quvchida yetarlicha tushuncha va bilim hosil qilmasligi mumkin. O‘qish faoliyatining qiziqarli tashkil qilinishi ularning chuqur bilim egallashga yo‘naltiradi.

Binobarin, o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib quyidagi omillarni keltirish mumkin:

– o‘quv dasturida berilgan mavzular bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni hosil qilish;

– o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirish;

– mashq va topshiriqlarni bajartirish orqali nazariy bilimlarini mustahkamlash va nutqini o‘stirish;

– dars mashg‘ulotlarida ilg‘or texnologiyalar va zamonaviy metodlar asosida bog‘lanishli matn tuzish va yozish malakalariga e’tibor qaratish;

– ilmiy qarashlarga va badiiy ifodalarni izohlab, ularga subyektiv munosabat bildirish va mantiqiy fikrlash ko‘nikmasini rivojlantirish [2].

O‘quvchilarning nutqiy imkoniyatlarini oshirish, tinglab tushunishga, fikrini bayon qilishga, ongli o‘qish va yozish ko‘nikmasini shakllantirishga o‘rgatish orqali ularning nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish masalasi Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligining asosiy vazifasi hisoblanadi. Ushbu vazifani bajarishda o‘qituvchining o‘rni ham beqiyosdir. Izlanuvchanlik, kreativlik, fidoiylik,

mehnatsevarlik kabilar hozirgi zamon o‘qituvchisi uchun eng kerakli sifatlardir. Shu o‘rinda, hind olimi va davlat arbobi Doktor Abdul Kalamning quyidagi fikrlari yodga tushadi: "Agar biror mamlakat korrupsiyadan qutulishni va go‘zal sifatli xalqqa aylanishni xohlasa, dunyoni yaxshi tomonga o‘zgartira oladigan jamiyatning uchta asosiy a’zosi borligiga qat’iy ishonaman. Ular ota, ona va muallim". Shunday ekan, jamiyatning ertangi kuni ustoz va murabbiylarning fidokorona mehnatlariga ham uzviy bog‘liqdir.

XULOSA

Boshlang‘ich ta’lim umumiy o‘rta ta’limning poydevori hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishga alohida e’tibor berilmoqda. O‘qituvchilar darsda ilg‘or pedagogik texnologiyalar va o‘qitishning interfaol usullaridan keng foydalanmoqda. Har bir ta’lim muassasasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun qiziqarli o‘quv-metodik adabiyotlar, jumladan, elektron resurslarning katta zahirasi mavjud.Sifatli ta’limiy faoliyatni multimedia materiallari orqali tashkil etish an’anaviy uslublarga nisbatan afzalligini o‘qituvchilar anglab yetmoqdalar. Shular jumlasidan, yaratilgan yangi avlod darsliklari, xususan, Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi ham ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan islohotlar natijasi deyishimiz mumkin. Bugungi foydalanilayotgan darsliklar samarasi o‘quvchilarni har jihatdan mustaqil dunyoqarash egalari bo‘lishlariga va ularning nutqiy,lingvistik va tayanch kompetentligini rivojlantirishga zamin hozirlaydi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Shokir Tursun. Ona tili va o‘qish savodxonligi /2-sinf uchun darslik; Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021.

2. Qurbonova O.,Davletova A. O‘quvchilarning nutq madaniyati va nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish. "Scientific progress"; Volume 3/issue 5/2022.

3. Temirova K.S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish. "Pedagogik mahorat" ilmiy-nazariy va metodik jurnali, № 6/2022.

4. https://kopilkaurokov.ru

5. https://t.me/rtm_metodik_xizmat

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARI RAHBARINING BOSHQARUV USLUBINING NAZARIY ASOSLARI

Kazimov Jamshid
Qo'qon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim fakulteti o'quv ishlari
bo'yicha dekan o'rinbosari p.f.f.d(Phd)
Roziqova Muyassarxon
Ta'lim muassasalari boshqaruvi yo'nalishi
1-bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729556

Annotatsiya: Quyidagi maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbarining faoliyatini samaradorligini belgilab beruvchi boshqaruv uslublari va ularning nazariy asoslari to'g'risida so'z boradi. Shuningdek, boshqaruv uslublarini takomillashtirish va korreksiyalashning mohiyati ochib beriladi.
Kalit so'zlar: boshqaruv, rahbar, avtokratik, demokratik, liberal.

THEORETICAL BASIS OF THE MANAGEMENT STYLE OF THE PRINCIPAL OF GENERAL SECONDARY EDUCATION SCHOOLS

Annotation: The following article discusses management methods and their theoretical foundations that determine the effectiveness of the head of general secondary schools. Also, the essence of improving and correcting management methods is revealed.
Keywords: management, leader, autocratic, democratic, liberal.

Hozirgi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalarining mavjud boshqaruv faoliyatiga qo'shimcha tarzda yangi tamoyillar asosida chora-tadbirlar olib borilmoqda. Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarining boshqaruv faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish ishlari tashkillanyapti. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning quyidagi gaplari har bir rahbarning faoliyatini tashkil etishda dasturamal bo'lib xizmat qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi: " …bugungi kunda rahbar nafaqat aniq bir kasb-hunarning egasi, avvalo o'zining faoliyati va insoniyligi bilan xalqning ishonchiga munosib bo'lishi, yuksak intellektual tafakkur sohibi, uzoqni ko'ra oladigan, doimo yangillikka intilib, zamon bilan hamnafas yashaydigan, tartibli shaxs bo'lishi lozim". [1]

Maktab direktori zamon bilan hamnafas holda ta'lim muassasasi boshqaruvini zamonaviy usullarda tashkil etishi zarur. Bu esa undan ilg'or tajribalarni va fan-texnika

yutuqlarini muntazam organib oz faoliyatiga tatbiq etib borishni, kasbiy faoliyatiga ijodiy yondashuvni talab qiladi. Agar umumiy o'rta ta'lim muassasasi rahbarida boshqaruv yonalishlari bo'yicha zarur bilim, tajriba, pedagogik mahorat, konikma va malakalar yetarli bolmasa ta'lim jarayonini boshqarishda vujudga keladigan turli muammolarning oz vaqtida, oqilona yechimini topishda uning ojizligi sezilib qoladi. Ularning oldini olish hamda pedagogik xodimlar faoliyatini takomillashtirish va natijada oquv jarayonini rivojlantirishning eng asosiy shartlaridan biri rahbar boshqaruv faoliyatining ilmiy asosda tashkil etilishidir.

Umumiy o’rta ta’lim maktablari rahbarining faoliyatini samarali tashkil etilishida boshqaruv uslubining ahamiyati sezilarli hisoblanadi. Shu o’rinda bir qator o‘zbek tadqiqotchilarining boshqaruv uslubi haqida bildirgan fikrlarini keltirib o‘tishni o‘rinli deb topdik.

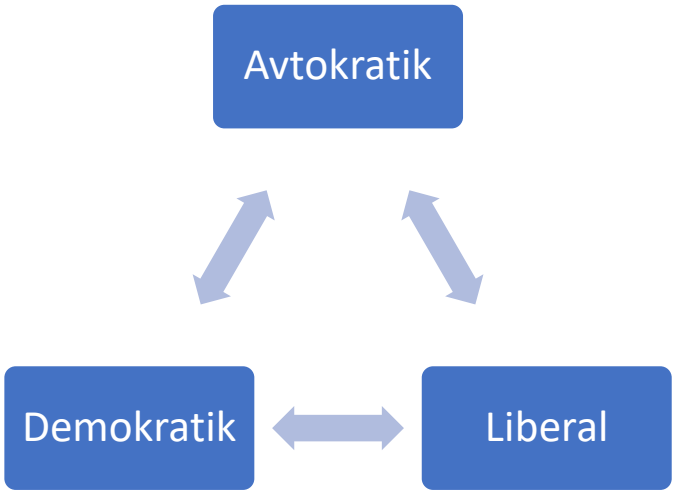
Professor S.T. Turg’unovning fikriga ko’ra boshqaruv uslublari – bu rahbarning bo’ysinuvchilarga nisbatan ta’sir ko‘rsatishi va ko‘zlangan maqsadga erishishga undashiga bo‘ysinuvchilar bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlardagi odatiy harakatlaridir.[2, B.38]

21-asr maktab o‘quvchilari XX asr maktab o‘quvchilaridan rivojlanishda sezilarli darajada farq qiladi. Butun dunyo yangilanmoqda va nafaqat ta’lim balki har bir sohada keskin rivojlanishlar ko‘rilmoqda.Bunday sharoitda maktab rahbarining (direktorining) vazifalari va ro‘li sezilarli darajada o‘zgaradi. Bir tomondan, direktor samarali menejerdir, chunki bugungi kunda direktor juda ko‘p boshqaruv funktsiyalarini bajarishi kerak - byudjetni boshqarish, jamoatchilik bilan muloqot qilish, hodimlarni rag’batlantirish, maktabda adolat va muvozanatni ta’minlash, yuqori boshqaruv bilan o‘zaro aloqa qilish va hk. Tashkilotni boshqarish ko‘nikmalari kundan-kunga muhimroq bo‘lib bormoqda,shuningdek boshqaruv faoliyati maktab rivojlanishining asosiy omillaridan biriga aylanmoqda.

Zamonaviy menejment asoschisi Piter Druker ko‘p yillik kuzatishlar asosida paradoksal xulosaga keldi: kuchli mutaxassislar, o‘z sohasining zo‘r mutaxassislari kamdan-kam hollarda yaxshi rahbar bo‘lishadi.Chunki mutaxassis o‘z vaqtini to‘liqligicha boshqaruvga sarflasagina muvaffaqiyatga erishadi. Lekin o‘z fanini sevgan zo‘r mutaxassis boshqaruv faoliyatidan ko‘ra ilmiy faoliyat bilan shug’ullanishni afzal biladi. Bu boshqaruvning to‘liqligi bilan bog’liq maxsus turdagi kasbiy faoliyat, uning natijasi bevosita shaxsning shaxsiy samaradorligi bilan bog’liq. Boshqa tomondan, katta erkinlik doirasida zamonaviy maktab direktori boshqaruv nazariyasidan tashqari, zamonaviy ta’lim paradigmalari, ustuvorliklari va istiqbolli ta’lim texnologiyalarini tushunishi kerak. Ko‘pgina mutaxassislarning fikricha, maktab direktori qanday ma’lumotga ega bo'lishi muhim emas, lekin u pedagogik tajribaga ega bo'lishi kerak: "Har qanday maktab direktori "mashina oldida turishi", sinfdagi doskada - o‘qituvchilik tajribasiga ega bo'lishi kerak. Aks holda, u samarali maktab direktori

bo‘la olmaydi. Chunki maktabb rahbari o‘zi boshqaradigan muhitda oldin ishlagan bo‘lishi va kuzatishlar orqali hodimlarini mehat mahsuldorligini to‘g’ri baholay olishi kerak.U maktab byudjetini yaxshi boshqara olishi mumkin, lekin u so‘zning to‘g'ri ma'nosida maktab direktori bo‘la olmaydi. Xuddi shunday nuqtai nazarni London universiteti qoshidagi Ta'lim instituti yetakchilik tadqiqotlari markazi direktori, professor Alma Xarris ham aytadi: Zamonaviy direktorlar maktabni strategik rejalash orqali samarali, oqilona va aqlli boshqara olishlari kerak. Shuningdek hodimlarni ruhlantish, ularni rag’batlantirib boorish ham muhim hisoblanadi.Unga o‘z misolida nimani ko‘rsata oladigan rejissyor kerak yaxshi dars, chunki muammoli maktablarda, qoida tariqasida, yaxshi o‘qituvchilar kam va o‘qituvchilar uchun yaxshi o‘qitish amaliyoti namunalarini olish uchun hech qanday joy yo‘q. Rejissor bu vaziyatda hamma narsani o‘zi qila olishi kerak. Amalda direktorning boshqaruv va boshqa vazifalari ko‘p bo‘lsa, undan shunday bo‘lishini talab qilish qiyin samarali menejer va pedagogik texnologiyalar nuqtai nazaridan samarali innovator. Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, bugungi kunda maktab rahbarlarining (direktorlarining) to‘rtta asosiy turi mavjud: avtoritar biznes-ijro etuvchi; "demokratik tadbirkor"; "avtoritar rahbar"; "demokratik lider" Shu bilan birga, ulardan ikkitasi eng keng tarqalgan: "avtoritar biznes-ijro etuvchi" va "avtoritar rahbar", ulardan eng mashhuri "avtoritar biznes-ijro etuvchi". Afsuski, rejissyor ham ist’'dodli o'qituvchi, ham samarali boshqaruvchi bo‘lsa, bunday kombinatsiya faqat idealda mumkin. Mualliflik maktablari unga yaqin bo'lib, u yerda direktorning o'zi innovatsiyalar generatori hisoblanadi. Chunki mualliflik maktablarida shaxsiy rivojlanish asosiy missiyalardan biri hisoblanadi. Shuningdek mualliflik maktablarida, davlat maktablariga qarganda ko‘proq raqolat mavjud va aynan sog’lom raqobat rivojlanishni belgilab beruvchi asosiy omildir. Mutaxassislarning fikricha, " shaxsiy misol va rejissyor quradigan shaxsiy munosabatlar asosiy hisoblanadi. Odamlarni yoqtirmaydigan buyuk menejer, o‘qituvchi bo‘lmagan zo‘r menejer maktabni boshqara olmaydi. Ko'pincha, samarali rahbarlar tug’ilmaydi, balki ishlab chiqariladi. Maxsus treningdan o‘tish orqali samarali boshqaruv bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishingiz mumkin. Biroq, bunga o‘z-o‘zini tarbiyalash orqali ham erishish mumkin. Barcha holatlarda tegishli motivatsiya kerak: shaxsiy ambitsiyalar (men boshqalardan yomon emasman), martaba qilish istagi (general bo‘lishni istamagan askar yomon), maktab vatanparvarligi (mening maktabim yaxshiroq), pul topish istagi (siz yaxshi ishlaysiz - ko'proq olasiz). Hozirgi zamonda rahbar (bosh direktor) koordinator, ijtimoiy quruvchi, barcha yangi, ilg’or va demokratik tashuvchidir. Turli boshqaruv tamoyillariga asoslanib, rahbar o‘z ishida o‘qituvchilarga individual yondashuvdan foydalanadi, bunda insonga yo‘naltirilgan yondashuvni hisobga oladi.

Shuningdek, S.T. Turg’unov va L.A. Maqsudovalarning fikriga ko’ra rahbarlik uslublari 3 turga ajratiladi. Demak ular:

1. Avtokratik uslubni tanlagan rahbar “ajratib tashla va hukmronlik qil” tamoyiliga asoslanib ish tutadi va bu uslub bevosita buyruqbozlik va qattiqqo’llik bilan amalga oshadi. Hodimlarning so’z erkinligiga rahna solinadi va ularning pedagogic faoliyati qattiq intizom asosida tekshiriladi. Bu uslubni tanlagan rahbar muvaffaqiyatga kamdan- kam hollarda erishadi. Chunki qo’l ostidagi o‘qituvchilarning kam motivatsiyasi va erkinligini kamayaishi, ularning ish faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

2. Demokratik uslubni tanlagan umumiy o’rta ta’lim muassasalari rahbari o‘z jamoasini doimo olg’a intilishga rag’batlantiradi, ularning fikrini hurmat qilgan holda, umumiy muammolarni muhokama qilish orqali yechim topadi. Bunday rahbar hodimlarning o’z imkoniyatlaridan to‘liq foydalanishlariga sharoit yaratadi va ularning ish faoliyati samaradorligini oshirish texnologiyalariga yo‘naltiradi.

3. Liberal rahbar boshqa rahbar uslublariga nisbatan sustkashlik bilan ish olib borishi bilan farqlanadi. Bu faoliyatda asosan ma’sulyatsizlik va ish faoliyati to’g’ri tashkillanmaganligi ko‘zga ko‘rinadi. Bunday rahbar o’z zimmasidagi jarayonni yordamchi hodimlarga tashlab qo’yishi oqibatida ta’lim muassasasi hamjihatligi yo’qoladi va tizim ishdan chiqadi.[3,B.133]

Xulosa o’rnida aytish joizki, rahbarlik uslublari umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining boshqaruvida muhim o‘ringa ega va ta’lim muassasasining rivojlanishi va muvaffaqiyatga erishishiga ko‘makchi omil hisoblanadi. Demak, rahbar inson o‘z oldiga aniq yo‘l tanlay olishi va rahbar uslublaridan oqilona foydalana olishni bilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqidan. 01.07.2017.

11. S.T. Turg’unov “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlari boshqaruv faoliyatining nazariy asoslari” Toshkent Fan nashriyoti 2006.

12. S.T. Turg’unov va L.A. Maqsudova “Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish” Toshkent Fan nashriyoti 2009.

FAYNBERG GULBOG'I

Odinayev Abbosbek
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Zafar Abdusamadov
Ilmiy rahbar:Ingliz tili 3-fakulteti dekani
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729574

Annotatsiya: Ushbu maqolada rusizabon shoir Aleksandr Arkadyevich Faynbergning nafaqat she’riyatdagi, balki boshqa sohalardagi ijod namunalarining tahlili boradi. Maqola orqali shoir o’z asarlarida qanday mavzularni olib chiqqanligi hamda kitobxonga aynan nimani yetkazmoqchi bo’lganligini bilib olasiz. Bunda Faynberg ijod yo’lidagi turli xil qiyinchiliklar, uni haqiqiy shoir bo’lib yetishishiga xizmat qilgan omillar borasida ham so’z boradi.

Kalit so’zlar: Taxtapul, shoir ichki dunyosi va zamonasi, “Amerika ovozi”, “Saodat sohili”, kuz, “Paxtakor-79”, ssenarist, tarjimon.

Toshkent. Taxtapul. Quyoshli yurtimizning she’riyatida o’chmas iz qoldirgan, so’z qudratini ommaga namoyish qila olgan zabardast shoirlardan biri Aleksandr Arkadyevich Faynbergdir. Ko’pincha she’riyat ahli asarlarida ikki narsa ta’siri va tasviri uchraydi: shoirning zamonasi hamda ichki dunyosi. Bilamizki, har bir shaxsning yo’lida uni haqiqiy insoniy qobiliyatlar bilan tarbiyalaydigan qiyinchiliklar bo’ladi. Shoir ham bundan mustasno emas, uning hayot yo’li ham bir tekisda ketmagan. Texnikumda o’qigan, armiyada xizmat qilgan, topografiyada ishlagan, aynan mana shu davrda u she’riyat gulbog’i barpo qila olishini anglagan va she’rlar yoza boshlagan. “...- Aslida 9 yoshlarimda she’r yozishni boshlaganman, lekin uni hech ham ijod deb bo’lmasdi, eslasam, haligacha kulgim keladi, haqiqiy ijod bilan armiyadan keyin shug’ullana boshlaganman, rostini aytganda, ijod sening xohishlaring bilan hisoblashib o’tirmaydi, xohlagan vaqtida keladi. Topografiyada ishlab yurganimda shundoq bo’ynimdan olgan, mana o’shandan beri chinakamiga eng baxtli insonman”, - deydi shoir o’z she’riy faoliyati to’g’risida.

1960-yillar.Toshkent Markaziy Osiyoning eng rivojlangan shaharlaridan biriga aylana boshlagan bir davrda turli xil adabiy kechalar, kino, shoirlar bilan uchrashuvlar, spektakllar urf kirgan. Mana shunday adabiy kechalarning eng oldi shoirlaridan biri Faynberg bo’lgan.O’sha davrda mashhurlikning eng cho’qqisida edi, shu sabab uning ijodi bilan qiziquvchilar soni nihoyatda ko’p edi.Sodda qilib aytganda, Faynbergni jamiyat xuddi hozirgi vaqtda o’zining teran fikrlari bilan elda mashhur bloger kabi qabul qilishgan o’sha paytda. Mana shunday kechalarning birida “Amerika ovozi” radiostansiyasidan mehmonlar kelib shoirga betakror ijodi uchun tashakkur

bilidirishgan, ammo shoirni ba’zi bir zamondoshlari amerikaliklar bilan aloqada ayblashgan, shu sababdan shoirga yangi asarlar chop etish uchun nashriyot eshiklari uzoq muddatga yopilgan.Ammo shoir qiyinchiliklar oldida sinmagan, hozirda oltin fondni bezab kelayotgan bir qancha filmlar ssenaristi bo’ldi, rusizabon kitobxonlarga o’zbekcha durdona asarlarning bor ko’rkini rus tilida yoritib berdi.

Shoirning she’riyatdagi gulbog’iga nazar solsak, uning qalamidan faqat bir turdagi she’rlar chiqmaganining guvohi bo’lamiz. Ba’zi she’rlarida hayot falsafasiga yuzlansa, boshqa yana bir she’rida tabiat tasviri, o’sha davrining siyosiy olami kabi mavzular rang barangligini ko’rishimiz mumkin.Misol uchun “Saodat sohili” she’rida o’zining falsafiy qarashlari bilan chiqadi:

Men dengizchilardan bu haqda so’rdim.
Dedilar:- Izlama, ko’ngling bo’lsin to’q,
Barcha dengiz, barcha ummonni ko’rdik,
Saodat sohili yer yuzida yo’q.

Shoir asrlar qa’ridan “saodat sohilini” izlaydi, uni dengizchilardan, osmonu falakdan so’raydi, ammo so’nggi satrlardan anglaymizki, u har bir insonning baxti o’z qo’lida ekanligini tushunib yetadi. Ha, ko’pchiligimiz yonginamizda bo’lgan baxtni izlab uzoqlarga sayohat chiqamiz, ammo sayohat so’nggida achchiq haqiqatni anglab yetamiz:

Baxtimga imkonim o’z qo’limda-ku,
Ijobat aylayman dil xohishini.
-Allo, “Saodat sohili “ kafesimi bu
Stol buyuraman ikki kishilik.

Aleksandr Arkadyevichning yana bir she’riga nazar solsak. Siz-u biz kundalik turmushda usiz hech narsan ifodala olmaydigan “so’z” haqida gap ketadi:

Poyezd kechikishi oddiy voqea,
Samolyotni kutib ichikadi ko’z.
Haqiqiy baxtsizlik, katta fojea-
Gar kechiksa kutilayotgan so’z.

Darhaqiqat, hayotda bu holatning yorqin misollarining juda ko’p guvohi bo’lganmiz. Baz’an bir og’iz shirin so’zini yaqinlaridan qizg’anib, keyin ko’p bora afsus chekkanlar kam deysizmi?! Shoir mana shu she’ri orqali afsusgacha yetib bormay o’z vaqtida dildagi so’zlarni aytib qolishga ulgurish kerakligini ta’kidlaydi.

Tabiatning tasviri keltirilgan she’rlari bir qancha, bular: “ Kuz”, “Chimyon”,”Karpat tog’lari”, “Tong”,”Kuz xazoni”. Har bir shoirning o’z fasli bo’lgani singari Faynberg fasli – kuz edi. U kuzgi yaproqlar to’shalgan yo’laklarda sayr qilishni juda yoqtirardi. Shubhasiz, shu yo’laklarda shoirning qancha asarlari tug’ilgan.

Faynberg o’zbek xalqining og’ir jarohati bo’lmish Paxtakor futbol jamoasining ayanchli halokati haqida eshitib, jamoa xotirasiga bag’ishlab bir qancha asarlar yaratgan, shulardan ikki she’ri : “Paxtakor –79”, “11 metrlik jarima to’pi”. Shu bilan birga jamoa vakillarining yorqin xotirasiga bag’ishlab “Ularning to’pi osmonda” nomli ssenariy yozgan, ushbu ssenariy asosida shu nom ostida hujjatli film ham olingan.

Maysazorda shamol yig’laydi hamon,
Hamon tunlar ko’z yosh to’karsan giiryon
Qayg’urma, biz hamon o’ynaymiz futbol,
Faqat moviy osmon- bizning stadion.

Aleksandr Arkadyevich nafaqat she’riyatda o’z bog’ini yarata olgan shoir balki, mohir tarjimon shu bilan birga bir qator filmlar ssenaristi, serqirra ijodkordir.Ijodkor har bir asari bizga nimanidir yetkazmoqchi bo’ladi. Faynberg faqat rus tilida ijod qilganiga qaramay,uning muxlislarining ko’pchiligini o’zbek kitobxonlar tashkil etadi.U har qanday davrda ham o’zbek va rus adabiyotining o’chmas siymosi bo’lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/15-jahon-she-riyati?download=13512:aleksandr-faynberg-qoralanmaga-qasida-2021
2.https://youtu.be/cxq2s8gYIfE
3.https://youtube.com/watch?v=yXrcD8TQBvQ&feature=share
4.https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/rustam-musurmon-yonib-turar-derazam-har-tun-2009.

ЎЛЧАШ ТИЗИМЛАРИДА КЎПРИК СХЕМАЛАРНИ ҚЎЛЛАШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ходжаев Ойбек Шавкатович
Ўзбекистон Миллий университети
Абдураззоқов Жамшид Тургунбой ўғли
Махсудов Валижон Гафуржонович
Эрметов Эркинбай Яхшибаевич
Тошкент тиббиёт академияси
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729581

Аннотация: Ушбу мақолада ўлчаш тизимларида кўприк схемаларини қўллашнинг хусусиятлари, кўприк схемаларининг турлари, схемаларда операцион кучайтиргичларни қўллашнинг аҳамияти, кўприк схемаларида хатоликларни минимизация қилиш усуллари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: ток кучи, ўтказгич, юклама қаршилик, кучайтиргич, синхрон детекторлаш, МР аналогли кўпайтиргич, LPF паст частотали фильтр, потенциометрик схема.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОСТОВЫХ СХЕМ В ИЗМЕРИТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ

Ходжаев Ойбек Шавкатович
Абдураззоқов Жамшид Тургунбой ўғли
Махсудов Валижон Гафуржонович
Эрметов Эркинбай Яхшибаевич

Абстракт: В данной статье рассматриваются особенности применения мостовых схем в измерительных системах, виды мостовых схем, важность применения в схемах операционных усилителей, способы минимизации погрешностей в мостовых схемах.

Ключевые слова: сила тока, проводник, сопротивление нагрузки, усилитель, синхронное детектирование, аналоговый усилитель МР, ФНЧ фильтр низких частот, потенциометрическая схема.

FEATURES OF USING BRIDGE CIRCUITS IN MEASURING SYSTEMS

Khodjaev Oybek Shavkatovich
Abdurazzokov Jamshid Turgunboy son
Makhsudov Valijon Gafurjonovich
Ermetov Erkinbay Yakshobaevich

Resume: This article discusses the features of the use of bridge circuits in measurement systems, types of bridge circuits, the importance of the use of operational amplifiers in circuits, methods of minimizing errors in bridge circuits.

Keywords: current strength, conductor, load resistance, amplifier, synchronous detection, MP analog amplifier, low-pass filter, potentiometric circuit.

Кўприк схемалар ички асосий иш режимларида кенг қўлланилади: мувозанатли ва мувозанатсиз.

Мувозанатда эмас режимида дастлабки ҳолатда кўприк мувозанатга келтирилади, яъни кириш сигнали нолга тенглаштирилади. Дастлабки холатдан кейинги оғишларда қаршиликнинг (импеданснинг) ўзгаришида нолдан фарқли чиқиш сигнали шаклланади. Уитстон кўприги “классик” хисобланади унда манбанинг ички қаршилиги $R_0>0$ бўлганда ва кўприк схема диагоналининг юкланиш қаршилиги $Rd>>(R_1,…R_4)$ бўлганда чиқиш кучланишини

$U_d=e_0 (R_2R_3-R_1R_4)/[(R_1+R_2)(R_3+R_4)]$

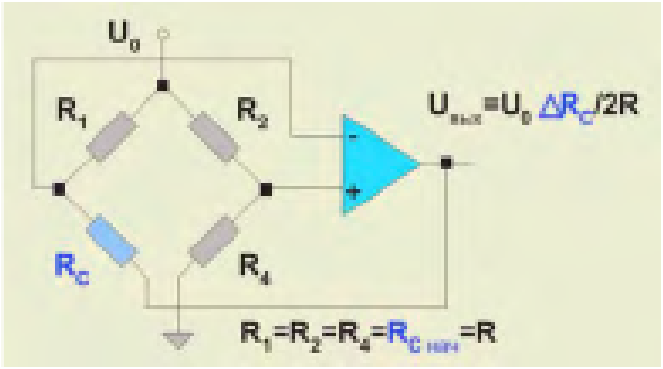
формула ёрдамида аниқланади. Агар $R_1=R_2=R_3=R_4=R$ бўлса ахборот параметри бўлиб ΔR_2 ортиши ҳисобланади ва у кўрсатилган мумкинлик ҳисобга олинса чиқиш кучланиши

$U_d=e_0\cdot \Delta R_2 / [4R\cdot(1+\Delta R_2/2R)]$

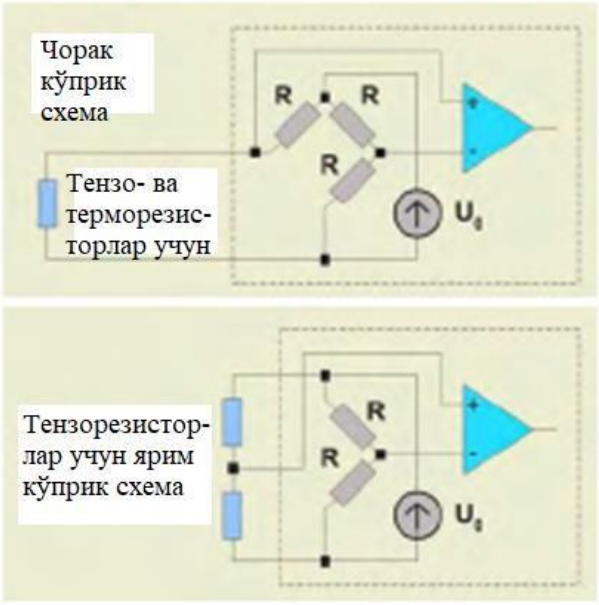
бўлади ва бу ўзгартириш функциясини чизиқли бўлмаган характерини ифодалайди. ΔR_2 ни кичик ортишларида $Ud=e_0\cdot \Delta R_2/4R$ бўлади ва уланиш схемаси кўприк чораги схемаси дейилади. Дифференциал $\Delta R_1=\Delta R_3=\Delta R$ бўлса характеристика $U_d=e_0\cdot \Delta R/2R$ кўринишига эга бўлади ва схема ярим кўприк схема дейилади. Тўртда ЎЎ шундай уланган бўлса

$\Delta R_1=\Delta R_3=\Delta R$ ва $\Delta R_2=\Delta R_4=\Delta R$ бу тўлиқ кўприк схема дейилади $U_d=e_0\cdot \Delta R/R$.

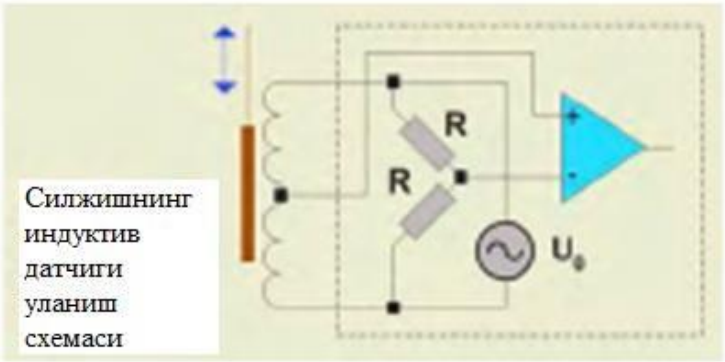
Кўприк схемалар характеристикаларини чизиқлантириш учун амалий кучайтиргичлар асосида йиғилган кучайтиргич схемаларидан фойдаланилади (1-rasm, 3-rasm):

1-rasm.

2-rasm

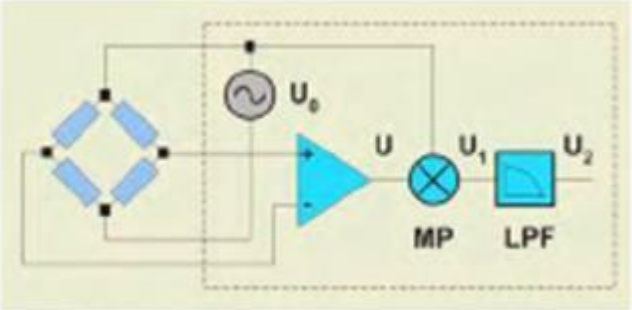

3-rasm

1-3-rasm. Чорак кўприк схема тензо ва терморезисторлар учун, тензорезисторлар учун ярим кўприк схема, индуктив силжувчи датчикни уланиш схемаси

Кўприк схема таъминоти ток манбаи билан хали, кучланиш манбаи билан ҳам амалга ошириш мумкин. Агар сиғимли ва индуктивлик датчиклари ўзгарувчан кучланиш манбаи билан таъминланса резистив датчиклардан йиғилган кўприк схемалар ҳам ўзгармас ҳам ўзгарувчан кучланиш манбалардан ишлайди. Шу вақтда гармоник ёки импульсни сигналдан фойдаланилади. Ўзгартириш натижаларига кўприк схема компонентлари таркибига кирувчи паразит сиғим ва индуктивликлар, шунингдек уловчи симларнинг халақитлари ҳам таъсир қилади. Ўзгарувчан токда ишлайдиган кўприк схемадан фойдаланиш ўлчов занжирларига иссиқлик электр юритувчи кучнинг таъсирини амалда йўқотади ва ўлчов каналида нолга силжишдаги халақит ташкил этувчисининг анча камайишига ёрдам беради. Кўпинча ўзгарувчан сигнал билан таъминлашни синхрон детекторлаш деб аталувчи ишлов бериш билан биргаликда олиб

борилади. Бундай схема таркибига операцион кучайтиргичлардан ташқари МР аналогли кўпайтиргич ва LPF паст частотали фильтрлар ҳам киради (4-расм).

4-расм. Синхрон детекторга эга бўлган ўзгарувчан токда ишлайдиган кўприк схема

Сигнални кейинчалик паст частотали фильтрлаш билан таъминлаб кучайтириш сигнал таркибидаги ахборотни ажратиб олинишини яхшилайди. Агар таянч кучланишини гармоник сигнал деб олсак $U_0=Um\bullet\sin\omega t$ ўзгартирш тенгламасини ўлчов занжирининг фаза силжишини хисобга олмасак

$U_1=U_0^2\ \Delta R/R=(Um\cdot\sin\omega t)^2\cdot R/R$, $U_1=U_m^2\ (1-\cos2\omega t)\cdot\Delta R/2R$

кўринишида ёзишимиз мумкин.

Агар паст частотали фильтрни частота қирқими $2\omega t$ дан анча кичик бўлса унда чиқиш кучланиши

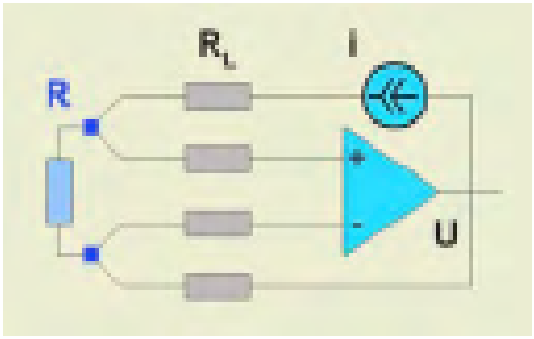
$U_1= U_m^2\cdot\Delta R/2R$

муносабат орқали аниқланади.

Шундай қилиб, ўлчаш сигнали спектрида ахборот юқори частотали ташкил этувчиларни сўндириши амалга оширилади.

Кўприк схемаларни таъминотини тўғри ташкил этишни анча яхшилаш учун унинг сигнал синфаз ташкил этувчиси сусайтириш коэффициентини анча яхшилаш зарур, уларни юқоридаги расмларда кўрсатилган усуллардан фойдаланиб улашга эришилса, сусайтиришни 160 дБ етишини таъминлаш мумкин.

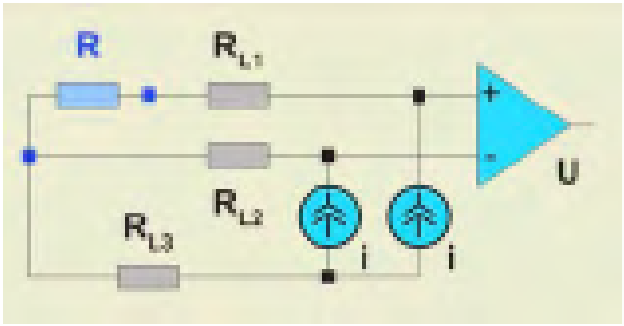
Ўлчаш ўзгартгичларининг қаршилиги катта бўлганда халақитларга истеъмолчидаги қаршиликнинг якуний қиймати таъсир этса, кичик қаршиликларда уловчи симлар ва уларнинг ностабиллиги таъсир этади, айниқса бу ўлчаш ўзгаргичлар анча узоқда жойлашган бўлса. Уловчи симларни таъсирини камайтириш учун мантиқий бўлмаган техник ечимдан фойдаланилади ва бунда кўп симларни улашга тўғри келади, натижада кўп симли уланиш схемаси юзага келади. Улардан энг кенг тарқалгани уч ёки тўрт симли резистив ўзгартгичли схемалар (5-расм).

5-расм. Уловчи симларнинг таъсирни камайтириш схемаси

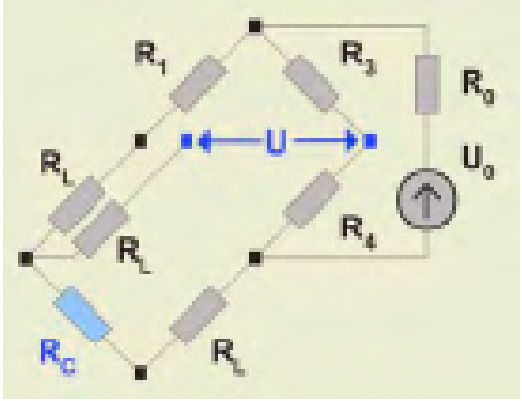
Бундай уланишлар потенциометрик ва кўприк схемаларда ҳам фойдаланилади. Уловчи симларнинг таъсирини амалда тўлиқ йўқотиш тўрт симли потенциометрик схема ёрдамида бажарилади. Маълумки, таянч ток манбаининг чиқиш қаршилиги ва операцион кучайтиргичнинг кириш қаршилиги ўлчаш ўзгартгичларининг қаршилиги ва алоқа линияларининг қаршилигидан анча катта бўлса кейингиларнинг таъсирини хисобга олмаса

ҳам бўлади. Уч симли уланиш схемаси симларнингн жойлашув талабларига маълум чекланишларни қўяди. —Уч симли‖схемада одатда қаршиликлари бир хил бўлган учта ёнма-ён жойлашган симдан фойдаланилади. $R_{L1}=R_{L2}$ бўлганда ва операцион кучайтиргич ва таянч ток манбаининг характеристикалари идеал бўлса, ўтказгичларнинг барча қаршиликлари таъсири бўлмайди (6-расм)

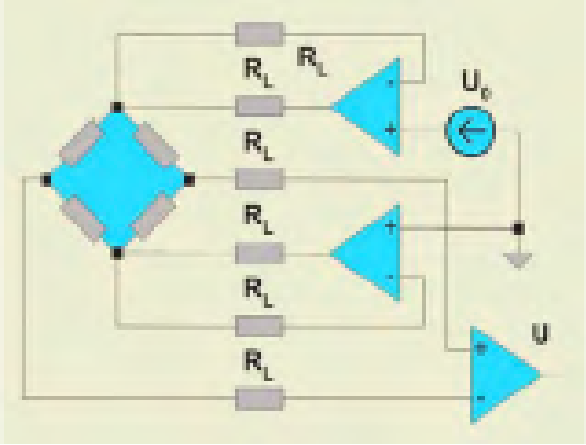
6-расм. Уч симли уланиш схемаси

R_C резистив ўлчаш ўзгартгичларда уч симли уланиш структураси қўлланса чорак кўприкли схемада кўприкни мувозанат шарти алоқа линияси R_L қаршилигига боғлиқ бўлмайди, агар улар бир хил бўлса (7-расм).

7-расм. Чорак кўприкли схемада кўприкнинг мувозанат шарти

Кўприк схемалар (датчиклар) уланишида уловчи симлар таъсирини йўқотиш вақтида олти симли схемалардан кенг фойдаланилади (8-расм).

8-расм. Олти симли уланиш схемаси

Бундай схемаларда иккита қўшимча операцион кучайтиргичлардан фойдаланилади ва улар такрорлагич режимида уланади ва улар уловчи симларнинг қаршилигидан қатъий назар кўприк диагоналига берилган манба кучланишини таъминлайди. Ҳулоса қилиб айтганда, кўриб чиқилган потенциометрик ва кўприк схемаларида уларнинг уланиши фақат кириш сигнали электр кучланиши ёки токининг даражасини ўзгартириш учун эмас, балки частота, давр ва вақт параметрларига эга бўлган ахборотли сигналларнинг халақитларга чидамлилигини оширади ва улар аввало ахборотларни узоқроққа узатишда кенг фойдаланилади.

Адабиётлар:

1. К.Клаассен. Основы измерений. Датчики и электронные приборы: Учебное пособие.3-изд.-Долгопрудный: Изд.дом «Интеллект», 2008-352 стр.

2. Виглеб Г. Датчики / Пер. С нем. под ред М.А. Хацернова, М.: Мир. 1989.

3.Топильский В.Б. Схемотехника измерительных устройств. -М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2006.-232 с.

4. M.I.Bazarbayev,U.A.Bozarov, V.G.Maxsudov, E.Ya.Ermetov. Application of differential equations in the field of medicine. – Egypt: International Journal of Engineering Mathematics: Theory and Application (Online), 2023. pp. 7-14.

5. Maxsudov V.G. Technology of organization of modern lecture classes in higher education institutions. England: Modern views and research – 2021. 160-166 pp.

6. Maxsudov V.G. Improvement of the methodological basics of training of the section «Mechanical oscillations» in higher educational institutions. Dissertation. – Tashkent: 2018.

7. Bazarbayev M.I., Maxsudov V.G. The use of distance learning technologies in the creation of e-learning courses in higher education by professors and teachers of higher education institutions. Study guide. – Tashkent, 2021. Pp 256.

К ТЕОРИИ ПАРАМЕТРИЧЕСКОГО УСИЛЕНИЯ КОРОТКИХ ЛАЗЕРНЫХ ИМПУЛЬСОВ В НЕЛИНЕЙНЫХ ФОТОННЫХ КРИСТАЛЛАХ

Hojiyev Farrux Anvarovich
IIVning ixtisoslashtirilgan maktab-internati o'qituvchisi
Toshkent shaxar Uchtepa tumani
fhojiyev@list.ru
Zakirjanova Gulchehra Abdulvahitovna
ixtisoslashtirilgan maktab-internati o'qituvchisi
Toshkent shaxar Uchtepa tumani
GZakirjanova@inbox.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729630

Абстракт:Теоретически исследован процесс параметрического усиления коротких (фемтосекундных) лазерных импульсов в кристаллах с регулярной доменной структурой. Основное внимание уделено на формирование сигнального импульса при влияниях дисперсии среды и кубической нелинейности керровского типа. Показано, что незначительное изменение размера доменов от их точного значения, определяющего по когерентной длине, могут значительно увеличить эффективность сигнальной волны. Это объясняется тем, что фазовые сдвиги, вызванные влияниями нелинейности третьего порядка и дисперсии среды (как правило они оба влияют только на обобщенные фазы нелинейного взаимодействия волн), могут частично компенсироваться влиянием «избыточным» волновым числом нелинейной решетки. На основе полученных результатов проанализированы оптимальные значения размера доменов, при которых наблюдается максимальная эффективность генерации сигнальной волны в условиях самовоздействия и нестационарности.

Ключевые слова: чирп, квази-синхронизм, нелинейный фотонный кристалл, параметрическое усиление

Неоднократно отмечалось, что в широком смысле к разряду нелинейно-оптических явлений можно отнести все виды явлений, связанных с взаимодействием световых волн со статическими электрическими и магнитными полями, с акустическими волнами и т.п., и в том числе между собой. В этом случае в нелинейную оптику следовало бы включить в качестве составных частей электрооптику, магнитооптику, акустооптику, теорию лазеров и т.д. [1].

В более узком смысле под нелинейной оптикой понимают раздел физической оптики, изучающий явления в пассивных неинвертированных средах, зависящие от напряженности электромагнитного поля (или интенсивности) световой волны. Понимаемая в этом смысле нелинейная оптика, в свою очередь, имеет два аспекта:

- нелинейная оптика как метод изучения нелинейной восприимчивости вещества;

- нелинейная оптика как метод генерации новых оптических частот, т.е. как метод освоения оптического диапазона за счет нелинейно-оптического преобразования оптических частот (полный оптический аналог нелинейной радиотехники).

В настоящем разделе нелинейная оптика будет рассматриваться именно в таком узком смысле.

Начало нелинейном оптики. Годом рождения нелинейной оптики, как раздела физической оптики, принято считать 1926 г., когда СИ. Вавилов и В.Л. Левшин в Берлине в журнале «Zeitschrift fur Physik» опубликовали свою статью по наблюдению просветления среды при резонансном поглощении интенсивного света в веществе [2]. СИ. Вавиловым, по-видимому, впервые было отмечено, что именно резонансные условия позволяют наблюдать нелинейно-оптические эффекты, и именно поэтому он и его сотрудники целеустремленно искали такие эффекты вблизи линий поглощения. Четкую, хотя и качественную картину нелинейно-оптических явлений дал СИ. Вавилов в своей монографии «Микроструктура света» [3], где им был впервые введен термин «нелинейная оптика». Именно в этой книге СИ.Вавилов писал:

«... Физика настолько свыклась с нелинейностью обыденной оптики, что до сих пор нет даже формально строгого математического аппарата для решения реальных «нелинейных» оптических задач».

В этих словах - и констатация факта «линейности» обыденной оптики тех годов и предвидение (за много лет вперед) необходимости разработки специального математического аппарата для нелинейной оптики.

Весьма часто под нелинейной оптикой понимают часть физической оптики, имеющей дело с явлениями, которые описываются нелинейными членами в разложении диэлектрической поляризованности (дипольного момента единицы объема среды) по степеням напряженности электрического поля, т.е. членами со степенью второй и более. При этом, как справедливо указывалось во вступительной статье С.А. Ахманова и Р.В. Хохлова к монографии Н. Бломбергена «Нелинейная оптика» [4], было бы неправильно думать, что экспериментальное наблюдение нелинейно-оптических явлений, связанных с квадратично-нелинейными (и более высоко нелинейными) членами в

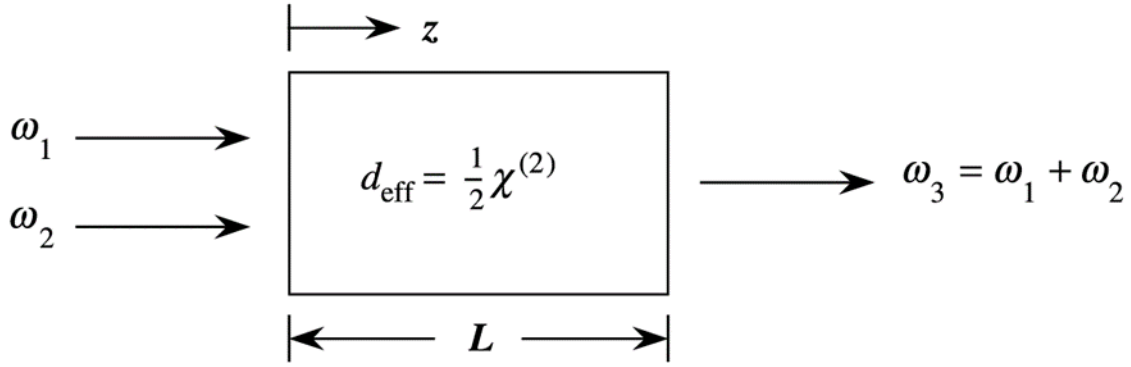
разложении поляризованности по степеням поля, стало возможным лишь в последние годы (с появлением лазеров). Напротив, часть этих эффектов исследовалась еще в позапрошлом веке, например, эффекты Поккельса, Фарадея, рассеяние Мандельштама-Бриллюэна, комбинационное и рэлеевское рассеяние и т.п.

В некотором смысле эти эффекты XIX века можно было бы и не относить к нелинейной оптике, поскольку их протекание в широких пределах не зависит от интенсивности падающего света и может происходить и в весьма малых световых полях (это и обусловило возможность их наблюдения задолго до появления лазеров). С.А. Ахманов и Р.В. Хохлов в предисловии к монографии Н. Бломбергена [4] причислили эти эффекты к так называемой «параметрической оптике», т.е. оптике, изучающей распространение световых волн в средах, параметры которых заданным образом меняются под действием внешних сил. Вместе с тем, если в низкочастотной радиотехникеосуществить такое чисто параметрическое воздействие сравнительно легко (достаточно вспомнить знаменитую «параметрическую машину» Л.И. Мандельштама и Н.Д. Папалекси, см. ссылку [33] в гл. V), то уже в высокочастотной радиотехнике и тем более в СВЧ- и оптическом диапазонах модуляция параметра среды (например, диэлектрической проницаемости) принципиально возможна только с помощью нелинейности среды (например, с использованием зависимости емкости диода от приложенного напряжения или диэлектрической проницаемости от напряженности электрического поля). Таким образом, нелинейно-оптические явления и эффекты «параметрической оптики» здесь смыкаются, по крайней мере, в методическом смысле и при их теоретическом рассмотрении. Поэтому часто предлагается включать параметрические оптические явления в нелинейную оптику, понимаемую тем самым в несколько более общем смысле. По крайней мере, в литературе такая трактовка встречается достаточно часто, и, действительно, исключение из «нелинейной оптики» блестящих работ Л.И. Мандельштама по колебательной трактовке явления комбинационного рассеяния, классических трудов по дифракции света на ультразвуке (их обзор можно найти, например, в книге М. Борна и Е. Вольфа «Основы оптики» [5]), работ СМ. Рытова, Л. Бриллюэна по распространению электромагнитных волн в средах с переменными параметрами и других в определенной мере является заметной потерей.

Развитие нелинейной оптики в «узком» смысле слова (т.е. с исключением «параметрической» оптики) сильно сдерживалось отсутствием достаточно мощных источников света и бурно стимулировалось появлением лазеров. С другой стороны, многие теоретические аспекты, взгляды и точки зрения, получившие затем признание в нелинейной оптике, были сформулированы еще

в долазерную эпоху, в нелинейной радиофизике и, в особенности — в нелинейной теории колебаний и волн. Особую роль сыграли в нелинейной оптике идеи и методы исследования нелинейных волновых процессов в распределенных радиотехнических системах (нелинейных линиях передачи, нелинейных волноводах, электроннвхх пучках в ЛБВ и ЛОВ и т.п.), см., например, [6].

Нелинейные преобразователи частоты. Можно условно представить себе две важные группы нелинейных преобразователей частоты. К первой группе можно отнести нелинейно-оптические устройства, осуществляющие преобразование лазерного излучения на фиксированной частоте в когерентное излучение на одной или нескольких фиксированных частотах. Сюда входят генераторы оптических гармоник и суммарных и разностных частот (ГСЧ, ГРЧ), комбинационные лазерные преобразователи с использованием вынужденного комбинационного рассеяния (ВКР). Ко второй группе относятся устройства, преобразующие лазерное излучение на фиксированной частоте (или перестраиваемое излучение лазеров на красителях) в плавно перестраиваемое когерентное излучение. Сюда входят параметрические генераторы света (ПГС), ВКР-генераторы на поляритонах, а также ге- нераторы оптических гармоник, суммарных и разностных частот перестраиваемого излучения лазеров на красителях (при ГСЧ и ГРЧ совместно с лазером на фиксированных частотах). Далее мы исследуем, как уравнение нелинейной оптической волны, которое мы вывели в предыдущем разделе, можно использовать для описания конкретных нелинейно-оптических взаимодействий. В частности, мы рассматриваем генерацию суммарной частоты в нелинейной оптической среде без потерь с участием коллимированных, монохроматических, непрерывных входных пучков. Мы принимаем конфигурацию, показанную на рис. 2.2.1, где приложенные волны падают на нелинейную среду при нормальном падении. Для простоты мы игнорируем эффекты двойного лучепреломления. Приведенное здесь лечение можно прямо обобщить, включив в него ненормальное падение и двойное лучепреломление.

Волновое уравнение в уравнении (2.1.21) должно выполняться для каждой частотной составляющей поля и, в частности, для суммарной частотной составляющей на частоте ω3. В отсутствие нелинейного источника решение этого уравнения для плоской волны с частотой ω3, распространяющейся в направлении +z, имеет вид

$$\tilde{E}_3(z,t) = A_3 e^{i(k_3 z - \omega_3 t)} + k.q.$$

Тогда мы можем отменить множитель с каждой стороны и записать полученное уравнение в виде

$$\frac{d^2 A_3}{dz^2} + 2ik_3 \frac{dA_3}{dz} = \frac{-4d_{eff}\omega_3^2}{c^2} A_1 A_2 e^{i(k_1+k_2-k_3)z}.$$

Обычно допустимо пренебрегать первым членом в левой части этого уравнения на том основании, что он намного меньше второго. Это приближение известно как приближение медленно меняющейся амплитуды и справедливо всякий раз, когда

$$\left|\frac{d^2 A_3}{dz^2}\right| \le \left|k_3 \frac{dA_3}{dz}\right|$$

Это условие требует, чтобы дробное изменение на расстоянии порядка длины волны света должно быть много меньше единицы. Когда это приближение сделано, уравнение.

$$\frac{dA_3}{dz} = \frac{2id_{eff}\omega_3}{n_3 c} A_1 A_2 e^{i\Delta kz}$$

Роль дисперсии. Роль дисперсии можно пояснить на следующем примере (см. также главы I, II данной книги). Допустим, что мы имеем дело с недиспергирующей средой, в которой распространяется интенсивная монохроматическая акустическая волна (в оптике недиспергирующих сред практически нет). Наличие достаточно сильной диссипации может привести к тому, что волна поглотится ранее, чем наступят сколько-нибудь заметные нелинейные искажения; другими словами, недиспергирующая дисеипативная среда может оказаться адекватной линейной, если диссипация превалирует над нелинейностью. Сильная дисперсия среды означает, что фазовые скорости спектральных составляющих (гармоник) будут сильно различаться, вследствие чего эффективный энергообмен окажется неэффективным и форма первоначально синусоидальной волны не подвергнется искажениям. Действительно, наблюдение в оптике ударных волн вряд ли возможно, однако, эффективная генерация гармоник невысокой степени (второй, третьей), т.е. сравнительно небольшие искажения формы исходной волны, сегодня является «классическим» и весьма эффективным нелинейно-оптическим эффектом.

В настоящее время нелинейная оптика является динамично развивающейся областью физики, которая помимо чисто теоретической системы знаний приобрела также существенную практическую составляющую, что позволило решить ряд важных прикладных и инженерных задач. Исследования нелинейных оптических процессов дали много приложений в физике и математике, способствовали развитию лазерной техники, спектроскопии, оптоволоконных линий связи, фотоники и оптоинформатики, а также нашли многочисленные применения в таких отраслях, как экология и медицина.

Список литературы:

1. Агравал Г. Нелинейная волоконная оптика. – М.: Мир, 1996. – 323 с.
2. Бломберген Н. Нелинейная оптика. – М.: Мир, 1966. – 424 с.
3. Шен И. Принципы нелинейной оптики. – М.: Мир, 1989. – 560 с.
4. Дмитриев В.Г., Тарасов Л.В. Прикладная нелинейная оптика. – М.: Физматлит, 2004. – 512 с.
5. Цернике Ф., Мидвинтер Д. Прикладная нелинейная оптика. М.: Мир, 1976. – 262 с.
6. Шуберт М., Вильгельми Б. Введение в нелинейную оптику. Ч. 1. – М.: Мир, 1973. – 245 с.; Ч. 2. – М.: Мир, 1979. – 512 с.
7. Беспалов В.И., Пасманик Г.А. Нелинейная оптика. – М.: Наука, 1980. – 282 с.
8. Чео П. Волоконная оптика. Приборы и системы. – М.: Энергоатомиздат,1988. – 279 с.

CONTROL OF THE FACIAL DESIGN PROCESS OF INNOVATIVE DEVELOPMENTS

Hojiyev Farrux Anvarovich
IIVning ixtisoslashtirilgan maktab-internati o'qituvchisi
Toshkent shaxar Uchtepa tumani
fhojiyev@list.ru
Ubaydullayeva Muazzamxon Hamidovna
ixtisoslashtirilgan maktab-internati o'qituvchisi
Toshkent shaxar Uchtepa tumani
MUbaydullayeva@inbox.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729638

Abstract: The role and place of visual design in the process of creating an innovative development have been stated. It is shown that the tasks of the face stage of the product life cycle are devoted to systemic issues, in the center of which is the resolution of the contradiction between the desired and the achievable. The first is determined by the need to create a new system of a higher level, and the achievable is determined by the level of development of science, technology and production technology, as well as by the conditions of operation and repair. The work is devoted to the presentation of the theory of utility for the analytical comparison of alternatives to the created system as a key stage in system analysis.

Keywords: innovative development, visual design, consumer utility of products, theory of utility.

Аннотация: Инновацион ишланмаларни яратиш жараёнида кўринишли лойиҳалашнинг роли ва ўрни баён этилган. Маҳсулотлар ҳаётий циклининг кўринишли босқичининг масалалари маркази кутилган ва эришилган натижалар ўртасидаги қарама-қаршиликларни ечимларидан иборат бўлган тизимли масалаларга бағишланганлиги кўрсатилган. Кутилган натижалар янада юқорироқ сатҳдаги янги тизимларни яратишдаги талаблар билан, эришиладиган натижалар эса ишлаб чиқаришдаги техника ва технологияларнинг ривожланиш даражаси, шунингдек қурилмалардан фойдаланиш ва таъмирлаш шароитларини белгилаб беради. Мақола яратилаётган тизимларнинг муқобилларини аналитик солиштириш учун тизимли таҳлилнинг асосий босқичи каби қараладиган фойдалилик назариясини ифодалашга бағишланган.

Таянч сўзлар: инновацион ишланма, кўринишили лойиҳалаш, маҳсулотларнинг истеъмолчиларга фойдалилиги, фойдалилик назарияси.

Introduction

The work is devoted to the problem of control the process of making managerial decisions at the stage of visual design of innovative developments. The control of the decision support process is understood as the creation, based on the methods of system analysis and synthesis, of the appropriate methodology for design decisions at the stage of the life cycle of the visual design of a technical system or industrial product [1]. At the same time, the subject of the research is the method of decision-making at the stage of visual design of a promising development.

Prospects and competitiveness of promising innovative development using the following groups

of indicators [2]:

- the usefulness of the product or products;
- customer costs;
- ways to promote a product or develop it on the market (terms of delivery, warranty, service,

marketing support, etc.).

The concept of "usefulness of innovative development" can be disclosed with the help of a special utility function formed on the basis of the theory of utility [3]. Competitiveness can be measured by market response to a specific product. The main direction of increasing the competitiveness of innovative development is the modernization and creation of appropriate modifications of the ongoing development. The considered circumstances determine the relevance of the development of innovative projects on the basis of a system analysis of the decision-making methodology at the stage of the life cycle - the visual design of innovative developments. At this stage of the design, informal concepts are widely used, as well as heterogeneous information presented at a qualitative level. It should also be noted that technological capabilities in a decade and a half will significantly exceed the current level of science and technology and, therefore, the potential of future production should be taken into account when creating an innovative development. It follows that the adoption of design decisions at the stage of visual design should be attributed to semi-structured problems, the solution of which is the area of application of the arsenal of systems analysis and synthesis.

In recent years, there have been fundamental changes in the methodology and practice of designing and implementing innovative developments, and the understanding is gradually emerging that the success of the implementation of new developments is entirely determined by their competitiveness, which is a common characteristic of the quality of any product. Thus, the general task is to increase the competitiveness of the created products against the background of the unfolding sixth technological order.

Application of a utility function to assess the competitiveness of a product.

At the center of the tasks of visual design is the resolution of the contradiction between the desired and the achievable. The first is determined by the needs for creating a new system, which are formed when solving the problems of creating a system of a higher level within the framework of the formed concept. In turn, the achievable is determined by the level of development of science and technology, maintenance and repair technology.

Currently, an approach has emerged - the formation of prices based on the utility of the product.

The theory of utility is based on the attitude of a person to the product in the form of a subjective

assessment of the usefulness of the benefits received from the product [3,4]. The concept of the

competitiveness of the created product is formed in the form of project competitiveness, which is determined by three groups of parameters:

- consumer utility, determined by the level of performance of the target task;
- economic parameters (price factors);
- organizational and economic parameters.

Let us turn to the basics of the theory of utility in relation to the analytical comparison of alternatives, considered as a stage of systems analysis. Let us present an axiom, using which in [3] the existence of a cardinal value function is proved.

The axiom of measurability: the decision maker can determine the degree of preference between any pair of alternatives from $A = \{ai\}$, $i = 1, m$. Any two alternatives a_i and a_j are comparable, i.e. for alternatives a_i and a_j one of the following options is possible: alternative a_i is preferable; alternative a_j is preferable; alternatives a_i and a_j are the same in preference [5].

(The notation for the degree of preference for the transition from alternative a_i to alternative a_j is introduced as $a_i\, a_j$).

On many alternatives, there is a perfect, reflexive and transitive weak preference relationship:

$a_i\ a_j \prec \sim a_j\ a_k$

meaning that the degree of preference for alternative over a_i alternative a_j is greater than or equal to the degree of preference for alternative a_i over alternative a_j .

By perfect is meant a preference for which the following statement is true:

$(\forall ai, aj \in \{A\})(ai \succ aj \vee ai \succ aj)$.

If two statements $ai \succ aj$ and $ai \succ aj$ are simultaneously true, then the indifference relation $ai \sim aj$ takes place.

The axiom of summation of the strength of preference: for any three alternatives for which the following preferences of the decision maker are valid: if alternative ai is preferable to alternative aj, and alternative aj is preferable to ak , then the degree of

preference for alternative ai over alternative ak is higher than the degree of preference for alternative ai compared to the alternative aj [6]. This axiom can be added as follows:

$ai \succ aj, aj \succ ak \Rightarrow akai \succ ajai.$

Solvability axiom: for any alternatives ai, aj, ak from the set A ={ai}, i = 1, m there is an alternative ah such that

$aiaj{\sim}akah.$

Archimedes' axiom: Absence of infinitely small or infinitely large degrees of preference of the

decision-maker; in other words, if the alternative ai is preferable to the alternative aj, then there are two ther alternatives ag and ak for which the condition [7] will be satisfied:

$agai{\sim}akaj.$

If the above axioms are fulfilled on the set of investigated alternatives $A = \{ai\}$, $i = 1, m$

Chosen for solving the target problems $O = \{oq\}$, $q = 1, h$, there exists a measurable value function $v(ai)$, with the following properties:

$$ai \succ aj \Leftrightarrow v(ai) > v(aj); \quad (6)$$

$$aiak \succ ajag \Leftrightarrow v(ai) - v(ak) > v(aj) - v(ag). \quad (7)$$

To solve the problem under consideration, property (7) - the property of measurability - is of significant interest, because after obtaining the values of the utility function for the considered alternatives with knowledge of the price or other component that is associated with each alternative, one can choose the most advantageous option in terms of value per unit monetary investments.

It is known [8] that the effectiveness of alternatives in solving the set target tasks oq is characterized by n criteria $Xj, j = 1, n$, which are classified as factors or attributes. If we use the results of utility theory to establish the conditions imposed on the criteria $Xj, j = 1, n$, to represent the function $v(a) = f(x1, x2, \ldots xn)$ can be represented in the following convenient for practical use form:

$$v(a) = f(x1, x2, \ldots xn) = f3(v1(x1), v2(x2), vn(xn))$$

If we compare the definition of quality as “the degree of compliance of a set of inherent characteristics with a requirement” and the definition of competitiveness as a difference from another proposal “in terms of the degree of compliance with specific social needs”, then among all the characteristics of an object, only those are selected that are essential and important for satisfying the needs of the consumer in the process use of the object. As you can see, there are very similar definitions.

On the other hand, the ability of a product to satisfy needs by solving target problems is the network of the concept of its usefulness [10]. It follows that limiting the set of product characteristics to only those indicators that participate in satisfying the need, thanks to which the product was acquired, leads to the transition from quality to utility.

Further, if we add to the consideration the price and non-cost indicators of the product, then we can come to competitiveness as a combination of three groups of indicators (Fig. 1) [11]:

- the usefulness of the product;
- costs of the buyer (consumer);
- ways to promote the product to the market.

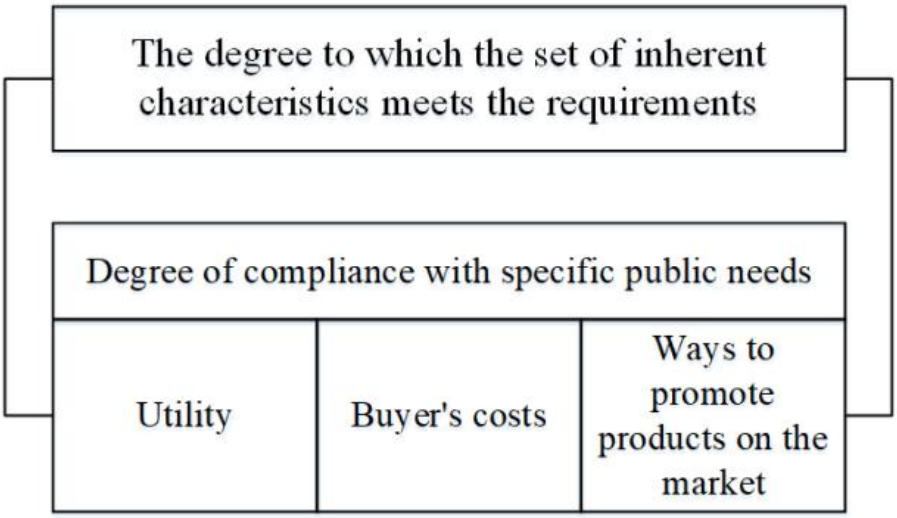

Fig. 1. ***Mutual correspondence of the concepts of "quality", "competitiveness" and "utility".***

Conclusion

The use of utility theory results for the analytical comparison of alternatives has a number of advantages over the well-known cost-effectiveness method. In semi-structured tasks such as visual design problems, qualitative concepts, design experience and decision-makers are of great importance. When constructing mathematical models of efficiency and cost, one has to replace qualitative variables with some numerical indexers - measurable quantitative variables and build pseudo-objective models on their basis. The use of the goal function makes it possible to include a large number of heterogeneous criteria in the process of choosing the best alternative and, as a result, to obtain judgments that are closer to the real world to a greater extent.

References:

1. J.Seppala, Life Cycle Impact Assessment Based on Decision Analysis. Systems Analysis Laboratory Research Reports. Hilsinki University of Technology. (2003).

2. M.A.Shuvaev, “Ekonomicheskaya suschnost ponyatiy konkurentosposobnosti predpriyatiya i produkcii” [The economic essence of the concepts of enterprise and

product competitiveness]. *E`konomicheskoe vozrojdenie Rossii*. 2010, no 4(26), pp.62-68. (in Russian).

3. James S. Dyer, Rakesh K. Sarin, "Measurable Multiattribute Value Functions". *Operations Research*, *INFORMS*. 1979.Vol. 27(4), pp. 810-822.

4. R.L.Kini, H.Rayfa, *Prinyatie reshenie pri mnogih kriteriyah: predpochteniya i zamesch'eniya [Decision-making under many criteria: preferences and substitutions]*. Moskva

5. A.M.Dubrov, B.A.Lagosha, E.Yu.Hrustalev, *Modelirovanie riskovyh situacii v ekonomike i biznese [Modeling of risksituations in economics and business]*. Moskva: Finansy'

6. Hel R. Verian, Mikroe`konomika. Promejutochny'y uroven'. Sovremenny'y podhod [Microeconomics. Intermediate level.Modern approaches]. Moskva: YUNITI, 1997, 607 p. (in Russian).

7. A.O.Zaharov, "Sujenie mnojestva Pareto na osnove zamknutoy informacii o nechetkom otnoshenii predpochteniya lica, prinimayusch'ego reshenie" [Narrowing of the Pareto set based on closed information about the fuzzy preference relation of the decision maker]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. 2012, Vol. 10, no 3. pp. 33-47. (in Russian).

8. E.M.Johnson, G.P.Huber, "The technology of Utility Assessment". *IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics.*1977, Vol. 7, no 5, pp.311-325.

9. M.I.D'yachenko, P.L.Ul'yanov, *Mera i integral [Measure and integral]*. Moskva

10. S.I.Golubev, *Strategic options for Russian Manufactures of Outdoor Power Equipment in the Medium.* Long Term Perspectives, Grenoble Graduate School of Business, 2011, 182 p.

11. I.G.Chernoruckiy, *Metody' prinyatiya resheniy [Decision-making methods]*. Sankt-Peterburg: BHV-Peterburg, 2005, 416p. (in Russian).

АРХИЁН ЖАНГИНИНГ БОБУР ТАҚДИРИДАГИ ЎРНИ

Тоҳиржон Қозоқов
Турон халқаро университети доценти
тарих фанлари номзоди
Ёзувчи ва тарихчиларнинг халқаро уюшмаси аъзоси
Халқаро “Турон бирлиги” медали ҳамда
Амир Темур кўкрак нишонлари соҳиби
qozoqov69@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729644

Аннотация: Ушбу мақолада “Бобурнома” ва бошқа тарихий асарларда номи келтирилган Архиён қалъаси, XX асрнинг 60-70 йилларидаги илмий адабиётларда унинг жойлашган ўрни масаласида чалкашликларга йўл қўйилганлиги, Архиён жангининг Бобур ҳаётидаги ўрни ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: Архиён, Бобур, Шайбонийхон, Аҳмад Танбал, дарё, Султон Аҳмадхон, қўшин, Тўрақўрғон, Ғойибназар қози мадрасаси, масофа, йиғоч, фарсанг, илмий асар, Бадсолур, Ахси.

THE ROLE OF THE BATTLE OF ARCHION IN THE FATE OF BABUR

Tahirjon Kazakov
Associate Professor of Turon International University,
PhD in history. Member of the International
Union of Writers and Historians
The holder of the international "Unity of Turan"
medal and Amir Temur badges

Цивилизациялар тарихи – шаҳарлар тарихига оид
атамаларда берилган бўлиши мумкин.
Луис Вирт

Тарихий жой номларининг тикланиши айни пайтда тарихий ҳақиқатнинг тикланиши ҳамдир. Тарихнинг турли даврларида жой номлари ўзгариб туриши ҳам мумкин. Бугунги кун муаррихларининг вазифалари ана шу тарихий жой номларини асосли тиклаш ва шу асосда ҳаққоний тарихни ёритишдан иборатдир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тарихий манбаларимиз, қўлёзмаларимизни бугунги имлога ўгиришда ҳам масъулиятли бўлиш талаб этилади. Бу борадаги

эътиборсизлик тарихий йўллар, шаҳарлар ва бошқа аҳоли масканларининг ўрнини аниқлашда муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, “Бобурнома”да “Бандсолур” йўли ҳақида фикр билдирилган. Яъни, бу йўл Ахси ва Андижон орасида эканлиги, масофаси 9 йиғоч эканлиги ва ҳ.з.

“Бобурнома”да берилган “Йиғоч” [4:8] (يغاچ) [17:6] узунлик ўлчов бирлигини Исҳоқхон Ибрат “Тош” [18], деб атайди. Айнан “йиғоч”ни “Бобурнома”нинг XVI асрда Акбаршоҳ даврида Бош вазир бўлиб ишлаган Байрамхоннинг ўғли Абдураҳмон томонидан форс тилига ўгирилган таржимасида “фарсанг” (فرسنگ), деб атайди [16:4]. “...Андижондин Ғарб тарафинда тўққиз тош йўлдур...” [18]. бундан йиғоч, фарсанг ва тош ўлчов бирликлари бир хил қийматга эга эканлиги маълум бўлади.

Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси илмий ходимлари мазкур йўлнинг қаердан ўтганлигини аниқлаш борасида изланишлар олиб бордилар. Бироқ, бошқа бирон бир манбада бу жой номига дуч келинмади. Масалага Исҳоқхон Ибратнинг “Туркистон вилоятининг газити”даги Ахсикент ҳақидаги мақолаларини тадқиқ этилганда ва “Бобурнома”нинг асл араб ёзувидаги ҳамда форс тилидаги матни кўздан кечирилгандагина аниқлик киритилди. Ушбу йўлнинг номи асл матнда “Банди Солор” эмас, “Бандсолур” - بند سالور шаклида битилган экан. Нашрга тайёрловчилар араб ёзувидан ўгиришда хатоликка йўл қўйганлар.

Қадимда Ахсикентдан Сирдарё кўприги орқали ўтилиб, сўл қирғоқ бўйлаб, ҳозирги Андижон вилоятидаги Балиқчи, Чинобод, Олтинкўл йўли билан Андижонга борилган. Бандсолур йўли Сирдарёнинг сўл қирғоғи бўйлаб ўтган. Манзилларнинг номланишини аввало маҳаллий тилдаги сўзлардан излаш лозим. Натижада, Бандсолур сўзи айнан ўзбек тилидан олинганлиги маълум бўлди. Банд солиш, деганда, дарё, анҳор, сойлардан банд солиш йўли билан сув чиқариш тушунилади. Банд сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да жумладан шундай таъриф берилган: “**Банд** – тўсиқ, ғов, тўғон, банд солмоқ” [11:78]. Энди мазкур йўлнинг географик тузилишига эътибор қаратсак, масала янада ойдинлашади. ***Биринчидан***, Сирдарё шарқдан ғарбга қараб оқади. Дарёнинг шимол тарафи юқорилаб боради, жанубий тарафи эса нишаброқ ҳолатни акс эттиради. Бундай ҳолатда чап қирғоқдаги экин ерларини суғориш учун Сирдарёга банд солиш, яъни, кичик-кичик дамба-тўсиқлар орқали сувни ариқларга буриш йўли билан сув чиқариб, ерлар суғорилган. Бу мазкур ҳудудда сув омбори ёки тўғон қурилган, деган тушунчани бермайди. Ёки дарё суви тўлиқ тўхтатилган, деган маънони англатмайди. Аксинча, ўша ариқ ёки анҳор учун керакли миқдордаги сув тўсиб, ариқ томон бурилганлигини англатади холос. Шу боис ҳам бу йўл банд соладиган йўл, яъни “Бандсолур” йўли, деб аталган. ***Иккинчидан,*** Ахсидан Андижонга бориш учун,

Андижондан Ахсига келиш учун ҳам сўл қирғоқ масофа жиҳатидан яқин туради. Шу боис, Бобур Тошкентдан келаётганида Ахсига кириб отасининг мозорини тавоф қилганлигини, Ахсидин жума намози вақтида чиқиб, Бандсолур йўли орқали Андижонга шом ва хуфтон намозлари орасида етиб келганлигини, бу йўл тўққиз йиғочлик масофа эканлигини ёзган.

Бобурномада 1499-1500 йиллар воқеаларининг ёритилиши асносида яна бир карра Бандсолур йўли тилга олинган. Шу даврда Аҳмад Танбал Тошкент хони Султон Маҳмудхондан мадад сўраб кишилар юборган эди. Султон Маҳмудхон ўғли Султон Муҳаммад Хоникани (Султоним номи билан машҳур бўлган-Т.Қ.) бек аткаси Аҳмадбек билан биргаликда 5-6 минг кишилик қўшин билан Косонни қамал қилиш учун Аҳмад Танбалга ёрдамга юборди. Улар Косонни қамал қилганлигининг хабари келган пайтда, Бобур Андижонда эди.

“...Андижондин Бандсолур йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсига туштук...” [4:66]. Шундан кейинги воқеалар ривожида Бобур Косон ҳимояси учун зудлик билан отланиб, йўлга тушганлигини, Навкандга етиб келгач, бу ерда Танбал ҳақидаги маълумотларга эга бўлганлигини ёзган.

Лекин бу фурсатда Танбал яқин орадаги Архиён қалъасига кириб жойлашиб бўлган эди. “...Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғониға кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръисида Ғазнаи Намангонга тушулди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди...” [4:67].

Навканд ҳозирги Косонсой шаҳри билан Янгиқўрғон шаҳарлари оралиғидаги қишлоқ бўлиб, бугун Навкент номи билан мавжуд.

Ундан кейин келадиган Архиён қалъаси эса, XX асрнинг 70-80 йилларида археолог ва ёзувчилар томонидан яратилган адабиётларда ҳозирги Тўрақўрғон тумани марказидаги Ғойибназар Қози мадрасаси ўрнида бўлган, деб янглиш-хато берилган [12:12].

Шунингдек, кейинги изланишлар Ахсикентнинг географик ўрни, “Бобурнома”да номлари зикр этилган манзиллар билан Ахси оралиғидаги масофалар ўлчови масалаларига ҳам янгича ёндашув зарурлигини тақозо этди. Қадимги Архиён қалъасининг ўрни ҳозирги қайси ҳудудга тўғри келишини аниқлаш учун тарихий ҳужжат ва асарларга мурожаат қилдик.

Фарғона водийси тарихи билан кўп йиллардан буён шуғулланаётган Рустам Умматов Архиённинг географик ўрни масаласида дастлабки фикр билдирган мутахассислардан ҳисобланади. Унинг мулоҳазасига кўра, Архиён ҳозирги Чортоқ туманига қарашли Ойқирон қишлоғи ўрнида бўлган, “Архиён” сўзи кейинчалик фонетик ўзгариш сабаб “Ойқирон”га айланган бўлиши мумкин [10].

Биз ҳам ушбу фикрга қўшилган ҳолда, тадқиқотларимизда манбалар асосида масканлар орасидаги масофаларни таҳлил қилган ҳолда ўргандик.

Бирламчи манба ҳисобланмиш Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарида Архиён қалъаси Ахсидан беш йиғоч масофадаги йўл эканлиги ёзилган [7:187-190].

Агар бир йиғочни ўртача 8,5-9 км.га тенг деб олинганда, Ахсидан (яъни, Эски Ахсидан) Архиёнгача бўлган масофа 43,5 км.ни яъни, 5 йиғочни ташкил этади. Ахсидан (яъни, Эски Ахсидан) Тўрақўрғондаги Ғойибназар Қози мадрасасигача бўлган масофа эса, бир йиғочдан сал ошиқроқ - 14 кмни ташкил этади, холос. Шунингдек, Бобур Архиён қўрғони билан Намангон қишлоғи орасидаги масофани бир “шаръи”, эканлигини ёзади. Бизнинг тадқиқотларимизда бу масофа ўлчови 13 км.га тенг эканлиги аниқланди. Хусусан, Архиён (Ойқирон) билан Наманган орасидаги масофа ўлчанганда 12,8 км.ни, Бобур масофаси 2 шаръи эканлигини таъкидлаган Ахси (Эски Ахси) ва Санг қишлоғи орасидаги масофа эса, 26 км ни ташкил этди. Бу эса ўз ўрнида 1 шаръи 13 км.га тенг эканлигини кўрсатиб турибди [2:2; 3; 4; 5; 6.]. Яна таъкидлаш жоизки, баъзи муаллифлар “Бобурнома”даги маълумотларга зид равишда Архиён бу Тўрақўрғондир, 1 шаръи масофа эса 2-2,5 км.га тенгдир, даъвосини қилдилар. У ҳолда нега Тўрақўрғондан Наманган шаҳри марказигача бўлган масофа уларнинг ўлчовлари бўйича 2 ёки 2,5 км. эмас, 20 км.ни ташкил қилади? Бу ҳам тахмин билан тарих ёзишнинг натижасидан ўзга нарса эмаслигини кўрсатиб турибди. Шу ўринда яна бир мулоҳаза, Бобур масофаси 2 шаръи, деган Ахси қўрғони (Эски Ахси) билан Санг қишлоғи ораси ҳам улар даъвоси бўйича 4 ёки 5 км.дан иборат бўлиши керак эди. Афсуски, ундай бўлиб чиқмади.

Шунингдек, тарихий манбаларда Навканд, Архиён, Наманган бир-бирига яқин масофалар сифатида кўрсатиб ўтилган. Агар Архиён Тўрақўрғон ҳудудида бўлган, деб ҳисобланса, у ҳолда бу фикр Бобурномадаги масофалар ҳисобига мутлақо мос тушмаслиги аниқ бўлиб қолади.

Шу ўринда Бобур “Ғазнаи Намангонга тушулди”, деб ёзмоқда. Бу ҳолатда “тушулди” иборасига эътибор қаратилса, Навканд ва Архиён қалъаси Наманганга нисбатан юқорида жойлашганлиги маълум бўлади.

Архиённинг ҳозирги ўрнини, бугунги кундаги номланишини аниқлаш мақсадида тарихий-илмий адабиётлар таҳлил қилинди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган “Ёрлиқлар тўплами”да XVI-XVII асрларда шайбоний ва аштархоний ҳукмдорлари томонидан Ахсикент ҳокимларига берилган ёрлиқлар, фармонларда ҳам Архиён номи кўп ўринларда тилга олинган.

Марҳум тарихчи олим Абдуллажон Жувонмардиевнинг “XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир” номли асарида Архиён, унга туташ бўлган Навканд, Короскон, Адак, Говхона, Қизилрабод қишлоқлари, Чортоқ шаҳрининг шимолида Чортоқсойдан олинадиган Кушонариқ хусусидаги бир талай тарихий ҳужжатлар таҳлил қилинган. Улардан маълум бўлишича, Архиён айнан ҳозирги Чортоқ ва Уйчи туманлари оралиғида жойлашган қалъа бўлган. Ахсикент ҳокимларининг ер-сув масалаларига оид фармон ёки ёрлиқларидан юқорида тилга олинган аҳоли масканларининг бир-бирига туташ масканда жойлашганлиги, ўзаро боғлиқ жиҳатлари инобатга олинганлиги кўриниб турибди. Масалан, 974 ҳижрий (милодий 1566 йил) санадаги ёрлиқда: “Архиён мавзеининг арбоб ва калонторлари, хусусан Адак ва Қизилрабод мазраъсининг баротдорлари билингларки....”, деб мурожаат қилинган бўлса, 1053 ҳижрий (милодий 1643 йил) санада Абулғози Баҳром султон Баҳодир томонидан берилган ёрлиқда эса: “Ахсикент вилоятининг улуғ саййидлари, азиз шайхлари, Ислом қозилари ва ҳурматга сазовор ҳокимлар ва асллар, аъён ва арбоби, калонтарлари ва кадхудолари билсунларки, Садайи Архиёндан тортиб то Короскон мавзеъи, Қизилрабод, Говхона ва Адак экин майдонлари қадимдан олий жаноб, саййидлар паноҳи, саодатлик саййид Фазлуллоға тааллуқ бўлғон. ...Биз ҳам ўша дастур билан (ўша ерларни унга) марҳамат қилдуқ” [3:89; 120], деб кўрсатмалар берилган.

Архиённинг жойлашган ўрнини янада аниқлаштириш учун тарихий ҳужжатларда номлари келтириб ўтилган масканларнинг, сув иншоотларининг ҳозирги ўрни қаерда жойлашганлигига эътибор бериш керак. Адак қишлоғи ҳозирги Уйчи туманининг Қизилрабод қишлоғи билан Норин дарёси оралиғида жойлашган бўлиб, бир томони жарлик билан ўралган аҳоли маскани бўлган. Говхона ҳозирги Уйчи туманидаги қишлоқ бўлиб, ҳозир ҳам мавжуд. Короскон Чортоқ туманидаги қишлоқ. Навканд ҳам шу ном билан аталувчи Янгиқўрғон туманидаги қишлоқ. Зарбоб ариғи орқали Норин дарёсидан олинган сув тўғри Адак қишлоғига олиб келинган [3:165.]. Демак, XV-XVII асрларда Архиён, Навканд, Короскон, Говхона, Қизилробод, Адак аҳоли масканлари ҳудудий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлганлиги боис, ягона маъмурий бирлик ҳисобланган.

Шу боис, Архиённинг қадимий ўрни Тўрақўрғон эмас, балки, ҳозирги Чортоқ ва Уйчи шаҳарлари орасида бўлганлиги айни тарихий ҳақиқатдир. Чунки, тарихий ҳужжатларда Архиён номи битилганда Тўрақўрғон атрофидаги бironта маскан номи тилга олинмаган. Шунингдек, Ахсидан Архиёнгача бўлган масофа ҳам айнан ҳозирги Чортоқ тумани аниқроғи, Ойқирон қишлоғи ўрнига тўғри келмоқда.

Бу масалада “Бобурнома”га мурожаат қилинса, масала янада ойдинлашади: “....Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимға машҳур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. .....Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасиға кўмак илғаб келадур экандур. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. .....Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғониға кирдилар... бир шаръисида Ғазнаи Намангонга тушулди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди”[4:8].

Эътибор берилса, Аҳмад Танбал Архиён қўрғонида 5-6 минглик қўшин билан 30-40 кун яшайди. Ваҳоланки, ҳудуди 30 сотих ҳам келмайдиган Тўрақўрғондаги Ғойибназар қози мадрасасига бундайин улкан қўшиннинг сиғмаслиги ойдек равшан.

Шу ўринда XX асрнинг 70-80 йилларидаги адабиётларда Архиённи Тўрақўрғонга нисбат берилишининг сабабларига ҳам тўхталиш жоиз кўринади. Маълумки, Исҳоқхон Ибрат “Тарихи Фарғона” асарида Тўрақўрғон ҳақида қуйидагиларни: “...Бу Намангон атрофида бўлган қасаботлари ижмолан ёзмоқ лозим бўлди. Булардан Намангонни(нг) ғарбида бир бозорлик қасаба бу муаллиф ватани аслийсидурки, муни Дашти қипчоқ хонларидан Аҳмадхон, яъни Шиғайхон бино қилган экан. Ул вақт муаррихлари Аҳмадхон исмига қалъа қилиб, Қалъайи хон деб исм қўюб, бу лафз биносига таърих бўлган экан, 851 ҳижрийда бино бўлган экан. Аввали вақтларда биносидин то Русия давлатига ўтгунча, бул Намангонни мақарри ҳукумат пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, эскилиги ва ҳам ҳаво жиҳатидин ислом ҳукуматдорлари бу ерни ўрда, қўрғонлар қилиб, аскари исломни(нг) ватан ва мақарри эди. Аммоки Тўрақўрғон деб машҳур бўлмоғи боний Шиғайхонни(нг) Яъқуб тўра ва Юсуф тўра деган икки ўғли. Бу қалъа хонга қўрғон қилган жиҳатдин Тўрақўрғон деб нисбат бўлган. Асл исми Қалъаи хондур, туркийси — Тўрақўрғон”, ёзган эди [5:326.]. Бундан XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Тўрақўрғон маълум муддат илгариги Ахси вилояти, яъни, Наманган вилоятининг маъмурий маркази мақомига ҳам эга бўлганлигини англаш қийин эмас. Буни Ибратнинг маълумотлари ва Қўқон хонларининг фармойишлари ҳам тасдиқлаб турибди.

Қадимги даврда Ахси ёки Ахсикент вилояти, деб аталган ҳудуд, 1621 йилги зилзиладан кейин ҳам анча муддатгача шу ном билан атаб келинган. Жумладан, 1633, 1669, 1786 йиллардаги расмий ҳужатларда ҳудуд номи Ахсикент вилояти, 1758 йилдаги баъзи ва 1810 йилдан кейинги барча фармонларда мазкур минтақа Наманган вилояти, деб номланган. Шунингдек, Қўқон хонларининг расмий ҳужжатларида Қалъаихон-Тўрақўрғон ҳокимларига вилоят ҳокими даражасида

мурожаат қилгандек, фармойишлар берилиши, ушбу топшириқларда бевосита Архиёнга яқин ҳудуддаги Короскон саййидларига тааллуқли масалаларнинг кўрилиши ҳам тадқиқотчиларда “Қалъаихон-Тўрақўрғон-Архиён” битта манзил, деган янглиш тушунчани берган бўлиши мумкин.

Масалан, Қўқон хони Муҳаммадалихон томонидан 1245 йилнинг муҳаррам (1829 йил 3 июль-2 август оралиғи) ойида берилган фармонда жумладан: “...Абулмузаффар валмансур саййид Муҳаммадали ғозий баҳодирхон сўзимуз:

Айни замонда Наманган вилоятининг ва Қалъаихоннинг ҳокимлари ва амалдорлари, халқнинг акобир ва ашрофлари, ўрта ҳол деҳқон ва фуқаролар, аҳоли ва (у вилоятда) муқим турган ва келиб ўрнашган ер эгалари, барча мубоширлар ва мутлақ соҳиби дахллар воқиф ва огоҳ бўлиб билсунларки.....” [3:151.], сўзлар битилган эди.

XV аср охири XVI аср бошларидаги сиёсий воқеалар жараёнида Архиён қалъаси манбаларда кўп маротаба тилга олинган. Унутилиб кетган шаҳар ва қалъалар тарихий номларининг тикланиши билан бирга, кўплаб тарихий воқеаларга ҳам аниқлик киритилади.

XVI аср тарихчиси Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған “Мусаххир ал-билод” асарида Бобурни Шайбонийхондан енгилиб, Фарғона томонларга келганлиги ва кейинги воқеалар тафсилотини қуйидагича шарҳлаган эди: “...Самарқандни ташлаб чиққач, маврусий мамлакати Андижонга ошиқаркан, йўл асносида, Султон Аҳмад Танбалдан ажралиб чиққан укаси Жаҳонгир Мирзо Андижондан келиб, улуғ акаси қўлини ўпиш шарафига муяссар булди. Бобур Мирзо укаси ҳамроҳлигида Андижон яқинига етишгач, Султон Аҳмад Танбалнинг Бобур Мирзога қарши исён ва қўзголонни ҳаддан оширгани эшитилди, шу сабабли Бобур Мирзо шаҳарга киришни сира ҳам эп курмай, оти жиловини Тошкент томонга бурди. Султон Маҳмудхон ва Олачахон Бобурнинг тоғалари бўлгани учун жияни қадамига ҳасанот айтиб, эъзоз ва икром билан кутиб олдилар. Фароғатда дам олиши учун барча нарсани муҳайё қилиб, катта зиёфатларни ҳам бошлаб юбордилар. Бир неча кун утгач, Султон Маҳмудхон Андижон томон лашкар тортиб, ул мамлакатни Аҳмад Танбал қўлидан тортиб олиш ва жияни ихтиёрига топшириш учун ҳиммат кўрсатиб, шу қарорга кўра, Андижон устига юриш бошлаб, йўлга тушди.

Шу аснода жаҳон олувчи хоқон Муҳаммадхон Шайбоний эса жуда кўп аскар билан улар томонга қараб юраверди. Чунки, искандарсифат хоқон Шайбонийхон айрим ҳолларда Султон Маҳмудхон томонидан мухолифат ва қарама-қаршилик содир бўлиб, унинг ўзбек хонига чин ихлос ва садоқати йўқлигини билиб юрарди. Шунинг учун жаҳон олувчи хон катта қўшин билан ўша томонга юрди. Султон Маҳмудхон укаси Султон Аҳмадхон ва Бобур Мирзо Андижонни қайтариб олиш мақсадида сон-саноқсиз аскар тўплаб, бир неча

манзил ва масофани босиб ўтдилар. Йўл асносида эса жаҳон паноҳ хоқон ғалабага ёр қўшин билан уларга тўқнаш келиб, шу манзилдаёқ икки азим лашкар ўртасида уруш олови қизиб кетди. Мўғуллар орасида “хон” лақаби билан танилган Султон Маҳмудхон ва “Олача хон” номи билан машҳур бўлган Султон Аҳмадхон, Худо тақдирича, зафар дастгоҳли қўшин аскарлари қўлига тушиб, асир ва банди бўлдилар. Бобур Мирзо эса фурсатни ғанимат билиб, минг азобда юзини қочиш водийси сари ўтирди ва ўша заҳотиёқ оти жиловини Муғулистон вилоятлари томон бурди. Бир амаллаб Ҳисори Шодмон йўли билан ўзини Кобулга еткарди” [8:90.].

Умуман Шайбонийхоннинг Фарғона водийсини қандай эгаллаганлиги, Бобур Самарқандни сулҳ билан ташлаб чиқиб кетганидан кейинги сиёсий жараёнлар, шаҳарларда кимлар ҳокимлик қилганлиги, Шайбонийхоннинг Фарғонага биринчи ва иккинчи юришларининг сабаблари ҳақидаги маълумотлар “Таворихи гузида нусратнома” асарида мукаммал берилган [9:956.].

Архиён жанги 908 ҳижрий сананинг Зулқаъда ойида (28 апрель-28 май 1503 йил) бўлиб ўтди [1:56.].

Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Шайбонийхон билан 1503 йил Архиёнда бўлиб ўтган сўнгги жанги хусусида Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарида ҳам нисбатан кенгроқ маълумотлар берилган.

Ушбу жанг учун сабаб, қуйидаги воқеалардан бошланган эди. Маълумки, 1499-1500 йилларда Аҳмад Танбал Султон Маҳмудхонга мулозимлик қилиб, унинг хизматига кирган бўлса, 1502-1503 йилларга келиб эса, Шайбонийхон хизматига кирди. 1503 йил Андижонда Аҳмад Танбал Шайбонийхон номини хутбага қўшиб ўқитиб, хиёнат йўлига ўтган эди. Унга қарши юриш ва Фарғонани қайта қўлга киритиш учун Султон Маҳмудхон Тошкентдан Ахси ва Андижон сари йўлга чиқади. Шайбонийхон ҳам Самарқанддан йўлга чиқиб, Хўжанд, Ўратепа, Шоҳрухияни эгаллаб, Аҳмад Танбалнинг ҳимояси учун Ахси ва Андижон томонга отланади. Бу даврда ўзига “имом уз-замон ҳалифат ур-раҳмон” унвонини олган Шайбонийхон навбатдаги юришини Фарғона водийси ва Мўғулистон томон йўналтирган эди. Мўғулистонда эса, Юнусхонинг кичик ўғли Султон Аҳмадхон-Олачахон ҳукмронлик қилар эди [7:187; 190.].

Бунгача Шайбонийхон Султон Маҳмудхонга қарашли 5000 кишилик қўшин билан ҳимоя қилинаётган Ўратепа қалъасига 3 марта ҳужум уюштирди. Шу боис, қалъанинг мустаҳкамлиги ва қўшин сонининг кўплигига ишониб, Султон Маҳмудхон Фарғона сари хотиржам юриш бошлайди:

“Андижонни не учун олмосбиз,
Ҳокимиға не учун ўт солмосбиз.

Ўз атомизнинг иторчисидур ул,
Атоси бизга эрур бойри мўғул....

Андижон мулкини биз олурбиз,
Бекининг жониға ўт солурбиз”.

Андижон сори ҳужум айлодилар,
Эл-улус бори ҳужум айлодилар.

Еттилар Ахси деган қўрғонга,
Кирмади Ахси ики ул хонга.

Ошлиғини едуриб ўтдилар,
Андижоннинг йўлини тутдилар.

Андижон бирла басе Ахси аро,
Архиён отлиғ эди бир маъво.

Етиб ул ерга нузул айлодилар,
Шаҳриға азму духул айлодилар [7:181.].

Султон Маҳмудхон ва Олачахонлар Шайбонийхоннинг Андижон сари юришини эшитиб, унга сулҳ тузиш учун элчи юборадилар. Хонлар Шайбонийхон таклиф этилаётган сулҳ шартларига рози бўлиб, Самарқандга қайтади, деб тахмин қилишган эди. Бироқ, Шайбонийхон, Аҳмад Танбал унинг номини хутбага қўшиб ўқитиб, унга содиқ навкарга айланганлигини, шу боис ҳам уни ҳимоя қилиш учун отланганлигини изҳор қилиб, сулҳни қабул қилмайди.

Шундан кейин Шайбонийхон юборган ҳуфялар Шоҳруҳия қалъасида қўлга тушган асирларни хонга топширадилар. Асирлардан олинган маълумотларга кўра, Султон Маҳмудхон, нуфузли вазирларидан Аҳмадбек бошлиқ кичикроқ бўлинмани Шоҳруҳия қалъасида қолдириб, қолган қўшини билан Ахси ва Андижон томонга отланган эди.

Ўз ўрнида Шайбонийхон ҳам Хўжанд қалъасида оғир юклар ва ортиқча отларни қолдирган ҳолда, Конибодом, Насуҳ, Ҳўқани ўрчин томон йўлга тушади. Шайбонийхон ўз элчисини Андижонга Аҳмад Танбал ҳузурига юбориб, шахсан ўзи унинг ҳимояси учун катта қўшин билан кетаётганлигини билдиради. Аҳмад Танбал номидан элчи бўлиб келган унинг туғишган иниси Бек Телба бу

даврда Марғилонда ҳокимлик қилар эди. У Шайбонийхонга ғаним қўшинининг аҳволи ва жойлашган ўрни ҳақида маълумотларни беради. Унинг сўзлари ҳамда Ахси маъмурларининг билдиришларидан Султон Аҳмадхон ва Султон Маҳмудхонлар катта қўшин билан Архиёнда эканликлари маълум бўлади:

Деди: “Ахсидин ўзиб икки хон,
Ахси элини бузуб икки хон.

Архиё шаҳрида сокиндурлар,
Ул маҳалда мутаваттиндурлар.....

Юрингиз Ахси тўшидин ўтоли,
Кўнглимузни ин этиб совутоли.

Кемалар бордур андо тайёр,
Сол учун бор қамиш ҳам бисёр”.

Хон бу сўз бирла равон азм этди,
Сирдин ўтмакни равон жазм этди.....

Бор эди тўрт кема ул тўшто,
Ҳар бир ўн қотнади бўлғой туш то.

Бўлғуча рост номози пешин,
Ўттилар борча саодатга қарин.....

Сув эли сув аро кўргач хонни,
Ўз ичин аро тилаб аённи....

Қадами етди бизнинг манзилға,
Кемаси еткувчи бу соҳилға....

Кемасини чекубон манзилга,
Етди ул Ахси деган манзилға....

Хоника лашкари ўлтургон ер,
Алачахон ҳам ўзи тургон ер.

Беш ёғоч йўлдур бу манзилдин,

Гар хабар бормаса бул маҳфилдин.

Қочмаса Хоника била Алача,
Қилибон беклари била кулча,

Сиз ўшул ерда босарсиз они,
Қўлингизга тушар ўлғой хони [7:187; 190.].

Бундан маълум бўладики, Архиён ўз даврида стратегик жиҳатдан аҳамиятли шаҳар ёки қалъа бўлган. 1499-1500 йиллардаги ҳарбий-сиёсий воқеалар жараёнида Аҳмад Танбал ва Бобур кучларининг айнан Архиёнда тўқнашиши ҳам тасодифий эмас эди. Эътиборли жиҳати тарихий манбалардан Ахсикентга Ғарб томондан, хусусан Хўжанд ва Тошкентдан йўл дарёнинг сўл қирғоғи бўйлаб келганлигининг маълум бўлишидир. Асарда Шайбонийхон қўшини дарёнинг сўл қирғоғи билан келиб, Ахси тарафига дарёдан сузиб ўтганлиги айтилмоқда. Умуман, Ахсидан ғарб томонга йўл айнан дарёнинг сўл томони бўйлаб ўтганлиги кўплаб манбалардан маълум. Бугунги кунда айрим муаллифларнинг янглиш, асоссиз тарзда бу йўлнинг дарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб ўтганлиги ҳақидаги билдираётган фикрлари ҳам нотўғридир. Бу ҳақда бирон бир манбада асос йўқ. Аксинча, ҳозирги Тўрақўрғон-Чуст-Санг-Поп йўли XX асрнинг 50-йилларида қурилган эди. Шу боис, савдо-иқтисодий ва дипломатик йўл ҳар жиҳатдан қулай бўлган дарё жанубий қирғоғи бўйлаб ўтган эди. Баъзи мақолаларда учраб турган Ахси қишлоғи-Резаксой-Санг йўли умуман бўлмаганлиги тарихдан маълум. Чунки, Исҳоқхон Ибрат тадқиқотларидан маълумки, мазкур Ахси ва Резаксой қишлоқлари Ахси зилзиласидан қарийб юз йил кейин ташкил топган. Шунингдек, “Бобурнома”да тасвирланган “Гумбази Чаман” маконини ҳам айнан Сирдарёнинг сўл қирғоғидан излаш лозим.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг Архиён жангида қўшинлар нисбати ҳақида етказган ахборотлари Муҳаммад Солиҳ берган маълумотлардан фарқ қилади. Жумладан: “...Бу хонларда (яъни, Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон-Т.Қ.) ўн беш минг ҳамроҳ бор эрди”, деб ёзиб, Бобурни ўзларига ҳамроҳ қилиб олишларидан кўзланган мақсад эса, унга ота мерос тахтни Султон Аҳмад Танбалдан қайтариб бериш учун эканлигини ёзади. Шу билан бирга, бу юришда “...Шоҳибекхон ўттиз минг қўшин бирла етиб келди. ...Вақтеки, мухолифларнинг лашкари тўла учун хонларға шикастлик етиб эди” [6:225.], дейди. Яъни, душман лашкари ичида кўплаб тажрибали лашкарбошилар бўлгани ва қўшин сони хонларникидан анча кўплиги боис ҳам хонлар енгилганлигини изоҳламоқчи бўлган.

Бироқ, “Шайбонийнома”да эса, Архиёнда тўпланган Олачахонннинг бирлашган қўшини 10 минг мўғул ва 10 минг қалмоқ аскарларидан иборат бўлиб, шунингдек, яна Хоникахоннинг ҳам 10 минглик аскари ва Бобур мирзонинг 1000 нафарга яқин навкари ҳозир бўлганлигининг маълумоти берилган.

Муҳаммад Солиҳ муғул қўшини таркибини қалмоқ, мўғул, хўтанлик, оқсулик, Иссиққўл атрофларидан келганлар, турфонликлардан иборат эканлиги ёзади. Шайбонийхон, яъни, ўзбеклар қўшини: Қиёт, Қўнғирот, Бурқут, Манғит, Найман, Дўрмон, Ўшун, Жалойир, Қарлуқ, Қўшчи, Сулдуз, Нукуз, Тотор, Тома, Уйрот, Ўрис ва бошқа қабилалардан ташкил топган эди. Шайбонийхон қўшинининг ўнг қанотини Дўрмон уруғидан бўлган Жонвафобий бошқаради, чап қанотини эса Найман уруғидан бўлган Қанбарбий бошқаради [7:197; 200.].

Шайбонийхон билан хонлар ўртасидаги жанг Архиён ёнида бўлиб ўтади. Бу жангда Султон Маҳмудхон ва унинг иттифоқчилари енгилади. Хонлар асир олиниб, Шайбонийхон ҳузурига олиб келинади. Бобур мирзо эса Фарғонанинг жануб томонларига қараб чекинади. Асирга тушган хонларни сарой аҳли бир овоздан қатл қилишни лозим деб топадилар. Лекин, Шайбонийхон: “Ул икки биродарнинг бизнинг ҳаққимизда эски(дан) қилган яхшиликлари бор. (Шунинг учун ҳам) уларни афв этиб, эъзозу икром билан (асирликдан) бўшатиб юбормоғимиз муносиб кўрилади”, дейди. “...Шунга кўра, у икки саодатнишон хонни (яқин) кишилари, ходимлари, қуллари билан подшоҳона қурол-яроғ, хусравона совғалар бериб, ўз ватанларига жўнатди”. Хон мағлубларга мурувват кўрсатиб, озод қилган ҳолда, ўз ватанларига шоҳона иззат-икром билан кузатиб қўяди. Бу воқеага бағишлаб Камолиддин Биноий қуйидаги рубоийни ёзган эди:

Ул хонки тариқи караму эҳсондур,
Шоҳлар бори чашму, жисм аро жондур.
Гар мурувват этиб бағишлади хонларни
Андин чи ажаб халифатурраҳмондир.

Йўқдур, сендек аршад қувватли хон.
Ҳам пок этак билан футувватли хон.
Хонларни олиб бағишлади мурувват,
Ким кўрди сенинг каби мурувватли хон [15:74.].

“Тарихи Рашидий”да Арихиён жангида асир тушган муғуллардан ихтиёрий равишда Шайбоийхон қўшини сафига келиб қўшилганлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган: “...Анчаки муғул халқидин бор эди, хондин ёниб, уч мингга яқин муғуллар ўзбек лашкарига бориб қўшилди” [6:234.].

Шу ўринда Шайбонийхон ушбу яхшиликлари учун хонлар олдига қуйидаги уч талабни қўйди: Биринчиси, Султон Маҳмудхоннинг синглиси Давлат султонхонимни Темурхонга, Ойша султонхоним (Мўғулхоним-Т.Қ.) исмли қизини Шайбонийхон ўзи учун, Қутлуғхоним исмли қизини эса Жонибек султонга хотинликка сўрайди.

Жонибек Султон ва Қутлуғхоним ўртасидаги никоҳдан кейинчалик Бухорода хонлик қилган Искандар султон исмли фарзанд, ундан эса шайбонийлар сулоласининг машҳур вакили Иккинчи Абдуллахон дунёга келди [15:74.].

Гарчи, Бобур Мирзо Шайбонийхон билан жанг қилиб, тажрибага эришган, матонатли саркарда бўлса-да, аммо, Архиён жангида қўшин бошлиғи тоғаси Султон Маҳмудхон эди. У тоғасини баъзи ўринларда ҳарбий соҳадан анча йироқлигини таъкидлаб, “Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдан бисёр орий эди..... Хоннинг бу юруши бефойдароқ юруш эди”, каби сўзлар билан таърифлаб ҳам ўтади.

Ушбу жангдан сўнг Заҳириддин Муҳаммад Бобур 20 ёшида бутунлай Фарғонани тарк этишга мажбур бўлди. Архиён муҳорабаси Бобурнинг водийда ғанимлари билан ўтказган сўнгги жанги сифатида тарихга кирди. Шундан сўнг Фарғонанинг жанубий ҳудудларидан Исфарада ўтказган бир йилга яқин вақтни Бобур мирзо шундай тасвирлаган эди: “Исфара вилояти тўрт бўлук кўҳпоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Ҳушёр. Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олғон маҳалда, ушбу Сўх била Ҳушёр кўҳпояларига келиб, бир йилга ёвуқ танқислик била ўткариб (яъни, 1504-1505 йилларда-Т.Қ.), Кобул азимати қилдим.... Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлоғигаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум..... Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёқларида чоруқ ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди, Менинг чодирим волидамға тикилур эди. Манга ҳар юртга ола чўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим...” [4:7; 109.].

Архиёндаги бўлиб ўтган жанг тафсилоти, сабаб ва натижалари хусусида тарихчи Хондамир қуйидаги маълумотларни ёзиб қолдирган эди: “...Бобур подшоҳ Самарқандни Шайбонийхонга ташлаб чиққандан сўнг ўзининг меросий мамлакатини қайта қўлга кирита олмади ва Тошкентга кетишга мажбур бўлди. Шундан сунг Султон Маҳмудхон эл орасида Олачахон номи билан танилган ўз укаси Султон Аҳмадхон билан биргаликда Андижон томонга қўшин тортиб, ул мамлакатни Султон Аҳмад Танбалдан тортиб олиб, жаҳон бўйсунувчи подшоҳ қўлига топшириш ва бу юришни қувват доирасидан амал сари келтиришга қарор

қилиб, 906 йили катта қўшин билан ўша томон равона бўлди. Аммо Андижонга етмасдан бурун ва қўлини мақсад келинчагининг бўйнига ташламасдан олдин Шайбонийхон ёмғир томчилари сонича қўшин билан ўша манзилга келиб қолди ва шу ерда аскарлар тўқнашуви юз бериб, жуда қаттиқ жанг бўлди. Тақдир тақозоси билан Хоникахон ва Олачахон ўзбеклар қўлига асир тушдилар, жаҳон аҳли подшоҳи Бобур Мирзо эса учқур оти жиловини Муғулистон томонлардаги шаҳарлар сари бурди”[14:1023.].

Шундан сўнг Бобур мирзо бобоси Абу Саъид мирзо аввалида ўғли Умаршайх мирзога тайин этган Кобул вилоятига қараб йўл олди.

Бу ўринда Хондамир ва Муҳаммадёр ибн Араб Қатағанлар жангдан сўнг Бобур Мирзонинг Мўғулистонга кетишни лозим топганлигини ёзадилар. Аслида Муғулистонга кетиш фикри Бобурда аввалги тушкунлик ҳолатларда ҳам пайдо бўлганлигини “Бобурнома”да баён этган эди: “...Охир мундоқ саргардонликтин ва бу навъ бехонумонликтин жонға еттим. Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши. Хитойға бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойиқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди” [4:92.]. Шу боис, воқеалар жараёнини маълум қилган тарихчиларнинг фикрлари бежиз эмас эди. Балки шу кунларда Бобурнинг Муғулистон орқали Хитойга кетиш ниятида бўлганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмасдир.

Аммо, муаррихлар таъкидлаганларидек, Бобурнинг Муғулистон сари юзланганлигидан хабар топган Шайбонийхон унинг йўлига соқчилар қўйганлиги маълум бўлади: “...Исломпаноҳ Бобур подшоҳ Шайбонийхоннинг Султон Маҳмудхон ва Олачахон билан бўлган уруши майдонидан кутулиб чиқиб, оти жиловини Мўғулистон томон бургач ва бир-икки кунни йўл юриш билан ўтказгач “душмандан бир гуруҳи подшоҳ йўлида жойлашган довон оғзини беркитгани ва келаётганлар устига ташланиш ниятида жасурлик оёғини қаттиқ тираб, тиришқоқлик қиличини яланғочлаганлари” маълум бўлди. Шунга биноан ҳазрати подшоҳ ул йўлдан юришдан воз кечишни маъқул билиб, бошқаларга унчалик таниш бўлмаган йўл орқали Ҳисори Шодмон томонга шошилди. У ердан эса йўналиш жиловини мадинат ур-рижол Термиз тарафга қаратди”[13:167.].

Воқеаларнинг кейинги ривожидан шу нарса маълум бўлдики, темурий шаҳзода қатъий равишда йўналишни Хуросон томон ўзгартириб, Термиз сари йўл олди: “Тарих тўққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди. ...Қабодёнға етганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, Чағониён ва Шаҳрисафо ва Тирмиз анда эди. Хатиб Қаршийни

йибориб, давлатхоҳлиқ изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўлди. Аму суйини Уёч гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди” [4:27; 110].

Архиён жанги тарихимиз учун аламли ва айни пайтда аҳамиятли натижаларни берди. Бобур учун бир умрлик армонларга сабаб бўлди, у ўз ватанини бутунлай тарк этди. Шу билан бирга ўзга юртларда улкан салтанатга асос солди. Жўжи ҳамда Чиғатой улуси хонлари ўртасидаги имзоланган сулҳга мувофиқ пайдо бўлган никоҳдан эса, кейинчалик бутун Ўрта Осиёни қайтадан Бухоро хонлиги тасарруфига киритган, илм-фан ҳомийси машҳур Абдуллахони Соний (Абдуллахон II) дунёга келди.

Юртимизда қадимда машҳур бўлиб, бугун ўрни аниқланмаган шаҳар ва кентлар хусусида тадқиқотлар ўтказиш ҳам долзарб вазифалардандир.

Масалан, қадимги Косон (Муғқалъа ва Муғтепа), қадимги Поп (Мунчоқтепа), Шоҳрухия ва бошқа айрим шаҳарларнинг нима сабабдан вайрон бўлганлиги ҳали-ҳануз ўрганилмаган. Ахсикент шаҳрининг вайрон бўлиш сабабларини эса, ҳозирда ҳам асоссиз тарзда баъзи тадқиқотчилар “мўғул босқини” билан боғлаб келмоқдалар. Бизнинг томонимиздан чоп этилган мақола ва ахборот воситалари орқали бирламчи манбаларга таянган ҳолда билдирган илмий хулосаларимизга қарамасдан, яна ўша қотиб қолган ақидалару, тахминларга таянган ҳолда фикр билдиришларни давом эттирмоқдалар. Бу хусусда *Цицерон: “*Барча соҳада адашиш мумкин, бироқ, ўз хатоларини сезган ҳолда ҳам қатъий туриб олиш, гумроҳликдир”, деган эди.

Бугун тарихимизни бирламчи манбалар асосида ўрганиш, ҳаққоний тарихимизни яратиш борасида кенг имкониятлар очиб берилди. Шу боис, тахминларга таяниб ватан тарихини ёзишга уриниш илм-фанга хиёнатдир. Ўтган асрда Ўзбекистон тарихини дарслар жадвалига киритиш биз учун орзу бўлган эди. Бугун шундай имкониятлар яратилган бир пайтда яна ўз билганича иш тутиш ўзини зиёли, деб билган киши учун ярашмайдиган ҳолдир. Халқимиз биздан ҳақли равишда ҳаққоний тарихимиз ҳақида сўрайди. Шунга муносиб бўлайлик. “Шуни билгилки, хатоларда бардавом бўлишдан кўра, фикрингни ўзгартириб, хатоларингни кўрсатиб берганлар ортидан эргашиш, сени кўпроқ эркин-у, озод қилади”, деган эди *Марк Аврелий.*

Ўзини ватан тарихчиси, деб билган ҳар бир мозийшунос ҳар қачон халқи олдида ўзини бир умр қарздор, деб ҳисоблайди. Архиён қалъаси тарихига боғлиқ жиҳатлар ёритиб ўтилган, ҳали тадқиқ этилмаган, чоп этилмаган, халқимизга тўлалигича етказилмаган асарларимиз талайгина. Масалан, “Таворихи гузида нусратнома”, “Тарихи Шайбоний”, “Тарихи Султони Ўзбакия”, “Тарихи Муҳий”, Мулло Шодининг “Фатҳнома”, Абулфазл Алламийнинг “Акбарнома”, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома” ва бошқаларни тадқиқ этиб, илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилиш ҳам муҳим ишлар сирасидадир. Юқоридаги

каби асарларни синчиклаб ўрганган ҳолда тадқиқ этиш ва илм аҳлига етказиш, бизнинг олдимизда турган масъулиятли ва савобли вазифалардандир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV в.-Ташкент: Издательство академии наук Узбекской ССР, 1957.-С.56.

2. Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси архив фонди. II Фонд, 37-иш, 2,3,4,5,6 бетлар.

3. Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир.-Тошкент: Фан, 1965.-Б.89, 120.

4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: Юлдузча, 1989.-Б.27,110.

5. Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. (“Мерос” туркуми.).-Тошкент: Камалак, 1991.-Б.326.

6. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011.-Б.225.

7. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома.-Тошкент: Адабиёт ва Санъат нашриёти. 1989.- Б.187-190.

8. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод.-Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.-Б.90.

9. Таварихи гузида - нусратнаме (Исследование, критический текст аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений кандидата филологический наук А. М. Акрамова).-Ташкент: Фан, 1967.-956 б.

10. Умматов Р. Ахсикент: замонлар оша назар //Наманган ҳақиқати, 2016.-11 июнь.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.-Москва: “Рус тили” нашриёти, 1981.-Б.78.

12. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Фан, 1990-Б.12.

13. Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамир. Буюклик хислати (“Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар” - “Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст” китобининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ҳақидаги боблари).-Тошкент: Шарқ, 2011.-Б. 167.

14. Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. “Хабиб ус-сийар фи ахбори афроди ба шар” (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст”).-Тошкент: Ўзбекистон, 2013.-Б.1023.

15. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома. Биринчи китоб.-Тошкент: Шарқ, 1999.-Б.74.

16. بابرنامه - Bombay: Cheetra Prabha Press, 1890.-4 ص.

17. قزان اونیویرستیتینینگ طبغخانهسی ۱۸۵۶ یال ۶. ص.– بابرنامه

18. Исҳоқхон тўра Жунайдуллаев. Фарғона областидаги қадимги Ахси шаҳрининг тарихи (Исхакъ Ханъ тюря Джунайдуллаевъ. История древнего города Ахсы в Ферганской области) //Туркистон вилоятининг газети, №48.-1913.-23 июнь.

POLIAKRILONITRIL ASOSIDA IONALMASHINUVCHI MATERIALLARNING OLINISHI VA FIZIK KIMYOVIY XOSSALARI

Babayeva Gulnoza Oybek Qizi
Toshkent tibbiyot Akademiyasi
Tibbiy va biologik kimyo assistenti
E-mail: **gulnozababayeva06@gmail.com**
Tojiboyeva Iroda Muxammadyunusovna
Toshkent tibbiyot Akademiyasi
Tibbiy va biologik kimyo assistenti
E-mail: **tojiboyevairoda032@gmail.com**
Xidirova Mavluda Narzullayevna
Toshkent tibbiyot Akademiyasi
Tibbiy va biologik kimyo assistenti
E-mail: **movludaxidirova298@gmail.com**
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729664

Anatatsiya: Bugungi kunda to’planib qolgan ruda sanoati chiqindilari,boyitish qoldiqlari va tashlandiq suvlardan hamda boshqa texnogen chiqindilarni sanoatga jalb qilish zarurati ortib bormoqda.Bu ikkilamchi xomashyo qator siyrak va rangli metallar manbai hisoblanadi. Bularni qayta ishlashning kompleks texnologiyasini ishlab chiqish Bularning qayta ishlab chiqishning kompleks texnologiyasini ishlab chiqish, mahsulot assortimentini kegaytirish bilan bir qatorda sanoat chiqindilaridan foydalanish va xududning ekologik holatini yaxshilash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Poliakrilonitril tolasi, Etilindiamin, Dinamik almashinuv sig’imi, Geksametilindiamin, Polietilinpoliamin, Gidroksilamin.

Кириш:Ҳозирги кунда купдан куп синтетик кимёвий толаларни янги турлари яьни ион алмашинувчи толасимон материаллар яратилмоқда, бу ўз навбатида саноатнинг турли соҳаларида, қишлоқ ҳўжалигида, тиббиётда ва экологик муаммоларни ҳал этишда уларнинг қўллаш доирасини кенгайтиради.

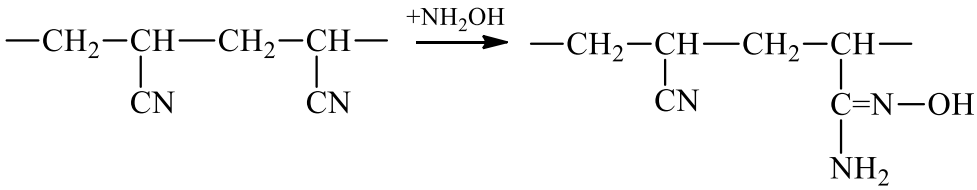
Таркибида ион алмаштирувчи ҳамда комплекс ҳосил қилувчи гуруҳлар тутган полимер сорбентлар айрим металларга нисбатан селективлик хоссасини намоён қилади. Полиакрилонитрилни аминлар билан ишлаш эса таркибида кучли асос хоссасига эга бўлган анионитлар олиш имконини беради. Бундай сорбентлар хром ионларига нисбатан селектив бўлса, улар асосида олинган поликомплексонлар эса мис ионларига нисбатан селектив ҳисобланади. Ушбу сорбентлар асосида олинган карбоксил гуруҳ тутган поликомплексонлар

эритмалардан ҳам кислотали ҳам ишқорий муҳитларда мис (II) ионларни селектив равишда ютиб олиш хусусиятига эга[1-3].

Биз таркибида хелат ҳосил қилувчи функционал гуруҳ тутган сорбентларни синтез қилиш мақсадида полиакрилонитрил асосида таркибида асос хоссасига эга бўлган анионалмаштирувчи функционал гуруҳлар ҳамда катион алмашинувчи гуруҳли поликомплексонлар синтез қилдик.

Бундай поликомплексонлар гидрометалларгияда металларни ажратиб олишда, саноат оқава сувларини зарарли металл ионларидан тозалашда, табиий манбалардан ичимлик сувини зарарсизлантиришда, шунингдек тиббиёт учун мўлжалланган бактерицид материалларни яратишда аҳамиятли ҳисобланади. Полиакрилонитрил толасини этилендиамин (ЭДА) ва фосфит кислотаси билан формалин иштирокида кетма кет кимёвий модификация қилиш натижасида олинган поликомплексонга (ПЭФ-1) мис (II) ионларини статик ва динамик шароитларда сорбцияси ўрганилди

.Бунинг учун аввало полиакрилонтрил толаси таркибидаги циан гуруҳларини реакцион фобилиятини ошириш учун фаоллаштириб олинди. Бизга маьлумки[4] оддий шароитда циан гуруҳини азоттутган асослар ёки аминлар билан таъсирлашиш реакцион қобилияти суст ҳисобланади. Уларнинг реакцион фаоллигини ошириш мақсадида катализатордан фойдаланилди. ПАНни полиаминлар билан модификациялашдан олдин циан гуруҳларини фаоллаштириш мақсадида гидроксиламин (ГА) билан ишлов берилди, бу жараён юқори алмашиниш сиғимига эга бўлган ионалмашинувчи материаллар олиш имконини беради.

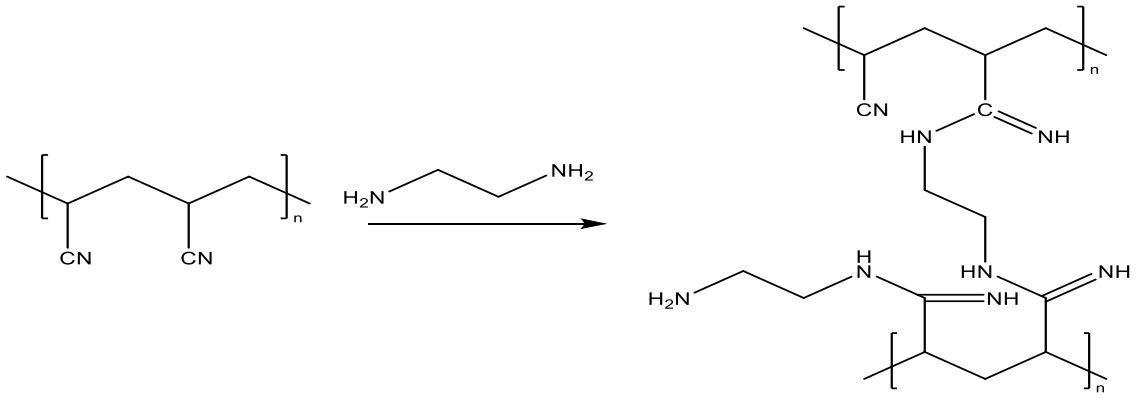
Реакция маҳсулоти таркибида ҳосил бўлган янги функционал гуруҳларни аниқлаш мақсадида ионалмашинувчи материалларни циан гуруҳини алмашиниш даражасини тавсифлаш учун статик алмашув сиғимини (САС) аниқлаш усулидан фойдаланилди.

Сорбентларнинг САСнинг қиймати уларга ионалмашув хоссасини берувчи функционал гуруҳлар миқдорига боғлиқ. Бунинг учун полиакрилонитрил толаси ЭДА ва фосфит кислота билан формальдегид иштирокида кимёвий модификацияси амалга оширилган. Натижада HCl бўйича 2,7 мг-экв/г ва NaOH бўйича 5,2 мг-экв/г САСга эга бўлган анион ва катион алмаштирувчи гуруҳлар тутган полиамфолит синтез қилинди.

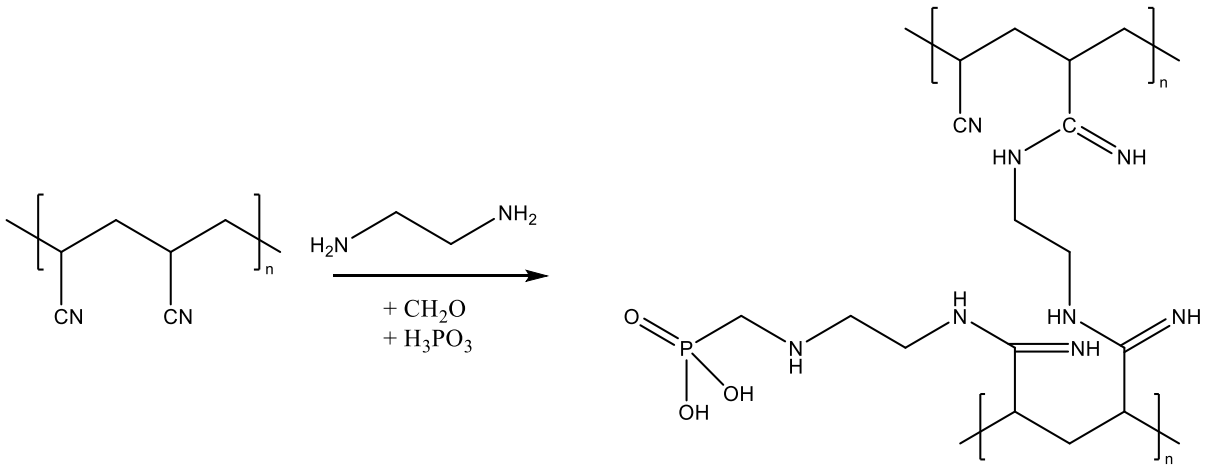
СМА-4 толасининг фосфит кислотаси билан формалин иштирокида кимёвий ўзгартиришдан олдинги ва кейинги ИҚ-спектрлари дан куринадики

модификацияланган полимер ИҚ-спектрида 3260 $см^{-1}$ да ютилиш чизиқлари =NH ва $–NH_2$ гуруҳларининг валент тебранишларига, 1541-1558$см^{-1}$ ютилиш чизиқларида >NH гуруҳга таалуқли деформацион тебранишлар ва фосфит гуруҳга мос келувчи 1660$см^{-1}$да янги ютилиш чизиқлари кузатилди. Модификацияланган толанинг кимёвий тузилишини ИҚ- спектроскопик тадқиқот натижалари тасдиқлайди.

Олинган поликомплексоннинг кимёвий тузилишини ИҚ- спектроскопик тадқиқот ва адабиётларда келтирилган натижалар асосида қуйидаги схема билан ифодалаш мумкин:

СМА-4 сорбентнинг кимёвий формуласидан кўриниб турибдики, у ўз таркибида >NH ва $–NH_2$ гуруҳлар сақлайди.

ПЭФ-1 сорбенти ўз таркибида амино- ва фосфит гуруҳлар тутади ва бу унга полиамфолит хоссасини беради.

Маълумки, рангли металларни ишлаб чиқарадиган ҳудудларнинг табиий сувлари оғир металларнинг ионлари, хусусан, мис ионлари билан ифлосланган бўлади. Бу сувлардан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш минтақадаги экологик вазиятнинг ёмонлашишига олиб келади. Шу сабабли бу сувларни тозалаш муаммоси пайдо бўлади. Корхона оқава сувларидан зарарли металларни ион алмаштирувчи ионитлар ёрдамида тозалаш энг самарали усул ҳисобланади.

ПЭФ-1 адсорбентини мис ионларини сорбциясига тавсия этиш мақсадида ушбу металл ионини сорбциясини статик шароитда ўрганилди. Бунинг учун

$CuSO_4$ тузининг сувли эритмасидан фойдаланилди. Сорбция жараёни ПЭФ-1 полиамфолитнинг 2 хил OH^- (ПЭФ-1К) ва H^+ (ПЭФ-1А) ҳолатларидан фойдаланилди.

Юқоридаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда полиамфолитга Cu(II) ионлари сорбцияси ишқорий муҳитда ион боғланиш, кислотали муҳитда эса координацион боғлар ҳисобига боришини куришимиз мумкин

Адабиётлар:

1.Мирошник Л.В., Коровникова Н.И. Ионообменные и кислотные свойства сорбентов на базе полиакрилонитрильных волокон//Функциональные мембраны. -1998,-5, №2, -С. 270-273.

2.Зверев М.П. Волокнистые хемосорбенты материал для защиты окружающей среды // Хим. волокна. - 2002. - № 6. - С. 67-75.

3.Бреусова И.П., Ролева О.И., Львова М.Б., Станченко Г.И. Исследование особенностей взаимодействия гидроксиламина с полиакрилонитрилом, входящим в состав привитых сополимеров целлюлозы. // Изв. вузов. Химия и хим. технол. -1984. - Т.27. - № 9, - С. 1118 - 1121.

4.Гафурова Д.А., Шахидова Д.Н., Мухамедиев М.Г., Мухамедов Г.И. Некоторые особенности взаимодействия азотсодержащих оснований с полиакрилонитрилом. ДАН РУз,- 2013, -№4,-С. 40-42.

JAHON TOVAR BOZORLARIDA ENERGIYA RESURSLARIGA BO'LGAN TALABNING O'ZGARISH TENDENSIYALARI VA UNING O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARI

Axmedov Sardorbek Rasuljon o'g'li
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
1-kurs magistranti ilmiy rahbar
Xudoyorov Anvar Aidjonovich
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
"Islom iqtisodiyoti va moliyasi
ziyorat turizmi kafedrasi" dotsenti
iqtisodiyot fanlari nomzodi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729703

Annotatsiya: maqolada XX asrning 70-yillaridan hozirgi davrga qadar jahon tovarlar bozorlari, xususan energiya bozoridagi talabning o'zgarish tendensiyalari, unga ta'sir etuvchi omillar va kelgusida kutilayotgan o'zgarishlar tahlil qilinib, ularning O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'sirini kamaytirish borasida jahon tajribasiga asoslangan holda tavsiya va takliflar ishlab chiqildi. Mazkur takliflarni qo'llash kelgusida mamlakat energiya xavfsizligini mustahkamlash va risklarni boshqarishda yordam beradi.

Kalit so'zlar: jahon tovarlar bozorlari, energiya xavfsizligi, investitsiya, diversifikatsiya, modernizatsiya, yalpi ichki mahsulot (YaIM), risklarni boshqarish.

ТЕНДЕНЦИИ ИЗМЕНЕНИЯ СПРОСА НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ НА МИРОВЫХ ТОВАРНЫХ РЫНКАХ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭКОНОМИКУ УЗБЕКИСТАНА

Ахмедов Сардорбек Расулжон угли
магистрант 1-курса Международной
исламской академии
Узбекистана научный руководитель
Худояров Анвар Аиджанович
Международная исламская академия
Узбекистана доцент кафедры
«Исламская экономика и финансы паломнический
туризм» кандидат экономических наук

Аннотация: в статье анализируются изменяющиеся тенденции спроса на мировых товарных рынках, особенно рынке энергоресурсов, с 70-х годов XX века по настоящее время, факторы, влияющие на него, и ожидаемые изменения в будущем, разработаны рекомендации и предложения по снижению их влияние на экономику Узбекистана, исходя из мирового опыта. Применение этих предложений поможет укрепить энергетическую безопасность страны и управлять рисками в будущем.

Ключевые слова: мировые товарные рынки, энергетическая безопасность, инвестиция, диверсификация, модернизация, валовой внутренний продукт (ВВП), управление рисками.

TRENDS IN DEMAND FOR ENERGY RESOURCES IN THE WORLD COMMODITY MARKETS AND FACTORS AFFECTING THE ECONOMY OF UZBEKISTAN

Akhmedov Sardorbek
1st year master student of International
Islamic Academy of Uzbekistan scientific adviser
Khudoyorov Anvar
International Islamic Academy of Uzbekistan
Associate professor of the Department of Islamic
economics and finance, pilgrimage tourism
candidate of economic sciences

Annotation: the article analyzes the changing trends in demand in world commodity markets, especially the energy market, from the 1970s of the 20th century to the present, the factors influencing it, and the expected changes in the future, developed recommendations and proposals in reducing their impact on the economy of Uzbekistan based on world experience. These proposals will help strengthen the country's energy security and manage risks in the future.

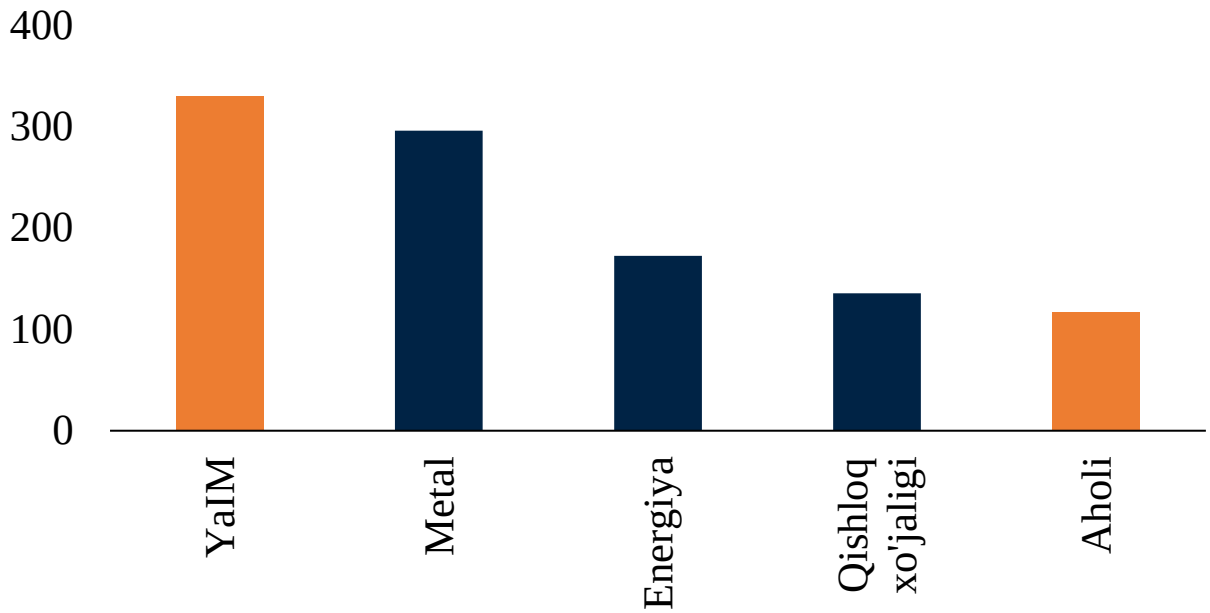
Keywords: world commodity markets, energy security, investment, diversification, modernization, gross domestic product (GDP), risk management.

Hozirgi kunga kelib dunyoda global o‘zgarishlar sharoitida yangi davr muhitiga moslashish jarayonlari sodir bo‘lmoqda. Ulardan e’tibor qaratishimiz eng zarur bo‘lgan jihatlari – jahon tovar bozorlaridagi o‘zgarishlar, xususan energiya bozoridagi talabning muntazam ravishda o‘sib borishi, narxlarning o‘zgarish tendensiyalari va xalqaro maydondagi vaziyatning qarorlar qabul qilishdagi ta’siri hisoblanadi.

Jahon energiya bozoridagi nobarqaror vaziyatdan kelib chiqqan holda O‘zbekiston Respublikasining 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot Strategiyasi III ustuvor yo‘nalishning (Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘sish sur’atlarini ta’minlash) 22-maqsadida “Energiya resurslari va tabiiy gaz bozorlarini ijtimoiy himoya kafolatlarini belgilagan holda erkinlashtirib, sohaga xususiy investitsiyalarni jalb qilish” hamda 24-maqsadida “Iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta’minlash hamda “Yashil iqtisodiyot” texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish” belgilangan.

Shuningdek, COVID-19 pandemiyasi, Ukrainadagi urush va qazib olinadigan yoqilg‘idan qayta tiklanadigan energiya tovarlariga o‘tish sharoitida tovar bozorlarini to‘g‘ri prognozlash har qachongidan ham muhimroqdir. Bu esa tovar bozorlariga ta’sir etuvchi omillarning keng doirasini har tomonlama va o‘z vaqtida tahlil qilib borish, uning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ehtimoliy salbiy oqibatlarini oldini olish imkonini beradi.

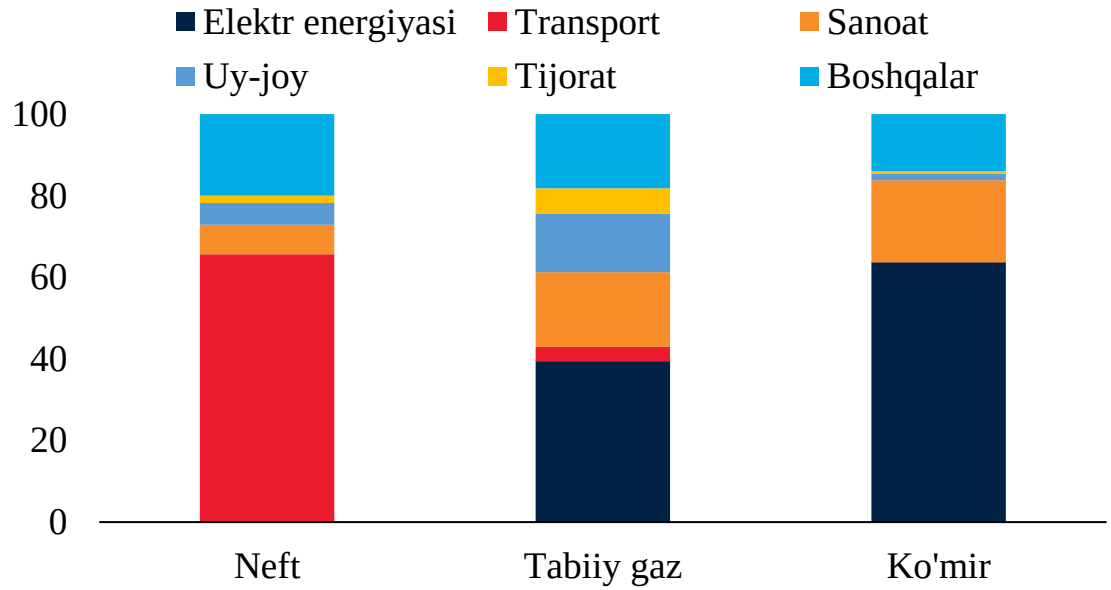
Albatta, jahon tovar bozorlaridagi rivojlanishlar global iqtisodiyotga o‘z ta’sirini o‘tkazadi va shubhasiz, jahon iqtisodiyotidagi har qanday o‘zgarishlar ham tovar bozorlariga ta’sir etmay qolmaydi. Jahon banki mutaxassislari tomonidan chop etilgan 2020 yil yakunlariga bag‘ishlangan tahliliy to‘plamga ko‘ra, XX asrning 70-yillaridan keyin jahon tovar bozorlaridagi talabning o‘sishi jahon yalpi ichki mahsuloti (YaIM) va aholi sonining ortib borishi bilan uzviy bog‘liq ekanligi tushuntirilgan (1-rasm).

1-rasm. 1970-2020 yillarda jahon YaIM, aholisi va tovar bozorlaridagi o‘zgarishlar, foizda (Manba: Jahon bankining 2022 yildagi “Commodity Markets: Evolution, Challenges, and Policies” nomli to‘plami asosida tayyorlandi.)

Jumladan, 1970-2020 yillar davomida jahondagi metalga bo‘lgan talab YaIM bilan deyarli bir xil darajada o‘sgan bo‘lsa, shunday bog‘liqlik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari iste’moli va aholi sonining ko‘payishi ko‘rsatkichlarini solishtirganda ham kuzatiladi. Jahondagi energiya mahsulotlari iste’moli esa YaIM va aholining ortib borishiga nisbatan muvozanatli darajada ko‘paygan. Shuningdek, jahon tovar bozorlaridagi ulkan o‘sishlarga texnologik rivojlanish va yangi xom ashyo zahiralarining aniqlanishi ham sezilarli turtki bergan.

Jahon energiya iste’moliga to‘xtaladigan bo‘lsak, bugungi kunda uchta asosiy qazib olinadigan yoqilg‘i - neft, ko‘mir va tabiiy gaz - jami energiya iste’molining 83 foizini tashkil qiladi, bu ko‘rsatkich 1970 yildagi 94 foiz bo‘lgan. Neft global qazilma yoqilg’i iste’molining taxminan uchdan ikki qismini va global energiya iste’molining 40 foizini tashkil etadi. Neftning katta ko‘lamda iste’mol qilinishining sababini uning havo va dengiz transporti uchun asosiy manba ekanligi, tayyor zaxiralarning mavjudligi, ishlab chiqarishning arzonligini va tashishning qulayligi bilan ta’riflash mumkin. Muqobil energiya ishlab chiqarishda esa ko‘mir ushbu uchta yoqilg‘ining eng arzoni bo‘lib, uning ulkan zaxiralari 140 yilga yetishi taxmin qilinadi. Hozirgi kunda neftning 60 yilga va tabiiy gazning 50 yilga yetadigan zaxiralari aniqlangan.

2-rasm. Jahonda energiya resurslarining sohalar kesimida iste’moli hajmi, foizda (Manba: Jahon bankining 2022 yildagi “Commodity Markets: Evolution, Challenges, and Policies” nomli to‘plami asosida tayyorlandi.)

So‘nggi bir asrda yangi yoqilg‘i manbalarining paydo bo‘lishi bilan energiya bozorlarining tuzilishi sezilarli darajada o‘zgardi. Neft hajmi bo‘yicha energiya tovarlari orasida eng yirigi hisoblanadi. U asosan transport uchun ishlatiladi. Tabiiy

gaz va ko‘mir elektr energiyasi ishlab chiqarish, isitish (gaz) va metal eritish (ko‘mir) kabi sanoat maqsadlarida foydalaniladi.

Neft yoqilg‘isining taxminan uchdan ikki qismi transport uchun, qolgani asosan neft-kimyo sanoatida sarflanadi. Hozirgi vaqtda transportda neftning o‘rnini bosuvchi vositalar yetarli emas. Aksincha, tabiiy gaz va ko‘mirdan foydalanish asosan elektr energiyasi ishlab chiqarishga to‘g‘ri kelib, ular iste’molining mos ravishda 40 va 60 foizini tashkil qiladi. Elektr energiyasini ishlab chiqarish uchun ko‘plab muqobil yoqilg‘idan foydalanish mumkin, ammo bu moslashuvchanlikka uzoq vaqt ketadi. Ko‘mir va tabiiy gazni muqobil energiyaga almashtirish ancha murakkab, chunki u shunday ishlab chiqarish quvvatlarini qayta jihozlash yoki yangisini qurishni talab qiladi. Yadro va qayta tiklanadigan energiya ham elektr energiyasini ishlab chiqarish o‘rnini bosishi mumkin.

Shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, resurs ko‘p ishlatadigan iqtisodiyotdan taraqqiyotning innovatsion modeliga o‘tish hisobga olingan holda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash ko‘p jihatdan XXI asrda har qanday davlatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilab beradi.

Shunday sharoitda O‘zbekiston iqtisodiyotining yildan-yilga o‘sib borishi, aholi sonining ko‘payishi, texnologik o‘zgarishlar mamlakatimiz energiya xavfsizligini ta’minlash choralarini ko‘rishni taqazo etadi. O‘zbekiston iqtisodiyotini kelgusida yetarli energiya manbalari bilan ta’minlash maqsadida mavjud energetika tarmoqlarini modernizatsiya qilish va muqobil qayta tiklanuvchi energiya resurslariga o‘tishni bosqichma-bosqich amalga oshirish, ushbu sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko‘lamini kengaytirish zarur bo‘ladi.

Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti ekspertlari tomonidan investitsiyalar oqimining rivojlanayotgan mamlakatlarda energiya intensivligiga (energiya iste’moli/YaIM) ta’siri o‘rganilganda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalar oqimining 1 foizga ortishi energiya intensivligining o‘rtacha 0,24 birlikka o‘sishiga olib kelishi va texnologik rivojlanishning 1 birlikka yaxshilanishi esa energiya intensivligining 0,045 birlikka kamayishiga sabab bo‘lishi ko‘rsatilgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarga jalb qilinadigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi ham asosan samarali ishlab chiqarishning rivojlanishi, yuqori texnologiyalarning joriy etilishi va ekologiyaga yetkaziladigan zararning kamayishi uchun xizmat qilishi kerak.

Jahon energiya bozoridagi o‘zgarishlar natijasida yuzaga keladigan risklardan himoyalanish uchun mamlakatimizda quyidagi tuzilmaviy islohotlarni takomillashtirish lozim bo‘ladi:

- **Iqtisodiyotni diversifikatsiyalash.** Kelajakda qayta tiklanuvchi muqobil energiya resurslari qazilma yoqilg‘ining o‘rnini egallashini inobatga olib, energiya tovarlarini eksport va import qiluvchi mamlakatlar tomonidan iqtisodiyotning boshqa sektorlarini ham rivojlantirish va buning natijasida kelgusidagi xavf risklarini minimallashtirish mumkin bo‘ladi.
- **Jamg‘armalarni diversifikatsiyalash.** Qazilma energiya resurslariga bo‘lgan talabning pasayishi natijasida uning eksportchilari tomonidan kelajakda olinadigan daromadlarning qisqarishi hozirda “og‘ir kun” uchun jamg‘arib qo‘yiladigan mablag‘lar hisobidan qoplanish imkoniyati mavjud.
- **Energiya resurslari xavfsizligini ta’minlash.** Muqobil energiyaga o‘tish jarayonlari boshlanganligi sababli, kelgusida metal mahsulotlari uchun talabning keskin oshishi kuzatiladi. Bu esa qayta tiklanuvchi energiya mahsulotlarining yaratilishi uchun foydalaniladigan metal mahsulotlari ishlab chiqarishdagi mavjud to‘siq va qiyinchiliklarni hozirning o‘zida zudlik bilan bartaraf etish zaruratini tug‘diradi.

Yuqoridagi tadbirlarni amalga oshirish orqali O‘zbekiston iqtisodiyotini kelajakda zarur energiya resurslari bilan uzluksiz ta’minlash, ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish sohalari barqaror rivojlanishi uchun zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni, 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son.

2. Abeysinghe, T. 2001. “Estimation of Direct and Indirect Impact of Oil Price on Growth.” Economics Letters 73 (2): 147–153.

3. Baffes John, and Peter Nagle, eds. 2022. Commodity Markets: Evolution, Challenges, and Policies. Washington, DC: World Bank. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.: 4–11.

4. Baumeister C., D. Korobilis, and T. K. Lee. 2020. “Energy Markets and Global Economic Conditions.” The Review of Economics and Statistics. Advance online publication. https:// doi.org/10.1162/rest_a_00977.

5. BP Statistical Review of World Energy 2021; USDA; World Bureau of Metals Statistics; World Bank.

6. Исаджанов А. (2020). «Зеленая экономика»: особенности и факторы развития. *Экономика И Образование*, *1*(1), 12–18. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economy_education/article/view/4204.

7. Xudoyqulov A. (2023). To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar energiya intensivligiga qanday ta’sir ko‘rsatadi? https://yuz.uz/news/togridan-togri-xorijiy-investitsiyalar-energiya-intensivligiga-qanday-tasir-korsatadi.

FASHION AS AN OBJECT OF STUDY OF HUMANITIES

Sultanova Durdona Abulxayr qizi
Trainee-teacher of Gulistan State
Pedagogical Institute
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729715

Abstract: The character of fashion is characterized by the rapid dynamics of the form of expression. The changes taking place in fashion also have an impact on the composition of vocabulary, namely, on the composition of special vocabulary – terminology. Terminology, like any other group of lexical units, reflects the corresponding development of the fields of life, science.

Keywords: vocabulary, style, fashion industry, fashion magazines.

Мода – это один из значимых механизмов, организующих жизнь общества и регулирующих поведение людей в нем. Мода подчиняет своему влиянию не только бытовую, но и ментальную сферу жизни человека. При этом мода не просто важный социальный регулятор, но и культурный феномен. Иными словами, мода – одна из актуальных тем повседневной жизни современного человека. В широком смысле слова, мода – это господство определенного вкуса в некой сфере жизни.

Феномен моды является одним из наиболее наглядных примеров того, как соотносится мыслительная деятельность и язык. Интересным представляется сравнить дефиниции слова «мода» в различных языках:

Согласно определению В. Даля, «мода» – это ходящий обычай; временная, изменчивая прихоть в житейском быту, в обществе, в покрое одежды и в нарядах.

В словаре русского языка представлены несколько значений слова «Мода»:

1. Господство в определенной общественной среде в определенное время тех или иных вкусов, проявляющихся во внешних формах быта, в особенности в одежде.

2. Образцы предметов одежды, отвечающие господствующим вкусам данного момента.

3. *Прост*. обыкновение.

Специализированный словарь одежды предлагает такое определение изучаемого термина:

Мода (франц. mode от лат. modus – мера, образ, способ, правило, предписание) – быстрое широкое распространение и кратковременное

господство определенных вкусов в отношении одежды, предметов быта или в какой-либо другой сфере жизни или культуры.

Основываясь на материале дефиницийсловарей, можно сделать вывод, что явление моды необычайно широко и охватывает различные сферы жизни: как индивидуалистический, так и коллективный подход к организации быта и деятельности людей, коллективный вкус, реализацию современных тенденций в одежде, образе жизни в целом. Следует заметить, что во всех определениях, данных на трех языках, присутствует акцент на проходящий, непостоянный характер моды, на ее изменчивость, что свидетельствует и о потенциальной способности моды влиять на изменение словарного состава языка, реализующего взаимодействие между самой модой и ее потребителями.

Таким образом, рабочее определение термина «мода» таково: мода – это форма проявления культуры, отражение действительности, проявляющееся как в манере поведения, так и в одежде. В данном исследовании понятие моды используется в узком смысле – вестиментарная мода.

Мода, являясь комплексным и сложным явлением, может изучаться с различных точек зрения. Как отмечает А.Б. Гофман, мода – «это явление целостное и универсальное, оно расположилось в самых разных областях жизнедеятельности человека: экономической, психологической, эстетической и пр.»[29], и, следовательно, изучение данного явления имеет междисциплинарный характер.

Рассмотрим определения «моды», предлагаемые учеными-представителями разных гуманитарных наук.

Как отмечает М.В. Грусман, с точки зрения культурологии мода «исследуется в различных контекстах, причем не как средство прояснения других вопросов, а как отдельный феномен»[30]. Определяя сущность данного феномена, представляется важным рассмотреть определение понятия «мода», предложенное С.Н. Иконниковой: «мода» – это «подражание образцу, удовлетворение потребностей в социальной опоре <…> наряду с подражанием мода удовлетворяет потребность в различии, выделении из общей массы»[31]. Таким образом, можно утверждать, что культурология рассматривает моду как культурно-семиотический и психологический феномен.

В рамках искусствоведения мода также рассматривается с разных точек зрения: это и эстетическая сторона (материальное воплощение духовных потребностей человека – стремление к красоте во внешнем облике, изменение и

[29] Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. – М.: Наука, 1994. – 208 с.
[30] Грусман М.В. Мода как феномен культуры и средство социокультурной коммуникации: Автореф. дисс. … канд. культурологии. – СПб.: ГУТД, 2010. – 22 с.
[31] Иконникова С.Н. Очерки по истории культурологии. – СПб. : ИГУП, 1998. – 313 с.

развитие социальных норм поведения и т.д.), и негативное восприятие феномена моды в искусстве («мода на моду» в литературе, живописи или музыке неприемлема, т. к. это является препятствием для реализации замысла творческой личности). Например, композитор и теоретик искусства Н.К. Метнер утверждал, что «мода существовала всегда и во всех областях, но мода на моду в искусстве появилась только в наше время»[32].

С точки зрения истории, мода может стать основой изучения особенностей становления и развития вестиментарной составляющей процесса цивилизации. Кроме того, значительный интерес вызывают исследования по истории костюма, технологии производства одежды для подиумов и массового производства[33].

Социологический подход исследует глубинные механизмы возникновения и функционирования моды в обществе. Именно в рамках социологии феномен моды изучен наиболее широко, т.к. социология – наука, напрямую связанная с жизнью современного общества и исследующая все происходящие в нем изменения. Как утверждает А.Б. Гофман[34], с точки зрения социологии, мода – это «одна из форм, один из механизмов социальной регуляции и саморегуляции человеческого поведения, индивидуального, группового и массового».

Необходимо отметить тот факт, что мода по своей природе циклична: зачастую «новинками» становятся элементы одежды, которые были популярны в прошлом. Вероятно, подобная цикличность моды обусловлена особенностями человеческого восприятия времени как «циклической модели»[35].

Как социальное явление, мода может изучаться с точки зрения выявления преобладающих культурных процессов в том или ином сообществе. Мода – явление массовое, вне общества для человека оно не имеет смысла. Г. Зиммель[36] выдвинул «элитарную концепцию» моды, объясняя причины возникновения и механизмы функционирования моды, основываясь на особенностях психологии и поведения различных социальных групп. Согласно этой концепции, низшие слои стремятся подражать элите, тем самым демонстрируя иллюзорную общность с высшими классами. Таким образом, модные стандарты и образцы постепенно переходят сверху вниз, достигая низших слоев общества,

[32] Грусман М.В. Мода как феномен культуры и средство социокультурной коммуникации: автореф. дисс. … канд. культурологии. – СПб.: ГУТД, 2010. – С. 4.
[33] Шабаркина И.В. Костюм как невербальная социокультурная система. – Дисс. …канд. социол. наук. – М., 2004. – 142 с.; *Королева Л.В.* Мужской костюм в истории европейской моды: основные векторы развития основные векторы развития: XV в. – начало XX в. – Дисс. … канд. искусствоведения. – СПб., 2008. – 201 с.; *Калинина М.В.* Лексико-семантическое поле «одежда» в доских казачьих говорах // Известия Волгоградского гос. пед. университета. – Вып. 2, 2007. – С. 82-85. – URL: http://cyberleninka.ru/article/n/leksiko-semanticheskoe-pole-odezhda-v-donskih-kazachih-govorah (дата обращения 19.01.15).
[34] Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. – М.: Наука, 1994. – С. 9.
[35] Разоренов Д.А. Лингвокультурные особенности концепта «Время» в английском языке // Известия Тульского гос. ун-та. Гуманитарные науки. Вып. 1. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2010. – С. 327-334.
[36] Зиммель Г. Мода // Избранное в 2-х томах. Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристъ, 1999. – С. 67.

распространяясь в обществе в целом – так возникает массовая мода. Социальная элита принимает новые образцы в качестве модных с целью обозначить вновь и сохранить свой статус и отличие от остальной массы. Массы вновь стараются овладеть модными стандартами и образцами высших слоев, стремясь к более высокому социальному статусу.

Однако в XX в. элитарная теория моды подверглась критике (в частности, американским социологом Г.-Дж. Блумером)[37] за преувеличение роли элиты в процессе функционирования моды. Мода связана с массовым выбором и массовым поведением. В современном обществе ведущую роль играет средний класс, который и является законодателем моды вследствие своего промежуточного относительно неустойчивого положения в обществе: с одной стороны, стремясь повысить свой социальный статус, он подражает элите, с другой стороны, подчеркивает свое отличие от низших социальных слоев. В XX в. многие новые направления в моде возникли в низших слоях общества – джаз, джинсовая мода и т.п.

Мода может изучаться и с точки зрения лингвистики, прежде всего потому, что благодаря ей лексический состав языка претерпевает значительные изменения. Кроме того, являясь частью ментальной деятельности человека, мода помогает формировать языковую картину мира, и с точки зрения когнитивистики может быть рассмотрена как концептосфера, содержащая в себе множество концептов (Одежда, Обувь, Цвет, Ткань, Дизайнеры, Париж, Франция и т.д.).

Как отмечает Р. Барт[38], социология и языковые реалии тесно связаны, т.к. модные тенденции распространяются посредством журналов (т.е. через текст), что сегодня приняло массовые масштабы – во Франции половина всех женщин регулярно читают издания, хотя бы частично посвященные моде, то есть описание (а не реализация) модной одежды является не только лингвистическим, но и социальным фактом. Тем не менее, задачи социологии и семиологии в данном случае совершенно различны: «социология Моды исходит из некоторой, изначально воображаемой модели и прослеживает (или должна прослеживать) ее осуществление в серии реальных вещей (проблема распространения моделей); то есть она стремится систематизировать типы поведения, соотнося их с социальным положением, уровнем жизни людей или их ролями. Семиология <…> описывает одежду, которая с начала до конца остается воображаемой или,

[37] Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Пер. И. Ясавеева // Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева; 2-е изд., доп. и перераб. – Казань: Изд-во Каз. ун-та, 2001. – С. 150-159. – URL: http://ecsocman.hse.ru/text/19185440/ (дата обращения 17.01.14).

[38] *Барт Р.* Система моды: Статьи по семиотике культуры / Пер. с фр., вступ. ст. и сост. С. Н. Зенкина. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2004. – 512 с.

если угодно, чисто интеллективной; она позволяет распознавать не практики, а образы». Если социология моды рассматривает реальную одежду, семиология – комплекс коллективных представлений. Язык играет чрезвычайно важную роль: посредством языка становится реальным не только описание образца одежды для копирования и моделирования, но и распространение «моды как смысла».

Интерес к моде обусловлен жизнью, развитием общества. Нет такого общества, которому было бы не присуще собственное представление о моде. «Мода всегда характеризует и дополняет картину жизни общества на данном этапе его развития. Она идет в русле изменений и потрясений своего времени».

Таким образом, мода является элементом общечеловеческой семиотической системы, и, соответственно, особым образом преломляется в частных знаковых системах отдельных культур и конкретных языков. Элементы человеческого бытия, которые относятся к сфере моды, многочисленны и разнообразны, история их названий зачастую связана с явлениями экстралингвистической реальности. Более того, если рассматривать различные лексико-семантические поля, объединенные единой архисемой «мода», то четко «вырисовываются» три ядерных поля – «мода», «стиль» и «костюм», в которые входят микро-поля «одежда», «аксессуары», «обувь», «этикет», «женский костюм», «мужской костюм», «детская одежда» (в свою очередь, состоящие из более маленьких микро-полей) и т.д.[39]

Мода играет значимую социальную роль, являясь зеркалом общества, в котором существует. При этом лексико-семантическое поле «Мода» представляется крайне масштабным, поскольку понятие «Мода» может быть растолковано как культурное явление, отлаженная индустрия, манера организации жизни и быта.

Мода неразрывно связана с Францией и французским языком, ибо во все века Франция считалась законодательницей мировой моды. Деятельность лучших представителей индустрии красоты и стиля – кутюрье, дизайнеров, модельеров, парфюмеров, стилистов, визажистов и парикмахеров – ассоциируется именно с Францией. Однако мода, как значимый компонент жизни общества, существующий и развивающийся вместе с ним и неотрывно от него, испытывает на себе все новейшие веяния времени. Движение в моде также динамично, как и, например, в сфере политики, а, возможно, мода даже более изменчива. Являясь динамичным, быстро меняющимся явлением, неразрывно связанным с жизнью общества, мода постоянно привносит новые веяния, элементы одежды, тренды, тенденции, что, безусловно, находит свое отражение

[39] Иконникова С.Н. Очерки по истории культурологии. – СПб. : ИГУП, 1998. – 313 с.

в языке. Мода обладает собственной терминосистемой, в которую входят все слова, входящие в семантическое поле мода.

Таким образом, развитие моды как вестиментарного кода можно считать экстралингвистическим фактором, влияющим на обогащение словарного состава языка. Представляется очевидным, что научный и технический прогресс и последующее развитие любой индустрии и отрасли обогащают язык названиями новых явлений. Однако именно индустрия моды является экстралингвистическим фактором, детерминирующим развитие словарного состава лексико-семантического поля «мода».

Список литературы:

1. Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. – М.: Наука, 1994. – 208 с.
2. Грусман М.В. Мода как феномен культуры и средство социокультурной коммуникации: Автореф. дисс. … канд. культурологии. – СПб.: ГУТД, 2010. – 22 с.
3. Иконникова С.Н. Очерки по истории культурологии. – СПб. : ИГУП, 1998. – 313 с.
4. Грусман М.В. Мода как феномен культуры и средство социокультурной коммуникации: автореф. дисс. … канд. культурологии. – СПб.: ГУТД, 2010. – С. 4.
5. Шабаркина И.В. Костюм как невербальная социокультурная система. – Дисс. …канд. социол. наук. – М., 2004. – 142 с.; *Королева Л.В.* Мужской костюм в истории европейской моды: основные векторы развития основные векторы развития: XV в. – начало XX в. – Дисс. … канд. искусствоведения. – СПб., 2008. – 201 с.
6. *Калинина М.В.* Лексико-семантическое поле «одежда» в доских казачьих говорах // Известия Волгоградского гос. пед. университета. – Вып. 2, 2007. – С. 82-85. – URL: http://cyberleninka.ru/article/n/leksiko-semanticheskoe-pole-odezhda-v-donskih-kazachih-govorah (дата обращения 19.01.15).
7. *Калинина М.В.* Лексико-семантическое поле «одежда» в доских казачьих говорах // Известия Волгоградского гос. пед. университета. – Вып. 2, 2007. – С. 82-85. – URL: http://cyberleninka.ru/article/n/leksiko-semanticheskoe-pole-odezhda-v-donskih-kazachih-govorah (дата обращения 19.01.15).
8. Разоренов Д.А. Лингвокультурные особенности концепта «Время» в английском языке // Известия Тульского гос. ун-та. Гуманитарные науки. Вып. 1. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2010. – С. 327-334.

9. Разоренов Д.А. Лингвокультурные особенности концепта «Время» в английском языке // Известия Тульского гос. ун-та. Гуманитарные науки. Вып. 1. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2010. – С. 327-334.

10. Зиммель Г. Мода // Избранное в 2-х томах. Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристъ, 1999. – С. 67.

11. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Пер. И. Ясавеева // Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева; 2-е изд., доп. и перераб. – Казань: Изд-во Каз. ун-та, 2001. – С. 150-159. – URL: http://ecsocman.hse.ru/text/19185440/ (дата обращения 17.01.14).

12. *Барт Р.* Система моды: Статьи по семиотике культуры / Пер. с фр., вступ. ст. и сост. С. Н. Зенкина. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2004. – 512 с.

13. Иконникова С.Н. Очерки по истории культурологии. – СПб. : ИГУП, 1998. – 313 с.

МАКОН ТУШУНЧАСИ ВА УНИ ЛИНГВИСТИК КАТЕГОРИЗАЦИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Uzoqova Shaxnoza Soibnazarovna
Jizzax davlat pedagogika instituti
II bosqich tayanch doktoranti
shakhnozauzoqova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729728

Аннотация: Ушбу мақолада когнитив грамматикадаги асосий йўналишлардан бири ҳисобланган маконий муносабатлар ва ҳаракатнинг тилда концептуализацияси турларини тадқиқ қилиш ҳақида фикрлар ёритилган. Ҳар қандай тилда маконни модификация қилувчи тил бирликларининг 3 тури: матний босқич макон модификацияси, гап босқичидаги макон модификацияси ва синтагма (синтаксема) босқичидаги макон модификациялари кўриб чиқилган. Уларнинг барчаси тил унсурлари томонидан номланган, концептуллашган ва категориялашган. Макон моддийликнинг асосий атрибутларидан ҳисобланади. Моддийликни геометрлаштириш, бошқача қилиб айтганда унда чўзиқлик билан ўҳшатишда муҳим моментлар муҳокама қилинган.

Калит сўзлар*:* макон, макон модификацияси, маконий чўзиқлик, маконий онг, синтаксема, конституент.

IMPLEMENTING THE CONCEPT OF SPACE AND ITS LINGUISTIC CATEGORIZATION

Uzokova Shakhnoza Soibnazarovna
shakhnozauzoqova@gmail.com
PhD student, Jizzakh state pedagogical university

Abstract: This article describes the types of conceptualization of spatial relations and action in language, which is one of the main directions in cognitive grammar. Some views of the space are analyzed. We observe 3 types of language units that modify space in any language and every analysis is provided with examples. These types are text stage, the speech stage; the syntagma stage of modification of space. All of them are named, conceptualized and categorized by language elements. Space is one of the main attributes of materiality. Important moments in the geometrizing of materiality, in other words, assimilation with length, are discussed.

Key words: space, space modification, spatial continuity, spatial consciousness, syntaxeme, constituent.

Маконий муносабатлар ва ҳаракатнинг тилда концептуализацияси турларини тадқиқ қилиш когнитив грамматикадаги асосий йўналишлардан бири ҳисобланади.

Бу ўша маълум нуқтадир-ки, бу ерда когнитив тилшуносликнинг барча борлиқдаги йўналишлар кесишади. Лакоф “образ схемаси” (image scheme) тушунчасини ишлаб чиқди ва шу схеманинг энг муҳим типларини (сиғим бутун – қисм, йўл, алоқа) ва уларнинг лисоний муқобилларини таҳлил қилди. [1, 180] Талминнинг образ ясовчи схемалари орасида энг кўп ўрганилгани конфигурацион структура категориясидир.[2, 167]

Бу категория доирасида грамматик жиҳатдан расмийлашган ифодани топган тушунча категориялари, яъни миқдор, макон, маконий чўзиқлик, ёпиқлик, маконнинг бўлиниши ва ҳоказолар кўриб чиқилди. Джакендофф ва Лонгакернинг кўплаб ишларида маконий онг масаласи батафсил ёритиб берилди.[3, 356]

Бу йўналишда олиб бориладиган тадқиқотлар асосида концептуал сингиш (conceptual embodiment) ғояси ётади-ки, унга кўра у инсон тушунчалар дунёсининг тузилиши инсоннинг маконда жойлашуви ва биологик табиатидан ва унинг табиий ва дунё билан муносабатда олган ҳаётий тажрибасидан келиб чиқади. Тушунча ва тил категорияларидан кўпчилиги охир оқибатда инсон танаси тузилиши ва мавжудлигини ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бу хоссалар жумласига инсон танасидаги ассиметрия, яъни “баланд-паст”, “олд-орқа”, “ўнг-чап” ва уларнинг макондаги ҳаракатларидаги турли роллар сезги, турли маросимларда қилинадиган ҳаракатларда кўринади.

Маконнинг турли кўринишлари орасида бир-бирига тўқима оламни ажратиш мумкин. Инсон хаёли билан яралган олам ҳар доим ҳам воқеликка қарама-қарши қўйилмайди. Объектив дунё ва инсон хаёли билан ташкил қилинган синфлар, тўпламлар макони ва фақат шу асосда (элементларнинг ҳолати, уларнинг ўзаро қўшимча алоқаси эътиборга олинмайди) ушбу турга таалуқли бўлмаган макон ҳам фарқланади.

Ҳар бир қайд қилинган категорияларга кирувчи маконлар ўта турлича. Масалан, воқеликдаги макон категорияси доирасида хусусият, ҳиссиёт, нарсалар, инсон, вақтнинг қисми ҳисобланувчи синф элементлари ажралади. Шунингдек хусусий предметларни, яъни юзага келган шароитда ёки бирор нуқтаи назар остида қараладиган муаммоларнинг эътиборга олиниши зарурлиги, қилиниши мумкин ёки зарур бўлган нарсаларни намоён этувчи кўпгина элементларни қайд этиш жоиз. Маконлар кўпликни ифодаламаган ҳолда уларни ўз тизимига қабул қилувчи маконларга ҳамда ташкил топишида кўплик иштирок этмайдиган маконларга бўлинади. Макон доирасида табиий олам макони

(масалан, макрокосмос ва микрокосмос макони, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, физика, химия дунёси кабилар), ижтимоий ёки ижтимоий-ишлаб чиқариш дунёси макони масалан, ижтимоий борлиқ жамият, завод, институт, шунингдек маиший ҳаёт ситуацияси ёки бирор алоҳида инсон мавжудлигини намоён этувчи маконлар (тил, санъат, фан, ғоя, мадантят, ва алоҳида фанлар) ажралади.

Маконлар, ўз навбатида, геометрик ўлчамга эга бўлган маконларга ва ушбу ўлчамларга эга бўлмаган маконларга бўлинади, масалан, булар ҳиссиёт, ғоя, ҳаракат, воқеа-ҳодиса маконлари. Ушбу сўнги қисмга шунингдек шароитни ҳам киритиш мумкин.

Кўриб чиқилган маконларнинг барча турлари йирик ва кичик маконларга (масалан, завод ва цех), шунингдек синфлар макони ва шахсий маконга (масалан, жанр сифатидаги роман ва алоҳида роман) бўлиниши мумкин. Вақт макони одатда вақт объектив марказининг бирор бўлаги сифатидагина қабул қилинибгина қолмай, балки вақт юзасидан айрим ҳодисалар, бу муносабатлар давомийлик ўлчами сифатида ҳам қабул қилинади. Масалан,

There's no morning after with her.

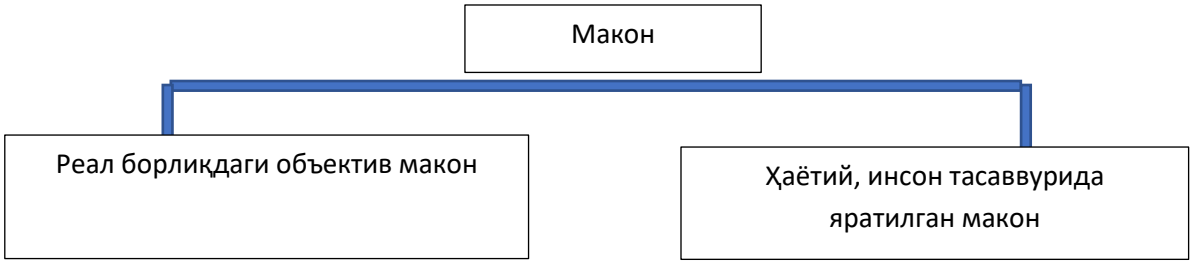
(Barstow. *The watchers on the shore*)

"*Бироқ энди у билан тонг отмайди*" гапида вақт омили доимий муносабатлар макони, геометрик макон, қандайдир шахснинг руҳий ва физиологик ҳолатига қўшимча тавсиф сифатида намоён бўлади.

Биз юқорида қайд қилганимиздек, сўзлар кўп қисмининг денотатлари "макон" синфининг доимий аъзоси ҳисобланмайди. Улар ушбу тавсифни фақат маълум синтактик ёки лексик-синтактик моделларда оладилар. Бундан ташқари, биргина ўша сўзларнинг денотатлари матндан келиб чиққан ҳолда маконнинг турли кўринишларини намоён қилишлари мумкин. Масалан, *fairy-tale* "эртак" сўзи воқеликка қарама-қарши нарса сифатида қаралиши мумкин. *Man, woman* сўзларнинг денотатлари ҳам физик макон, ҳам руҳий, маънавий моҳият сифатида талқин қилиниши мумкин. Макон кўриниши ҳақидаги тасаввур баъзан шахс ёки нарсанинг тавсифидан келиб чиқади. Агар объект ҳаракатда бўлса, унинг жойлашган макони нафақат геометрик, балки аввало вақтинчалик ўлчамга эгалиги билан қабул қилинади.

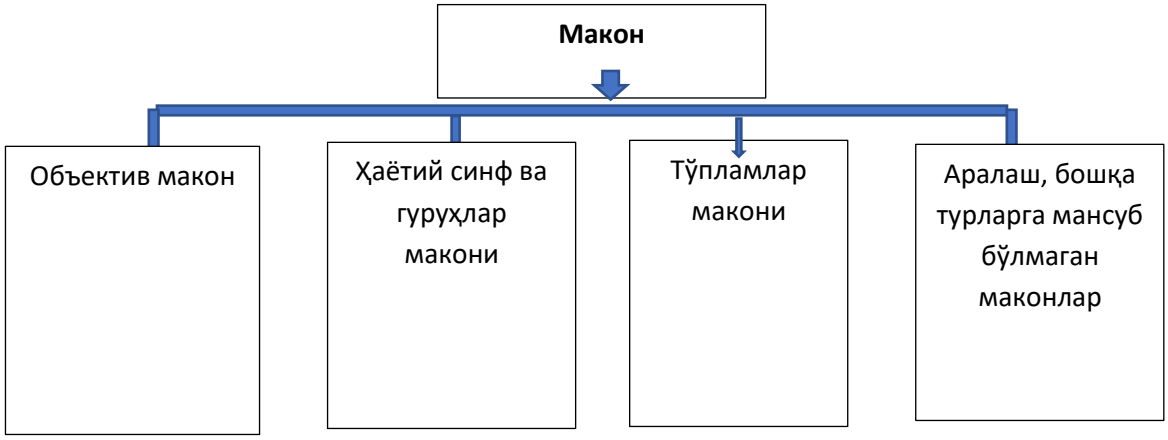
Маконнинг турли кўринишларда тақдим қилинган борлиқ макон сифатида талқин қилинади, бироқ маконнинг айнан қайси кўриниши ҳақида гап бораётганлигини маълум қилмайди. Конструкциянинг лексик жиҳатдан тўлдирилши матннинг умумий маъноси билан белгиланади. Бунинг оқибатида агар маконнинг айрим кўринишларини тасвирлашда таҳлил қилинаётган конструкция қўшимча белгиларни (маънавий, услубий, экспрессив ёки конфигуратив) олмаган бўлса умуман уни ажратишнинг ҳам ҳожати бўлмасди.

Жадвал 1

Бу категоризациядаги биринчи элемент, яъни реал борлиқдаги объектив макон тилшуносликда алоҳида объект сифатида ўрганилмайди. У фалсафа, геометрия, геология, табиатшунослик ва шу каби асосий ва ҳосилавий фанлар томонидан ўрганилади. Ўша фанлар томонидан борлиқ ҳақида олинган билим тилшунослар учун дунёнинг лисоний тасвирини яратиш учун материал бўлиб хизмат қилади.

Жадвал 2.

Маконнинг бу категориясида белгиланган гуруҳлар борлиқни инсон онгида акс этиш усулига ва олинган тасаввур ва билимларни тизимлашга йўналтирилган. Масалан: Кўча бўйидаги уй (объектив макон); кўча (гуруҳлар макони); ҳудуд (тўпламлар макони; марказ (алоҳида олинган ҳудуд).

Бу ерда уй, кўча, ҳудуд ва марказ сўзлари макон модификаторлари саналади. Улар когнитив жиҳатда барча тилларга хос универсал ҳодиса. Чунки уйсиз кўча, кўчасиз ҳудуд ёки ҳудудсиз марказ бўлмайди. Уларнинг барчаси тил унсурлари томонидан номланган, концептуллашган ва категориялашган.

Ҳар қандай тилда маконни модификация қилувчи тил бирликларининг 3 турини кўрамиз.

1.Матний босқич макон модификацияси;

2.Гап босқичидаги макон модификацияси;

3.Синтагма (синтаксема) босқичидаги макон модификацияси.

4.Матний босқичда маконий модификация матннинг мавзуси, мақсади ва вазифасидан келиб чиқади.

5.Гап босқичида маконий модификация гапнинг умумий маъносидан келиб чиқади.

6.Маконий модификация синтаксема босқичида гапнинг конституент элементи бўлган у ёки бу бўлак ёрдамида воқеланади.

Масалан: Матний босқичда макон топик сифатида матн мазмунининг умумий йўналишини билдириши мумкин. Масалан: Ўрмондаги уйга. Дала ҳовли воқеаси. Помпей фожеаси, Троя ва ҳк.; Эҳромлар олдидаги ўлим.

Гап босқичида макон модификаторларига жой номларини билдирувчи отлар, предлогли бирикмалар киради. Масалан: Севан бўйида, Кўкорол чироқлари, Қўқон фожеаси, Эгизак бинолар қулаши ва ҳк.

Синтаксема босқичида маконий модификация келишик қўшимчаалари, ўрин равишлари ва ўрин маъносини билдирувчи деривацион воситалар киради; жангоҳ, қабристон, лайлакуя, сариқсу, янгийўл ва ҳк.

Макон модификаторлари ифодалайдиган маконларнинг икки гуруҳи бор:

1.Бирламчи макон (топос)

2.Иккиламчи макон

3.Бирламчи маконий модификация (модификаторлар) уй, кўча, тоғ, дарё.

4.Иккиламчи маконий модификация. Тўйда, байрамда, хайитда (қачон? Ва қаерда?)

Аканг қаерда? У тўйда. (тўй бўлаётган жойда). Ишда, мажлисда, ошда, гапда, дарсда.

Иккиламчи макон концепти деярли ҳамма отларда бор. Улар ҳар қачон макон сифатида воқеланиши мумкин.

Макон моддийликнинг асосий атрибутларидан ҳисобланади. Моддийликни геометрлаштириш, бошқача қилиб айтганда унда чўзиқлик билан ўҳшатишда муҳим бир момент бор эди. Материя ва маконни бир-биридан ажратиб бўлмайди, чунки чўзилганлик (протяженность) (кўлам, масофа, эн, бўй, узунлик, масофа) материядан ташқарида мавжуд бўлмайди. [4, 676] Шундан келиб чиққан ҳолда олимлар “Макон нима? У шаклми? Материянинг кўринишими? Ёки у материями?” деган саволларга жавоб қидирмоқдалар.[5, 475]

Макон тушунчаси кенг қамровли тушунча бўлгани учун уни лингвистик категоризациясини амалга оширишда масаланинг фалсафий ва семантик жиҳатларини эътибордан ташқарида қолдириб бўлмайди. Шунингдек, мақоламизда маконнинг семантик категоризацияясини тасвирлаётганимизда беихтиёр когнитив тилшунослик ва концептуал семантика тушунча ва таҳлил

методларидан фойдаланамиз. Бу тилшунослик тараққиётининг ҳозирги босқичида одатий ҳолга айланиб қолди.

Фойдаланилган адабиетлар:

1. George Lakoff and Mark Johnson. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980. -180 pp.

2. Leonard Talmy. Toward a Cognitive Semantics. Cambridge, MA: MIT Press 2000. -167 pp.

3. Ray Jackendoff. Consciousness and the Computational Mind. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1987. 356 pp. ISBN 0-262-10037-1.

4. Русско-узбекский словарь. Госиздат иностр. и нац. словарей. М.1954.676 бет.

5. Философский энциклопедический словарь. М.1982, 475 бет.

THE ROLE OF COMMUNICATIVE AND COGNITIVE PROPERTIES OF ARTISTIC DISCOURSE IN LINGUISTICS

Ubaydullayeva Dilafruz Fazliddinovna
Bukhara State University
Teacher of the department of
Translation studies and linguodidactics
salomsidney@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729786

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СВОЙСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА В ЛИНГВИСТИКЕ

Убайдуллаева Дилафруз Фазлиддиновна
Бухарский государственный университет
преподаватель кафедры
Переводоведение и лингводидактики
salomsidney@gmail.com

BADDIY NUQTNING KOMMUNİKATIV-KOGNITIV XUSUSIYATLARINING TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI

Ubaydullayeva Dilafruz Fazliddinovna
Buxoro davlat universiteti
Tarjimashunoslik va lingvodidaktika
kafedrasi o`qituvchisi
salomsidney@gmail.com

Abstract: The article is devoted to the description of the communicative and cognitive features of literary discourse and its significances in linguistics. Various definitions of discourse in modern linguistic studies are included as well. The author's literary discourse is described in phrases of the idea with regards to which the researcher positions himself. The worldview of the author is regularly manifested inside the framework of verbalization of a number of concepts that organically enter the idiosphere of the works of a man or woman writer. The reconstruction of the hypothetical generalizing model of the author's language persona is based on the description and evaluation of using language cloth as the basis for decoding the semiotic area of discourse. The author's person conceptosphere and thesaurus can be considered because the epistemological base of the author's language persona. Its miles

cautioned that literary discourse is a relevant object for highlighting the vital functions of the writer's linguistic personality.

Абстракт: Статья посвящена описанию коммуникативно-когнитивных особенностей художественного дискурса и его значения в языкознании. Также включены различные определения дискурса в современных лингвистических исследованиях. Авторский литературный дискурс описывается фразами той идеи, относительно которой позиционирует себя исследователь. Мировоззрение автора закономерно проявляется в рамках вербализации ряда понятий, органично входящих в идиосферу произведений писателя. Реконструкция гипотетической обобщающей модели языкового персонажа автора основана на описании и оценке использования языковой ткани как основы декодирования семиотической области дискурса. Концептосферу и тезаурус личности автора можно рассматривать как гносеологическую основу языковой личности автора. Его Майлз предостерегал, что литературный дискурс является уместным объектом для освещения жизненно важных функций языковой личности писателя.

Abstrakt: Maqola adabiy nutqning kommunikativ va kognitiv xususiyatlari va uning tilshunoslikdagi ahamiyatini tavsiflashga bag'ishlangan. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda nutqning turli xil ta'riflari ham kiritilgan. Muallifning adabiy nutqi tadqiqotchi o'zini tutgan g'oya iboralarida tasvirlangan. Muallifning dunyoqarashi erkak yoki ayol yozuvchi asarlarining idiosferasiga organik ravishda kiradigan bir qator tushunchalarni so'zlashuv doirasida muntazam ravishda namoyon bo'ladi. Muallif til shaxsining faraziy umumlashtiruvchi modelini qayta qurish nutqning semiotik sohasini dekodlash uchun asos sifatida til matosidan foydalanishni tavsiflash va baholashga asoslangan. Muallif shaxsi konseptosferasi va tezaurusini ko'rib chiqish mumkin, chunki muallif til personasining gnoseologik asosi. Uning millari adabiy nutq yozuvchining lingvistik shaxsiyatining hayotiy funktsiyalarini ta'kidlash uchun tegishli ob'ekt ekanligini ogohlantirdi.

Key words: literary (artistic) discourse, communicative, cognitive features, idiosphere, conceptosphere, concept, author and reader.

Ключевые слова: литературный (художественный) дискурс, коммуникативные, когнитивные особенности, идиосфера, концептосфера, концепт, автор и читатель.

Kalit so‘zlar: adabiy (badiiy) nutq, kommunikativ, kognitiv xususiyatlar, idiosfera, konseptosfera, tushuncha, muallif va o‘quvchi.

Introduction

One of the central theoretical issues facing modern linguistic science is the issue of literary discourse, i.e. how literary discourse enters language, speech and text. If we

talk about such objects of literary theory as "literary (poetic) language" and "literary (poetic) speech" was preferable in previous periods and previous paradigms, then after E. Benvenist, Todorov and T. Van Dyck the term discourse became the object of language theory. It has not lost its scientific significance, and even more so, determining the relevance of other issues of linguistics and literary criticism, it still remains so. In this article, we draw attention to the constituent parts of the term "artistic discourse" and try to define the concept of "literary discourse" in terms of communicability and cognition.

Literary discourse is a complex communicative phenomenon with specific differential properties, in connection with which a large-scale paradigm is established to study this linguistic phenomenon. literary discourse is seen as an artistic and communicative reality, which is represented by humanity by collected collective data on collective truth and set forth in language information, as well as literary text. Author's intentions consist of linguistic means, with the help of literary discourse, the choice of which directly affects the success of written communication.

A number of researchers (Demyankov VZ, Kibrik AA) distinguish the following main parameters that affect the functioning of each language medium within the framework of discourse, as well as in the direction of artistic discourse.

1) cognitive, defining mental resources and an information structure that reflects a person's knowledge and experience;

2) pragmatic, determining the peculiarities of the functioning of language signs and characterizing the discursive situations of their use;

3) sociocultural, establishing the features of expressing national specifics in the used means of the language.

In this study, these parameters are the basis for analyzing the cognitive and sociocultural features of the functioning of literary discourse. [12.87p]

Methods

Various cognitive phenomena and mental processes, realized through the prism of author's consciousness, are reflected in artistic discourse. One of them is the sensual knowledge of the objects of the surrounding world - perception. The structure of perception, according to V.A. Barabanshikov, includes the subject and object of perception, as well as the process of carrying out perceptual activity. In the course of this interaction, new meanings and meanings are formed that arise under the influence of the subject's cognitive activity, collective experience, as well as socio-cultural conditions. [11.7p]

The focus here mainly in literary concepts that are generated by the communicative space of a literary text and form a unique image of the author's individual literary picture of the world. The literary concept as a concept or representation has common grounds with a logical concept, as well as with a word and

image. The commonality of the problem of determining the semantic meaning of the concept and its solution can be justified with varying degrees of rationality when understanding the essential aspects of literary experiences.

It should be noted the numerous expressive means that the author uses to convey the vision of the world: personifications, comparisons, anaphoric repetitions, rhetorical questions and inner speech, demonstrating the stream of consciousness of the main characters. The basis of the author's functional space is the antithesis. The semantics of a word, of course, is determined by the context that forms the content of concepts that play the role of points of crystallization of the content, gradually acquiring meaning, absorbing all contextual meanings and semantic shades.

Concepts interact and complement each other, the antithesis formed by means of direct nomination in the authors' texts, as a rule, entails a conjugated system of meanings.

A literary text is created as a result of aesthetic cognition of the world around; therefore, such a text contains information of a special kind - aesthetic. Therefore, it is necessary to agree with I.Y. Chernukhina's definition: “An artistic text is an aesthetic means of mediated communication, the purpose of which is a figuratively expressive disclosure of the topic, presented in unity of form and content and consisting of speech units performing a communicative function” [10.24]. This definition specifies the features of the literary text that need attention. At the same time, it should be taken into account that the specificity of a literary text follows from extralinguistic factors, conditions for the creation of a text, that is, consideration of artistic discourse is required. The writer, creating a work of art, learns about the world around him and reflects it, expressing his attitude to reality, his understanding.

Literature review

The result of the writer's work is a literary text. "A specific literary text conveys a meaning that, in our opinion, cannot be expressed by synonymous statements," writes G.V. Stepanov. Artistic meaning cannot be "semantically represented," regardless of language design. Changing the language design entails either the destruction or creation of a specific artistic meaning" [9.102p]. We emphasize that man is the most important part of the world created by the artist in all of his manifestations; in other words, anthropocentrism is inherent in artistic discourse. However, artistic discourse can be viewed through the lens of communication theory. G.V. Stepanov, for example, noted "a well-known parallelism between a speech act in general and a literary text [9.100]. At the same time, Yu.B. Borev observes: "Strictly speaking, there is not communication, but artistic communication, because it goes not only from the author through the work to the recipient, but also in the opposite direction" (feedback). "The recipient functions not only as a consumer of artistic products, but also as a participant in their creation" [7.54p].

In fact, the reader is not a passive participant in artistic communication because he is immersed in reality and learns it independently first, and then through an artistic text. "The social existence of a text consists in its spiritual appropriation by the reader and in feedback, which plays an important role in this process," writes I.V. Arnold [6.375p]. Complex relations are carried out between the participants of communication - the addressee (author), the addressee (recipient, reader), as well as their relations with the text (work) and reality - during the process of artistic communication. Besides the writer as a speaking person, another speaking person is created in the literary text - the "image of the author," which, according to I.I. Vinogradov, combines all the elements of the artistic system [8.151-152p], and the author's point of view and the "image of the author" on the depicted world may not coincide. Similarly, in a work of fiction, a "image of the reader" can be created (though this does not always occur), which is not identical to the real reader. [1]

The reader perceives a literary text, which is another feature of artistic discourse: because no two people are identical, no two interpretations of a literary text can exist. Each reader brings something unique to his or her interpretation of a literary text, influenced by life experience, age, social status, emotional state, and so on. However, the number of possible interpretations of a literary text is limited. "Although the perception of a literary text is variable, it contains an invariant of these discrepancies and gives a stable program of artistic perception due to its objective content, the artistic concept, and value orientations fixed in it," states Yu.B. Borev. [7. 211p].

Results and discussion.

Each unit of the discourse is related with other one through its relation according to the completeness of the meaning. These relations are called rhetoric relations. Rhetoric relations are used by the sender of the text for to get some purposes while sending the information. The discourse unit can consist of maximal volume to the minimal volume. The sender of the text influences the receiver of the text using various rhetoric means. The rhetoric means directs the receiver to the poetic and literary activity. This process creates the conditions for fulfilling different communication functions. As we mentioned above it includes grammatical and lexical elements and events, as well as stylistic figures, personal names, the names of places, fiction and other names. These means create conditions for specific hidden meanings in the receivers of the text, and they also help to develop the receiver’s cognitive knowledge.

In the following examples cognitive and communicative features of discourse is mainly detected by means of different stylistic devices.

Tom went to report to Aunt Poly. She was sitting beside an open window. She was half asleep, and she was holding the sleeping cat. She was surprised to see Tom. She thought that he had run away from his work long ago.

In this small extract the personal pronoun /she/ connects separate parts that complete each other in the content. It provides the inside relation among them and in conclusion it informs the reader to be attractive. In this small passage some important (relevant) signs take part in organizing the text.

... this nation, under God, shall have a new birth of freedom—and that government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth.(Abraham Lincoln in the Gettysburg Address)

As we see, the word “the people” is used in the repeating form in a sequence of words for emphasizing the speaker’s idea. Abraham Lincoln used the word “the people” in his speech and emphasized that the government is not abstract, distant notion; the government has a strict, close relation with the people. Other example:

The United States, as the world knows, will never start a war. We do not want a war. We do not now expect a war. (John F. Kennedy, “The Strategy for Peace”, June 10, 1963)

Conclusion

The artistic text is intended for a specific type of communication. It is intended for a specific type of communicator and a specific distribution of roles among them. As a result, the question of artistic discourse occasionally takes on a debatable character; additionally, time aims at the idea that an artistic text as a specific formation does not have a discourse, because the creation of an artistic text and its perception cannot be imagined as direct components of a single communicative act. Furthermore, there is a special code for transmitting information and influencing the listener or reader in artistic communication. The text is not created on the spur of the moment. The author is also guided by certain attitudes, as well as communicative intentions and techniques of aesthetic influence on the addressee known to him.

References:

1. Izomovich, Rasulov Zubaydullo, and Ubaydullayeva Dilafruz Fazliddinovna. "The Problems of Second Language Acquisition and Writing in Teaching English Language." " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM. 2021.

2. Ubaydullayeva, D. (2022). THE PROBLEMS IN COMPREHENSION OF ENGLISH MORPHOLOGY IN THE PROCESS OF secOND LANGUAGE ACQUISITION . ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 23(23). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8179

3. Subxonova, M. (2022). LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING DOSTLIK HAQIDAGI INGLIZ VA O’ZBEK MAQOLLARIDA IFODALANISHI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 23(23). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8213

4. Subxonova, M. (2022). LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING DOSTLIK HAQIDAGI INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA IFODALANISHI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 23(23). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8213

5. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. статей / Науч. ред. П.Е. Бухаркин. – СПб. 1999. – 456 с.

6. Борев Ю.Б. Эстетика. 4-е изд., доп. – М., 1988.

7. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971

8. Степанов Г.В. Несколько замечаний о специфике художественного текста // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореза. – М., 1976. Вып. 103

9. Чернухина И.Я. Элементы организации художественного прозаического текста. – Воронеж, 1984.

10. Benveniste E. Linguistique générale. – 3-e izd. M.: Editorial URSS, 2009. 448 p. [URL: http://rrlinguistics.ru/en/journal/article/590/].

11. Demyankov V.Z. Text and discourse as terms and words of ordinary language // IV Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsia «Language, culture, society». Moscow, 27-30 September 2007: Plenary reports. M.: Moskovsky institute inostrannykh yazykov; Russian Academy of Linguistic Sciences; Institute of Linguistics RAN; Scientific journal "Issues of philology", 2007. P. 86-95. [URL: http://rrlinguistics.ru/en/journal/article/590/].

ADVERBIAL MODIFIER IN ENGLISH

Mallayeva Zeboxon Soibnazarovna
master student of Navoi State Pedagogical Institute
https://doi.org/10.5281/zenodo.7729806

Annotation: This paper examines one large natural class of such AP-modifying adverbs, which have an evaluative interpretation and include remarkably, surprisingly, and breathtakingly, among many others, and considers how the account proposed might extend to other varieties of ad-adjectival adverbs. The core proposal will be that these adverbs widen the domain of salient degrees, and are interpreted as arguments of unrealized degree morphology in much the same way as measure phrases have been proposed to be.
Keywords: modification; adverbs; adjectival adverb; modifying adverbs.

НАРЕЧНЫЙ МОДИФИКАТОР В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Маллаева Зебоксон Сойбназаровна
магистрант Навоийского государственного педагогического института

Аннотация: В этой статье исследуется один большой естественный класс таких наречий, модифицирующих AP, которые имеют оценочную интерпретацию и включают в себя замечательно, удивительно и захватывающе, среди многих других, а также рассматривается, как предлагаемое объяснение может быть распространено на другие разновидности наречий с прилагательным. Основное предложение будет заключаться в том, что эти наречия расширяют область существенных степеней и интерпретируются как аргументы нереализованной морфологии степеней во многом так же, как было предложено для измерения фраз.
Ключевые слова: модификация; наречия; прилагательное наречие; изменение наречий.

HARAKAT MODIFIKATORLARINING TARJIMA NAZARIYASI VA TAHLILI

Mallayeva Zeboxon Soibnazarovna
Navoiy Davlat Pedagogika Instituti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada baholovchi talqinga ega bo'lgan va boshqalar qatorida hayratlanarli narsalarni o'z ichiga olgan o'zgartiruvchi qo'shimchalarning bitta katta tabiiy sinfi ko'rib chiqiladi va taklif qilingan hisob sifatdosh qo'shimchalarning boshqa turlariga qanday tatbiq etilishi ko'rib chiqadi. Asosiy taklif shundan iboratki, bu qo'shimchalar muhim darajalar doirasini kengaytiradi va o'lchov iboralari taklif qilinganidek, amalga oshirilmagan daraja morfologiyasining dalillari sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: modifikatsiya, ergash gaplar, sifatdosh qo‘shimcha, qo‘shimchalarni o‘zgartirish.

The term adverbial modifier includes a variety of forms with a greater variety of func-tions. In the adverbial modifier we distinguish the adverb or adverb phrase, the nominal and the prepositional phrase. Following Quirk and Wrenn we can divide the adverbial into three broad but workable categories: adjective modifiers, verb modifiers, and clause modifiers. Nouns and verbs make straightforward statements about what things are and what they do. However, the world is not black and white – there are infinite details that need to be expressed. Modifiers give additional information about nouns, pronouns, verbs, and themselves to make those things more definite. There are two types of modifiers: adjectives and adverbs. The previous section arrived at a model of the interpretation of remarkably adverb sentences, but nothing has so far been said about how this interpretation is assembled compositionality. It will emerge in this section that the familiar means of semantically combing an adverb and an expression it modifies are not adequate for the task that needs to be performed here—and that a further examination of the syntax suggests another path to take. From a formal point of view, adverbs are usually described as invariable lexemes whose function is to modify predicates, other modifiers (adjectives or adverbs) or larger syntactic units, including clauses. Adverbs are thus undoubtly modifiers but, unlike adjectives, they do not operate on nominal constituents. This is an important difference, as it determines an immediate categorial distinction on a distributional basis for those languages in which adverbs and adjectives are formally identical.

The adverbial modifier (or the adverbial) is a secondary part of the sentence which modifies another part of the sentence expressed either by a verb (in a finite or non-finite form), or an adjective, or a stative, or an adverb. In case it modifies a verb the adverbial characterizes the action or process expressed by tlie verb and denotes its quality, quantity, or the whole situation. Semantically adverbials denote place, time, manner, cause, purpose, result, condition, concession, attendant circumstances, comparison, degree, measure, exception, thus forming semantic classes, such as adverbials of place, time, etc. Modifiers are elements used to modify the meaning of the head of their phrase. They are optional in that they may be removed without

changing the syntactic structure of the sentence in which they occur. In AGk, adjectives are typically noun modifiers, whereas adverbs and adpositional phrases (APs) are universal modifiers, since they can be used to modify any kind of head, including nouns. An adverbial modifier is something that describes almost anything in the world that is not a noun. There's actually a one-word adverbial modifier in our ferocious dog sentence (or, put far more simply, an adverb). Go back and see if you can find it. It's the second word in the sentence; ferociously. In general, the purpose of an adverbial modifier is to provide additional information within a sentence and modify another part of it. These modifiers can be fairly simple, though in some sentences they can become quite a bit more complex. In its most basic form, an adverbial modifier can be a single word, which is typically an adverb. Such modifiers are often formed through the addition of the suffix "-ly" to the end of an adjective. The word "loud" is an adjective that is used to describe a noun. It usually provides information about the sound that the word it modifies makes. "Loudly," however, is an adverbial modifier that describes a verb or an adjective to provide information about how something was done.

Literatures:

1. Marcin Morzycki. Adverbial Modification of Adjectives: Evaluatives and a Little Beyond. Berlin. 2005.
2. Madatovna, K. M. (2022). APPROACHES AND METHODS OF TEACHING ENGLISH: ORAL APPROACH, SITUATIONAL LANGUAGE TEACHING AND AUDIO-SPEECH METHOD. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(11), 91-94.
3. Jabborov, N. (2021). The history of the text and some comments on its genesis. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(6), 632-636.
4. Abdulkhakimovich, J. N., & Khazratovna, X. S. (2019). THE MANUSCRIPTS OF THE NOVEL "ZUBDATU-T-TAVORIKH" BY AGAKHI AND ITS VALUE AS A SOURCE OF LITERATURE. *Journal of Critical Reviews*, *7*(6), 2020.
5. Жабборов, Н. А. (1994). Исследование рукописных источников творчества Фурката (1859-1909 гг.).
6. Jabbarov, N. (2010). What is education. *Tashkent. Ma'naviyat*.
7. Jabborov, N. (2010). What is enlightenment.
8. Erkin, E., Dilmurod, M., & Navbakhor, K. (2022). MEDICINAL SCHIZOPHYLLUM COMMUNA FR. THE FIRST REPORT OF THE FUNGUS WHICH IS DISTRIBUTED IN THE TERRITORY OF UZBEKISTAN. *Universum: химия и биология*, (11-3 (101)), 13-16.

9. Erkin, E., Jamila, S., & Dilmurod, M. (2022). SCHIZOPHYLLUM COMMUNASI FR. ON THE TERRITORY OF UZBEKISTAN ISOLATION OF PURE CULTURE OF MEDICINAL FUNGUS. *Universum: химия и биология*, (6-4 (96)), 4-7.

10. Sherkulova, J. P., Mustafaev, I. M., Sharopova, M. A., Chariev, R. R., & Eshonkulov, E. Y. (2020). Micromycetes Of Class Leotiomycetes Distributed On Ornamental Trees Introduced In The Conditions Of The Southern Part Of Uzbekistan. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, *7*(03), 2020.

11. Shadmanova, N. I., & Adilova, D. K. (2020). SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF CIVILIZATION. *Theoretical & Applied Science*, (4), 168-171.

12. Madatovna, K. M. (2022, December). TEACHING LISTENING IN ENGLISH LESSONS IN HIGHER EDUCATION. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 1, No. 9, pp. 53-57).

13. Madatovna, K. M. (2022). APPROACHES AND METHODS OF TEACHING ENGLISH: ORAL APPROACH, SITUATIONAL LANGUAGE TEACHING AND AUDIO-SPEECH METHOD. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(11), 91-94.

14. Madatovna, K. M. (2022). English phraseology and its features. *Academicia Globe: Inderscience Research*, *3*(3), 1-5.

15. Madatovna, H. M. (2021). Features of teaching a foreign language to children of primary preschool age. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *2*(11), 29-37.

16. Хотамова, М. М. (2021, November). Важность Фонетики И Фонологии В Обучении Произношению На Уроках Английского Языка. In *" ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM* (pp. 114-119).

DINIY DISKURSDA METAFORIK BIRLIKLAR TALQINI VA FUNKSIONALLIGI

Subxonova Madina Otabek qizi
Buxoro davlat universiteti, Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrasi o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7730050

Annotatsiya: Ushbu maqola diniy nutqda qo'llanilgan metaforik iboralar talqiniga bag'ishlangan. Metaforalar bir nechta modullarga bo'lingan holda tahlil qilindi va ushbu modular freymlar asosida o'rganildi. Bu o'rganishlar mashhur olimlar ishlari, olib borilgan tadqiqotlarni o'rgangan va tayangan holda olib borildi.
Kalit so'zlar: Diniy diskurs, metaforik birliklar, freym, fitomorf, zoomorf, meteorologik, artefakt, morbial, fiziologik.

INTERPRETATION AND FUNCTIONALITY OF METAPHORICAL UNITS IN RELIGIOUS DISCOURSE

Subkhonova Madina Otabekovna

Abstract: This article is devoted to the interpretation of metaphorical expressions used in religious speech. Metaphors were analyzed divided into several modules and studied based on these modular frames. These studies were conducted based on the works of famous scientists and researches.
Key words: Religious discourse, metaphorical units, freym, fitomorf, zoomorf, meteorologik, artifact, morbial, fiziologik.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ МЕТАФОРИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РЕЛИГИОЗНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация: Данная статья посвящена толкованию метафорических выражений, используемых в религиозной речи. Метафоры были проанализированы, разделены на несколько модулей и изучены на основе этих модульных фреймов. Эти исследования проводились на основе работ известных ученых и исследований.
Ключевые слова: Религиозный дискурс, метафорические единицы, фрейм, фитоморфный, зооморфный, метеорологический, артефактный, морбиальный, физиологический.

Diniy muloqotning xususiyatlarini o'rganish lingvistik tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishiga aylanmoqda. Asarlar soni ortib borayotgani buning dalilidir va bu muammoning turli jihatlarini aks ettiradi (V. A. Burtsev, I. M. Golberg, N. K. Mironova, E. A. Kozhemyakin, L. P. Krisina, N. N. Rozanova, G. A. Savin, A. A. Chernobrov, K. Chumakova, O. V. Shved va boshqalar). Diniy diskurs (DD) tadqiqotchilarining fikriga ko'ra, maqomga yo'naltirilgan nutq sifatida u boshqa nutq turlari orasida muhim o'rin tutadi, chunki: 1) sizga Xudodan yordam olish imkonini beradi; 2) qo'shnilarni chaqirish, imon; 3) ruhni tozalash; o'zingizni iymon va fazilatda mustahkamlash; 4) doktrinani tushuntirish 5) marosim orqali ularning ma'lum bir konfessiyaga mansubligini anglash.

V. I. Karasik DDni qattiq tuzilma bilan tavsiflangan institutsional deb ta'riflagan. Unda muassasa din, agentlar, ruhoniylar, mijozlar, dindorlar, parishionerlar. Bu nutqning o'ziga xosligi shundan iboratki uning ishtirokchilariga barcha ibodatlar va e'tiroflar qaratilgan Xudo kiradi. Diniy nutq strategiyalari: ibodat, e'tirof etish, chaqirish, tasdiqlash, tushuntirish va marosim. Diniy nutqdagi asosiy tushuncha bu E'tiqoddir (1). E. V. Bobyrevaning fikricha, “diniy nutq murakkab kommunikativ va madaniy hodisadir. Ma'lum qadriyatlar tizimiga asoslangan, ma'lum janrlar shaklida amalga oshirilib, ma'lum til va nutq vositalari orqali ifodalanadi. DD muammolari nafaqat tilshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan, balki boshqa olimlar tomonidan ham. “DD metaforalari lingvistik tahlilning predmetiga aylanmadi, garchi olimlar ta'kidlaganidek, DDda mistik tajribani yetkazishning lingvistik vositalari evfemizmlar, troplar, ekspressiv yuqori lug'at, ijobiy va salbiy ekspressivlar bo'lib, ular noto'g'ri ratsionalizatsiyani ta'minlaydi.

Ushbu maqola DD ning metaforik modellarini kognitiv tadqiq qilishga bag'ishlangan. Metafora voqelikni kontseptsiyalash usuli sifatida DDda alohida o'rin tutadi, chunki u metafora orqali DD ning pragmatik funktsiyasi sifatida amalga oshiriladi (shakllanishi qadriyatlarga, me'yorlarga, xulq-atvor qoidalariga ma'lum munosabatda bo'lgan adresat va tasviriy (metafora qiladi). Ifodali nutq, chunki mavhum tushunchalarni ifodalash uchun jonli, esda qolarli tasvirlar kerak). Ilohiy in'omning mohiyati haqidagi taxminlarni metaforik shaklda ifodalash orqali DD mualliflari qabul qiluvchiga uning mohiyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Metaforadan bilim vositasi sifatida foydalanish, muloqotchilar o'zlariga kerak bo'lgan diniy aqidalar haqida tushunchaga ega bo'lishadi. O'tgan davr mobaynida ommaviy axborot vositalari va internet resurslarida e'lon qilingan matnlar tahlil uchun material bo'ldi. 1995 yildan 2012 yilgacha Bunday keng davrni tanlash, bizning fikrimizcha, bu juda o'rinli. Din asosiy hisoblanadi qadriyatlarga asoslanadi va shuning uchun u ijtimoiy harakatga ma'no berishning muhim vositalari, uning mazmuni va maqsadini belgilaydi. Qadriyatlar - barcha madaniyatlar va davrlar odamlari uchun mutlaq standart bo'lgan asosiy, universal ko'rsatmalar va me'yorlar vaqt o'tishi bilan

o'zgarmaydi, shuning uchun DD, masalan, siyosiy kabi vaqt bilan bog'liq emas. Matnlar korpusi ushbu tadqiqotda va'z, maqola, suhbat, ko'rsatma va boshqalar kabi janrlar bilan ifodalanadi. Matn mualliflari - bosh ruhoniylar, ruhoniylar, azizlar, episkoplar, metropolitanlar, arxiyepiskoplar, rus pravoslav cherkovining ieromonklari. Metaforik kengayish sohasi manbasiga qarab, DD doirasida oltita metaforik model ajratiladi: fitomorf, zoomorf, meteorologik, artefakt, morbial va fiziologik. Shuni ta'kidlash kerakki, biz aniqlagan modellar ushbu nutqda ishlaydigan barcha metaforik modellarni tugatmaydi. Eng tez-tez va samarali bo'lganlar tahlil qilindi.

Diniy nutqda mahsuldorlik nuqtai nazaridan ajralib turish:

1) 3 yoki undan ortiq freymni o'z ichiga olgan mahsuldor metaforik modellar. Eng samarali model fitomorfik model bo'lib, u uchta katta ramkani o'z ichiga oladi: "o'simlik qismlari" (yivlar "gullar, nihollar, urug'lar, ustida"). Chorshanba Va bunda faqat yangi tug'ilgan chaqaloq bo'ladihalokatga uchragan dunyo abadiylikka, nariga unib chiqadigan urug'dek yaqinlashib kelayotgan falokat yoqasi (me'mor Sergey Bulgakov). urug'lar axloq asoslari, axloq tushunchalari ramzidir. Ona bolaga dunyo haqida, mavjudlik qonunlari haqida tushuncha beradi bu dunyo, uning asosida dunyoqarash shakllanadi, mi-idrok. Milliy zohidlikning bu nihollari va e'tirof etish mohirlik bilan va hurmat bilan o'stirilishi kerak va quying, himoya qiling va saqlang (Bishop Aleksandr Mileant). Shuningdek nihol kabi, Xudoga bo'lgan ishonchni himoya qilish, mustahkamlash, saqlash kerak yurakda iliqlik. Muqaddas Kitob ta'limotiga ko'ra, qiz ayolning quvonchidir. teri, ota va aka-ukalarning tasallisi, muloyimlik bilan, odob-axloq bilan. Yuzida hayo va ko'zlarida iffat bir ishora – bor tabiat tomonidan o'sishga mo'ljallangan gul soyalar, u erda faqat o'zining go'zalligi va ne'matlarini saqlab qolishi mumkin gouhanie (Avliyo Ignatius Brianchaninov). "Ildizlar" uyasi. Cf.: Ammo bunday sharoitlarda ham va ayniqsa, bu sharoitda, u bir oz qaytarib olish uchun zarur narsalar qatori (episkop Vissarion Nechaev). Ildiz ramz sifatida qabul qilinadi kuch, kuch: ildiz butun o'simlikni oziqlantiradi. DD ildizida haqiqat ramzidir.

Slot "filiallar": Chorshanba: bog'da ishlash, sadovnik yosh yirtqichlardan va payvandlardan unumsiz novdalarni kesadi. Ularning oldiga unumdorlar keladi (Teofan Theofan). Shunday kerak ota-onalar bolalar ustida ishlaydi - kesish va yo'q qilish noto'g'ri so'zlar va impulslar va o'rganish fazilatlarini singdirish yaxshi so'z (deacon M. Pershin). Deacon nomaqbul so‘z va impulslar o‘simlik shoxlariga o‘xshatiladi. Ularning muhim xususiyati teristik, ular bepusht, ya'ni pastki chiziq ularning foydasizligi va salbiy ta'siridan voz kechiladi, shuning uchun ham ularni rahm qilmasdan kesish va ildizi bilan yulib tashlash kerak. Ramka "o'simliklarning hayot aylanishi va unda ishtirok etish inson" ("o'simlikning hayot aylanishi" uyasi). Hayot davrasi o'simliklardagi hodisaning rivojlanish dinamikasini bildiradi inson hayoti. Chor: Keling, dangasa va beparvo bo'lmaylik: qilamiz bu urug'larni ekish uchun astoydil harakat qiling (Arch. Sergius). Davlat borib o‘z ko‘zing bilan ko‘r, bu urug‘lar

unib, pishib yetadi Ruhiy hosil, qachonki, Uning va'dasiga binoan, ekkan ham, o'rgan ham birga quvonadi (Episkop Afanasiy Saxarov). "O'sish joylari" ramkasi. Chorshanba: Uy ko'chatlar nafaqat odamlarning, balki odamlarning o'zlari bilan bo'lgan barcha xususiyatlarining laqabi undan ular buyuk dunyoga olib boradilar, shuning uchun bu kichikda dunyoning o'z qonunlari, o'z tartibi, o'zining ko'pchiligi bo'lishi kerak murakkab va uzoq muddatli faoliyat va bularning barchasi ortida kerak doimiy, ajralmas kuzatuvchi bo'ling (Fr. Dionisiy Svechnikov). Manba ramzi, biror narsaning diqqat markazida o'choq yaxshi yoki yomon. Bolalikda - ishonch kuchi, soddalik, muloyimlik, muloyimlik, rahm-shafqat qobiliyati ilm-fan, tasavvur kuchi, shafqatsizlik va toshbo'ronlikning yo'qligi yo'qolgan. Aynan shu tuproqda ekilgan narsa hosil beradi 30, 60 yoki 100 marta yashaydi (Arch. Nikolay Ivanov). Tuproq oziqlantiradi, o'simlik, sog'lom va unumdor tuproq yaxshilikning kalitidir yaxshi hosil va bu xususiyatlar bolaning axloqli, ezgulikka to‘la bo‘lib o‘sishi uchun kafolatdir.

DDda fitomorfik metaforadan foydalanish imkonini beradi qaratilgan faoliyatning murakkabligini ta'kidlash diniy me'yorlar, qoidalar, xulq-atvorni targ'ib qilish. Buning uchun o'simlik meva berishi uchun erni haydash, urug'larni ekish kerak o'zgartirish, ekinlarga g'amxo'rlik qilish, ularni yomon ob-havodan himoya qilish. Fitomorfik tasvirlar hayotning tabiiyligi, inson va tabiatning uzluksizligi, yaqinligi g'oyasini o'z ichiga oladi. Hayot g'oyasi va o'lim, hayotning uzluksiz aylanishi kalitlardan biridir dinda o'simlik dunyosining tasvirlari ifodalashga yordam beradi. Iymon, yaxshilik va yomonlik, hayot mazmuni, sevgi haqidagi mavhum tushunchalar. Sevgi, oila, e'tiqod kabi qadriyatlar xarakterlidir rus mentaliteti uchun mi, va bu yuqori tushuntiradi DDda fitomorfik metaforalarning qanday chastotasi. Birgalikda kamroq samarali metaforik modellarga stav bo'lgan 2 yoki undan kam ramkalar ajratilgan, amal qiladi omorf. Ushbu mo'ljallangan asosiy ramkalar del, - "Hayvonlar qirolligi tarkibi", "Hayvonlar tanasining qismlari",

"Qushlar". Hayvonot dunyosidan metaforalar an'anaviy dunyoning kontseptual rasmining muhim va muhim qismi. "Hayvonot olamining tarkibi" ramkasi "Aslida hayvonlar" uyasi. Taqqoslang: Shayton qoradek mushuk imonlilarning ruhiga eshitilmaydigan tarzda yashirincha kirib boradi va o'z vaqtida bo'lishi kerak unga e'tibor berish (ruhoniy N. R. Antonov). Xristianlikda mushuk deb hisoblanadi.

Yordamchi yoki shayton, shayton, shaytonning mujassamlanishi. Birlamchi va metaforik ma'noni bog'lovchi component Mushukning xatti-harakati uzoq davom etmoqda - u eshitilmaydigan, ehtiyotkorlik bilan yashirinadi. Xushomadgo'y odam tulkiga o'xshaydi (archim. Kipr Kern). Tulki ikkiyuzlamachilik, yolg'on, xiyonatni anglatadi - stvo; ochiq og'iz bilan erga yotgan, o'lik tasvirlangan o'ljani jalb qilish uchun wuyu, bu personifikatsiya shaytonning hiylalari. Bu uning o'ziga xos xususiyati (do'stlik) metaforaga asoslanadi.

Erkak dono, ayiqdek kuchli bo'lishi kerak (Arch. Aleksiy Uminskiy). Ayiqning shunday xususiyatlari bor, jasorat, jasorat, buyuklik, bir vaqtning o'zida qo'pollik kabi. Ayiqning tasviri ham chuqurroq ma'noga ega, bu uchun muhimdir ligalar: ayiq shaklsiz to'pda tug'ilganligi sababli va ayiq uni "shaklga keltirish" uchun uni uzoq vaqt yalaydi. Keyin ayiq nasroniylikni ramziy qiladi, bu esa oldini oladi

"Hasharotlar" uyasi. Cf.: Shayton odamni o'ziga jalb qiladi ularning to'rlari o'rgimchak kabi (episkop Grigoriy Lebedev). O'rgimchak - bu sim yovuzlik ho'kizi va shayton, kim maqsadida to'quv gunohkorlarga o'lja. Internet ham insonni eslatuvchi bo'lib xizmat qiladi abadiy zaiflik.

Haqiqiy nasroniy oila chumoli uyasiga o'xshaydi, oilaning har bir a'zosining o'z vazifalari bor va u bajaradi itoatkorlik bilan ularga (Arch. Gennadiy Nefedov). Muhim xususiyatlar mehnatsevarlik, hayo, tejamkorlik chumolilar sanaladi ovoz. Xristianlar chumoli don yeyishiga ishonishgan bug'doy, u "taralardan" ajratadi va shuning uchun u ramziydir dan ajratib hikmatga erishgan donishmandni yalaydi.

Yolg'on ta'limotlar. Menga asoslangan asosiy komponent - tahorizatsiya - mehnatsevarlik, kamtarlik, donolik. "Qushlar" uyasi. Chor: Bizning ruhimiz qushdek ozod (ruhoniy Kiril Elkin). Qush insonning ruhi haqidagi g'oyalar asrlar qadimgi madaniyatlarda uchraydi. Shunday qilib, metaforalash quyidagilarga asoslangan belgilar: havo bilan bog'liqlik, erkinlik, uzatish qulayligi harakat.

Bu haqda men yig'layman va yig'layman, xuddi shunday yuraman o'g'irlangan va yalang'och, shoqollar kabi qichqiradi va yig'laydi tuyaqushlar kabi (Metropolitan Entoni Sourozh. Masih pelikan kabi bo'ldi, vayronalarda boyo'g'li kabi bo'ldi (Avliyo Nikolay) serb).

Jinlar, xuddi uchurtmalar kabi, himoyasiz qalbga zarba berishadi bir odamning shu (Muqaddas Alpinist Nikodim, Metropolitan Macarius). Kor-Shun - yirtqich qush. Ushbu metaforada bu qushning mulki (yirtqichlik) jinlarga va insonning himoyasiz ruhiga o'tadi va aynan shu jinlarning o'ljasidir. Zoomorfik metafora talabi tushuntiriladi inson ma'lum bir haqiqatni belgilashi kerakligi chiziqlar, ularga xos xususiyatlar va eng ifodali tarzda bu bo'lishi mumkin hayvonlar tasvirlari orqali amalga oshirish. Meteorologik modelda ramkalar "ve- ter" va uyalar "kuchga qarab shamol", "shamolga qarab issiqlikning namoyon bo'lish darajasi bo'yicha ko'priklar", "shamol hamrohligi yomg'ir"; "atmosfera namligi" ramkasi: "yomg'ir" bo'shliqlari, "bulutlilik", "atmosferadagi elektr hodisalari". Uyushma zanjir sifatida faol xotira, uning bo'g'inlari ramkalar va slotlardan koeffitsientlar. Avval yog'ingarchilik, keyin ob-havo o'zgarishi, iqlim o'zgarishi. Bunday pastki chiziqlar qatori bu noxush hodisalar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, lekin ko'proq bo'lgan boshqa hodisalarning natijasidir umumiy xarakter. artefakt modeli. Turli xil kontseptual sohalardan, jismoniy va aqliy mehnat natijalarini aks ettiruvchi bir kishi, tadqiqot davomida ikkita soha aniqlandi, qaysi diniy majoziy kengayish manbai bo'lgan yangi soha. Bular "Uy" va "Mexanizm" tushunchalari. uy

tushunchasi inson ongidagi eng muhimlaridan biridir. Bu bir qancha sabablar bilan izohlanadi. Uy eng tabiiy, qulay uydir. inson mavjudligining mustahkamlangan doirasi. Har bir inson intiladi uyga shoshiladi (ishdan keyin, xizmat safaridan keyin). Bu uning ichida Uyda bo'lsa, u o'zini xavfsiz his qiladi. Kontseptual soha

"Uy" tuzilgan bo'lib, unda ramkalar va uyalar mavjud javdar inson manfaatlari sohasida. "Uy, bino, inshoot" ramkasi: uyalar: "quruvchi- stvo", "bino inshooti", "binolarning turlari", "oldingi binolarni yo'q qilish.

ma. Cf.: Masihdan voz kechish va zino bilan zino qilish inson va Xudo o'rtasida devor qo'ying, u orqali yaqin va mehribonlarga, hatto azizlarga ham ibodat qilish qiyin kuchukchalar (deakon Andrey Kuraev). Eshik kirish va chiqishga imkon beradi, ayni paytda u tashqi o'rtasidagi chegara hisoblanadi dunyo va ichki va tashqi dunyo ta'siridan himoya qilish.

Baxtga boradigan yo'l uy qurishga o'xshaydi - g'isht g'isht g'isht biz o'z baxtimizni quramiz (ruhoniy Konstantin Parkhomenko). a.da qurish g'oyasi berilgan metaforik so'zning qo'llanilishi ijobiy rangga ega: qurilish - porloq kelajakka umid, baxt.

Oila "odamlar dushmani" bo'lgan . hujum qilishdan charchagan qal'adir (Ark. Gennadiy Nefedov). Odamlar uchun oila asr, uni tashqi salbiy ta'sirlardan himoya qiladigan qal'a ta'siri, muammolardan, baxtsizliklardan. Bog'lovchi component birlamchi va majoziy ma'nolari, himoyalovchidir qal'a funktsiyasi. Ma'bad, cherkov shunchaki mo'ljallangan bino emas ilohiy xizmatlar va diniy marosimlarni bajarish uchun mo'ljallangan dov va Xudo yashaydigan joy, ma'baddagi hamma narsa atmosfera bilan to'yingan ilohiy, yashirin, baland to'da. Oila - bu ma'bad.

Ular Xudo haqida bilishlari kerak, oila kichik cherkovdir (Ark. Jon Krestyankin).

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Карасик В. И. Религиозный дискурс // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. — Волгоград, 1999.
2. Бобырева Е. В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии (на материале православного вероучения): автореф. дис. … канд. фил. наук. — Волгоград, 2007.
3. Иванова Е. В. Архетип апокалипсиса и его вербализация в текстах СМИ // Политическая лингвистика. №4(42). 2012. С. 184—188.
4. Кожемякин Е. А. Дискурсный подход к изучению институциональной культуры. — Белгород : БелГУ, 2008.
5. Кондратьева О. Н. Концепт «душа» в политическом дискурсе (к истокам формирования концепта) // Лингвокультурология. №5. 2011. С. 43—53.
6. Subxonova, M. (2022). LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING DOSTLIK HAQIDAGI INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA

IFODALANISHI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz)*, *23*(23). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8213

7. Otabekovna, S. M. . (2022). Comparative Analysis of Proverbs and Sayings in English and Uzbek Expressing Youth and Senility. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, *2*(5), 114–119. Retrieved from https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/360

8. Subxonova, M. (2022). Роль языка и культуры в лингвокультурологическом анализе английских и узбекских пословиц. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz)*, *8*(8). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5895

9. Zokirova, N. (2022). МЕТАПОЗНАНИЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА МЕТАКОГНИТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ . ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 22(22). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8056

10. Chorikulovna, M. Y. (2022). Syntactic and semantic analysis of word combinations in the English and Uzbek languages. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2(5), 199-206.

11. Sirojova, Z. (2022). Functional Study of Syntactical Relations of Compound Sentences in Uzbek Linguistics. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 22(22). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8069

12. Mehmonova Y. C. Lexical And Grammatical Collocations in the English Sentences //Eurasian Research Bulletin. – 2022. – Т. 8. – С. 43-47.

MILLIY OT SPORTI O'YINLARINING BUGUNGI KUNDA JAMIYATDAGI O'RNI

Musayeva Lobar Sayfullayevna
Pulatova Saboxat Usmonovna
Buxoro Muhandislik-texnologiya instituti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7730555

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy ot sporti o'yinlari haqida ma'lumotlar keltirilgan, ularningning o'ziga xosligi, ot o'yinlarining guruhlanishi, yoshlar tarbiyasida bugungi kunda tutgan o'rni va ahamiyati keng yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada milliy ot sport o'yinlari vatanimizdan tashqari boshqa millat va xalqlarda ham mavjud ekanligi, o'yinning boshqacha nomlanishi haqidagi qiziqarli ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ot sporti, xalq o'yinlari, musobaqa maydoni, jamoaviy va individual ot sporti, kokpar, jorga jaris, qiz kuu, chavandoz.

МЕСТО НАЦИОНАЛЬНЫХ КОННЫХ ИГР В ОБЩЕСТВЕ СЕГОДНЯ

Мусаева Лобар Сайфуллаевна
Пулатова Сабохат Усмоновна
Бухарский Инженерно-Технологический институт

Аннотация: В данной статье представлена информация о национальных конных играх, их уникальности, группировке конных игр, их роли и значении в воспитании молодежи на сегодняшний день. В статье также содержится интересная информация о том, что национальные конные спортивные игры существуют не только в нашей стране, но и у других народов и народов, и что игра имеет разные названия.

Ключевые слова: конный спорт, народные игры, поле для соревнований, командный и индивидуальный конный спорт, коппар, жорга ярис, кыз куу, всадник.

THE ROLE OF NATIONAL EQUESTRIAN GAMES IN SOCIETY TODAY

Musaeva Lobar Sayfullaevna
Pulatova Saboxat Usmonovna
Bukhara Engineering and Technology Institute

Annotation: This article provides information about national equestrian games, their uniqueness, the grouping of equestrian games, their role and significance in the education of young people today. The article also contains interesting information that national equestrian sports games exist not only in our country, but also among other peoples and peoples, and that the game has different names.

Key words: equestrian sport, folk games, competition field, team and individual equestrian sport, koppar, zhorga yaris, kyz kuu, rider.

Milliy ot sporti turlari va xalq o’yinlari O’zbekiston Respublikasining sport sohasidagi madaniy merosining ajralmas qismi, aholida vatanparvarlik va Vatanga muhabbat, xalqaro maydonda mamlakatning obro’-e‘tiborini yuksaltirishning asosiy poydevori hisoblanadi. Bugungi kunda joylardagi urf-odat tusiga kirgan milliy ot sporti o’yinlari hamda milliy qadriyatlarni qayta tiklash, aholining keng qatlamini ayniqsa, yoshlarni milliy ot sporti o’yinlariga bo’lgan qiziqishlarini oshirish, yosh avlod chavandozlarini tarbiyalashga yo’naltirilgan ot sporti musobaqalarini tashkil etish va o’tkazish hamda milliy ot sportining xalqaro dovrug’ini oshirishga qaratilgan zarur chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, yurtimizda mazkur yo’nalish bo’yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 5 avgustdagi “O‘zbekistonda yilqichilik, ot sporti, zamonaviy beshkurak va poloni 2025 yilgacha rivojlantirish davlat dasturi to‘g‘risida”gi PQ-5211-son qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 11 martdagi «Yilqichilik va ot sportini yanada rivojlantirish hamda zamonaviy beshkurash va polo sport turini ommalashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-5024-son qarorlariga muvofiq, ushbu sport turlari rivojlanishining yaqin va uzoq muddatli istiqbollarini belgilash va ommalashtirish, ular bo‘yicha milliy terma jamoamizning Olimpiya va Paralimpiya, Osiyo va Para Osiyo o‘yinlarida, jahon chempionatlarida va boshqa yirik musobaqalarda ishtirok etishi va yuqori natijalarga erishilishini ta’minlash asosiy yo’nalish sifatida belgilangan.

O’zbekistonda uloq-ko’pkari federasiyasi 2002 yil 29 aprel kuni tashkil etilgan bo’lib, shu kunga qadar ko’plab sport musobaqalarini tashkil etish va o’tkazishda faol ishtirok etib kelmoqda. Bir necha ming yillar oldin odamlar otni bo’ysundirdi va minishni boshlashdi. Ko’p asrlar mobaynida ot odamlarda ishonchli vosita bo’lib xizmat qilgan, ya’ni, qadimdan odamlar otda yurishgan, ovga yangi yerlarni o’zlashtirishgan, chorva mollarini boqishgan, ot o’yinlarida musobaqalashishgan. Vaqt odamlarning turmush tarzini o’zgartirdi, ularning qiziqishlari va imkoniyatlari boshqacha bo’lib qoldi. Ammo otlarga bo’lgan muhabbat, ot sporti, qiziqarli va xilma-xil ot o’yinlari saqlanib qoldi, ular avloddan-avlodga, davrdan-davrga shakllanib yetib kelmoqda.Ot o’yinlari - xarakter jihatdan xilma-xil har bir ishtirokchi o’yin qoidalari doirasida otga minib o’yin davomida yuzaga keladigan vaziyatlardan va otni

boshqarishning muayyan usullaridan foydalangan holda qarama-qarshi kurashga kirishadigan o’yinlar. Ot o’yinlari – ot minish san’atining eng qadimgi janrlaridan biri bo’lib, unda chavandozning mahorati va ilhomi ot harakatlarining tezligi va plastikasi, uning go’zalligi va nafisligi bilan birlashadi.

Azaldan ot o’yinlari turkiy xalqlar ijtimoiy hayotining ajralmas qismi bo’lgan. Ko’pkari ajdodlarimizning qadimiy va ommaviy tomoshalaridan biri hisoblanadi. Ot sporti o’yinlari ochiq havoda o’tkaziladi va qimmatbaho o’yin maydonchalariga muhtoj emas, ular na sport toifalarini, na yosh guruhini bilmaydi: ularda ham keksa, ham yosh ishtirok etadi. Ba’zi o’yinlar yashil o’tloqlarning beparvo kengliklarida, boshqalari – shahar yoki qishloq bayram maydonlarida, boshqalari – tog’ qishloqlarida va qishloqlarda o’tkaziladi. Musobaqa maydonida otlarning qahr bilan kishnashi, chavandozlarning vajohati, tomoshabinlarning yurak hovuchlab o’yinni kuzatishi, qariyalarning esonlik-omonlik tilab, fotihaga qo’l ko’tarishi, bakovullarning ovozasi, voqealar rivojini milliy ot sportini chinakamiga san‘at darajasiga ko’tardi, yuksak badiiy saviyadagi qiziqarli maydon tomoshasiga aylanishini ta‘minladi.

Ot o’yinlari doirasi juda keng va ko’p qirrali. Ularning har biri tarixiy, milliy va ma’naviy an’analarga ega. Ushbu milliy o’yinlar xalqlar tomonida ehtiyotkorlik bilan saqlanib kelinmoqda va avloddan-avlodga, otalaridan-bolalariga, bobolardan-nevaralarga muqaddas tarzda yetkazib kelinmoqda. Milliy ot sporti o’yinlari O’zbekistondan tashqari Qirg’iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Qozog’iston, Afg’oniston, Pokiston, Mo’g’uliston va qisman Ozarbayjonda ham uyushtirilib kelinadi. Ular orasida eng ommalashgan ko’pkari (uloq) o’yini biz o’zbeklarda ―Ko’pkari, Uloq, Ko’kbo’ri deyilsa, qirg’izlarda ―Kok-pari, forsiy tilda so’zlashuvchi qavmlarda ―Buzkashi (tortishish o’yini) deb yuritiladi. O‘rta Osiyo xalqlari o‘rtasidagi ot sporti musobaqasi – ko‘pkari – (Turkiy tilidan tarjima qilingan “kup” “ko‘p” va forscha “kari” – “ ish”, ya’ni “ko‘pchilikning ishi” degan ma’noni anglatadi). O‘zbekistonda ko‘pkari musobaqasi ulak, buzkashi deb ham ataladi. Ushbu o'yinda jasur chavandozlar echki yoki yosh qo'chqorning tana go'shti uchun kurashadilar: g'olib boshqa chavandozlar o'ljani qaytarib olishlariga imkon bermasdan marraga yetib borishi kerak.

Uloq-ko‘pkari — O‘rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi ot o‘yinlaridan biri. Bu ajoyib hayajonli tomoshani faqat ispan buqalar jangi bilan ehtiros shiddati bilan solishtirish mumkin. An’anaga ko‘ra, uloq ko‘pkari xalq sayillarida, to‘ylarda, bahorda qishloq xo‘jaligi ishlari boshlanishidan oldin va kuzda hosil yig‘im-terimidan keyin o‘tkaziladi. Bu o'yin shu qadar mashhurki, u o'z qoidalari, klublari, federatsiyalari bilan alohida sport turiga aylandi. Hatto xalqaro musobaqalar ham bor.

Raqobatning mohiyati shundan iboratki, ot ustidagi yigitlar echkining tana go'shti uchun kurashmoqda , bu oxirida "qozon" ga tashlanishi kerak - g'isht, beton yoki katta avtomobil shinalaridan yasalgan yumaloq tuzilish. Musobaqalar 6 kishidan iborat jamoalar o'rtasida o'tkaziladi, lekin bir vaqtning o'zida bir necha yuz chavandozlar ishtirok etadigan individual musobaqalar ham mavjud. Uloq (boshsiz echkining tana go'shti) oldindan tayyorlanadi va odatda 30-40 kg ni tashkil qiladi, ammo yomg'irli paytlarda echkining mo'ynasiga loy yopishib qolganda, uning vazni 80 kg gacha ko'tariladi. Uloq-ko'pkarida otlarni o'rgatish alohida ahamiyatga ega . Ular chavandozlarga uloqni qozonga olib borishda yordam berish bilan birga, uni raqiblardan himoya qiladi! Otlar itaradi, yon tomonga buriladi, boshqa odamlarning otlarini egasidan uzoqlashtiradi; tom ma'noda, dushman bosimini o'z zimmasiga olish. Bundan tashqari, ular bir-birlarini va hatto boshqa jamoaning chavandozlarini tishlashadi. Ushbu o'yinda otlar va otliqlarni jihozlashning qat'iy qoidalari mavjud. Otning uzengilarida ham, jabduqlarida ham barcha o‘tkir metall buyumlardan foydalanish taqiqlanadi. Hattoki chavandozlarlar paxta matoli shimlar va ko'ylagi, baland etiklar va dubulg'alar yoki mo'ynali shlyapalar kiyishadi. Oyoqlarning sondan pastki qismlari, qo'shimcha ravishda, zich mato bilan o'raladi shu jumladan otlarni ham! G'olibni yaxshi mukofot kutmoqda - bu ot, tuya, buqa, pul va hatto mashinalar bo'lishi mumkin, gilamlar, televizorlar va boshqa jihozlar haqida gapirmasa ham bo'ladi. Bu chavandozlardan juda katta kuch, mahorat va tajriba talab qiladi. Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz, Yakkabog’, Chiroqchi tumanlari atroflarida XX asrning o’rtalarida Olovxon polvon, Egamberdi shoxa, Surxondaryoda To’ra qora, uzun O’lan kabilar Qo’ziboy chavandoz, Mavlon, Ro’ziqul, Alpon polvon, Otaqul, Ilyos kabilar shuhrat qozongan, katta obro’ga ega bo’lishgan. Keyinchalik, Xushvaqt, Jalol, Shuqur, Asad, Xurram, Omon dev ismli chavandozlar maydonga chiqishgan bo’lsa, bugungi kunda Qudratxo’ja, Olim, Bobirshox, Ruslan kabi ko’plab polvonlar ko’pkari o’yinining qirollari sanaladi.

Ko’pkari - orli, g’ururli, epchil, mardlar o’yini. Chavandozlar juda g’ayratli, abjir, o’z ishining ustasi bo’lishadi. Ular hech qachon bir-birlariga nisbatan kek saqlamagan,

dushmanlik kayfiyatida bo’lmagan. Zero, ko’pkari chinakam oriyatli, g’ururli, shijoatli o’zbek yigitlarining mardonalik timsolidir. Xullas, uloq ommaviy o’yinining tarixiy, ilmiy jihatdan o’rganilganda, u ijtimoiy hodisa sifatida tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirishda ham muhim yo’nalish. Xalqimizning xushchaqchaqligi, mehmondo’stligi, jismonan va aqlan barkamolligi, xalq ruhiyatini va madaniy hayotining muhim qirralariga ta‘sir ko’rsatuvchi uloq ommaviy o’yini orqali namoyon bo’ladi. Xulosa o’rnida shu aytish kerakki, o’zbek millati aholisi xalq o’yinlaridan uloq (ko‗pkari)ning roli beqiyosligi, ota va farzand, ustoz va shogird, keksa va yoshlar o’rtasida mehr-oqibat, mehmondo’stlik, o’zaro hurmat va e‘tiborli bo‗lish kabi insoniy tuyg’ularni shakllantirishda ahamiyat kasb etishi o’z isbotini topgan. Milliy o’yinlarimiz orqali yoshlarni mardlik, jasurlik, vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashga, ularni jismonan va ma‘nan barkamol etib voyaga yetkazishda, milliy o’zlikni anglashning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 5 avgustdagi ―O’zbekistonda yilqichilik, ot sporti, zamonaviy beshkurash va poloni 2025 yilgacha rivojlantirish davlat dasturi to’g’risidagi PQ-5211-son qarori.

2. O‗zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 5 avgustdagi ―Chavandozlar maktablari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risidagi PQ-5212-son qarori.

3. Musaev S. S., Samieva G. O., Musaeva L. S. Uzbekskiy karakul i ego mesto na mirovom rынke. Uzbek karakul and its place in the world market //Sovremennые injenernые problemы v proizvodstve tovarov narodnogo potrebleniya. – 2019. – T. 29. – S. 25.

4. Musaev S. S., Samieva G. O., Musaeva L. S. Investigation of the Stability of Plantar Compositions Based on Suspension Polyvinyl Chloride and Ethylene Vinyl Acetate Copolymer to Various Aggressive Environments //Eurasian Journal of Engineering and Technology. – 2022. – T. 8. – S. 51-55.

5. N.S.Murodova, S.S.Sulaymonova. “ Theoretical bases of using textile materials in the industry”. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. Volume 7, Issue 6 June 2020. pp. 14058-14062.

6. Musaeva L. S. Protsess sozdaniya optimalnogo obrazsa manekena s pomoщyu oborudovaniya dlya 3d-skanirovaniya //Vestnik nauki. – 2022. – T. 3. –№. 3 (48). – S. 112-118.

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТДАГИ ҲОЛАТИ ВА ҲУҚУҚИЙ ОНГ

Исмаилов Сарварбек Анварбекович
Андижон давлат университети
Ижтимоий иқтисодиёт факултети
мустақил изланувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737327

Аннотация: Ушбу мақолада таьлим жараёнида ҳуқуқий онг, унинг хусусиятлари, ҳуқуқий маданиятнинг педагогик амалиётдаги ўрни ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, таьлим, ижтимоий шерикчилик, касбий малака.

Жаҳон тажрибаси ижтимоий тинчлик ва ходимлар ва иш берувчилар ўртасидаги ҳамкорлик шароитидагина жамиятда уйғунликка эришиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мумкинлигига ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Ушбу субъектлар ўртасида, шунингдек улар билан давлат ўртасида ижтимоий-иқтисодий манфаатларнинг мувофиқлаштирилиши ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда ижтимоий шериклик институти номини олган ижтимоий муносабатларнинг бутун тизимини ташкил этади. Амалда, ижтимоий шериклик синф ёки шахснинг ҳар қандай диктатурасига алтернатива бўлиб, ижтимоий низоларни ҳал қилишнинг маданиятли (тинч) усули ҳисобланади. Ижтимоий шериклик тизимидаги ҳар қандай низоларни ҳал қилиш усули муросага келиш, меҳнат муносабатларининг барча объектлари манфаатларини тинч музокаралар ва ўзаро имтиёзлар орқали мувофиқлаштиришдир.

Таълим соҳасидаги ижтимоий шериклик-бу давлатимизда мулкчилик шаклларининг ўзгариши муносабати билан пайдо бўлган нисбатан янги категория бўлиб, унинг мақсади ўзаро муносабатларнинг алоҳида тури ҳисобланади. Марказий ва маҳаллий ижро етувчи ҳокимият органлари билан касб-ҳунар ва техник таълим муассасалари, иш берувчилар бирлашмалари, касаба уюшмалари мулкчилик ва бўйсуниш турли шаклларини корхоналар, бандлик хизмати органлари, бошқа манфаатдор ҳамкорлар, бу жараёнда барча иштирокчилар манфаатларини максимал мувофиқлаштириш қаратилган. Замонавий шароитда таълим муассасалари мамлакат иқтисодиёт тармоқлари талабларига жавоб бера олмайди. Бунинг сабаблари кўп бўлиб, улар орасида: қониқарсиз ресурс ва таълим ислоҳоти учун молиявий қўллаб-қувватлаш;

ўқитувчиларнинг касбий малакаси даражасининг ўқувчиларни тайёрлаш сифатига қўйиладиган талаблардан орқада қолиши; маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскирган моддий-техник базанинг ахборот ва технологик ривожланиш талабларига мос келмаслиги; иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш истиқболлари тўғрисида маълумотларнинг етишмаслиги; ходимларнинг касбий малакаси ва малакаси малакали ишчиларни касбий тайёрлашда янги иш турларининг эҳтиёжлари саноатнинг мазмунига мувофиқ ва ҳоказо.

Замонавий илмий адабиётларда “ижтимоий шериклик” тушунчаси олимлар томонидан таълим муассасалари ва иш берувчилар ўртасидаги ҳамкорликнинг ташкилий шакли, уларнинг ўзаро муносабатлари ва таълим муассасасининг педагогик тизимидаги ўрнига қараб, ўқув жараёнини таълим сифатини таъминлайдиган аниқ шароитлар билан таъминлаш учун белгиланади. Касбий таълим Давлат таълим стандартлари ва иш берувчиларнинг талаблари талабларига мувофиқ амалга оширилиши керак. Шу билан бирга таълим жараёнлари, хусусан ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни ошириш тадбирлари орасида ижтимоий шерикликнинг ўрни ва аҳамияти ҳам юқоридир. “Ижтимоий шериклик” ибораси “ижтимоий” тушунчаларидан сингдирилган бўлиб, у ижтимоий, яъни одамлар ҳаёти ва уларнинг жамиятдаги муносабатлари билан боғлиқ ва “шерик” (французча партия сўзидан) - биргаликдаги фаолият иштирокчиси деган маънони англатади. Ижтимоий шериклик тизимининг фаолияти давлат ҳокимияти органлари, тадбиркорлар ва касаба уюшмалари ўртасидаги манфаатларни мувофиқлаштириш ва одамларнинг ижтимоий ва меҳнат фаолиятидаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ҳамкорликнинг уч томонлама асосида амалга оширилади. Ижтимоий шериклик тизимининг шаклланиши узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Ижтимоий шериклик тушунчасининг асосчилари инглиз иқтисодчиси Ж. S. Miles, француз иқтисодчилари Ж. В. Сай ва Ф. Баста ҳисобланади.

Ижтимоий шериклик муносабатлари жамоавий характерга ега бўлиб, улар томонларнинг жамоавий манфаатларига асосланади. Ижтимоий шериклик умумий табиати уч жиҳатдан намоён бўлади: бандлик соҳасида барча субъектларининг умумий қизиқиш мавжудлиги; бу соҳада жамоа муносабатлари мавжудлиги; санага ижтимоий шериклик томонларнинг умумий тузилиши, ижтимоий шериклик енг ривожланган тизими Германияда мавжуд, Австрия, Швеция. Камроқ даражада у АҚШ ва Японияда ишлаб чиқилган. Ижтимоий шериклик тизими ривожланмаган мамлакатларда умуман мавжуд емас. “Ижтимоий шериклик” атамаси 1991 йил охиридан бошлаб ижтимоий ва меҳнат муносабатларини тартибга солиш амалиётига кирди. С.Украинецнинг фикрига кўра, ижтимоий шерикликнинг объекти ижтимоий-иқтисодий ва меҳнат спектрининг барча масалаларидир, чунки бир ёки бир нечта моддага мос келиш

мумкин эмас. ижтимоий шериклар томонидан битимлар тузиладиган ҳаётий йўналишлар; қонун ҳужжатларида ижтимоий ва меҳнат муносабатларининг тўлиқ рўйхати мавжуд эмас, шахсий меҳнат муносабатларидан ташқари, ижтимоий ва меҳнат муносабатларига бандлик, ижтимоий суғурта, ижтимоий таъминот, соғлиқни сақлаш, касб-ҳунар таълими, уй-жой, меҳнат бозорини тартибга солиш, истеъмол бозоридаги нархлар ва бошқалар киради.

Умумий маънода, ижтимоий шериклик мавзуси ижтимоий шериклар келишувга еришиш зарур деб ҳисоблайдиган ижтимоий ҳаётдаги ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий мазмундаги масала бўлиши мумкин. Яъни, ижтимоий шериклик жамоавий меҳнат муносабатлари субъектларининг фаолияти принципи ва ҳуқуқий institut сифатида қаралиши мумкин. Ижтимоий шериклик ҳуқуқий институт сифатида ижтимоий шериклар - ходимлар ва уларнинг вакилларининг меҳнат жамоалари (касаба уюшмалари ва бошқа вакиллар) ва иш берувчилар ва уларнинг вакиллари, шунингдек ушбу субъектларнинг меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, бандлик соҳасидаги касб таълими ва жамоавий меҳнат низолари (низолари) ни ҳал этиш масалалари.

Таълим энциклопедиясида "ижтимоий шериклик" тушунчаси тизим сифатида тавсифланади: 1) маълум даврларга мўлжалланган умумий ижтимоий ва меҳнат шартномалари, дастурлари ёки шартномаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш орқали ижтимоий субъектлар ўртасидаги ижтимоий ва меҳнат муносабатларини жамоавий ва шартномавий тартибга солиш; 2) мақбул мувозанатни таъминлайдиган ижтимоий ва меҳнат муносабатлари ва турли ижтимоий гуруҳларнинг асосий манфаатларини амалга ошириш; 3) ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг манфаатларини мувофиқлаштириш воситалари ва механизмлари: ходимлар ва иш берувчилар. Ижтимоий шерикликнинг предмети ижтимоий ва меҳнат соҳасидаги сиёсат ва томонлар ўртасидаги меҳнат муносабатларини тартибга солишдир. Мақсад-ижтимоий ва меҳнат муносабатлари иштирокчиларининг манфаатларини таъминлаш, мувофиқлаштирилган ижтимоий–иқтисодий ва ижтимоий-меҳнат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш. Иқтисодчилар ижтимоий шерикликни икки жиҳатдан кўриб чиқадилар: манфаатларни мувофиқлаштириш ва умуман жамият даражасида ва саноат, минтақа, корхона, шахслар доирасидаги муносабатлар даражасида муросага эришиш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Основы социального партнерства, производимые МОТ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://studentam.net.ua/content/view/.../132/ — Название с экрана

2. Щербак Л. В. Создание системы социального партнерства в сфере профессионально-технического образования: метод. рекомендации / Л. В. Щербак. – К.: Геопринт, 2008. – 45 с.

3. Нишанбаева Э.З. Давлат ва фукаролик жамияти институтлари фаолиятида ижтимоий шерикликни ривожлантириш // ЎзМУ хабарлари. 2018. - № 1/3. – 265 с.

4. Есинова Н.И. Экономика труда и социально-трудовые отношения: учеб. пособие. – К.: Кондор, 2003. – С. 102.

MIKROBIOLOGIK INFEKTSIYALAR: BAKTERIYALAR, VIRUSLAR, ZAMBURUG'LAR VA BOSHQA MIKROORGANIZMLAR KELTIRIB CHIQARADIGAN INFEKTSIYALARNI O'RGANISH

Azzamov Ulug`bek
Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti mikrobiologiya,
virusologiya va immunologiya kafedrasi assitenti
Ochilov Oybek Zayniddin o'g'li
Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti
2-son Davolash 2-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737343

Bakteriyalar, viruslar, zamburug'lar va parazitlar kabi mikroorganizmlar keltirib chiqaradigan infektsiyalar salomatlik uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ushbu infektsiyalar birgalikda mikrobiologik infektsiyalar deb ataladi. Mikrobiologik infektsiyalarni o'rganish tadqiqotning muhim yo'nalishi hisoblanadi, chunki u yaxshiroq oldini olish va davolash strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Ushbu maqolada biz mikrobiologik infektsiyalarning har xil turlarini, ularning sabablarini va ularni qanday davolash mumkinligini muhokama qilamiz.

Bakterial infektsiyalar

Bakteriyalar bir hujayrali organizmlar bo'lib, odamlarda keng ko'lamli infektsiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. Ba'zi keng tarqalgan bakterial infektsiyalar orasida tomoq streptokoklari, siydik yo'llari infektsiyalari va bakterial pnevmoniya mavjud. Bakterial infektsiyalarni antibiotiklar bilan davolash mumkin, ular infektsiyani keltirib chiqaradigan bakteriyalarning o'ziga xos turiga qaratilgan. Biroq, antibiotiklarni haddan tashqari ishlatish va noto'g'ri ishlatish antibiotiklarga chidamli bakteriyalarning rivojlanishiga olib kelishi mumkin, bu esa davolash qiyin bo'lishi mumkin.

Virusli infektsiyalar

Viruslar hujayradan tashqarida ko'paya olmaydigan kichik yuqumli agentlardir. Ba'zi keng tarqalgan virusli infektsiyalar gripp, umumiy sovuq va OIV / OITSni o'z ichiga oladi. Virusli infektsiyalarni davolash qiyin bo'lishi mumkin, chunki ular antibiotiklarga javob bermaydi. Ba'zi virusli infektsiyalar uchun antiviral dorilar mavjud, ammo ular barcha turdagi viruslar uchun samarali emas.

Qo'ziqorin infektsiyalari

Zamburug'lar odamlarda keng ko'lamli infektsiyalarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan organizmlar guruhidir. Ba'zi keng tarqalgan qo'ziqorin infektsiyalari orasida oyoq, ringworm va xamirturush infektsiyalari mavjud. Qo'ziqorin infektsiyalarini antifungal dorilar bilan davolash mumkin, ammo qo'ziqorin infektsiyalarining ayrim turlarini, ayniqsa immuniteti zaif odamlarda davolash qiyin bo'lishi mumkin.

Parazitar infektsiyalar

Parazitlar - bu mezbon organizmda yoki uning ichida yashaydigan va yashash uchun xostga tayanadigan organizmlar. Ba'zi keng tarqalgan parazitar infektsiyalarga bezgak, giardiaz va toksoplazmoz kiradi. Parazitar infektsiyalarni antiparazitar dorilar bilan davolash mumkin, ammo parazitlarning ayrim turlarini, ayniqsa immuniteti zaif odamlarda yo'q qilish qiyin bo'lishi mumkin.

Mikrobiologik infektsiyalarning sabablari

Mikrobiologik infektsiyalar turli omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Eng keng tarqalgan sabablarga quyidagilar kiradi:

1 Yuqtirilgan shaxslar bilan bevosita aloqa

Ko'pgina mikrobiologik infektsiyalar kasal odamlar bilan bevosita aloqa qilish orqali tarqaladi. Bu infektsiyalangan odamning terisiga teginish yoki tana suyuqliklarini almashtirish kabi jismoniy aloqa orqali sodir bo'lishi mumkin. Ba'zi infektsiyalar havo orqali ham yuqishi mumkin, masalan, kasal odam yo'talganda yoki aksirganda.

2 Kontaminatsiyalangan oziq-ovqat va suv

Ba'zi mikrobiologik infektsiyalar ifloslangan oziq-ovqat va suv orqali tarqaladi. Bu oziq-ovqat yoki suv bakteriyalar, viruslar yoki parazitlar bilan ifloslanganida sodir bo'lishi mumkin. Oziq-ovqat mahsulotlarini noto'g'ri ishlatish va tayyorlash ham ushbu infektsiyalarning tarqalishiga yordam beradi.

3 hasharot chaqishi

Ba'zi mikrobiologik infektsiyalar hasharotlar chaqishi orqali tarqaladi. Bu kasallangan hasharotlar, masalan, chivin yoki Shomil odamni tishlab, infektsiyani yuqtirganda paydo bo'lishi mumkin.

4 Atrof-muhit omillari

Ba'zi mikrobiologik infektsiyalar atrof-muhit omillaridan kelib chiqishi mumkin. Masalan, Legioner kasalligi suv tizimlarida, masalan, konditsioner va issiq vannalarda o'sadigan bakteriyalar tufayli yuzaga keladi.

Mikrobiologik infektsiyalarning oldini olish

Mikrobiologik infektsiyalar haqida gap ketganda, profilaktika muhim ahamiyatga ega.

INFEKTSION xavfini kamaytirishga yordam beradigan ba'zi strategiyalar:

1 Yaxshi gigiena amaliyoti

Qo'llarni muntazam yuvish va kasal odamlar bilan yaqin aloqa qilmaslik kabi yaxshi gigiena qoidalari infektsiya xavfini kamaytirishga yordam beradi.

2 Oziq-ovqat bilan to'g'ri ishlash va tayyorlash

Oziq-ovqat bilan to'g'ri ishlash va tayyorlash oziq-ovqat orqali yuqadigan infektsiyalar xavfini kamaytirishga yordam beradi. Bu oziq-ovqat bilan ishlashdan oldin qo'l yuvish, ovqatni tegishli haroratda pishirish va ovqatni to'g'ri saqlashni o'z ichiga oladi.

3 Emlashlar

Emlashlar infektsiyalarning oldini olishning muhim vositasidir. Vaktsinalar gripp, qizamiq va pnevmoniya kabi ko'plab bakterial va virusli infektsiyalardan himoya qilishga yordam beradi.

4 Hasharotlarga qarshi kurash

Hasharotlarga qarshi kurash choralari, masalan, hasharotlarga qarshi vositalardan foydalanish va himoya kiyimlarini kiyish, hasharotlar tomonidan tarqaladigan infektsiyalar xavfini kamaytirishga yordam beradi.

5 Atrof-muhit nazorati

Atrof-muhitni nazorat qilish choralari, masalan, suv tizimlarini tozalash va saqlash Legioner kasalligi kabi bakterial infektsiyalarning tarqalishini oldini olishga yordam beradi.

Mikrobiologik infektsiyalarni davolash

Mikrobiologik infektsiyalarni davolash infektsiyaning turiga va uning og'irligiga bog'liq. Mikrobiologik infektsiyalarni davolashning ba'zi umumiy usullari:

1 Antibiotiklar

Antibiotiklar odatda bakterial infektsiyalarni davolash uchun ishlatiladi. Ushbu dorilar bakteriyalarni o'ldirish yoki ko'paytirishni to'xtatish orqali ishlaydi. Antibiotiklarni shifokor tomonidan ko'rsatilgandek qabul qilish va davolanishning to'liq kursini yakunlash juda muhim, hatto dori-darmonlarni qabul qilish tugagunga qadar semptomlar yaxshilangan bo'lsa ham.

2 Virusga qarshi dorilar

Antiviral dorilar ba'zi virusli infektsiyalarni davolash uchun ishlatilishi mumkin. Ushbu dorilar virusning ko'payishini blokirovka qilish orqali ishlaydi, bu infektsiyaning zo'ravonligi va davomiyligini kamaytirishga yordam beradi.

3 Antifungal dorilar

Qo'ziqorin infektsiyalarini davolash uchun antifungal dorilar ishlatilishi mumkin. Ushbu dorilar qo'ziqorin hujayralariga qaratilgan va ularning o'sishi va ko'payishini oldini olish orqali ishlaydi.

4 Parazitlarga qarshi dorilar

Antiparazitar dorilar parazitar infektsiyalarni davolash uchun ishlatilishi mumkin. Ushbu dorilar parazitni o'ldirish yoki o'sishini to'xtatish orqali ishlaydi.

Ba'zi hollarda mikrobiologik infektsiyaning alomatlarini boshqarishga yordam berish uchun qo'llab-quvvatlovchi yordam ham zarur bo'lishi mumkin. Bu og'riq va isitmani bartaraf etish uchun dam olish, suyuqlik va retseptsiz dori-darmonlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Mikrobiologik infektsiyalarni o'rganishdagi qiyinchiliklar

Mikrobiologik infektsiyalarni o'rganish tadqiqotning muhim yo'nalishi bo'lib, u bir qator qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi. Eng katta qiyinchiliklardan biri antibiotiklarga chidamli bakteriyalarning paydo bo'lishidir. Antibiotiklarni haddan tashqari ishlatish va noto'g'ri ishlatish ko'plab antibiotiklarga chidamli bakteriyalarning rivojlanishiga olib keldi, bu esa infektsiyalarni davolashni qiyinlashtiradi.

Yana bir qiyinchilik - yangi va paydo bo'lgan infektsiyalarni aniqlash. Global sayohat va savdoning ko'payishi bilan yuqumli kasalliklar chegaralar orqali tez va oson tarqalishi mumkin. Tadqiqotchilar samarali oldini olish va davolash strategiyalarini ishlab chiqish uchun yangi infektsiyalarni aniqlash va o'rganishda hushyor bo'lishlari kerak.

Mikrobiologik infektsiyalarni davolashning yangi usullarini ishlab chiqish ham qiyin. Ko'pgina yuqumli kasalliklarda samarali davolash usullari mavjud emas, bu esa sezilarli darajada kasallanish va o'limga olib kelishi mumkin. Yangi davolash usullari bo'yicha tadqiqotlarni moliyalashtirish ko'pincha cheklangan, bu esa ushbu sohadagi taraqqiyotga to'sqinlik qilishi mumkin.

Xulosa

Mikrobiologik infektsiyalar turli xil mikroorganizmlar, jumladan, bakteriyalar, viruslar, zamburug'lar va parazitlar tomonidan qo'zg'atiladi. Ushbu infektsiyalar salomatlik uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin va davolash qiyin bo'lishi mumkin. Yaxshi gigiena amaliyotlari, oziq-ovqat bilan to'g'ri ishlash va emlash kabi profilaktika strategiyalari infektsiya xavfini kamaytirishga yordam beradi. Antibiotiklar, antiviral dorilar, antifungal dorilar va antiparazitik dorilar kabi davolash strategiyalari infektsiya belgilarini boshqarishga yordam beradi.

Mikrobiologik infektsiyalarni o'rganish tadqiqotning muhim yo'nalishi hisoblanadi, ammo u antibiotiklarga chidamli bakteriyalarning paydo bo'lishi va yangi va paydo bo'lgan infektsiyalarni aniqlash kabi ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, mikrobiologik infektsiyalar bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish yaxshiroq oldini olish va davolash strategiyalarini ishlab chiqish va aholi salomatligini yaxshilash uchun juda muhimdir.

Manbalar:

1 Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti. (2022). Oziq-ovqat mahsulotlarining mikrobiologik xavfi. https://www.who.int/foodsafety/areas_work/microbiological/en (https://www.who.int/foodsafety/areas_work/microbiological/en/) / dan olindi.

2 Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazlari. (2021). Gigiena bilan bog'liq kasalliklar va sharoitlar. https://www.cdc.gov/ /hygiene/disease/index.html dan olindi

3 Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazlari. (2022). Qo'shma Shtatlardagi antibiotiklarga qarshilik tahdidlari, 2021. https://www.cdc.gov /drugresistance/big gest-threats.html dan olindi

4 Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti. (2022). Rivojlanayotgan va boshqa yuqumli kasalliklar. https://www.who.int/health-topics/emerging-and-other-communicable-diseases#tab=tab_1 dan olindi

5 Mayo klinikasi. (2021). Mikrobiologiya. https://www.mayoclinic.org/tests-procedures/microbiology/about/pac-20384675 dan olindi

YOSH DZYUDOCHILARNI KUCH SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH VOSITA VA USULLARI

A.T.Saydullayev
Abdulla Qodiriy nomidagi JDPU''Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi''mutaxasisligi 2-kurs magistranti
Saydullayevabror88@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737363

Annotatsiya: Ushbu maqolamda Dzyudo kurashchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish va ularga amaliy yordam va nazarib bilimlar berishdan iborat.

Kalit so'zlar: Dzyudo, Kurash, texnika, taktika, jismoniy tayyorgarlik,maxsus tayyorgarlik,salomatlik. Дзюдо, борьба, техника, тактика, физическая подготовка, специальная подготовка, здоровье. Judo, wrestling, technique, tactics, physical training, special training, health.

Kurashchining jismoniy tayyorgarligi sport trenirovkasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi va jismoniy sifatlar – kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik va tezkorlikni rivojlantirishga qaratilgan jarayondir Kerimov F.A.,6.Arsloniov Sh. A., Bagdasarov A. Yu., Shuliki Yu. A,va boshqa soha olimlarining ilmiy risola va darsliklarida Jismoniy tayyorgarlikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat ekanligini ta`kidlaydilar-sportchilar sog'lig'i darajasi va ular organizmi turli tizimlarining funksional imkoniyatlarini oshirish.-jismoniy sifatlarni sport kurashining o'ziga xos xususiyatiga javob beradigan birlikda jismoniy sifatlarni rivojlantirish.Jismoniy tayyorgarlik umumiy, yordamchi va maxsus tayyorgarlikka bo'linadi.Kurashchining umumiy jismoniy tayyorgarligi yuqori natijalarga erishish uchun poydevor, zarur asos hisoblanadi. U asosan quyidagi vazifalarning hal etilishini ta'minlaydi:Kurashchi organizmini har tomonlama garmonik rivojlantirish, uning funksional imkoniyatlarini oshirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish. Salomatlik darajasini oshirish. Shiddatli trenirovka va musobaqa nagruzkalari davrida faol dam olishdan to'g'ri foydalanishUmumiy jismoniy tayyorgarlik turli vositalar to'plamini o'z ichiga oladi. Ular orasida snaryadlarda va snaryadlar bilan bajariladigan mashqlar, sherik bilan maxsus trenajyorlarda bajariladigan mashqlar, boshqa sport turlari: akrobatika, yengil atletika, sport o'yinlari, suzish va h.k.dan olingan umumiy rivojlantiruvchi mashqlar ajratiladi.

Yoradamchi jismoniy tayyorgarlik maxsus harakat malakalarini rivojlantirishga qaratilgan katta hajmdagi ishni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan maxsus asosni yaratishga mo'ljallangan. U ancha tor va o'ziga xos yo'nalishga ega hamda quyidagi

vazifalarni hal etadi:Kurashchi harakatlarida katta darajada ishtirok etuvchi mushak guruhlarini tanlab rivojlantirish juda muhim ahamiyat ksb etadi.Yordamchi jismoniy tayyorgarlikning ilg'or vositalari sifatida shunday mashqlar qo'llaniladiki, ular o'zining kinematik va dinamik tarkibi hamda asabmushak kuchlanishi xususiyatiga ko'ra kurashchining musobaqa faoliyatida bajaradigan asosiy harakatlariga mosdir. Shunday mashqlar orasida quyidagi-larni ajratish mumkin: kurashning turli usullarini ishora orqali bajarish; maxsus trenajyor moslamalarida bajariladigan mashqlar; kurashchilar manekeni bilan mashqlar. Kurashchining maxsus jismoniy tayyorgarligi harakatlanish sifatlarini kurashchilarning musobaqa faoliyati xususiyatlari tomonidan qo'yiladigan talablarga qat'iy muvofiq holda rivojlantirishga qaratilgan. Kurashchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi asosan kurash gilamida o'tkaziladi va harakat malakalari tarkibidagi eng muhim harakat sifatlari ni rivojlantirishga qaratilgan. Shuning uchun maxsus jismoniy tayyorgarlikning asosiy vositalari sifatida mumkin bo'lgan turli murakkabliklarni jalb qilgan holda musobaqa mashqlari qo'llaniladi. Bunday murakkablashtirilgan mashqlar kurashchi organizmiga bo'lgan ta'sirni kuchaytiradi. Masalan, og'irroq vazn toifasidagi sherigini tashlash, sheriklarni almashtirgan holda o'quv -trenirovka bellashuvlari bajariladi va h.k. Mana shu hamma mashqlar energiya ta'mino -tining u yoki bu mexanizmlarini rivojlantirish imkonini ta'minlaydi, kurash-chining mashqlanganligiga kompleks holda ta'sir ko'rsatadi hamda bir vaqtning o'zida uning jismoniy va texnik-taktik tayyorgarligini oshiradi. Jismoniy tayyorgarlikning hamma ko'rsatilgan turlari bir-biri bilan uzviy bog'liq. Trenirovka jarayonida biron-bir jismoniy tayyorgarlik turlariga yetar-licha baho bermaslik oxir-oqibat sport mahoratini oshishiga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun trenirovka jarayonida ko'rsatilgan jismoniy tayyorgarlik turlarini optimal nisbatiga rioya qilish juda muhimdir. Uning son jihatdan ifodasi doimiy o'lcham hisoblanmaydi, balki kurashchilar malakasi, ularning alohida xususi-yatlari, trenirovka jarayoni davri va organizmning shu paytdagi holatiga bog'liq holda o'zgarib turadi.Dzyudochilarni kuch sifatlarini rivojlantirish uslubiyati. Jismoniy sifat bo'lmish "kuch" deganda kurashchining raqib qarshiligini yengib o'tish yoki mushak kuchlanishi hisobiga unga qarshilik ko'rsatish qobiliyati tushuniladiSoha olimlari kurashchilarning kuchning quyidagi turlarini ajartish qabul qilingan: umumiy va maxsus, mutloq va nisbiy, tezkor va portlovchan, kuch chidamliligi.Bular quyidagica tavsiflanadi:-umumiy kuch – bu kurashchining maxsus harakatlariga taalluqli bo'lmagan holda sportchi tomonidan namoyon qilinadigan kuch. -maxsus kuch - musobaqa harakatlariga mos bo'lgan maxsus harakatlarda sportchi tomonidan namoyon bo'ladi. -mutlaq kuch -sportchining juda katta xususiyatiga ega hara-katlarida namoyon bo'ladigan kuch imkoniyatlari bilan tavsiflanadi. Kurashda u kuch yordamida yakkama-yakka olishish uchun muhim ahamiyatga ega. Nisbiy kuch, ya'ni sportchining 1 kg vazniga to'g'ri keladigan kuch kurashchining shaxsiy og'irligini

yengib o’tish imkoniyati ko’rsatkichi hisoblanadi. Bu usullarning tezkorlik bilan bajarilishida muhim ahamiyatga ega.-Tezkor- kuch mushaklarning nisbatan kichik tashqi qarshilikni yengib o’tish bilan bog’liq harakatlarni tez bajarishga bo’lgan qobiliyatida aks etadi.-Portlovchan kuch -qisqa vaqt ichida o’z shiddatiga ko’ra katta kuchlanishlarni namoyon qilish qobiliyatini tavsiflaydi. Kuch chidamliligi – bu sportchining nisbatan uzoq vaqt davomida mushak kuchlanishlarini namoyon qilishga bo’lgan qobiliyatidir. F.A. Kerimov, Yu. A. Shulik va boshqa olimlarning darslik va ilmiy risolalarida kurashchining kuch imkoniyatlarini rivojlantirish uchun quyidagi uslublar qo’llanilishini qaydetadilar: takroriy kuchlanishlar; qisqa muddatli maksimal kuchlanishlar; tobora o’sib boradigan og’irliklar, zarbdor, birgalikda ta’sir ko’rsatish; variantililik; izometrik kuchlanishlar uslublari. Takroriy kuchlanishlar uslubi shundan iboratki, sporchi mashqni “so’nggi nafasgacha” bajarishda maksimal og’irlikdan 70-80% ga teng bo’lgan og’irliklar bilan mashqlarni takroran bajaradi. Ushbu uslub kuch mashqini seriyalab bajarishni nazarda tutadi. Har bir seriya – “so’nggi nafasgacha”, hammasi bo’lib 3-4 seriya, seriyalar o’rtasidagi dam olish oralig’i – 3-4 min.Takroriy kuchlanishlar uslubining bir turi dinamik kuchlanish uslubi hisoblanadi. U mashqlarni maksimumdan 20-30% og’irlikda chegaradagi tezlikda bajarish bilan tavsiflanadi. Bunda katta mushak zo’riqishi og’irlik vazni hisobiga emas, balki yuqori tezlikdagi harakat hisobiga erishiladi.Qisqa muddatli maksimal kuchlanish uslubi hozirgi paytda mushaklarning mutlaq kuchini oshirish uchun eng samarali hisoblanadi. U chegaradagi va chegaraga yaqin bo’lgan og’irliklar bilan ishlashni nazarda tutadi. Mushaklar trenirovkasida maksimal kuchlanishlar uslubi trenajyorlarda va bitta yo ndashishda bitta-ikkita harakatlar yordamida, katta og’irlikdagi shtanga bilan bajariladigan mashqlarda (siltab ko’tarish, dast ko’tarish, o’tirib-turish) namoyon bo’ladi. Trenirovkada hammasi bo’lib 3-4 ta yondashish bajariladi. Yondashishlar o’rtasidagi dam olish oralig’i – 3-5 min.Tobora o’sib boradigan og’irliklar uslubi bitta trenirovka mashg’ulotida singari keyingilarida ham qarshilik ko’rsatish hajmining asta -sekin o’sib borishini nazarda tutadi.Trenirovka mashg’ulotida birinchi yondashishda sportchi 10 marta ko’tara oladigan (10 MT) og’irlikdan 50% ga teng og’irlik bilan boshlash tavsiya etiladi. Ikkinchi yondashishda mashq 10 MT dan 75% og’irlik bilan bajariladi, uchinchi yondashishda esa – 10 MT dan 100% og’irlik bilan bajariladi. Trenirovkayondashishda esa – 10 MT dan 100% og’irlik bilan bajariladi. Trenirovka davomida hammasi bo’lib 3 ta yondashish amalga oshiriladi. Yondashishlar o’rtasidagi dam olish oralig’i – 2-4 min. Har bir yondashishda mashq chega-radagi tezlik bilan aniq toliqib qolgunga qadar bajariladi.Zarbdor uslub tushadigan og’irlikning kinematik energiyasi va shaxsiy gavda og’irligidan foydalanish yo’li orqali mushak guruhlarini zarbdor rag’batlantirishga asoslangan.

Mashqlanayotgan mushaklarning kamayayotgan og’irlik energiyasini yutib olishi mushaklarning faol holatga keskin o’tishiga, ish kuchlanishining tez

rivojlanishiga yordam beradi, mushakda qo’shimcha kuchlanish imkoniyatini hosil qiladi. Bu keyingi itaruvchi harakat shiddati va tezkorligini hamda qoloq ishdan yengib o’tiladigan ishga tez o’tishni ta’minlaydi.Oyoqlar portlovchan kuchini rivojlantirishning zarbdor uslubini qo’llash usuli sifatida ketidan balandlikka yoki uzunlikka sakrash bilan bajariladigan chuqurlikka sakrash mashqlarini aytish mumkin. Mashq 70-80 sm balandlikdan oyoq tizzalarini bir oz bukkan holda yerga tushib, ketidan tez va shiddat bilan yuqoriga otilib chiqish orqali bajariladi. Sakrashlar seriyalab: 2-3 seriyada, har bir seriyada 8-10 tadan sakrashlar bajariladi. Seriyalar o’rtasidagi dam olish oralig’i – 3-5 min. Mashq haftada ko’pi bilan ikki marta bajariladi.Birgalikda ta’sir ko’rsatish uslubi shunga bog’liqki, kurashchining kuch imkoniyatlarini rivojlantirish bevosita ixtisoslashgan mashqlarni bajarish paytida sodir bo’ladi. Bir vaqtning o’zida kurashchining kuch qobiliyatlari va texnik -taktik harakatlari rivojlantiriladi hamda takomillashtiriladi. Kurashda birgalikda ta’sir ko’rsatish uslubidan foydalanishga misol tariqasida shunday mashqlarni keltirish mumkinki, kurashchi bu mashqlarda o’z texnik harakatlarini og’irroq vazn toifasidagi raqib bilan takomillashtiradi.Og’irlikning optimal o’lchamini aniqlab olish juda muhimdir. Haddan tashqari katta o’lcham harakat malakasi tarkibining buzilishiga olib keladi, bu oqibatda harakat texnikasiga salbiy ta’sir ko’rsatadi. Variantililik uslubi asosan turli vazndagi og’irliklar bilan maxsus mashqlarni bajarishni ko’zda tutadi. Har xil vazndagi sheriklar bilan mashqlar seriyalab bajariladi. Bitta seriyada avval og’irroq vazn toifasidagi raqib bilan 10 -12 ta tashlash bajariladi, so’ngra teng vazndagi raqib bilan 15 -16 ta tashlash, shundan keyin o’z vazn toifasidagi raqib bilan 10-12 ta tashlash bajariladi. Hammasi bo’lib 3 seriya bajariladi. Dam olish oralig’i – 3-4 min. Tezkor-kuch sifatlarini (me’yordagi, kichik) rivojlantirishda variantlilik uslubi ayniqsa samaralidirUsullarni ancha og’ir raqib bilan takomillashtirish alohida kuch imko -niyatlarini rivojlantirishga, kichik vazn toifasidagi raqib bilan esa – tezkorlik imkoniyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu, oqibatda musobaqa mashqida natijaning oshishiga olib keladi.Mushaklarning izometrik kuchlanishi uslubi turli mushak guruhlarining 4-6 sek davom etadigan statik maksimal kuchlanishini nazarda tutadi. Izometrik mashqlarning qiymati shundaki, ularning hajmi uncha katta emas, ko’p vaqt olmaydi, bajarilishi ancha oson. Bundan tashqari, ularning yordamida ma’lum bir mushak guruhlariga zarur holatlarda yoki gavda qismlarini bukish yoxud yozishning tegishli bo’g’im burchaklarida tanlab ta’sir ko’rsatish mumkin.

Adabiyotlar:

1.Kerimov F.A., Yusupov N., Kurash. T. 2003y. [136b] процесса Мос,1985 г. [305с]

2.Kerimov F.A. Darslik. Sport soxasidagi ilmiy tadqikrtlar. T. 2004y. [124c]

3.Kerimov F.A. Darslik. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. T., 2007y. [85c]
4.Usmanxodjaev T.S. Jismoniy tarbiya. 7-8 sinf.T. 2004y. [124b]
5.Usmanxodjaev T.S. Jismoniy tarbiya. 10-11 sinf.T. 2004y.[145b]
6.Usmonxo'jaev T.S., Akramov J.A., Tojiyeva M.N., Usmonxo'jaev S.T., Jismoniy tarbiya Darslik.T., 2011г. [135c]

ФУҚАРОЛИК ҚОНУНЧИЛИГИДА ФАКТИК ЭГАЛИКНИ ЎЗИНИ ЎЗИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Сармонов Алимардон Обиджонович
Андижон туман ИИБ Вояга етмаганлар
масалалари бўйича катта инспектор психолог
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737428

Аннотация: Қонунчиликда "ўзини ҳимоя қилиш" атамаси яқинда пайдо бўлди. Фуқаролик кодексида ўзини ўзи ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг универсал усуллари рўйхатига киритилган. Мақолада "ўзини ўзи ҳимоя қилиш" тушунчаси кўп қиррали тушунча сифатида кўриб чиқилган. Шу муносабат билан, ушбу ҳуқуқий категорияга нисбатан турли хил нуқтаи назарлар мавжуд. Ўзини ўзи ҳимоя қилишни таъқиблардан янада самарали тартибга солиш ва ўзини ҳимоя қилиш тушунчасини ўзини ўзи бошқаришдан ажратиш ва ўз-ўзини ҳимоя қилиш қонунийлигини таъминлаш учун Фуқаролик кодексининг 13-моддасини, шу жумладан унда бир қатор шартларни белгилаш тавсия этилади.

Калит сўзлар: эгалик, ҳуқуқий категория, фактик эгаликни шахснинг ўзи ҳимоя қилиши, эгалик ҳуқуқи, эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари, фактик эгалик, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули.

Ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг мустақил усули сифатида 1997 йилда фуқаролик кодексига киритилган. 1964 йилдаги Ўзбекистон ССР фуқаролик кодекси ҳам, 1991 йилдаги Ўзбекистон фуқаролик қонунчилигининг асослари[40] бундай ҳимоя усулини назарда тутмаган. Амалдаги фуқаролик кодексида ўзини ўзи ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг универсал усуллари рўйхатига киритилган (ФКнинг 13-моддаси), аслида эса фуқаролик ҳуқуқларини ўзини ўзи ҳимоя қилиш ҳимоя усули эмас, балки ҳуқуқларни ҳимоя қилиш шакли ҳисобланади[41]. "Ўзини ўзи ҳимоя қилиш" атамаси қонунчиликда нисбатан яқинда пайдо бўлганига қарамай, фуқаролик ҳуқуқи доктринаси ушбу тушунчани илгари ишлатган. "Ўзини ўзи ҳимоя қилиш" тушунчасининг кенг ва тор маъносида мавжуд. Кенг маънода, бу субектив ҳуқуққа эга бўлган шахснинг ушбу ҳуқуқни бузилишдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларидир (шу жумладан судга даъво, шикоят бериш, судда адвокат ёрдамисиз фуқаролик ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш ва

[40] Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 31 мая 1991 г. № 2211-1 // Ведомости СНД и ВС СССР. 1991. № 26, ст. 733 (кучини йўқотган).
[41] Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав // Механизм защиты субъективных гражданских прав: сборник научных трудов. Ярославль, 1990. – 16 с.

бошқалар). Тор, фуқаролик маъносида, бу ҳуқуқ бузилишни олдини олиш ва унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган шахснинг ҳаракатларидир[42]. "Ўзини ўзи ҳимоя қилиш" тушунчаси ўзига хослиги билан кўп қиррали тушунчадир. Шу муносабат билан, ушбу ҳуқуқий категорияга нисбатан турли хил нуқтаи назарлар мавжуд. Уларнинг барчасини учта асосий йўналишга ажратиш мумкин.

Ўзини ўзи ҳимоя қилиш бўйича биринчи йўналиш вакиллари фақат шартномавий бўлмаган муносабатларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқлари бузилишидан ҳимоя қилишга қаратилган бундай ҳаракатларни тушунадилар[43]. Шундай қилиб, В.Р.Грибановнинг таъкидлашича, фуқаролик ҳуқуқларини ўзини ўзи ҳимоя қилиш ваколатли шахс томонидан қонун билан тақиқланмаган ва унинг шахсий, шунингдек мулкий ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракатларни амалга оширишдир"[44].

Иккинчи йўналиш вакиллари ўзини ҳимоя қилишдан фақат шартнома муносабатлари доирасида фойдаланишга рухсат этилишини таъкидлашади[45].

Учинчи йўналиш вакиллари биринчи ва иккинчи йўналиш вакилларининг фикрларини бирлаштиради. Уларнинг сўзларига кўра, ҳуқуқларни ўзини ўзи ҳимоя қилиш - бу шартномадан ташқари, шу жумладан шартномавий муносабатларда фуқаролик ҳуқуқларининг бузилишидан ҳимоя қилувчи у ёки бу ҳаракатлардир. Фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилиши ҳақидаги бундай қарашни М.И.Брагинский[46] ва А.П.Сергеевлар[47] ҳам таъкидлашади.

Шундай қилиб, цивилистикадаги ҳуқуқларни ўзини ҳимоя қилиш бўйича устуворликка эга бўлган фикрга кўра, ўзини ҳимоя қилиш ашёвий ҳуқуқий муносабатларда қўлланилмайди, аммо мулкдорнинг мол-мулкига зарар етказилган тақдирда, у бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун ушбу усулни қўллаши мумкин. Бундан ташқари, ўзини ҳимоя қилиш усули сифатида ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракатларни ҳам, фуқаролик ҳуқуқбузарликларининг олдини олишга қаратилган ҳаракатларни ҳам, шу жумладан хусусий мулк соҳасини ҳам ўз ичига олиши керак деган фикр мавжуд.

Шуни таъкидлаш керакки, ўзини ҳимоя қилиш, нарсаларга ҳақиқий эгалик қилиш ҳолатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги табиийлигига қарамай, эгаликни ҳимоя қилишнинг махсус воситаси эмас. ФКнинг 11 ва 13-моддаларига мувофиқ, қонуний эга ўз мол-мулкига бўлган ҳуқуқни ўзи ҳимоя қилиш мумкин ва бу мулк

[42] Свердлык Г.А., Страунинг Э.Л. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав // Государство и право. 1998. № 5. – С. 17.
[43] Маслимова А.А. Самозащита фактического владения в гражданском праве России // Правовое государство: теория и практика. 2015). – № 2 (40). – С. 97.
[44] Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. – 160 с.
[45] Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве: дис. ... к.ю.н. Свердловск, 1973. – 82 с.
[46] Комментарий к части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей/Под общ. ред. М.И. Брагинского. М.: Фонд «Правовая культура», 1995. – 56 с.
[47] Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Гражданское право. Том 1. М.: Проспект, 2011. – 284 с.

ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг энг соддалаштирилган усулларидан биридир. Ноқонуний (титулсиз) эганинг ҳуқуқи йўқлиги, унинг фактик эгалигини зарурий мудофаа доирасида ҳимоя қилиш институти доирасида ўзбошимчалик билан тажовуздан ҳимоя қилиш имкониятига тўсқинлик қилмайди. Шунга кўра, ўзини ҳимоя қилиш институти фактик эгалик соҳасига ҳам тааллуқлидир.

ФК 13-моддасининг ўзини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг асосий муаммоси шундаки, ушбу моддада умумий маънода тақдим этилган ўзини ҳимоя қилишнинг ўзи, ҳеч қандай махсус мақомсиз, уни ўзбошимчаликдан ажратишга имкон бермайди, амалда бундай ҳаракатларни ноқонуний деб билиш хавфи каттадир. Шунинг учун мулкни ҳимоя қилишда устуворлик, албатта, суд жараёнига берилади.

Амалдаги қонунчиликда эгаликнинг ўзини ўзи ҳимоя қилишни ривожлантириш истиқболлари ҳақида гапирганда, шуни таъкидлаш керакки, дастлаб ФКнинг янги таҳрири лойиҳасини[48] ишлаб чиқувчилар ФКнинг "Ашёвий ҳуқуқлар" деб номланадиган 2-бобини ислоҳ қилишга алоҳида эътибор қаратишган ва бунда эгаликни ўзини ҳимоя қилиш мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари орасида санаб ўтилган. ФКнинг янги таҳрири лойиҳасида мулкни ҳимоя қилиш мулкдор томонидан мустақил равишда (ўзини ҳимоя қилиш) ваколатли давлат органларига ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига мурожаат қилиш орқали, шунингдек судда амалга оширилиши мумкинлиги белгиланган. Мулкни ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳар қандай тарзда бузилиш билан мутаносиб равишда амалга оширилиши мумкин ва унинг олдини олиш учун зарур бўлган ҳаракатлардан ташқарига чиқмайди. Бироқ, ҳозирги вақтда юқоридаги қоидалар амалдаги фуқаролик кодексида мавжуд эмас. Бундан ташқари, келажакда мулкни ўзини ҳимоя қилиш концепциясининг йўқлиги ҳақиқий эгаларининг муайян ҳаракатларининг қонунийлиги ҳақидаги низоларга олиб келади.

Эгаликни бузиш тўғрисидаги талабни қонун томонидан рухсат етилган ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилишни ифодаловчи ҳаракатлардан, иккинчисини эса ўзбошимчалик ҳаракатларидан ажратиш масаласи муҳим бўлиб туюлади. Эгаликни ҳимоя қилиш тарихан амалий, фактик механизм сифатида шаклланган бўлиб, унинг мақсади ижтимоий муносабатларни оқилона ва мақсадга мувофиқлик тамойиллари асосида мақбул тартибга солишдир. Шу сабабли ушбу усулни, бузилган эгалик ҳуқуқи субъектида қонун доирасида бузилишга қадар мавжуд бўлган ҳолатни эгалик ёки анъанавий (виндикацион, негатор, шартномавий) даъволарни тақдим этиш йўли билан мустақил тиклаш имкониятини мавжуд бўлгани ҳолда, ушбу субъектга муайян имконият

[48] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф–5464-сон фармойиши билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси

қолдирмасдан ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилишга тўсиққа айлантириш ўринсиздир. Шунинг учун ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиши доирасида содир этилган ҳаракатлар ўзбошимчалик деб баҳоланмаслиги, яъни, эгаликни посессор ҳимоя қилиш билан баратраф этмаслиги лозим.

Қонун шахсга ўзини ўзи ҳимоя қилиш чораларини қўллашга имкон берадиган вазиятларнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ҳимоя қилинаётган шахснинг хатти-ҳаракатларига бир қатор талабларни ишлаб чиққан. Хусусан, ўзини ҳимоя қилишга фақат тахмин қилинган ҳуқуқдан эмас, балки ҳақиқий ҳуқуқ учун рухсат берилади; ўзини ўзи ҳимоя қилишда етказилган зарар аслида етказилган ёки олдини олинган зарарга аниқ номутаносиб бўлмаслиги керак; инсон ҳаёти ва соғлиғи мулкдан кўра қимматроқ қадриятлар деб ҳисобланади ва шунинг учун мулкий қадриятларга тажовуз қилган одамнинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказишда ўзини ҳимоя қиладиган шахснинг хатти-ҳаракати айниқса мувозанатли бўлиши керак[49]. Бу ҳуқуқни қўллаш амалиёти томонидан тасдиқланади. Мулк эгасининг фактик ҳаракатлари билан эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш, агар ушбу ҳаракатлар эгалик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки бузиш учун ҳақиқий тажовузни ташкил этса, агар ушбу ҳаракатлар қонун томонидан зарурий мудофаа ёки охирги зарурат ҳолати учун белгиланган талабларга жавоб берса, агар ушбу ҳаракатлардан олдинги ҳолатлар эгасининг зудлик билан аралашувини, унинг мутаносиб таъсирини талаб қилса ва эгасига бир нечта хатти-ҳаракатлардан бирини танлаш имкониятини бермаса ҳуқуқнинг ўзини ўзи ҳимоя қилиш хусусиятига хос деб ҳисобланади.

Фуқаролик қонунчилигидаги зарурий мудофаани жиноят қонунчилигига нисбатан кенгроқ тушунишни ҳисобга олган ҳолда[50], билвосита эгаси томонидан мулкни тўғридан-тўғри эгасидан тортиб олиш, шунингдек, баъзи ҳолатларда ўзини ҳимоя қилиш сифатида тан олиниши керак (масалан, ижарага берувчи ижарачи томонидан ижара нарсасини йўқ қилишга қаратилган ҳаракатлар тўғрисида хабардор бўлиши билан дарҳол ижарага олувчидан ижара нарсасини олиб қўйишга ҳақли, чунки юзага келган ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ҳар қандай кечикиш унинг ижара нарсасининг нобуд бўлишига олиб келиши мумкин).

Шу билан бирга, эгалик ҳуқуқини бузган шахсдан ёки эгалик ҳуқуқини қайтариб бериш вақти тугагандан сўнг ашё дарҳол қайтариб берилмаганда

[49] Свердлык Г.А., Страунинг Э.Л. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация // Хозяйство и право. 1999. № 1. – С. 38.

[50] Максимов, В. А., Матросов, А. А., Шелайкин, Р. С. Гражданско-правовые средства стимулирования поведения граждан и сотрудников ОВД в борьбе с преступностью // Сборник научных статей и докладов по результатам международной научно-практической конференции Калифорнии, США «Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach» («Научный поиск в современном мире: теоретические основы и инновационный подход») при поддержке B&M Publishing (г. Калифорния, США) 20 апреля 2015 г.

эгалик ҳуқуқини йўқотган шахс томонидан ашёни куч билан тортиб олиниши ўзини ўзи ҳимоя қилиш сифатида баҳоланмайди. Ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиш, агар у зарурий мудофаа ёки охирги зарурат доирасида содир этилмаса, эгалик ҳуқуқини бузувчи ишонганидек, унга тегишли бўлган нарсани бошқа бировнинг эгалигидан тортиб олиш ҳуқуқини ўзини ҳимоя қилиш деб ҳисоблаш мумкин эмас.

Ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиш белгилари бўлмаган ҳолларда, у фақат юрисдикция чоралари билан – посессор ёки петитор даъволари орқали ҳимоя қилинади; бошқа ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ўзбошимчалик сифатида кўриб чиқилиши керак, ўзбошимчаликнинг олдини олиш учун эса аввал бошданоқ эгаликни посессор ҳимоя қилиш йўлантирилган ҳисобланади. Ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиш концепциясига ёки ўзини ўзи бошқариш тушунчасига кирадиган субъект хулқ-атворининг малакаси суд томонидан ҳар бир аниқ ишда мулкчилик тўғрисидаги низони кўриб чиқишда, ишнинг ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

Шундай қилиб, эгалик даъвосини кўриб чиқиш пайтида эгаликдан маҳрум қилиш ҳуқуқни ўзини ўзи ҳимоя қилиш доирасида содир бўлганлигини аниқлаб, суд даъвони қондиришдан бош тортиши керак. Эгалик даъвосининг асоси, яъни даъвогар ўз даъволарини чиқарадиган фактик маълумотлар, низоли ашё даъвогарнинг эгалигида эканлиги, шунингдек жавобгар томонидан эгалик қилишдан маҳрум қилиш ёки уни бузиш фактлари мавжуд бўлиши лозим. Суд қарор қабул қилгунга қадар эгалик қилиш жараёнида айнан шу фактлар исботланиши ёки рад этилиши зарур.

Шу билан бирга, эгаликка оид даъвони кўриб чиқишда исботланиши керак бўлган ҳолатлар қаторига даъвогарнинг эгалик қилишдан маҳрум қилиш ёки бузишдан олдин низоли ашёга фактик эгалик қилиши; жавобгар томонидан ашёнинг олиб қўйилиши ёки даъвогарнинг эгалигини бузадиган ҳаракатларни содир этилиши (даъвогар томонидан исботланади); жавобгарнинг ҳаракатларида ўзини ўзи ҳимоя қилиш белгиларининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги (жавобгар томониданисботланади) киради. Агар эгалик даъвоси даъвогарни эгаликдан маҳрум қилишга алоқаси бўлмаган, даъво аризаси бериш пайтида низонинг предмети бўлган ашё унинг фактик эгалигига ўтиб қолган шахсга нисбатан қўзғатилган бўлса, суд даъвогарни эгалик қилишдан маҳрум қилган шахснинг ҳаракатларида ҳуқуқнинг ўзини ўзи ҳимоя қилиш белгиларининг мавжудлигини ёки йўқлигини аниқлайди.

Шуни таъкидлаш керакки, низоли ашёнинг фактик эгасининг жараёнга жалб қилиниши жавобгар томонидан процессуал шериклик зарурлигини англатмайди, чунки низони кўриб чиқиш натижаси якуний эмас, балки вақтинчалик қарор ҳисобланади. Бундай ҳолда, суд бу ашёни даъвогарнинг ҳуқуқи бузилишидан

олдин унинг ихтиёрида бўлганлигини ва мулкни тортиб олиш учун ўзбошимчалик билан ҳаракат қилиш фактини аниқлаши, шунингдек, ашёни охир-оқибат жавобгарга берган эгаликни бузувчининг ушбу ҳаракатлари ҳуқуқни ўзи ҳимоя қилишнинг қонуний хусусиятига эгалигини текшириши лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ўзини ҳимоя қилиш, ҳақиқий эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш остида, ҳақиқий эгаси нарсага эгалик қилишда ҳақиқий эгасининг манфаатларини бузган шахсларнинг тажовузларини бартарафга қаратилган қонуний ҳаракатларни, шунингдек йўқотилган эгаликни тиклашга қаратилган ҳаракатларни амалга оширади. Шунга кўра, фактик эгаликни юрисдикциясиз ҳимоя қилишнинг самарали механизми нафақат ўзини ўзи ҳимоя қилиш ва ўзбошимчаликни ажратибгина қолмай, балки даъволарни ҳимоя қилиш шакли учун асос бўлиши керак.

Кўриниб турибдики, тажовузлардан ўзини ўз ҳимоя қилишни янада самарали тартибга солиш ва ўзбошимчаликдан ўзини ўз ҳимоя қилиш тушунчасини чегаралаш учун ФКнинг 13-моддасини аниқлаштириш, шу жумладан унда ўз-ўзини ҳимоя қилишнинг қонунийлигини таъминлаш учун бир қатор шартларни белгилаш тавсия этилади. Бундай шартлар қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим: ашёга эгалик қилишда эгасининг манфаатларини реал бузилиш хавфи мавжудлиги, акс ҳолда бу фақат мулк ҳуқуқларини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин; қоидабузарлик ёки унинг таҳдидига нисбатан ҳаракатнинг мутаносиблиги (зарурий мудофаа, охирги зарурат), акс ҳолда жабрланувчининг ҳаракатлари ҳуқуқбузарлик характерига эга бўлади.

НАРОДНОЕ УСТНОЕ ТВОРЧЕСТВО И ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Турсоатов Адхам Асадович
Преподаватель кафедры русского
языка и литературы ДИПП.
Авазов Фузайл Ахмедович
Студент ДИПП
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737437

Аннотация: В данной статье подробно описывается народное творчество, его методы, которые с древнейших времен являлись мощным средством в области воспитания и нравственности трудящихся.

Педагогическая практика определена как методическая, обосновывается и кратко характеризуется ее содержание.

Ключевые слова: узбекские мыслители, славные деятели науки, искусства и литературы, педагогические взгляды, древняя система национального воспитания, физическое, умственное совершенство, нравственные качества, эстетический вкус, народное творчество.

BOLALARNI TARBIYALASHDA XALQ OG'ZAKI IJODI VA MEHNAT TA'LIMI

Tursoatov Adham Asadovich
DTPI rus tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi.
Avazov Fuzayl Axmedovich
DTPI talabasi

Annotatsiya: ushbu maqolada qadimgi zamonlardan beri ishchilarni tarbiyalash va axloq sohasida kuchli vosita bo'lgan xalq ijodi, uning usullari batafsil bayon etilgan.

Pedagogik amaliyot uslubiy sifatida belgilanadi, uning mazmuni asoslanadi va qisqacha tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: o'zbek mutafakkirlari, ilm-fan, san'at va adabiyotning ulug'vor namoyandalari, pedagogik qarashlar, qadimiy milliy ta'lim tizimi, jismoniy, aqliy mukammallik, axloqiy fazilatlar, estetik did, xalq ijodi.

FOLK ORAL CREATIVITY AND LABOR EDUCATION IN THE UPBRINGING OF CHILDREN

Tursoatov Adham Asadovich
Teacher of the department of
Russian Language and Literature DIEP.
Avazov Fuzayl Axmedovich
Student DIEP

Abstract: This article describes in detail folk art, its methods, which since ancient times have been a powerful tool in the field of education and morality of workers.

Pedagogical practice is defined as methodical, its content is substantiated and briefly characterized.

Keywords: Uzbek thinkers, glorious figures of science, art and literature, pedagogical views, ancient system of national education, physical, mental perfection, moral qualities, aesthetic taste, folk art.

Воспитание детей было важнейшей задачей всех народов. И сегодня этот вопрос является самой актуальной темой. Мы прекрасно понимаем, насколько правдивы слова известного просветителя Абдуллы Авлони с глубоким смыслом: “воспитание - это для нас вопрос либо жизни - либо смерти, либо спасения - либо разрушения, либо счастья-либо катастрофы”. Всем нам очевидны как разочарования, которые возникают в ситуации пренебрежительного отношения к вопросам воспитания, так и пагубные последствия, которые оно вызывает. Но если вы сегодня скажете это нашим людям, то скажите: “что бы вы ни делали, если бы не работали!", "Видишь, нелегко, жизненные заботы, детская еда и питье, вечер одежды ..."Да, теперь, если он выживет сам, воспитание будет иметь значение...”

Нет, воспитание - это не то, о чем можно говорить. Страсть к нему обязательна. Стремившие богатству страдает от страсти к одежде и нуждается в воспитании. Как будто у большинства людей нет лишнего времени, чтобы заниматься воспитанием детей. Однако заниматься вопросами воспитания нужно каждую минуту, а не в сверхурочное время. Ученые выяснили, что есть родители, которые выделяют на воспитание ребенка всего двенадцать минут в сутки. Эти моменты также можно потратить, в основном, сидя за столом, когда ребенок выходит на улицу, на небольшие выговоры, которые ему делают по дороге в школу.

Наш великий соотечественник имам Газали говорит: "Дети - это вклад родителей. Сердце ребенка - драгоценная жемчужина, свободная от изображения каких-либо узоров. Какой бы узор ни был уложен, он принимает, где бы он ни сгибался, он изгибается. Если учить добру, оно будет расти вместе с ним и

достигнет блаженства в мире и в загробной жизни. В награду ему будут сопутствовать его родители и наставники. Если его приучить ко злу, оставить на произвол судьбы, как животное, он в конечном итоге погибнет. И грех лежит на плече тех, кто несет ответственность за его воспитание".

Ведь сегодня, в эпоху, когда наука и образование развиваются последовательно, воспитание, несомненно, является обязательным условием, лежащим в основе образования. Поэтому целесообразно, чтобы наука велась на учебно-воспитательной основе. Кроме того, пока цель каждого педагога, учителя и наставника в обучении –воспитание кадров с светлым будущим, стоящих на службе Родине и стране, такое воспитание не останется безрезультатным. То есть учитель и наставник сегодняшнего дня обязан самоотверженно обучать человека, которого он обучает, и при этом быть увлеченным воспитателем.

Мы не должны забывать, что от того, какое образование и воспитание получат наши дети и молодежь сегодня, зависит будущее страны, развитие нашей Родины и то, каким будет завтрашний день нашего народа. По этой причине важно, чтобы каждый родитель, наставник и наставник видел человека в первую очередь в образе каждого ребенка. Исходя из этого простого требования, мы должны признать, что главной целью и задачей образовательно-воспитательной сферы должно стать воспитание подрастающей молодежи до совершеннолетия, способного к самостоятельному и широкому мышлению, полноценного человека, живущего осознанно.

Как известно, наши предки издавна считали науку, образование и воспитание бесценным достоянием, главным условием и залогом человеческого совершенствования и развития нации. Конечно, воспитание-это продукт сознания, но в то же время важнейший фактор, определяющий уровень сознания и его развитие, то есть формирующий и обогащающий народную духовность. Следовательно, духовность нельзя развивать без изменения системы воспитания и сознания на этой основе.

Известный русский педагог к. Д. Ушинский говорил, что» если воспитание делает человека счастливым, то оно должно воспитывать его не для счастья, а для жизненной счасья". Духовные и просветительские памятники узбекского народа нельзя рассматривать изолированно от педагогики других народов. Народная педагогика очень многие воспитательные вопросы носят общечеловеческий характер. В этом отношении книга чешского ученого Ольги Спаловой " Народ корни педагогики ищут в древних традициях, сказках, песнях и так далее, что означает идти по пути нового и полезного. Со сколькими проблемами вы там сталкиваетесь. Вы можете легко найти то, что характерно для одного народа с другой стороны земного шара, сколько захотите. "Я согласен с этим мнением.

Важную роль в воспитании ребенка играет народное устное творчество. У каждого народа есть свое собственное устное богатое творчество. Чрезвычайно важную роль играет воспитание трудолюбивых молодых людей, такое как сказки, притчи, легенды, эпосы.

Как и у других народов, узбекское народное поэтическое творчество оставило в художественной форме лучшие традиции, опыт, умения, сноровки и привычки, созданные в процессе труда народных масс, в качестве духовного наследия из поколения в поколение. Трудовой опыт, навыки и умения, появившиеся в процессе труда, всегда прославлялись нашим народом и занимали священное место во всех жанрах народного поэтического творчества.

Земля ушиблена дождем,

Родами эль синяк,

Без труда не будет удовольствия.

в пословицах, древних песнях труд высоко ценится как материальное и духовное богатство общества, красота- украшение людей.

Труд занимает центральное место и в других жанрах устного народного творчества, таких как пословицы и песни.

Например: в сказке” Разум и богатство " престарелый отец зовет своих сыновей к себе и хочет проверить каждого на то, что он умен и долговолен. Затем один сын может похвастаться золотым кольцом с изумрудными глазами, один-чеканным чапоном, а другой-ремнем с серебряными и жемчужными гвоздями. Младший сын говорит, что у него нет дорогих вещей, как у его братьев. ” Но у меня есть трудолюбивая рука, у меня храброе сердце, у меня умная голова". Ответ младшего сына – пуповина, которая понравится старику и оставит ему только наследство.

Это свидетельствует о том, что и богатырское сердце, и умная голова созревают в процессе труда. К ним относятся такие сказки, как «Три братья-богатыря», «протяни ногу к одеялу», «Сусамбиль». Пословицы, песни и сказки показывают, что труд-основа, источник всех благ в жизни человека, главный фактор созревания личности. Вместе с тем, в материалах народного творчества описывается, что и цель, и добрые намерения, и надежды людей воплощаются в жизнь только благодаря труду. Например: в известном эпосе узбекского народа “Фархад и Ширин” описывается, как Фархад достиг своей цели только благодаря огромному труду.

Какое то время Фархад был слугой. Все были в восторге от оказанной услуги. Хотя Фархад был сыном падишаха, он научился многим ремеслам. Не только изучение ремесла, но и использование его на благо народа побуждает к тому, что его следует использовать с умом.

Хунни-приемный сын неткум конец, В прах ли я увезен конец.

Он говорит, что я буду делать, не изучая ремесло и не используя его, я возьму его в могилу, в почву. Сказки и пословицы, подобные приведенным выше, показывают, какое большое значение имеет труд для развития личности человека, и побуждают подрастающее поколение уважать труд, быть трудолюбивым. Обобщение ценностных дидактических мыслей людей, возникших в результате трудового опыта человеческой жизни, оказало положительное влияние на народную педагогику.

Полученный в процессе труда трудовой опыт трудящихся народных масс - методы, средства и приемы, выдержавшие неоднократные испытания в отношении трудовой квалификации, умений, привычек и подготовки подрастающего поколения к труду, стали дидактическим пособием народной педагогики. Именно поэтому в трудолюбивой народной семье первоочередным человеческим долгом родителей и старшего поколения в целом считалось трудолюбивое воспитание собственных детей.

Семья, семейное воспитание также занимают ведущее место в приучении детей к труду, воспитании трудолюбия. Следовательно, ребенок, родившийся в узбекской семье, с открытыми глазами увидел рабочую среду, людей труда. Ребенок вырос в этой среде, и, с другой стороны, эта трудолюбивая семья продолжала оказывать воспитательное влияние на молодое поколение в образе без проповеди, который учил его ценности труда, невозможности жить без труда. В результате дети с трехлетнего возраста были вовлечены в начальный труд в семье. В возрасте 12-14 лет ребенок вырастет способным к участию во всех видах физического труда в сельском хозяйстве и его обширной отрасли.

Это продолжалось на протяжении долгих исторических периодов как вид воспитания, имеющий традиционный характер, укоренившийся в обычаях нашего народа в отношении воспитания детей. В жизни узбекского народа физический труд детей в семье адаптирован к их физическому и психологическому созреванию и выполняется детям Вместо вывода следует сказать, что воспитание наших детей на основе науки и образования целесообразно, в то время как воспитание на их месте тесно связано с духовностью. Ведь молодые считаются будущими хозяевами. А в образовании и воспитании нашей молодежи большое значение имеет духовное воспитание. О духовном воспитании наших детей в работе “высокая духовность – непобедимая сила” особо подчеркивая:” если мы потеряем бдительность и чуткость, решимость и ответственность в этом вопросе, если мы оставим эту чрезвычайно важную работу на произвол судьбы, на произвол судьбы, мы можем потерять духовность, историческую память, подпитываемую и подпитываемую нашими священными ценностями, и в конечном итоге отклониться от пути всеобщего прогресса, к которому мы стремимся",-постоянно вспоминал он. мы должны

поймать. Самое главное, давайте воспитывать наших детей здоровыми, совершенными людьми, чтобы они были верны своим предкам, истории, Родине, родному языку, национальным ценностям, традициям нашей священной религии.

Использованная литература:

1. Миртурсунов "Узбекская народная педагогика". Издательство Наука-1973.
2. Асадович, Т. А. . (2023). Узбекская Народная Педагогика. Народное Творчество И Методы Воспитания В Приобщении Детей И Молодежи К Человеческим Качествам. *Miasto Przyszłości*, *31*, 290–292. Retrieved from http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1037
3. Авазова, С. А. (2021). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГРАФИЧЕСКОГО ОРГАНАЙЗЕРА «ТОПОР»(«ТОПОР, СРУБИВШИЙ ГЕНИЕВ») НА ЗАНЯТИЯХ РАЗНЫХ ДИСЦИПЛИН. *Academic research in educational sciences*, *2*(NUU Conference 1), 182-186.
4. Turaevna, C. S., & Akhmedovna, A. S. (2021). The use of fishban in the study of literature. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(8), 559-564.
5. Т. Мирзаев Хади Зариф'. "G. Издательство художественной литературы" Гулям". Ташкент-1970
6. Asadovich, T. A. (2023). UZBEK FOLK PEDAGOGY. *Science and Innovation*, *2*(1), 10-13.
7. Чориева, Ш. Т., & Авазова, С. А. (2021). Использование графических органайзеров в процессе обучения русскому языку и литературе.
8. Asadovich, T. A. (2022). Difficulties in the Formation of Nominal Parts of Speech. *American Journal of Economics and Business Management*, *5*(8), 225-227.

ТУРКИСТОНДА БОШҚАРУВ ТИЗИМИ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИДА

Валиева Нафиса Абдумажитовна
Наманган давлат педагогика институти катта ўқитувчиси
nafisavaliyeva1981@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737446

Аннотация: Ушбу мақолада Туркистон минтақасида сиёсий ҳаёт, жумладан бошқарув тизимидаги камчиликлар, халқнинг аҳволи, зиёлиларнинг муносабати, уларнинг маънавий ҳаётга таъсир ўтказишга ҳаракат қилишлари хусусида маълумот берилади.

Калит сўзлар: Мулкдор, уламолар, қозилар, акциядорлик жамиятлари, Туркистон генерал–губернаторлиги, «инородец» («бегона зот»), туземец («ерли аҳоли»).

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ В ТУРКЕСТАНА В ЛИТЕРАТУРНОМ АНАЛИЗЕ

Валиева Нафиса Абдумажитовна,
старший преподаватель Наманганского
государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье представлена информация о политической жизни Туркестанского края, в том числе о недостатках системы управления, состоянии народа, отношении интеллигенции, ее стремлении влиять на духовную жизнь.

Ключевые слова: Владелец, писцы, судьи, акционерные общества, Туркестанское генерал-губернаторство, «инородец» («иностранная порода»), туземец («землевладельческое население»).

MANAGEMENT SYSTEM IN TURKESTAN IN LITERATURE ANALYSIS

Valieva Nafisa Abdumajitovna
senior teacher of the Namangan
State Pedagogical Institute

Annotation: This article provides information about the political life of the Turkestan region, including the shortcomings of the management system, the state of the people, the attitude of the intelligentsia, its desire to influence the spiritual life.

Key words: Owner, scribes, judges, joint-stock companies, Turkestan Governor-Generalship, "foreigner" ("foreign breed"), native ("landowning population").

КИРИШ (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

1917 йилнинг февралидан то октябригача бўлган давр Туркистон халқларининг сиёсий уйғониши, ўлкада кўп асрлик ривожланиш тарихига эга бўлган миллий давлатчиликнинг анъанавий асосларини ҳисобга олган ҳолда республика, парламент бошқаруви шаклини ўрнатишга уриниш борасида якдил бўлган миллий сиёсий кучларнинг ташкилий жиҳатдан расмийлашувида муҳим босқич сифатида характерланади. 1917 йил октябри дан 1920 йил охиригача бўлган давр шу билан характерланадики, унда Туркистоннинг миллий-ватанпарвар зиёлилари ва кучлари совет ҳукумати томонидан декрет тарзида эълон қилинган халқларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқини амалга оширишга киришади. Мазкур сиёсий ҳаракатлар «Туркистон Мухторияти»ни эълон қилиниши, мустақиллик ва озодлик учун қуролли курашни бошланиши билан намоён булди. Айнан шу йилларда чоризмнинг марказлаштириш ва руслаштириш ҳамда агрессив-шовинистик мақсадларйни ўзига мақсад қилиб олган совет мустамлакачилиги ўлкада мустаҳкам ўрнашиб олди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATURE REVIEW)

XIX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб чоризмнинг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати Россия жамоатчилигининг фикр-эътиборини ўзига жалб қила бошлади. Мазкур муаммонинг турли жиҳатлари Туркистонда ва Россияда чиқадиган газета ва журналларда эълон қилинган ижтимоий-иқтисодий таҳлилий материалларда, мақола ва тақризларда фаол муҳокама қилина бошланди[1]. Мақолаларнинг мавзу қамрови анча кенг бўлиб, уларда ҳукумат доираларининг Ўрта Осиё хонликларини босиб олиш, уларни мустамлакага айлантириш борасидаги чора-тадбирлари, у ёки бу сиёсий қийинчиликларни ҳал қилишнинг ҳарбий усуллари, Туркистон маъмуриятининг халқ оммаси норозиликларини зўравонлик билан бостириш сиёсати муҳокама қилинар, Россия давлатчилиги асосларини Туркистон жамиятига фаол жорий этишнинг туғрилиги ва мақсадга мувофиқлиги юзасидан мунозаралар олиб бориларди. Туркистонда чоризм маъмуриятининг ишчанлиги ҳақида турли тахминлар айтилиб, амалдор-бюрократик аппарат томонидан амалга оширилаётган «культуртрегерлик» ва маърифий тадбирларнинг муваффақияти хусусида жиддий шубҳа билдирилган, бу аппаратнинг порахўрликка, зўравонликка асосланганлиги ва «янги колонияни рационал» эксплуатация қилиш га ноқобиллиги ҳақидаги фактлар кўплаб келтирилган. Чоризм Туркистонни “капиталисток усуллар” билан ўзлаштиришга имкон беришни истамасликда

очиқдан-очиқ айбланган. Туркистон маъмурларини танқид қилиш компанияси Туркистонни бошқаришга доир 1871 ва 1873 йиллардаги низом лойихалари ҳукуматга тасдиқлаш учун тақдим этилганидан кейин, ҳамда америкалик дипломат Е.Скайлернинг Ўрта Осиёга ташрифи (1873 йил мартдан ноябргача) тўғрисидаги ҳисоботи эълон қилинганидан сўнг айниқса қизғин тус олди. Дипломатнинг ҳисоботида Туркистондаги аҳвол[2], рус маъмурларининг Ўрта Осиёдаги хонликлар ва қўшни мамлакатлар билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги масалалар шарҳи билан биргаликда, Туркистон маъмуриятининг «ишчан» сифатларини характерловчи материаллар ҳам берилган эди. Е.Скайлер рус маъмурияти сафларида катта ойликка эга булиш ва мўмай бойлик орттириш ниятида бўлган кишилар кўплигини алоҳида қайд этиб ўтади; Перовск, Авлиёота ва Қурама уездларида қайд этилган порахўрлик ва ғазна пулини ўғирлаш ҳолатлари ҳамда Хўжанд, Верний, Копал ва Перовскдаги маъмурларнинг бошбошдоқликларидан мисоллар келтиради. Скайлернинг фикрича, амалдорларнинг ноқонуний йиғимлари, бошбошдоқлиги, солиқ тизимининг тартибга солинмаганлиги маҳаллий аҳолининг кенг норозилигини келтириб чиқариши ва бу билан чоризмнинг минтақадаги ҳукмронлигига хавф туғдириши мумкин эди[3]. Туркистоннинг табиий ресурсларига ва уни бошқаришга қизиқиш кучайиши билан расмий йўналишларга бағишлаб эълон қилинган ишлар ҳам пайдо бўлди[4]. Бу ишларнинг бир қисми Ўрта Осиёни босиб олиш, бир қисми эса маъмурий ва мустамлака қурилиши масалаларига, Россиянинг минтақадаги мафкуравий, иқтисодий ва савдо-сотиқ имкониятларини кенгайтириш йўлларига, Россиянинг бу соҳалардаги гегемонлигини таъминлаш усулларига, мустамлакачиликнинг Россия моделини «такомиллаштириш» борасида муаллифларнинг тавсияларига бағишланган. Бироқ, бу ишларнинг барчасида чоризмнинг минтақада юритган босқинчилик сиёсатининг принципиал асосларига шубҳа билдирилмайди, аксинча, у чоризмнинг ташқи сиёсатдаги ютуқлари сифатида мадҳ этилади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Ушбу фикр-мулоҳазаларга асос бўлган тарихий материаллар муаллифлар томонидан бир ёклама ва бузиб кўрсатилгани сабабли, уларнинг ишларига нисбатан танқидий ёндашувни талаб қилади. Манбаларга мурожаат этган ҳолда ушбу масалага ойдинлик киритайлик. Масалан, муаллифларнинг фикрича гўёки, рус маъмурлари Туркистонда маъмурий, молиявий, судлов ва бошқа хил «ислоҳотлар»ни амалга оширишда, энг аввало, хайрли мақсадларни: Туркистон халқларини «Европа тараққиёти» даражасига эриштириш, янги «фуқаролик жамияти»ни қуришни кўзлаган. Ўзаро урушлар, Ўрта Осиёдаги ҳокимларнинг зўравонлиги ва талон-тарожларидан чарчаган Туркистон халқлари гўёки ўзлари Россия тасарруфига ўтишга интилган, чоризм тузумига фақат маҳаллий хон, бек

ва руҳонийларнинг айрим вакилларигина қаршилик кўрсатган, деган ғоялар тарғиб қилинади.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Шундай қилиб, мустамлакачилик давридаги расмий адабиётлар самодержавиенинг Ўрта Осиё минтақасидаги манфаатларини ҳимоя қилиш , унинг ўлкани босиб олиш, мустамлакага айлантириш ва ўлкани бошқариш тизимини яратиш борасидаги барча тадбирларини оқлашдан иборат булган умумий мақсадли кўрсатма остида яратилди. Уларда биз тадқиқ қилаётган мавзунинг фақат айрим қирраларигина ўз аксини топган. Шунга қарамай тарихий нуқтаи назардан, кўплаб қимматли манбаларни умумлаштирган бу ишлар, шубҳасиз, эътиборга лойиқдир. XX асрнинг 20-30-йиллари бошларида тарихчилар янги совет тузуми шароитида Туркистон тарихидаги реал фактлар ва мураккаб воқеа-ҳодисаларни илмий англаб етиш борасида дастлабки уринишларни амалга оширган. Самодержавие ва унинг миллий минтақалардаги сиёсатига танқидий муносабат ўта долзарб бўлган бир даврда яратилган бу ишлар мунозарали булиб, эҳтирос билан ёзилганлиги яққол кўзга ташланади. «Халқлар турмаси»ни[5] бузиб, ўрнида «энг инсонпарвар, энг адолатли жамият» қуришга чин дилдан ишонган муаллифлар самодержавие давридаги «ёввойиларча эксплуатация», «қонли жазолар», талон-торож ва қирғинларнинг аянчли манзарасини чизадилар. Бунга мисол қилиб Г.Сафаров, Т.Рисқулов, А.Силонов, С.Муравейский, П.Г.Галузо ва бошқаларнинг 1917 йил февраль ва октябрь тарихига, октябрь воқеаларидан кейинги миллий-озодлик ҳаракати мавзусига бағишлаб ёзилган ишларини келтириш мумкин.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Бу тадқиқотчиларнинг нуқтаи назарига бу даврда мафкуравий тазйиқлар нисбатан кам даражада бўлганлиги эътиборга лойиқдир. Худди шу даврда тадқиқ қилинаётган муаммога доир дастлабки концепция илгари сурилган бўлиб, у рус булмаган халқларнинг чор Россиясига қўшиб олиниши «мутлақ жаҳолатдир» деган мазмунга эга эди. Ушбу муаммо мазкур концепциянинг қатъий доирасида 30-йилларнинг ўрталарига қадар ёритиб келинди. Давлатчилик тарихи масалалари, мустамлакачилик тузумининг моҳияти ва асослари, уни совет тузуми билан алмаштириш шарт-шароитлари, Қўқондаги «Мухтор ҳукумат»нинг советларга қарши қўйилиши, Туркистонда мухториятнинг совет моделини жорий қлиш шартлари, унинг амалга оширилиши ва оқибатлари Г.Сафаров, П.Г.Галузо ва П.Алексеенковнинг асарларида ёритилади[6].

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ўрганилаётган даврга доир тарихшуносликда, бу фаннинг ялпи сиёсатлаштирилиши, “фош қилиш” ва ёрлиқлар ёпиштириш, «Покровский мактаби»га мансублик, троцкизм, буржуа

миллатчилигида айблаш тенденцияси етакчилик қилди. Марказ ва ВКП(б) Марказий Комитетининг талабларига мувофик;, Ўрта Осиё бюросининг 1934 йил 23 майдаги қарори билан Ўрта Осиё тарихшунослигида «буржуа-мустамлакачилик концепциясига барҳам бериш» тавсия қилинадики, бу мазмунан ва сифат жиҳатидан очиқ-ойдин мунозарали бўлган ишларнинг пайдо бўлишига олиб келади[7].

Адабиётлар рўйхати (использованная литература / references):

1. Петербургские ведомости», «Дело», «Русский мир», «Биржевые ведомости», «Новое время», «Голос», «Отечественные записки«», «Московские ведомости» ва бошқа кўплаб нашрлар.
2. Г.Л.Дмитриев. Депеша Е.Скайлера и проблемы среднеазиатской политики царизма 70-х гг. X IX в. Материалы по истории, историографии и а Романовский Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. Спб., 1868;
3. Костенко А.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. Спб, 1871
4. Археологии. Сб. науч. тр. №517. Т , 1976.
5. Григорьев В.В. Русская политика в отношении Средней Азии. Спб., 1874;
6. Иванов А. Русская колонизация в Туркестанском крае. Спб., 1890;
7. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. Спб., 1902;
8. Кологривов Ю.В. Русские владения в Средней Азии. Спб., 1898.
9. Свет и тени колонизации. Спб., 1914;
10. Гессен В. О судебной власти. Сб. Судебная реформа. Т.1. М., 1915
11. www.ziyouz.com kutubxonasi

INTEGRATSION DARSLARNING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

G‘oyibnazarova Nargiza Raximjonovna
Namangan viloyati pedagoglarni yangi metodikalara o‘rgatish milliy markazi
Maktabgacha boshlang`ich va maxsus ta’lim metodikalari kafedrasi katta o`qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737455

Annotatsiya: Mazkur maqola boshlang`ich ta`limda lintegratsion ta’lim berishning o`iga xos xususiyatlari haqida bayon qilinganari haida yozilgan.
**Kalit so`zlar:** integratsiya, o`quv jarayoni, o`quvchilar bilimi, mustahkamlash, bogliqlik jihatlari, tushunchalarб izchillik

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ЗАНЯТИЙ

Гойибназарова Наргиза Рахимджановна
Национальный центр обучения педагоговновым методикам старший преподавателькафедры методики обучения

Аннотация: Данная статья была изложена в первоначальном образовании о специфических особенностях линтеграционного образования.
Ключевые слова: интеграция, учебный процесс, знания, укрепление, взаимосвязь, последовательность понятий

INTEGRATION TRAINING FEATURES

Goyibnazarova Nargiza Rakhimjanovna
Namangan Regional National Center of
Teaching New Methodologies to Teachers

Annotation: This article was presented in the initial education on the specific features of linterization education.
Keywords: integration, educational process, knowledge, strengthening, interconnection, sequence of concepts

Integratsiyalashgan dars quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanishi mumkin:

- integratsiya uchun asos mavjudligi (muammo, nazariya, usul yoki o'rganish ob'ekti);

- ta'lim mazmunini tanlashga integratsiyalashgan yondashuv: haqiqatni tushunishning turli shakllariga asoslangan bilim, ko'nikma, qiymat yo'nalishlari;

- maktab o'quvchilarining turli sohalarini rivojlantirishni ta'minlaydigan darsning yetarli shaklini tanlash.

Integratsiyaning muhim sharti-bir qator ob'ektlarda, texnikada yagona maqsad va funktsiyaga bo'ysunishga asoslangan materialni qurishdir. Intrapredmetal aloqalarni amalga oshirish asosida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish afzaldir.

L. N. Baxarevning "integratsiyalashuvi" tushunchasi ilmlarning yaqinlashuvi va aloqasi jarayoni"ni ochib beradi. Bu jarayon ta'lim sifat jihatidan yangi bosqichga o'zaro aloqalarni mujassam yuqori shakli hisoblanadi. Integratsiya mavzu ta'lim tizimini inkor etmaydi. Bu uni takomillashtirish, kamchiliklarni bartaraf etish va ob'ektlar o'rtasidagi munosabatlarni va o'zaro bog'liqlikni chuqurlashtirishga qaratilgan.

Y. M. Kolyagin ta'lim tizimiga nisbatan "integratsiya" tushunchasi ikki ma'noga ega bo'lishi mumkin, deb hisoblaydi:

Dunyoni bilishni ifodalash uchun o'rganishning dastlabki bosqichlaridan boshlab bolani o'rgatishi mumkin bo'lgan bilimlarni berishi kerak.

2) ta'lim vositasi sifatida o'quvchining ta'limotini rivojlantirishga, treningda mavjud tor mutaxassislikni yangilashga qaratilgan.

1) ta'limning maqsadi sifatida, u o'quvchiga barcha elementlarni bir-biri bilan bog’lashni o’rgatadi. Integratsiya yetakchi g'oyalar va yetakchi qoidalar asosida turli fanlarning bo'limlari va mavzularining tabiiy aloqasi sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi bosqichda integratsiyaning uchta shakli mavjud: to'liq, qisman va blok. Boshlang'ich ta'lim va tarbiya jarayonida integratsiyalashish uchun ham qulay, ham salbiy omillar mavjud. Ular asosan integratsiya taktikasini aniqlaydi. Ijobiy omillar bolaning aqlini o'z ichiga oladi.

Salbiy omillar cheklangan miqdordagi o'quv mavzusini o'z ichiga oladi, o'qish, yozish va hisoblashning juda muhim ko'nikmalarini shakllantirish zaruriyati. Bu mavzuni o'rganishni talab qiladi. Ona -tili va matematikani o'qitishning an'anaviy tajribasi keng integratsion imkoniyatlarni ko'rsatadi, bu ham kuchaytirilishi mumkin. Biroq, turli fanlarning har qanday birlashmasi integratsiyalashgan ta'limga aylanadi. O'qitish talabalarning bilimlarini va ularning qanday ishlashini o'zaro integratsiyalashishga qaratilgan bo'lishi kerak.

O'qituvchining shaxsiy imkoniyatlarini va sinf o'quvchilarining haqiqiy potentsialini hisobga olish bir, ikki va ba'zan uchta o'quv mavzusini integratsiyalashning turli xil variantlarini amalga oshirish imkonini beradi.

Ushbu yondashuv jismoniy tarbiya darslaridan tashqari boshlang'ich sinflarda o'rganilayotgan barcha fanlarni birlashtirishni o'z ichiga oladi.

Rejalashtirishda alohida e'tibor 1-sinfda ona tili savodxonligi darslarining integratsiyalashuviga qaratilgan. Bunday darslar deyarli har hafta o'tkaziladi.

Matematika darsi bilan ona tili savodxonlik darslarini integratsiya qilish ko'zda tutilgan. Matematika darslari ko'pincha mehnat saboqlari va dunyo bilimlari saboqlari bilan birlashtiriladi. Ona tili savodxonligi integratsiyalashgan darslari katta hajmga ega. Matematika, va ona tili savodxonligi darslari bilan birlashtirilgan dunyo bilimi darslari yosh o'quvchilarda dunyoning yaxlit ilmiy suratini shakllantirishga, bilim qiziqishini oshirishga, o'quvchilarning aqliy jarayonlarini rivojlantirishga yordam beradi. Integratsiyaga asoslangan ta'limni tashkil etishning yana bir shakli integratsiyalangan mavzulardir.

Integratsiya prinsipi sifatida turli darajadagi ta'lim tizimlarining barcha tarkibiy qismlarini o'zgartirishda namoyon bo'ladi. Shunday qilib, ta'lim jarayonida integratsiyani amalga oshirish uchun ko'p tomonlama izlanishlar olib borilmoqda. Integratsiyalashgan darslarni ishlab chiqish asoslariga F. Fedorz tomonidan asos solingan bu integral-tematik yondashuvdir. Bu shuni anglatadiki, o'quv jarayonining mazmunli, uslubiy va tashkiliy birligi dars emas, balki o'quv intizomining o'quv mavzusi (bo'limi) hisoblanadi. Integratsiyaning asosi sifatida uning tuzilishi va xulq-atvori mantiqi bilan har qanday dars olinishi mumkin. ushbu dars boshqa fanlar, boshqa ta'lim fanlari nuqtai nazaridan tushunchalarni tahlil qilish natijalarini o'z ichiga oladi.

Ona tili va matematika darslarida ko'rib chiqiladi, ammo tushunchalarni tahlil qilish uchun boshqa fanlardan o'rganilgan bilimlarni jalb qiladigan dars bo'ladi. Xuddi shu darsning o'ziga xos xatti-harakati bilan, mantiqiy jihatdan izchil bo'lib qolmoqda.

O'qitish metodologiyasida "integratsiya" atamasi muayyan o'quv jarayoni, mavzu va ularning kombinatsiyasi orqali o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish qonunlari fanidir. "Integratsiya" tushunchasi maktab o'quvchilarida bir tomondan ularni o'rab turgan dunyo haqida yaxlit g'oyani yaratish va boshqa tomondan o'zaro bilimlarni yaqinlashtirish imkoniyatini topishdir. Integratsiya dastlab bu usulning yangiligi va mohiyatidan iborat edi, chunki u olimlarning fikriga ko'ra, nutq faoliyatining elementlarini bir butunga moslashtirish va birlashtirishga imkon berdi.o'qish-bir maqsadga tez va doimiy erishish uchun: bolalarda matn yordamida masofaviy muloqot qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Boshlang'ich maktab integratsiyasi miqdoriy bo'lishi kerak:"har bir narsa haqida bir oz" dan tavsiya etiladi. Bolalar tushunchalar haqida yangi g'oyalar olishadi, mavjud bilimlar doirasini muntazam ravishda to'ldiradi va kengaytiradi. Integratsiyalashgan darslar orqali bolada aqlni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar mavjud. Matematika arifmetik, geometrik va algebraik materiallarni o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Matchonov S va boshq. Boshlang'ich sinf o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. - T.: Yangiyo`l poligraph service'1, 2008

2. Tolipov O’, M. Usmonbekova. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari-T. 2006. 230 b

3. Sobirov B, Sultonmurodov D ”Pedagoglarni pedagogik kompetentligini oshirishga talablar” Zamonaviy ta’lim 2015- yil 7- son. 60-61-bet

DARSLARDA “YUKLASH” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY-USLUBIY TAHLILI

Dawletmuratova Bayramgu‘l Maxsetbay qizi
Nukus davlat pedagogika instituti
Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi 2-bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737546

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuklash darslarining modellari, tamoyillari, “yuklash” texnologiyasining nazariy va uslubiy asoslari ko‘rib chiqiladi. Boshlang‘ich sinflarda “yuklash” texnologiyasi asosida darslarni tashkil qilish namunalari keltirib o‘tiladi.
Kalit so‘zlar: Yuklash darslari, fanlararo “yuklash” texnologiyasi, tasviriy “yuklash”, metapredmet “yuklash”, evristik “yuklash”.

THEORETICAL-METHODICAL ANALYSIS OF USE OF "IMMERSION" TECHNOLOGY IN LESSONS

Dawletmuratova Bayramgul Makhsetbay kizi
Nukus State Pedagogical Institute
Master's student of the 2nd stage of the field of
Theory and Methodology of Education
and Training (primary education)

Abstract: This article examines models, principles of immersion classes, theoretical and methodological foundations of "immersion" technology. Examples of organizing classes based on the "immersion" technology in primary classes are given.
Keywords: Immersion lessons, interdisciplinary immersion technology, representational immersion, metasubject immersion, heuristic immersion.

Bugungi kunda mamlakatimizda yosh avlodni maktab davridan boshlab xalqaro talablarga javob beradigan, chuqur bilim va salohiyatga ega, ijodiy va tanqidiy fikrlaydigan shaxs sifatida voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu ishlar shubhasiz ta’lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi va zamonaviy o‘qituvchilar zimmasiga qator vazifalarni yuklaydi.

Bu borada dars jarayonida zamonaviy ta’lim metodlari va texnologiyalaridan, ilg’or tajribalardan, muammoli ta’lim usullaridan foydalanish ijobiy natijalar beradi deb o‘ylaymiz.

Yuklash darslari konsentratsiyalangan ta’lim modellaridan biri hisoblanadi [6]. Yuklash texnologiyasi asosida tashkil qilingan darslarning asosiy xususiyati shundaki, bu jarayon quyidagi tamoyillarga suyanadi: dam olish, zavqlanish, ong va ong osti birligi, ikki tomonlama aloqa. Ya’ni, o‘quvchilarning hissiy idrogini faollashtiradigan musiqiy, badiiy, xoreografik iste’dodlarini rivojlantiradigan yangi materialni taqdim etish orqali ularning ong va ong osti birligi ta’minlanadi. Bundan tashqari, yuklash darslari har bir bolaning diqqatini jamlash va faollashtirishni o'z ichiga olgan faol darsdir.

Pedagogik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “yuklash” texnologiyasi amaliyotda kamdan kam qo‘llaniladigan texnologiya bo‘lib, uning nazariy va amaliy jihatlari olimlar orasida har xil tushuniladi.

Darslarni “yuklash” texnologiyasi asosida tashkil qilish modellari birinchilardan bo‘lib 80-yillarning boshlarida rossiyalik pedagog, akademik M.P.Shetinin tomonidan ishlab chiqilgan va rivojlantirilgan. M.P. Shetinin [5] darslarni yuklash texnologiyasi asosida tashkil qilishning quyidagi modellarini ishlab chiqqan, bular:

- tasviriy “yuklash”;
- fanlararo “yuklash”;
- metapredmet “yuklash”;
- evristik “yuklash”;
- taqqoslash;
- madaniyatda “yuklash”.

Keyinchalik bu borada A.I. Tubelskiy (fanlararo “yuklash”), A.V. Xutorskiy [4] (evristik “yuklash”), A.A. Ostapenko [3], L.N. Snegurova, S.A. Terskova, E.V. Shubina, S.D. Mesyats [2] “yuklash” ta’lim olishning jamoaviy usuli sifatida), E.B. Evladova (madaniyatda “yuklash”) kabi pedagog olimlar o‘z izlanishlarini olib borganlar.

Psixologiya ilmlari doktori P.M. Granovskaya “yuklash” texnologiyasini “suggestopedia” tushunchasi bilan tenglashtirib, unga quyidagicha ta’rif beradi: yuklash – bu dam olish, taklif va o‘yin elementlari bilan olib boriladigan faol ta’lim metodi. Uning ta’kidlashicha, “yuklash” metodi boshqa ta’lim metodlaridan farqli ravishda e’tiborning g‘ayrioddiy konsentratsiyasi va ijodiy qobiliyatlarning kuchayishini ko‘zda tutadi. Psixolog olim “yuklash” texnologiyasin uchta tamoyilga asoslanishini aytib o‘tadi, bular:

- sinfda dam olish va zavqlanish;
- ong va ong osti birligi;
- dars jarayonida ikki tomonlama aloqa.

Metodikada darslarni yuklash texnologiyasi asosida tashkil qilishda quyidagi komponentlar majburiy hisoblanadi:

- **interfaol ta’lim shakllari.** Bunday darslarda guruhda ishlash, juft bo‘lib ishlash va o‘yin texnikasidan foydalaniladi.
- **katta hajmli ma’lumotlarni taqdim etish.** Bu, birinchi navbatda, didaktik materialni to‘g‘ri tanlashni talab qiladi. Taqdim etilgan ma’lumotlar umumlashtirilgan bo‘lishi, ammo batafsil bo‘lmasligi kerak, bu o‘quvchilarning mantiqiy va hissiy idrogini birlashtirishga imkon beradi.
- **badiiy vositalar** (rasmlar, o‘yinlar, musiqa, raqslar, qo'shiqlar va boshqalar) yuklash texnologiyasi darslarining eng muhim elementidir. Bunday vositalar sinfda emotsional va hissiy muhitni yaratishga yordam beradi.
- **bilimlarni nazorat qilish** test shaklida amalga oshiriladi. Ammo ijodiy topshiriq va vazifalarga ham ruxsat beriladi.

“Yuklash” darslarining turli modellarini tahlil qilish texnologiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi. Yuqorida sanab o‘tilgan barcha modellarning umumiy tarkibiy qismlari quyidagilar hisoblanadi:

- o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlik;
- ta’limning guruh va jamoaviy shakllari;
- o‘quv faoliyatining bir-birini to‘ldiruvchi shakllarining xilma-xilligi;
- o‘quvchilarning va o‘qituvchilarning vaqtlarini tejash;
- o‘quvchilarga chuqur bilim berish;
- bilimlarni o‘zlashtirish vaqtini ko‘paytirmagan holda hajmini oshirish;
- har bir o‘quvchiga bilim olish imkonini beruvchi individuallik tamoyilini amalga oshirish;
- darslardagi charchoqlarni kamaytirish;
- sinfda psixologik muxitni yaxshilash;
- bilim olish uchun motivatsiyani oshirish.

Ushbu barcha modellarning umumiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- talabalar tomonidan axborotni idrok etishning yaxlitligi;
- olingan bilimlarning yaxlitligi;
- o‘qish vaqtining tejalishi;
- bilimlarni chuqur o‘rganish imkoniyati;
- ta’lim olishning qulayligi [1].

Fanlararo yuklash darslarida ma’lum bir fanlararo integratsiyalashgan mavzu bir kun davomida ma’lum bir vaqtda o‘rganiladigan ta’lim tizimini tushunamiz. Yuklash darslari markazida o‘quv materialining mazmunini birlashtirish yotadi. Bu metod ma’lum mavzular yoki loyihalar bo‘yicha o‘quv fanlarini o‘qitishni guruhlash imkonini beradi. Masalan, tarbiya, tabiiy fanlar yoki o‘qish darslari adabiy asarni

o‘rganish bilan bog‘liq. Biz ushbu maqolamizda fanlararo yuklash darslaridan misollar keltirib o‘tamiz.

Yuklash texnologiyasi asosida har qanday darsni tashkil qilish mumkin. Bunday darslarni tashkil qilish algoritmi quyidagicha:

1. O‘qituvchi tomonidan kontseptual lug‘at ishlab chiqilishi kerak.
2. Sinf xonasini tayyorlash (agar madaniy yoki tasviriy yuklash texnologiyasidan foydalanilsa).
3. Emotsional, hissiy idrokni jalb qiluvchi umumlashtirilgan shakldagi didaktik va badiiy materiallarni tayyorlash.
4. Har xil turdagi ijodiy va o‘yin topshiriqlarini ishlab chiqish.
5. Dars shaklini tanlash. Dars uchun eng qulay shaklni tanlash, ya’ni, sayohatlar, sayrlar, intellektual musobaqalar bo‘lishi mumkin.

Quyida biz 4-sinf ona tili darsida “Matn” mavzusini “O‘qish” darsligidagi “Kuz” mavzusi bilan birlashtirib, yuklash texnologiyasi asosida darsni tashkil qilishimiz mumkin. Bunda “Matn” mavzusi etakchi mavzu sifatida, “Kuz” mavzusi esa hissiy idrokni rivojlantirishga qaratilgan mavzu sifatida tanlab olinishi mumkin. Endi esa dars mavzusidan kelib chiqib didaktik va badiiy vositalar tanlab olinadi. Dars jarayonida kuzgi rasmlardan, prezentatsiyalardan, tabiiy ko‘rgazmali qurollardan, kuzgi musiqalardan, ya’ni, barglarning shitirlashini, yomg‘irning yog‘ishini aks ettiruvchi musiqalar, videoroliklardan foydalanish mumkin. Bundan tashqari, o‘quvchilar bilan birgalikda sayoxatlar uyishtirishimiz, kuzgi o‘rmonga yoki sayrgohlarga sayr qilishimiz, kuz haqida she’rlar, hikoyalar o‘qib berishimiz, birgalikda kuz fasli haqidagi film tomosha qilsak bo‘ladi.

Yuqoridagi vazifalar bajarilib bo‘lingandan keyin esa, asosiy mavzuimiz bo‘lgan “Matn” mavzusiga qaytamiz. O‘qituvchi tomonidan “Matn” mavzusi tushuntiriladi, matn tuzish bo‘yicha tushunchalar beriladi, misollar keltiriladi, jamoa bilan birgalikda kichik matnlar tuziladi.

O‘quvchilarining kuz fasli haqidagi tushunchalari va tasavvurlari kengaydi, kuz haqidagi bilimlari didaktik va badiiy vositalar yordamida mustaxkamlandi. Yuklash darsining keyingi o‘ziga xos natijasi “Saxovatli kuz” mavzusida matn yaratish bo‘ladi. O‘quvchilarning tuzgan matnlari jamoada tahlil qilinadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, “yuklash” texnologiyasi o‘quvchilarga o‘z-o‘zini anglash, guruhda ishlash orqali bilimlarini boyitish, bilim olishga motivatsiya darajasini oshirish, dars vaqtini tejash, individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bilimlar hajmini oshirish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Изотова Е.А. Использование метода погружения в учебно-воспитательной работе: методические рекомендации/ автор - составитель – Галич: 2011. – 17с.

2. Месяц С.Д. Погружение — шаг в противоположность. Из опыта осмысления // Методика погружения: «за» и «против»: Сб. научн. метод, ст. /Под ред. А.А. Остапенко. Краснодар АЭСПК. 1995. С. 23-29.

3. Погружение как метод концентрированного обучения: Сб.научно-методических ст. / Под ред. А.А. Остапенко. Азовская: АЭСПК, 1997. 16 с. (Вестник Азовского экспериментального социально-педагогического комплекса. Выпуск 5).Хуторской А.В. Эвристическое обучение: Теория, методология, практика. М.: Международная педагогическая академия, 1998. — 266 с

4. Щетинин М.П. Объять необъятное: Записки педагога: книга. Педагогикаб, 1986.

5. https://bookap.info/praktik/granovskaya_elementy_prakticheskoy_psihologii/gl51.shtm

PULNING MOHIYATI, PAYDO BO'LISHI VA XUSUSIYATLARI

Qosimov Faxriddin Shamsiddinovich
UzMU harbiy tayyorgarlik o'quv markazi front orti va moliyaviy ta'minot sikli katta o'qituvchisi. QK xizmatchisi
Mingboyev Ibrohim Alisher o'g'li
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti harbiy tayyorgarlik o'quv markazi kursanti, Toshkent moliya instituti 3- bosqich talabasi
mingboyevibrohim9@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7738131

Anatatsiya: Ushbu maqolada eng qadimgi pulning kelib chiqishi shuningdek, pulning hozirgi zamonaviy ko'rinishiga kelguncha qanday bosqichlardan o'tganligi tahliliga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: qadimgi pullar, tanga pullar, qog'oz pullar, elektron pullar.

Insoniyat asrlar osha o'z holatini pul bilan bog'lab kelgan. Insonning qancha puli ko'p bo'lsa u o'z kelajagidagi yorqin hayotga shuncha ko'p ishongan. Xalq orasida pul bilan bog'liq irim-sirimlar ko'plab uchraydi, har millatning o'zini irimlari mavjud. Masalan, Rus xalqlari orasida bahorda qushlarni ilk sayrashini savdogarlar cho'ntagida tanga bilan tinglashgan. Cho'ntakda tanga bilan qushlar sayrashini tinglash yilni omadli kelishidan darak bergan, moboda qush sayragan vaqtda cho'ntakda tanga bo'lmasa yil omadsizlik va ziyon ko'rish bilan o'tadi deb hisoblangan. Pul kelib chiqishining evolutsion konsepsiyasiga ko'ra, ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanislii natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olarni ichidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin. Har qanday mamlakatdagi tovar-pul munosabatlarining to'laqonli amal qilishi, eng avvalo, muayyan mamlakat milliy valyutasining mavjud bo'lishi hamda barqaror amal qilishini taqozo etadi.Dastlab pul vazifasini qimmatbaho mahsulotlar bajargan: marjonlar, yungli jonivorlar terisi,qimmatbaho chig'anoqlar, qimmatbaho metalldan tayyorlangan buyumlar, qo'y va tuyalar.

Pulning eng birinchi namunalari[51]

Odamlar bir-biri bilan tovar almashishni boshlagan paytdan boshlab, ular olgan narsalari uchun to‘lashni, shuningdek, o‘zlarini boyitishni o‘rgandilar. Pul har doim dunyoning turli burchaklaridagi odamlar hayotida muhum ahamiyatga ega bo‘lgan. Faqat qadimgi davrlarda bu odatiy tangalar emas, balki bu maqsadlar uchun ko‘zlanmagan eng aql bovar qilmaydigan va yaroqsiz ko‘rinadigan narsalar edi.

XX asr boshlarida Afrikaning ba’zi bir xalqlarida chorva tuyog‘idan pul o‘rnida foydalanilgan. Mashhur ingliz sayohatchisi Lingvistoning aytishicha, mahalliy xalq undan Angliya qirolichasining boyligini bilish maqsadida qancha moli bor deb so‘ragan. Tinch Okeani va Afrika qit’asi xalqlarida qimmatli chig‘anoqlar pul vazifasini bajargan. Markaziy Afrikada - fil suyagi, Kadimgi Misrda - bug‘doy, Xitoyda - tuz, Mug‘ulistonda - choy ayirboshlash jarayoni pul muomalasi o‘rniga o‘tgan. Qadim zamonlardan beri pul vazifasini qimmatbaho metallar ham o‘tab kelgan. Miloddan oldingi 3 minginchi yillarda Shumer davlatida asal va kumush pul vazifasini bajargan. Kumush pullar miloddan oldingi 2 minginchi yillari Osiyo mamlakatlarida keng tarqalgan.

Shunga ko’ra, O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so’ng, o’z milliy valyutamizni muomalaga kiritish muhim va murakkab vazifalardan biri sifatida namoyon bo’ldi. Bu borada hukumatimiz tomonidan har tomonlama asoslangan, izchil iqtisodiy siyosat amalga oshirildi. Unga binoan, respublikamiz o’z mustaqilligini e’lon qilgan bo’lsada, dastlabki yillarda sobiq Ittifoq pul birligi – rubl hududida amal qilish ob’ektiv zarurat sifatida tan olindi. Zero, ittifoqdosh respublikalarning siyosiy jihatdan

[51]Eng qadimgi pullarning ko’rinishi.

mustaqillikka erishishlariga qaramay, ular iqtisodiyotining birdaniga, zudlik bilan rubl hududidan ajralib chiqishlariga iqtisodiy shart-sharoitlar mavjud emas edi. Bunday holat yagona pul makoni doirasida yuqori darajada muvofiqlashtirilgan iqtisodiy, birinchi navbatda, pul-kredit siyosatining amalga oshirilishini taqozo etar edi. Shunga ko'ra, dastlabki pallada Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki pul emissiyasi bo'yicha monopolistik huquqni amalga oshirib, rubl amal qilgan barcha mamlakatlarning hududida pul barqarorligini ushlab turish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rish mas'uliyatini zimmasiga oldi.Biroq, bozor munosabatlarining shakllanishi bilan bog'liq holda narxlarni erkinlashtirish jarayonlari respublikalararo savdo jarayonlarida nomutanosibliklarni keltirib chiqara boshladi. Respublikalar savdo balanslari taqchilligini eksport narxlarini o'zgartirish, kredit emissiyasi hisobiga moliyalashtirishga majbur edilar. Bundan tashqari, davlat korxonalarini keng miqyosli subsidiyalash bo'yicha tadbirlar ahamiyatli darajada Rossiya Davlat bankining imtiyozli kreditlari hisobiga moliyalashtirilar edi. Ko'rsatib o'tilgan omillar natijasida rubl hududidagi pul-kredit nazoratining bo'shashib ketishi inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi.O'zbekistonni o'z milliy valyutasining muomalaga kiritish zarurligi 1993 yilda dastlab Rossiyaning, keyinchalik MDH boshqa qator mamlakatlarining o'z milliy valyutasini muomalaga kiritishi bilan yanada kuchaydi. Chunki, O'zbekistonga boshqa respubliklar hududida amal qilish huquqini yo'qotgan eski rubl pul birliklari oqib kela boshladi. Qolaversa, rubl hududida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil ravishda mamlakatdagi pul-kredit sohasining rivojlanishini to'liq nazorat qila olmas edi. Pullar qachon paydo bo'lganini aniq aytish qiyin. Axir, hatto pul tushunchasi ham har doim boshqacha edi. Ibtidoiy odamlarning mavjudligi davrida ayirboshlash amalga oshirilgan. Masalan, kulolchilik bilan shug'ullanganlar qozon va ko'zalar, temirchilar – o'q o'qlari, temirchilar va boshqalar bilan savdo qilganlar. Bu juda qulay emasligini tushunib, oziq-ovqat va narsalarning qiymati boshqacha bo'lgan tushuncha paydo bo'ldi.

Ayrim ob'ektlar, tovarlar yoki hayvonlar pulning yangi shakliga aylandi. Misol uchun, Nauru orolida kalamushlar bilan, Efiopiyada tuz barlari bilan, atsteklar kakao loviyalari bilan, amerikalik mustamlakachilar esa tamaki barglari va hayvonlar terisi bilan to'lashdi. Qadimgi davrlarning eng keng tarqalgan pullari kovri qobig'i edi: ular Xitoy, Afrika, Hindiston va Tailandda ishlatilgan.Pulning paydo bo'lishini xronologik jihatdan to'g'ri tavsiflash iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarda paydo bo'ladigan sabab omillari zanjiridir. Pulning rivojlanishi va shakllanishi tarixi shuni ko'rsatadiki, odamlar o'troq turmush tarzini yo'lga qo'yib, o'z yerlariga ega bo'lgach, ba'zi oilalarda ba'zi mahsulotlarning ortiqcha, boshqalarining etishmasligi paydo bo'lgan. Ushbu vaziyatdan chiqish yo'li almashinuv edi.Bu miloddan avvalgi 7-8 ming yilliklarda pulning paydo bo'lishi tarixining boshlanishi edi. Odamlar o'zaro manfaatli tovarlarni almashib, o'z ehtiyojlarini shu tarzda qondirdilar.Ayirboshlash mezonlari "tasodifan",

ya'ni to'g'ridan-to'g'ri savdo joyida o'rnatilgan va hech qanday barqaror xususiyatlarga ega emas edi. Vaqt o'tishi bilan, taklif qilinadigan mahsulotlar assortimenti ko'payganida, tabiiy almashinuv og'ir va noqulay bo'lib qoldi. Ularning “pul”larini tashishning murakkabligi va tez yomonlashishi savdo-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishini murakkablashtirdi.Garchi barcha xalqlar uchun pulning paydo bo'lish vaqti har xil bo'lsa-da, lekin ularning har biri qiziqarli xususiyatlarga ega edi. Shunday qilib, masalan, Xitoy, Hindiston, Indochina qabilalari orasida qirg'oqlarga yaqin joylashgan, pulning paydo bo'lish jarayoni dengiz chig'anoqlari bilan boshlangan.Ular iplarga o'ralgan va boncuklar kabi kiyingan. To'lov vaqtida "xaridor" sotuvchiga kerakli miqdordagi qobiqlarni berdi. Haqiqiy odamlarning bosh suyagi va suyaklaridan ham hamma joyda foydalanish mumkin edi.Iqtisodiyotda pulning paydo bo'lish tarixi muhim rol o'ynaydi, chunki aslida iqtisodiyotning rivojlanishi va paydo bo'lishi tabiiy pullarning ixtiro qilinishi bilan chambarchas bog'liq. Iqtisodiyotning ibtidoiy shakllari va uning boshlanishi odamlarning o'z xo'jaligiga ega bo'lgan paytda paydo bo'la boshladi, ammo savdoning paydo bo'lishi bilan odamlarning boy va kambag'allarga intensiv tabaqalanishi boshlandi. Muhim bo'ldi va "kapital" ning birinchi shakli - qo'lda chorvachilik. "Boshlar" soni uning egasining holatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.Pul evolyutsiyasining tarixiy jarayoni bu bilan to'xtab qolmadi va pulning paydo bo'lishining keyingi davri miloddan avvalgi 15-10 asrlarga, qimmatbaho metallar paydo bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Dastlab ular umumiy qabul qilingan shaklga ega emas edi. Qimmatbaho metallardan yasalgan har qanday "bo'laklar", marjonlarni, uzuklar va boshqa buyumlar savdo munosabatlarida dolzarb bo'lib qoldi.

Oltin va kumush uzoq vaqtdan beri tovarlarni baholashning asosiy mezoni bo'lib kelgan. Masalan, chet el pullarining tarixi ular bilan faqat yangi davrning boshida, oltin tangalar aylanmasi tugaydi.Bolalar uchun pulning paydo bo'lishi tarixi juda qiziqarli va rivojlanayotgan mavzu bo'lishi mumkin. Pulning rivojlanishining qisqacha tarixi, agar bolalar uchun pulning paydo bo'lishining og'zaki tarixi vizual ob'ektlarning namoyishi bilan birga bo'lsa, bolalar xotirasida juda oson va tez "saqlanadi".Qabul qilingan ma'lumotlarning 60% gacha vizual effekt bilan eslab qolishi isbotlangan, shuning uchun hatto pulning paydo bo'lish tarixi rasmlarda yoki taqdimot shaklida ushbu mavzuning asosiy fikrlarini o'rganishga yordam beradi.Shunga qaramay, birinchi pullarning paydo bo'lish tarixi ko'pincha bugungi kunda, yuqori texnologiyalar asrida o'zini namoyon qiladi. Bolaligingizda turli o'yinchoqlar yoki boshqa narsalarni qanchalik tez-tez almashtirganingizni eslang, bu tabiiy almashinuvning namoyonidir!

Birinchi pullarning tarixi "qog'oz va temir" bilan tugamaydi, kompyuter texnikasining rivojlanishi bilan ko'plab iqtisodiy operatsiyalarda keng qo'llaniladigan "elektron pullar" paydo bo'ldi.Pulning paydo bo'lishining tarixiy jarayoni o'z boshlanishiga ega, ammo hozirgacha oxiri yo'q, chunki pulning paydo bo'lishi va uning rivojlanish tarixi nafaqat iqtisodiy, balki falsafiy tadqiqotlarning ham mavzusiga

aylandi (K. Marks va D. Xum, A. Smit va boshqalar), hatto oxir-oqibat insoniyat pul mavjud bo'lishni va o'z vazifalarini bajarishni to'xtatadigan bosqichga kelishi haqida nazariyalar mavjud edi.Ayni paytda, muzeylar va boshqa tarixiy tashkilotlarda pul "yodgorliklari" bilan bir qatorda turli xalqlarning pullari paydo bo'lishining ishonchli tarixi ehtiyotkorlik bilan saqlanadi.Pul kelib chiqishining evolutsion konsepsiyasiga ko‘ra, ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanislii natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olarni ichidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pulning paydo bo‘lishi turli xil bosqichlarni bosib o‘tgan ekan.Bu bosqichlarda pulning roli asta sekinlik bilan orta boshlagan va u mamlakat iqtisodiyoti asosini tashkil qilgan.

Dastlab o‘tgan zamonlarda aholi tomonidan pul va uning ekvivalentlari paydo bo‘lmasdan avval, ular o‘zlarida mavjud buyumlar ya’ni ish qurollari,o‘zlarining iste’molidan ortib qolgan mahsulotlarni qolganlar bilan o‘zlariga kerak bo‘lgan narsalarga almashishgan. Lekin vaqt o‘tgan sayin bu jarayonlar bir muncha qiyinchiliklar keltirib chiqargan va natijada aholi boshqa yo‘llarni izlay boshlashgan.Va shundan keyin dastlab oltin tangalar, keyinchalik qog‘oz pullar paydo boshlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shodmonov Sh.Sh., Yaxshieva M.T., Yusupov R.A. Pul nazariyasi: O’quv qo’llanma. –T.: TDIU.
2. Abdulloev A.J, Kaimova Z.A, Boltayev Sh.Sh., Narzieva D.M. "Pul vaBanklar" O'quv qo'llanma - B .: "", 2021.
3. Finlit.uz

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

1.	“BEOWULF” SHE’RINING ADABIY XUSUSIYATLARI Arazdurdiyeva Annasoltan Narbayevna	4
2.	O’QUVCHILARNI MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASHDA O’QITUVCHILARNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USULLARI Usmonova Dilobar	10
3.	MILLIY MA’RIFAT HAMDA DINIY TARBIYANING ADABIYOT DARSLARIDA NAMOYON BO’LISHI Mo‘minova Cho‘lponoy Abdulvohidovna	14
4.	USE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL METHODS IN TEACHING THE SUBJECT OF SATURATED CARBOHYDRATES Khojaeva Nafisakhon Toshtemirovna Isomiddinova Saidaxon Rahimjon kizi	19
5.	МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТИ ПЕДАГОГ ХОДИМЛАРИДА СТРЕССГА БАРҚАРОРЛИКНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ Нуржахон Исмоилова Шахло Тўйчиева	25
6.	ATOULLA XO’JAYEV – BXSRDAN XORIJGA O'QUVCHI VA TALABALAR YUBORISHNING TASHKILOTCHISI VA TASHABBUSKORI Artikov Zafar Zaripovich	30
7.	VOYAGA YETMAGANLAR TOMONIDAN HUQUQBUZARLIKLAR SODIR ETILISHIDA OILAVIY OMILLAR VA OILA TUZILMASINING TA’SIRI Nazarova Ra’no Sidiq qizi	36
8.	KAFEDRA O‘QUV YUKLAMASINI SHAKLLANTIRISH VA PROFESSOR-O‘QITUVCHILARGA TAQSIMLASH TIZIMI Eshpo‘latov Kamol Ikrom o‘g‘li	43
9.	MOSH SELEKSIYASI BO‘YICHA O‘TKAZILGAN TADQIQOT NATIJALARI Idrisov Xusanjon Abdujabborovich Ibragimov O‘tkir Murodovich Mirboboyev Mirvaqqos O‘tkirovich Xo‘jaqulov Sherzod Baxtiyorovich Musirmonqulov O‘tkir Umirqulovich	45
10.	ЭНЕРГИЯТЕЖАМКОР ВА ПАСТ ЭНЕРГИЯ ЭҲТИЁЖЛИ ЗАМОНАВИЙ БИНОЛАР ҚУРИЛИШИНИНГ ЖАҲОН АМАЛИЁТИ ВА УНДАН ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ Хакимов Ғайрат Акрамович Мўминов Абдижамил Абдихалилович Бердимуродов Абдиқаюм Эшназарович Туляганов Зафар Суннатович	52
11.	KARBONAT ANGIDRID.SUYUQ VA QATTIQ KARBONAT ANGIDRIDDAN FOYDALANISH USULLARI Shomurodova Marjona Zarif qizi Ro‘ziyeva Zarnigor Qaxramonovna	68
12.	ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОТИДА ЁШЛАР ТИНЧЛИК МАДАНИЯТИ ЮКСАЛТИРИШНИ МУСТАҲКАМЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ Абдумаликов Илимжон Абдухамжонович	75
13.	ХАЛҚАРО ҲИСОБ АНДОЗАЛАРИДА УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИ ТАН ОЛИШ, БАҲОЛАШ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ Шерзод Набиев Абдурашид ўғли	83

14.	O’ZBEK SHE’RIYATIDA DINIY-MA’RIFIY SHE’RLARDA ILM-MA’RIFAT-G‘OYALARINING YORITILISHI Mardanova Gulshan	95
15.	VIII – X ASR OXIRLARI XORAZM TARIXIGA OID MANBALAR TAHLILI Ro’zimov Asror Shuxrat o’g’li	100
16.	ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA REKLAMA MATNI VA UNING O’ZIGA XOS XUSUSISYATLARI Pakirdinova Sharofat Abdumutaljonovna	103
17.	FITRAT LIRIKASIDA ISTIQLOL G’OYALARI TALQINI Eshmurodova Gulhayo Orifjon qizi	107
18.	AYRIS MYORDOK IJODIGA ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR Rasulova Gulbakhor	112
19.	INGLIZ, O`ZBEK VA RUS TILLARIDA RAVISHDOSH VA UNING SINKRETLASHUVI Zarnigor Sirojova Nasriddinovna	119
20.	TRAINING FOR THE DEVELOPMENT OF BALANCE IN LEARNING TO MOVE Mirzaboev Khurshedjon Rustamovich:	124
21.	THE INTERCULTUAL APPROACHES TO EFL TEACHING AND LEARNING Nozimaxon G’ofurova Gulhayoxon Yigitaliyeva Maftuna Turg'unova	128
22.	TARJIMA JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR Adambayeva Sevara Sa’dulla qizi Sotvoldiyeva Durdonabonu Shavkatjon qizi	133
23.	THE IMPORTANCE OF DEVELOPING ANALYTICAL THINKING IN STUDENTS DURING THE EDUCATIONAL PROCESS Mamadjanova Nozima Adkhamovna	136
24.	HARBIY XIZMATCHILARNI KOMANDIRLIK SIFATLARINI OSHIRISHDA HARBIY PEDAGOGIKANING O’RNI Axmedov Baxtiyor Shodiyorovich	144
25.	ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕВРОТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ ПРИ СИНДРОМЕ РАЗДРАЖЕННОГО КИШЕЧНИКА И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕДИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРИ НИХ Гафурова Сабохат Шоюнусовна Юсупхаджаева Сурайё Толкин қизи	153
26.	ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI – BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING NUTQIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRUVCHI MUHIM MANBA SIFATIDA Sattarova Nodira O‘tkir qizi,	160
27.	UMUMIY O’RTA TA’LIM MAKTABLARI RAHBARINING BOSHQARUV USLUBINING NAZARIY ASOSLARI Kazimov Jamshid Roziqova Muyassarxon	166
28.	FAYNBERG GULBOG’I Odinayev Abbosbek Zafar Abdusamadov	170
29.	ЎЛЧАШ ТИЗИМЛАРИДА КЎПРИК СХЕМАЛАРНИ ҚЎЛЛАШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ Ходжаев Ойбек Шавкатович Абдураззоқов Жамшид Тургунбой ўғли	173

	Махсудов Валижон Гафуржонович Эрметов Эркинбай Яхшибаевич	
30.	К ТЕОРИИ ПАРАМЕТРИЧЕСКОГО УСИЛЕНИЯ КОРОТКИХ ЛАЗЕРНЫХ ИМПУЛЬСОВ В НЕЛИНЕЙНЫХ ФОТОННЫХ КРИСТАЛЛАХ Hojiyev Farrux Anvarovich Zakirjanova Gulchehra Abdulvahitovna	180
31.	CONTROL OF THE FACIAL DESIGN PROCESS OF INNOVATIVE DEVELOPMENTS Hojiyev Farrux Anvarovich Ubaydullayeva Muazzamxon Hamidovna	186
32.	АРХИЁН ЖАНГИНИНГ БОБУР ТАҚДИРИДАГИ ЎРНИ Тоҳиржон Қозоқов	192
33.	POLIAKRILONITRIL ASOSIDA IONALMASHINUVCHI MATERIALLARNING OLINISHI VA FIZIK KIMYOVIY XOSSALARI Babayeva Gulnoza Oybek Qizi Tojiboyeva Iroda Muxammadyunusovna Xidirova Mavluda Narzullayevna	209
34.	JAHON TOVAR BOZORLARIDA ENERGIYA RESURSLARIGA BO'LGAN TALABNING O'ZGARISH TENDENSIYALARI VA UNING O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARI Axmedov Sardorbek Rasuljon o'g'li Xudoyorov Anvar Aidjonovich	213
35.	FASHION AS AN OBJECT OF STUDY OF HUMANITIES Sultanova Durdona Abulxayr qizi	219
36.	МАКОН ТУШУНЧАСИ ВА УНИ ЛИНГВИСТИК КАТЕГОРИЗАЦИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ Uzoqova Shaxnoza Soibnazarovna	226
37.	THE ROLE OF COMMUNICATIVE AND COGNITIVE PROPERTIES OF ARTISTIC DISCOURSE IN LINGUISTICS Ubaydullayeva Dilafruz Fazliddinovna	232
38.	ADVERBIAL MODIFIER IN ENGLISH Mallayeva Zeboxon Soibnazarovna	239
39.	DINIY DISKURSDA METAFORIK BIRLIKLAR TALQINI VA FUNKSIONALLIGI Subxonova Madina Otabek qizi	243
40.	MILLIY OT SPORTI O'YINLARINING BUGUNGI KUNDA JAMIYATDAGI O'RNI Musayeva Lobar Sayfullayevna Pulatova Saboxat Usmonovna	250
41.	ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТДАГИ ҲОЛАТИ ВА ҲУҚУҚИЙ ОНГ Исмаилов Сарварбек Анварбекович	255
42.	MIKROBIOLOGIK INFEKTSIYALAR: BAKTERIYALAR, VIRUSLAR, ZAMBURUG'LAR VA BOSHQA MIKROORGANIZMLAR KELTIRIB CHIQARADIGAN INFEKTSIYALARNI O'RGANISH Azzamov Ulug`bek Ochilov Oybek Zayniddin o'g'li	259
43.	YOSH DZYUDOCHILARNI KUCH SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH VOSITA VA USULLARI A.T.Saydullayev	264
44.	ФУҚАРОЛИК ҚОНУНЧИЛИГИДА ФАКТИК ЭГАЛИКНИ ЎЗИНИ ЎЗИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ	269

	Сармонов Алимардон Обиджонович	
45.	НАРОДНОЕ УСТНОЕ ТВОРЧЕСТВО И ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ Турсоатов Адхам Асадович Авазов Фузайл Ахмедович	275
46.	ТУРКИСТОНДА БОШҚАРУВ ТИЗИМИ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИДА Валиева Нафиса Абдумажитовна	281
47.	INTEGRATSION DARSLARNING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI G‘oyibnazarova Nargiza Raximjonovna	286
48.	DARSLARDA “YUKLASH” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY-USLUBIY TAHLILI Dawletmuratova Bayramgu‘l Maxsetbay qizi	290
49.	PULNING MOHIYATI, PAYDO BO’LISHI VA XUSUSIYATLARI Qosimov Faxriddin Shamsiddinovich Mingboyev Ibrohim Alisher o’g‘li	295

Eslatma! “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnaliga kiritilgan maqolalardagi raqamlar, ma’lumotlar haqqoniyligiga va keltirilgan iqtiboslar to‘g‘riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

Bosh muharrir

Abdumannonov Islomjon Ikromjon o‘g‘li

Mas’ul muharrir

Isroilov Ozodbek Saydullajon o‘g‘li

Nashrga tayyorlovchi

Abdullayev Ravshanjon Inomjon o‘g‘li

“Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali, 2023-yil. 304 bet.
© Talqin va tadqiqotlar,
© Mualliflar jamoasi.
© O‘zbekiston Respublikasi, Farg‘ona viloyati.